

**ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**„ПОДІАЛЬСЬКА
СТАРОВИНА“**

*Випуск присвячений 95-річчю організації
архівної справи на Хмельниччині та
100-річчю Української революції 1917-1921 років*

№1 (1)/2017

Засновники:

Державний архів Хмельницької області
Хмельницька обласна громадська організація архівістів та дослідників Поділля
та Південно-Східної Волині «Поклик віків»
П.П. «Архівні інформаційні системи», м. Київ
Люблінський католицький університет імені Яна Павла II (Польща)
Меморіальний музей пам'яті жертв Голокосту в Вашингтоні (США)
Польська академія знань (Польща)
Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна»

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Державного архіву Хмельницької області
Протокол №1 від 9 лютого 2017 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ДК №2505 від 25.05. 2006 р.

Тираж 100 прим. Зам. 36

Адреса редакції:

вул. Грушевського, 99,
м. Хмельницький, 29000
каб. 504
Тел. +380 (382) 764739
Ел. адреса: infteh@ukr.net

Видруковано: ФОП Стрихар А. М.

м. Хмельницький,
вул. Чорновола, 37
Тел. (0382) 746949, 743222

Статті друкуються в авторській редакції. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Опубліковані матеріали відбивають точку зору авторів, що не обов'язково збігається з думкою редакції.

Редакційна колегія:

Алцкан В.Я., (м. Вашингтон), США
Байдич В.Г., (гол. ред. колегії), канд. іст. наук
Білоус В., доктор богослов'я
Білошицький С.В., д-р. політ. наук, доц.
Блажевич Ю.І., канд. іст. наук, доц.
Віслобоков К.А., канд. іст. наук
Галатир В.В., (відп. ред.), канд. іст. наук, доц.
Григоренко О.П., д-р. іст. наук, проф.
Дячок В.В., канд. іст. наук, доц.
Завальнюк О.М., д-р. іст. наук, проф.
Завальнюк К.В., канд. іст. наук
Копилов С.А., д-р. іст. наук, проф.
Левченко Л.Л., д-р. іст. наук
Легун Ю.В., д-р. іст. наук, проф.
Марчук В.В., д-р. іст. наук, проф.
Махия М., д-р. габілітований
Місінкевич Л.Л., д-р. іст. наук, проф.
Олійник Ю.В., (заст. гол. ред.), канд. іст. наук
Полянський Ф.І., канд. іст. наук, доц.
Телячий Ю.В., д-р. іст. наук, проф.
Чайковський М.Є., д-р. пед. наук, проф.

Nr 1 (1)/2017

Założyciele:

Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego
Chmielnicka Społeczna Rada Obwodowa Archiwistów i Badaczy Podola
oraz Wołynia Południowo-Wschodniego „Pokłyk Wikiw” („Wołanie Wieków”)
„Archiwalne Systemy Informacyjne”, m. Kijów
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Polska)
United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie (Stany Zjednoczone)
Polska Akademia Umiejętności (Polska)
Chmielnicki Instytut Technologii Socjalnych Uniwersytetu „Ukraina”

Polecono do druku przez Radę Naukowo-
Metodyczną Archiwum Państwowego Obwodu
Chmielnickiego

Protokół nr 1 z dnia 9 lutego 2017 r.
Świadectwo o rejestracji państwowej
Seria ДК nr 2505 z dnia 25.05.2006 r.

Nakład 100 egz. Zam. 36

Adres Redakcji:

ul. Gruszewskiego 99
m. Chmielnicki, 29000
gab. 504

tel. +380 (382) 764 739

e-mail: infteh@ukr.net

Wydrukowano: Strykhar A. M.

m. Chmielnicki

ul. Czornowoła 37

tel. +380 (382) 746 949, 743 222

Artykuły są drukowane w redakcji autorskiej.

*Autor ponosi odpowiedzialność za treści
artykułu, wiarygodność faktów, cytat, dat etc.*

*Opublikowane materiały wyrażają poglądy
autorów, które nieobowiązkowo są poglądami
redakcji.*

*Wydanie jest dedykowane 95-leciu założenia
archiwalistyki na Chmielniczyźnie*

Kolegium Redakcyjne:

Altskan W.Y.(m. Waszyngton), Stany
Zjednoczone

dr Bajdycz W.G. (Prezes Kolegium
Redakcyjnego)

dr Bilous W.

dr Biloszycki S.W., docent

dr Błażewicz J.I., docent

dr Wisłobokow K.A.

dr Galatyr W.W. (Redaktor Odpowiedzialny)

prof. dr Grygorenko O.P.

dr Diaczok W.W., docent

prof. dr Zawalniuk O.M.

prof. dr Kopyłow S.A.

dr Lewczenko L.L.

prof. dr Legun J.W.

prof. dr Marczuk W.W.

dr hab. Machynia M. T.

prof. dr Misinkiewicz L.L.

dr Olijnyk J.W. (Zastępca Prezesa Kolegium
Redakcyjnego)

dr Polański F.I., docent

prof. dr Teliaczyj J.W.

prof. dr Czajkowski M.J.

№1(1)/2017

Founders:

State archives of Khmelnytskyi region
Khmelnytskyi regional public organization of archives and researchers
of Podillya and South-East Volyn «Appeal of centuries»
«Archived informative systems» (Kyiv)
Catholic university the name of Jan Pavlo II (Lyublin, Poland)
The memorial museum a memory victims of Golokost in Washington (THE USA)
Polish academy of knowledge (Poland)
The Khmelnytskyi institute a social technology University «Ukraine»

Recommended to printing Scientifically –
methodical advice of State archives of
Khmelnytskyi region
Protocol № 1 from February, 9, 2017

State Registration Certificate
Series DK № 2505 of 25.05.2006

Drawing 100 copies

Address of release

99 Grushevskogo Str., Khmelnytsky, 29000
Tel./Fax: (0382) 76-47-39,
E-mail: infteh@ukr.net

*The articles are printed in an authorial release.
An author bears responsibility for maintenance
of the article, authenticity of facts, quotations,
DATS and others like that. The published
materials remove the point of view of authors,
that not always coincides with opinion a release.*

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL:

Altskan V.Y., (Washington, USA);
Baidych V.G., chairman of editorial college,
Candidate of historical sciences;
Bilous V., Doctor of Sciences of Theology;
Biloshytskyi S.V., Doctor of Political Sciences,
associate professor;
Blazevich U.I., Candidate of historical sciences,
associate professor;
Vislobokov K.A., Candidate of historical
sciences;
Halatyr V.V., Candidate of historical sciences,
associate professor;
Grigorenko O.P., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Dyacyok V.V., Candidate of historical sciences,
associate professor;
Zavalnuk O.M., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Zavalnuk K.V., Candidate of historical sciences;
Kopylov S.A., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Levchenko L.L., Doctor of Historical Sciences;
Legyn Y.V., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Marchuk V.V., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Mahynya M., Doctor;
Misinkevich L.L., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Olijnyk Y.V., Candidate of historical sciences;
Polyanskyi F.I., Candidate of historical sciences,
associate professor;
Telyachyu Y.V., Doctor of Historical Sciences,
professor;
Chaykovskyi M.E., Doctor of Education,
professor;

ЗМІСТ

ЮВІЛЯРИ

Петренко О.С.

Ю.В. ЛЕГУН: АРХІВІСТ, ІСТОРИК, ПЕДАГОГ

(до 50-річчя від дня народження)17

Завальнюк О.М.

В.Г. БАЙДИЧ: ЯСКРАВИЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ВРАЖАЮЧІ ТРУДОВІ ЗДОБУТКИ

(до 60-річчя від дня народження)19

Місінкевич Л.Л., Філінюк А.Г.

САМОВІДДАНЕ СЛУЖІННЯ ОСВІТИ, КРАЄЗНАВСТВУ, ІСТОРІЇ

(до 70 річчя з дня народження Юрія Івановича Блажевича)35

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Блажевич Ю.І.

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ І КУЛЬТИ ПОДОЛЯН 39

Берковський В.Г.

ДО ІСТОРІЇ УТРИМАННЯ ТА РЕМОНТУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ

НА СЛАВУТЧИНІ 51

Бурдуваліс К. М.

З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ МАРІЇНСЬКОЇ

ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ (1864–1919 РР.)55

Войнаровський А.В., Мазур І.В.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ

НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ59

Григоренко О.П.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ62

Єсюнін С.М.

ІНСТИТУТ ПОВІРЕНИХ ТА РОЗВИТОК АДВОКАТУРИ НА ПОДІЛЛІ

У ПОРЕФОРМЕНІ РОКИ (1864-1917 РР.) 71

Захар'єв В.А.

СЕЛО МІЦІВЦІ ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ В 20-50-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) 82

Земський Ю.С.

ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ РОСІЯН ТА ПОЛЯКІВ НАЦІОНАЛЬНИМИ

НАСТРОЯМИ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. 90

Клименко Т.А.

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ НА ЧЕРКАЩИНІ: СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ 98

Мазило І.В.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ 1940 - 1950 РР. 104

Місінкевич Л.Л.

ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

(до 25-річчя заснування Хмельницького університету управління та права) 111

Олійник М.П.

ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОФІКАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921-1928) 118

Олійник С.В.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА
ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ В ЛИПНІ-ЛИСТОПАДІ 1917 РОКУ 122

Петренко В.І.

«ПОДІЛЬСЬКА ФІЛІЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ 128

Реєнт О.П.

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ЛІТИНЩИНІ (КІНЕЦЬ 1918 Р.) 138

Рекрут В.П.

ПОЛЬСЬКІ ЛЕГІОНИ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1918 РОКУ:

НЕОГОЛОШЕНА ВІЙНА З СЕЛЯНАМИ 146

Хоптяр Ю.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОМІСІЇ
ІЗ ВСТАНОВЛЕННЯ І РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТІВ
В ЯРМОЛИНЕЦЬКОМУ РАЙОНІ (1944-1945) 158

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Адамський В.Р.

ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА” ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ
У ДОКУМЕНТАХ ДОБИ

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) 163

Байдич В.О., Байдич О.В.

ПРО ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ ФОНДУ УПРАВЛІННЯ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОЇ
ПОВІТОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ (1920-1921 РР.) 170

Байдич О.В.

ПРО ДОКУМЕНТИ ХІХ СТ. З СІМЕЙНОГО АРХІВУ МЕШКАНЦІВ
С. КУЗЬМИН КРАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ 176

Білошицький С.В.

ХРОНІКИ ВИБОРЧИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ КАМПАНІЙ
НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 2004–2006 РОКАХ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ НОВІТНЬОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЇ 182

Галатир В.В.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ
Я. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА

(ІСТОРИКА, ДИПЛОМАТА, ДЕРЖАВНОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА) 186

Гальчак С.Д.

ПЕРШОВИТОКИ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА
НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 191

Дика Л.Л.

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКІВ,
ГЕОГРАФІВ ТА КРАЄЗНАВЦІВ 200

Комарніцький О.Б.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІННИЦЬКОЇ І ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
ПРО СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНІ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.) 206

Кримська О.М.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 210

Михайлик А.О.

ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ 217

Мороз В.С., Мороз В.С.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. КОПИСТИН 224

Погорілець О.Г., Западенко І.В.

«ПОДІЛЬСЬКИЙ ПІВГРОШИК»: ДО ІСТОРІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПОДІЛЛІ.
АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 235

Полянський Ф.І.

ТЕРНОПІЛЬЩИНА У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941-1944 РР.):
ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ 240

Поташнікова Г.В.

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 309 ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ТА КАДРОВОГО СКЛАДУ МИТНИХ УСТАНОВ
НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60-ТІ РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.) 245

Рибак І.В., Матвеев А.Ю.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ, РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ
ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (1927-1934 РР.) У МАТЕРІАЛАХ АРХІВІВ 254

Телячий Ю. В.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917 – 1921 РР.) 259

АРХІВНІ УСТАНОВИ ТА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ

З АРХІВОЗНАВСТВА

Байдич В.Г.

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ (1922-2017 РР.) 263

Броварська О.А.

РОЗВИТОК СУЧАСНОГО АРХІВОЗНАВСТВА У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ
ФАХІВЦІВ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 278

Олійник В.В.

АРХІВНА СПРАВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ 284

Олійник Ю.В.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРЕЖІ РАЙОННИХ АРХІВІВ
НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ 287

Парандій В.О.

УКРАЇНСЬКІ АРХІВНІ ТА МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ В ЕКЗИЛІ (1920-1945 РОКИ) 292

Трембіцький А.М.

РОДИННИЙ АРХІВ – СКЛАДОВА РЕТРОСПЕКТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ
ЖИТТЄПИСУ РОДИНИ СІЦІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ 297

ВИДАТНІ ПОСТАТІ

Завальнюк К.В.

СЕРГІЙ СМЕРЕЧИНСЬКИЙ (1892-1954) –
БУДІВНИЧИЙ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ 304

Овчаренко Л.М.

В'ЯЧЕСЛАВ РОЗВАДОВСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ГОНЧАРНОГО ОСЕРЕДКУ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 308

Старенький І.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА КЛИМЕНКА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ
НА ПОДІЛЛІ У 1918 – 1920 РОКАХ 320

ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Рага В.С., Заверуха Н.Я.

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЛАУРЕАТ – ПОЕТ ПАВЛО ГІРНИК 325

Рага В.С., Заверуха Н.Я.

НАРОДНИЙ ХУДОЖНИК МИКОЛА ІВАНОВИЧ МАЗУР 327

ПРЕМІЇ ТА НАГОРОДИ

ЛАУРЕАТИ ПРЕМІЇ ІМЕНІ П. КЛИМЕНКА В ГАЛУЗІ АРХІВОЗНАВСТВА,
ІСТОРІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ЗА 2014-2016 РОКИ 331

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

Войтович О.В.

ЛИСТ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР СИМОНА ПЕТЛЮРИ
ГОЛОВНОУПОВНОВАЖЕНОМУ УРЯДУ УНР ІВАНУ ОГІЄНКУ
(26 грудня 1919 року) 335

АРХІВНІ УСТАНОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 340

НАШІ АВТОРИ 343

SPIS TREŚCI

JUBILACI

Petrenko O.S.

J.W. LEGUN: ARCHIWISTA, HISTORYK, PEDAGOG
(do 50-lecia od dnia urodzenia) 17

Zawalniuk O.M.

W.G. BAJDYCZ: JASKRAWY ŻYCIOWY SZLAK I POKAŻNE OSIĄGNIĘCIA
(do 60-lecia od dnia urodzenia) 19

Misinkiewicz L.L., Filiniuk A.G.

ODDANE SŁUŻENIE OŚWIACIE, KRAJOZNAWSTWU, HISTORII
(do 70-lecia od dnia urodzenia Jurija Błażewicza) 35

BADANIA HISTORYCZNE

Błażewicz J.I.

PRZEDCHRZEŚCIJAŃSKIE WIERZENIA I KULTY PODOLAN 39

Berkowski W.G.

DO HISTORII UTRZYMYWANIA ORAZ REMONTU SZLAKÓW DROGOWYCH NA
SŁAWUTCZYŹNIE 51

Burduwalis K.M.

Z HISTORII KAMIENIEC PODOLSKIEGO MARIACKIEGO
GIMNAZJUM ŻEŃSKIEGO (1864-1919 R.R.) 55

Wojnarowski A.W., Mazur I.W.

WSPARCIE DLA LUDNOŚCI WINNICZYŻNYNA ETAPIE
POCZĄTKOWYM DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ 59

Grygorenko O.P.

Z HISTORII ŻYCIA SPOŁECZNO-POLITYCZNEGO LUDNOŚCI POLSKIEJ
NA PODOLU W KOŃCU XIX – NA POCZĄTKU XX STULECIA 62

Jesjunin S.M.

INSTYTUT POWIERZONYCH ORAZ ROZWÓJ ADWOKATURY NA PODOLU
W LATACH POFORMACYJNYCH (1864 – 1917 R.R.) 71

Zacharjew W.A.

WIEŚ MYCOWCE REJONU DUNAJOWIECKIEGO
W LATACH 20-50-CH XX STULECIA
(WEDŁUG DOKUMENTÓW ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO
OBWODU CHMIELNICKIEGO) 82

Zemski J.S.

TECHNOLOGII MANIPULOWANIA ROSJAN I POLAKÓW NASTROJAMI
NARODOWOŚCIOWYMI UKRAIŃCÓW NA PRAWOBRZEŻU UKRAIŃSKIM
W POŁOWIE ST. XIX 90

Klymenko T.A. DO HISTORII ŻYDÓW NA CZERKASZCZYŹNIE: STANOWISKO SOCJALNO-EKONOMICZNE	98
Mazyło I.W. STRONY HISTORII WINNICKICH DRÓG KOLEJOWYCH 1940-1950 R.R.	104
Misinkiewicz L.L. SZLAK STANOWIENIA ORAZ DZIAŁALNOŚCI (do 25-lecia założenia Chmielnickiego Uniwersytetu Zarządzania i Prawa)	111
Olijnyk M.P. PROWADZENIE ELEKTRYFIKACJI NA PODOLU W LATACH NOWEJ POLITYKI EKONOMICZNEJ (1921-1928).....	118
Olijnyk S.W. ŻYCIE SPOŁECZNO-POLITYCZNE ORAZ PROCESY SOCJALNO-EKONOMICZNE NA PODOLU ORAZ WOŁYNIU POŁUDNIOWO-WSCHODNIM W LIPCU-LISTOPADZIE ROKU 1917	122
Petrenko W.I. „FILIA PODOLSKA” UKRAIŃSKIEJ ORGANIZACJI WOJSKOWEJ	128
Rejent O.P. USTANOWIENIE WŁADZY DYREKTORII UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ NA LITYNSZCZYŹNIE (KONIEC 1918 R.)	138
Rekrut W.P. LEGIONY POLSKIE NA PODOLU W PIERWSZEJ POŁOWIE ROKU 1918: WOJNA NIEWYPOWIEDZIANA Z CHŁOPSTWEM	146
Choptiar J.A. DZIAŁALNOŚĆ KAMIENIEC PODOLSKIEJ KOMISJI OBWODOWEJ DO SPRAW USTANOWIENIA I DOCHODZENIA PRZESTĘPSTW NAZISTÓW W REJONIE JARMOLINICKIM (1944-1945)	158
ŹRÓDŁA ORAZ HISTORIOGRAFIA	
Adamski W.R. TOWARZYSTWA „PROSWITA” ORAZ UKRAIŃSKI SOJUSZ NARODOWY W DOKUMENTACH DOBY (WEDŁUG MATERIAŁÓW ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO OBWODU CHMIELNICKIEGO)	163
Bajdycz W.O., Bajdycz O.W. O NIEKTÓRYCH DOKUMENTACH FUNDUSZU ZARZĄDU STAROKONSTATYNOWSKIEJ POWIATOWEJ RADZIECKIEJ MILICJI ROBOTNICZO-CHŁOPSKIEJ (1920-1921 R.R.)	170
Bajdycz O.W. O DOKUMENTACH XIX ST. Z ARCHIWUM RODZINNEGO MIESZKAŃCÓW W. KUŹMIN REJONU KRASIŁOWSKIEGO	176
Biloszycki S.W. KRONIKI KAMPANII WYBORCZYCH ORAZ POLITYCZNYCH NA CHMIELNICZYŹNIE W LATACH 2004-2006 JAK ŹRÓDŁO BADAŃ NAJNOWSZEJ HISTORII REGIONALNEJ	182
Galaty W.W. ŹRÓDŁA ARCHIWALNE BADAŃ POSTACI J. TOKARZEWSKIEGO-KARASZEWICZA (HISTORYKA, DYPLOMATA, DZIAŁACZA PAŃSTWOWEGO ORAZ SPOŁECZNEGO).....	186

Galczak S.D.

ŹRÓDŁA KRAJOZNAWSTWA PODOLSKIEGO
NA TERENACH PODOLA WSCHODNIEGO 191

Dyka L.L.

PODOLE WSCHODNIE JAKO OBIEKT BADAŃ HISTORYCZNYCH,
GEOGRAFICZNYCH ORAZ KRAJOZNAWCZYCH 200

Komarnicki O.B.

DOKUMENTY ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH OBWODÓW WINNICKIEGO
I CHMIELNICKIEGO O STUDENTACH UCZELNI PEDAGOGICZNYCH PODOLA
I WOŁYNIA POŁUDNIOWO-WSCHODNIEGO (LATA 20-30-TE XX ST.) 206

Krymska O.M.

POSIADŁOŚCI ZIEMSKIE MIAST I MIASTECZEK GUBERNI PODOLSKIEJ KOŃCA XVIII –
POCZĄTKU XX ST.: BAZA ŹRÓDEŁ 210

Mychajlyk A.O.

HISTORIOGRAFIA HISTORII UKRAINY PRAWOBRZEŻNEJ OKRESU
PRZEDREWOLUCYJNEGO: ASPEKT SOCJALNO-EKONOMICZNY 217

Moroz W.S., Moroz W.S.

ŹRÓDŁA KU HISTORII CERKWI P.W. ŚWIĘTEGO MIKOŁAJA W. KOPYSTYN 224

Pogorilec O.G., Zapadenko I.W.

„PÓLGROSİK PODOLSKI” KU HISTORII OBROTU PIENIĘŻNEGO NA PODOLU,
ADNOTOWANY SKOROWIDZ BIBLIOGRAFICZNY 235

Polański F.I.

TARNOPOLSZCZYZNA W CZASACH
WOJNY NIEMIECKO-RADZIECKIEJ (1941-1944 R.R.) 240

Potasznikowa G.W.

MATERIAŁY FUNDUSZU 309 PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM
OBWODU CHMIELNICKIEGO JAKO ŹRÓDŁO DLA BADAŃ
STRUKTURY ORAZ KADR INSTYTUCJI CELNYCH NA TERYTORIUM
GUBERNI PODOLSKIEJ (LATA 60-TE XIX ST. – 1914 R.) 245

Rybak I.W., Matwiejew A.J.

KOLEKTYWIZACJA, ROZKUŁACZANIE ORAZ WIELKI GŁÓD
NA PODOLU ORAZ WOŁYNIU POŁUDNIOWO-WSCHODNIM (1927-1934 R.R.)
W MATERIAŁACH ARCHIWÓW 254

Teliaczyj J.W.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE W PYTANIU O UDZIAŁE UKRAIŃSKIEJ
INTELIGENCJI LITERATUROWEJ I ARTYSTYCZNEJ W ODRODZENIU
NARODOWO-KULTUROWYM (1917-1921 R.R.) 259

**INSTYTUCJE ARCHIWALNE ORAZ SZKOLENIE FACHOWCÓW
W ZAKRESIE ARCHIWOZNAWSTWA****Bajdycz W.G.**

Z HISTORII ARCHIWALISTYKI NA PODOLU (1922-2017 R.R.) 263

Browarska O.A.

ROZWÓJ WSPÓŁCZESNEGO ARCHIWOZNAWSTWA W KONTEKŚCIE SZKOLENIA
FACHOWCÓW Z ZAKRESIE ARCHIWALISTYKI NA CHMIELNICZYŻNIE 278

Olijnyk W.W.

ARCHIWALISTYKA W WYKSZTAŁCENIU WYŻSZYM:
WSPÓŁCZESNE ROZUMIENIE 284

Olijnyk J.W. STANOWIENIE ORAZ ROZWÓJ SIECI ARCHIWÓW REJONOWYCH NA CHMIELNICZYŹNIE W LATACH 30-TYCH XX STULECIA	287
Parandij W.O. UKRAIŃSKIE ARCHIWALNE ORAZ MUZEALNE INSTYTUCJI NA UCHODŹSTWIE (LATA 1920-1945)	292
Trembicki A.M. ARCHIWUM RODZINNE – SKŁADNIK MATERIAŁÓW RETROSPEKTYWNYCH ŻYCIORYSU RODZINY SICIŃSKICH - SICZYŃSKICH	297
POSTACI WYBITNE	
Zawalniuk K.W. SERGIJ SMERECZYŃSKI (1892-1954)	304
Owczarenko L.M. WIACZESŁAW ROZWADOWSKI – ZAŁOŹYCIEL KAMIENIEC PODOLSKIEGO OŚRODKU GARNCARSKIEGO W UKRAINIE NA POCZĄTKU XX STULECIA	308
Stareńkyj I.O. DZIAŁALNOŚĆ PYŁYPA KŁYMENKI NA RZECZ ZACHOWANIA DZIEDZICTWA ARCHIWALNEGO NA PODOLU W LATACH 1918-1920	320
PRZEGLĄD FUNDUSZY POCHODZENIA OSOBOWEGO	
Raga W.S., Zawerucha N.J. LAUREAT SZEWCZENKOWSKI – POETA PAWŁO GIRNYK	325
Raga W.S., Zawerucha N.J. MALARZ LUDOWY MIKOŁAJ IWANOWICZ MAZUR	327
PREMII ORAZ NAGRODY	
LAUREACI PREMII IMIENIA P. KŁYMENKA W BRANŻY ARCHIWIZNAWSTWA, HISTORII ORAZ ŹRÓDŁOZNAWSTWA W LATACH 2014-2016	331
DOKUMENT UNIKALNY	
Wojtowicz O.W. PISMO OTAMANA GŁÓWNEGO WOJSK UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ SZYMONA PETLURY DLA GŁÓWNEGO UPOWAŹNIONEGO URZĘDU URL IWANA OGIJENKI (26 grudnia 1919 roku)	335
INSTYTUCJE ARCHIWALNE OBWODU CHMIELNICKIEGO	340
NASZE AUTORZY	343

TABLE OF CONTENTS

PERSONS WHOSE ANNIVERSARY BE CELEBRATE

Petrenko O.O.

LEGUN Y.V. – ARCHIVE, HISTORIAN, TEACHER 17

Zavalnuk O.M.V. G. BAIDICH BRIGHT COURSE OF LIFE AND STRIKING LABOUR ACHIEVEMENTS
(TO 60 ANNIVERSARY IS FROM THE DAY OF BIRTH) 19**Misinkevich L.L., Filinyuk A.G.**THE SELFLESS SERVICE TO EDUCATION, STUDY OF A PARTICULAR REGION
AND HISTORY (TO 70 ANNIVERSARY IS FROM THE DAY
OF BIRTH YURIY IVANOVICH BLAZEVIKH) 35

HISTORICAL RESEARCHES

Blazevich U.I.

THE PRE-CHRISTIAN BELIEFS AND CULTS OF CHRISTIANS 39

Berkovskiy V.G.

TO HISTORY OF MAINTENANCE AND REPAIR OF WAYS OF REPORT IN SLAVUTA 51

Bourdouvalis K.M.ABOUT HISTORY OF KAMYANETS-PODILSKA
MARIYINSKA WOMAN GYMNASIUM (1864-1919) 55**Voynarovskiy A.V., Mazur I.V.**THE PUBLIC WELFARE OF POPULATION IN VINNITSA REGION
ON THE INITIAL STAGE OF THE SECOND WORLD WAR 59**Grigorenko O.P.**FROM HISTORY OF SOCIAL - POLITICAL LIFE THE POLISH POPULATION
IN PODILLYA AT THE END OF XIX IN BEGINNING OF XX CENTURY 62**Esunin S.M.**AN INSTITUTE OF ATTORNEYS AND DEVELOPMENT
OF ADVOCACY ARE ON PODILLIA IN 1864-1917 YEARS 71**Zaharyev V.A.**THE VILLAGE MITSIVTSI OF DUNAYEVETSKIY DISTRIKT IN 20-50 YEARS
OF XX SENTURY (IN DOCUMENTS STATE ARCHIVES KHMELNYTSKIY REGION) 82**Zemskuy U.S.**THE TECHNOLOGIES OF MANIPULATION OF RUSSIA AND POLAND BY NATIONAL
MOODS OF UKRAINIANS IN UKRAINIAN RIGHT BANK OF MIDDLE XIX CENTURY 90**Klumenko T.A.**TO HISTORY OF JEWRIES ON TSEKASY REGION:
SOCIAL AND ECONOMIC STATUTE 98

Mazylo I.V. THE PAGES OF HISTORY OF VINNYTSYA RAILWAY (1940-1950)	104
Misinkevich L.L. THE WAY OF BECOMING AND ACTIVITY (TO 25 ANNIVERSARY OF FOUNDING OF KHMELNYTSKIY UNIVERSITY OF MANAGEMENT AND RIGHT)	111
Olijnyk M.P. REALIZATION OF PROVIDING ELECTRICITY ON PODILLYA IN YEARS OF NEW ECONOMIC POLICY (1921-1928)	118
Olijnyk S.V. PUBLIC AND POLITICAL LIFE, SOCIAL AND ECONOMIC PROCESSES PODILIAN AND SOUTH-EAST VOLYN IN JULY-NOVEMBER, 1917	122
Petrenko V.I. „THE PODOLSK BRANCH„ OF UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION	128
Reent O.P. ESTABLISHMENT OF POWER OF DIRECTORY OF UKRAINIAN REPUBLIC OF PEOPLE'S IN LITNINSKYU REGION (THE END 1918)	138
Rekrut V.P. THE POLISH LEGIONS IN PODILLIA AT THE FIRST HALF OF 1918: THE UNDECLARED WAR WITH PEASANTS	146
Hoptyar Y.A. AN ACTIVITY OF REGIONAL KAMYANETS-PODILSKYI COMMISSION ON ESTABLISHMENT AND INVESTIGATION OF CRIMINALS OF NAZIS IN YARMOLYNTSI DISTRICT (1944-1945)	158
SOURCES AND HISTORIOGRAPHY	
Adamskyu V.R. A SOCIETIES „INLIGHTENING„ AND UKRAINIAN NATIONAL UNION IN DOCUMENTS OF TWENTY-FOUR HOURS (ON DOCUMENTS STATE ARCHIVES KHMELNYTSKIY REGION)	163
Baidych V.O., Baidych O.V. ABOUT SOME DOCUMENTS OF FUND MANAGEMENT IN STAROKOSTYANTYNIV DISTRICT SOVIET WORKING-PEASANT POLICE (1920-1922)	170
Baidych O.V. ABOUT DOCUMENTS XIX CENTURY FROM FAMILY ARCHIVE OF HABITANTS VILLAGE KUZMYN IN KRASYLIV DISTRICT	176
Biloshytskyi S.V. CHRONICLES OF ELECTORAL AND POLITICAL COMMUNIST PARTIES ON KHMELNYCHYNA IN 2004-2006 AS SOURCE OF RESEARCH OF THE NEWEST REGIONAL HISTORY	182
Halatyr V.V. ARCHIVED SOURCES RESEARCH OF FIGURE THE HISTORIAN, DIPLOMAT, STATE AND PUBLIC FIGURE Y. TOKARZEVSKYI-KARASHEVICH	186
Galchak S.D. THE FIRST SOURCES OF PODOLSK STUDY OF A PARTICULAR REGION ARE ON WALKS OF LIFE OF EAST PODILLYA	191
Dyka L.L. EAST PODILLYA AS CENTER OF RESEARCH THE HISTORIANS, THE GEOGRAPHERS AND RESEARCHERS OF PARTICULAR REGION	200

Komarnitskuy O.B.

THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES VINNSITSA AND KHMELNYTSKIY
REGIONS ABOUT STUDENTS OF PEDAGOGICAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS
OF PODILLYA AND SOUTH-EAST VOLYN (20-30 XX CENTURY) 206

Krumaska O.M.

LANDOWNERSHIP OF THE CITIES AND SMALL TOWNS
OF PODILSKA GYBERNIYA AT THE END XVIII –
AND IN THE BEGINNING OF XX CENTURY : A SPRING BASE 210

Muhayluk A.O.

HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY IN THE RIGHT-BANK UKRAINE
OF PRE-OCTOBER PERIOD: THE SOCIAL AND ECONOMIC ASPECT 217

Moroz V.S., Moroz V.S.

THE SOURCES IN HISTORY OF SAINT-MYKOLAIV CHURCH IN
THE VILLAGE KOPYSTYN 224

Pogorilets O.G., Zapadenko I.V.

„THE PODILSRYI PIVGROSHIK,,; IN THE HISTORY OF TURNOVER
IN PODILLYA. ANNOTATED BIOGRAPHIC POINTER 235

Polyanskyi F.I.

TERNOPIL REGION DURING THE GERMAN-SOVIET WAR (1941-1944).
BASIC METHODOLOGICAL APPROACHES 240

Potashnikova G.V.

THE MATERIALS OF FUND 309 OF THE STATE ARCHIVES
OF KHMELNITSKYI REGION AS SOURCE TO EXPOSURE OF STRUCTURE
AND SKILLED COMPOSITION OF CUSTOM ESTABLISHMENTS
ON TERRITORY IN PODILLYA GUBERNIYA (60-TH XIX-1914) 245

Rybak I.V., Matveev A.Y.

COLLECTIVIZATION, INDIGENCE AND HUNGER IN PODILLYA
AND SOUTH-EAST VOLYN (1927-1934) IN MATERIALS OF ARCHIVE 254

Telyachyu Y.V.

THE ARCHIVED SOURCES ARE TO QUESTION OF PARTICIPATION
OF UKRAINIAN LITERARY AND ARTISTIC INTELLIGENTSIA
IN THE NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL (1917-1921) 259

**THE ARCHIVED ESTABLISHMENTS AND PREPARATION
OF SPECIALISTS ARE TO WORK WITH ARCHIVE****Baidych V.G.**

FROM THE HISTORY OF PODILLYA ARCHIVE WORK (1922-2017) 263

Brovarska O.A.

THE DEVELOPMENT OF THE MODERN STUDY OF ARCHIVES IN CONTEXT
OF PREPARATION OF SPECIALISTS OF THE ARCHIVED BUSINESS
IN KHMELNITSKYI REGION 278

Olijnuk V.V.

AN ARCHIVED BUSINESS AT HIGHER SCHOOL: MODERN COMPREHENSION 284

Olijnuk Y.V.

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF NETWORK DISTRICT ARCHIVES
IN KHMELNITSKYI REGION (30 YEARS OF XX CENTURY) 287

Parandiy V.O.

THE UKRAINIAN ARCHIVED AND MUSEUM ESTABLISHMENTS
ARE IN EKZYL (1920-1945) 292

Trembitskyi A.M.

THE FAMILY ARCHIVE AS A CONSTITUENT OF RETROSPECTIVE MATERIALS OF BIOGRAPHY FAMILY SITSINSKYI – SITCHINSKYI	297
--	-----

PROMINENT FIGURES
Zavalnuk K.V.

SERGIY SMERECHUNSKIY (1892-1954) BUILDER OF THE ARCHIVED BUSINESS IN PODILLYA	304
--	-----

Ovcharenko L.M.

VIATCHESLAV ROZVADOVSKIY A FOUNDER OF KAMYANETS-PODILSKIY POTTERY CELL IN UKRAINE AT BEGINNING OF XX CENTURY	308
---	-----

Starenkyi I.O.

AN ACTIVITY OF PYLYP KLYMENKO IS IN RELATION TO MAINTENANCE OF THE ARCHIVED INHERITANCE ON PODILLYA IN 1918-1920 YEARS	320
---	-----

THE REVIEW OF FUNDS OF THE PERSONAL ORIGIN
Raga V.S., Zaveryha N.Y.

THE SHEVCHENKO'S LAUREATE – POET PAVLO HIRNYK	325
---	-----

Raga V.S., Zaveryha N.Y.

THE FOLK ARTIST MYKOLA MAZUR	327
------------------------------------	-----

THE BONUSES AND REWARDS

THE LAUREATES OF BONUS OF THE NAME P.KLYMENKO IN AREA OF THE ARCHIVED SCIENCE, HISTORY IN 2014-2016	331
--	-----

UNIQUE DOCUMENT
Voytovich O.V.

THE LETTER OF THE LEADING ATAMAN OF UKRAINIAN REPUBLIC OF PEOPLE'S SIMON PETLURA THE MAIN AND AUTHORIZED GOVERNMENT OF UKRAINIAN REPUBLIC OF PEOPLE'S TO IVAN OGIENKO (THE 26- TH DECEMBER 1919)	335
---	-----

THE ARCHIVES OF KHMELNITSKYI REGION	340
--	------------

OUR AUTHORS	343
--------------------------	------------

ЮВІЛЯРИ

Петренко О.С.

Ю.В. ЛЕГУН: АРХІВІСТ, ІСТОРИК, ПЕДАГОГ (до 50-річчя від дня народження)

Юрій Вікторович Лєгун народився 7 травня 1967 року в селі Нова Ободівка Тростянецького району Вінницької області. Він походить зі славної родини. Дід по батьковій лінії – Антон Костьович, фронтовик, орденоносець, багато років очолював один з найкращих колгоспів Вінниччини. Батько – Легун Віктор Антонович – інженер сільського господарства, працював на керівних посадах у Вінницькій області, був першим заступником представника Президента у області. Мати – Легун (Іванчук) Христина Василівна – вчителька. З 1974 року родина переїхала до Вінниці. Юрій Легун навчався десять років у ЗСШ № 6. У 1984 році

став студентом історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту (нині Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського). У 1985-1987 роках служив у лавах Радянської армії. Після демобілізації продовжив навчання на рідному істфаці. Брав активну участь у подіях, пов'язаних зі здобуттям Незалежності України. У 1990-му році разом з Юрієм Савчуком, Ігорем Лановим, Русланом Білецьким і Олександром Панасюком брав участь у кінному козацькому поході на Чортомлицьку січ (нині с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області), де відбувалося святкування 500-ліття Запорозького козацтва.

1991 року з відзнакою закінчив навчання у ВНЗ. Відтоді працював на різних викладацьких посадах у Вінницькому сільськогосподарському інституті (пізніше – Вінницькому національному аграрному університеті). Навчався у аспірантурі (1992-1995) і докторантурі (2002-2005) Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1995 року захистив кандидатську дисертацію «Розвиток науки в Україні у 60-х роках ХХ ст.» (науковий керівник – доктор історичних наук А. Г. Слюсаренко). У 2007 році захистив докторську дисертацію «Джерела з генеалогії селян Подільської губернії: стан збереження, інформативне наповнення, класифікація (1793-1917 рр.)» (науковий консультант – доктор історичних наук М. Г. Щербак).

2006 року очолив новостворену кафедру етнології Вінницького педуніверситету. Ініціював співпрацю Інституту історії, етнології і

права (колишнього історичного факультету) з Варшавським університетом та Університетом імені кардинала Стефана Вишинського. Кафедра розпочала дослідження усної історії, історії фотографії, некрополістики регіону.

З березня 2009 року – директор Державного архіву Вінницької області. Регулярно проводить пошукову роботу в закордонних архівах (США, Польща, Росія). Підготував до друку матеріали з архівів УВАН та НТШ у Нью-Йорку, пов'язані з емігрантами-подолянами (В.Приходько, Л.Мосендз, І.Губаржевський).

Одружений з Легун (Іванченко) Оленою Миколаївною. Дружина – кандидат психологічних наук, викладач Вінницької академії неперервної освіти. Мають трьох дочок — Ганну (1993), Ольгу (1995) і Меланію (2007).

Автор прапора міста Вінниці, герба і прапора Вінницького району, співавтор герба Вінницької області, герба смт. Муровані Курилівці та ін. Член Українського геральдичного товариства. З 2006 року – співзасновник та почесний голова ГО «Вінницьке історичне товариство». Учасник робочої групи з декомунізації у м. Вінниці.

Завальнюк О.М.

В. Г. БАЙДИЧ:
ЯСКРАВИЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ВРАЖАЮЧІ ТРУДОВІ ЗДОБУТКИ
(до 60-річчя від дня народження)

Роздумуючи над сутністю людського існування, його наповненням і тривалістю, стародавні римляни помітили, що у гарних людей і осінь (зрілий вік) гарна. Тим самим вони глибоко усвідомлювали, що продемонстровані упродовж десятиліть якості людини, здійснені нею великі і малі корисні справи, які становлять її трудовий актив, що є окрасою життя, з часом нікуди не зникають, закономірно наповнюючи її персональне літописання і є, у переносному розумінні цих слів, безцінним моральним капіталом, особливо значущим тоді, коли вже пройдено багато десятиліть, а невикористаний життєвий ресурс обмілів.

Ці міркування приходять тепер у зв'язку з відзначенням 60-річного ювілею поважної людини, відомого діяча-інтелектуала, громадського діяча, представника науково-історичних кіл і української архівістики, директора Державного архіву Хмельницької області Володимира Григоровича Байдича. Пройдена ним частина життєвого і професійного шляху – це цікавий,

змістовний, не позбавлений романтики і напруженої праці період, де не раз доводилося роздумувати і над близькою і віддаленою метою життя, вносити корективи до стратегії і тактики вирішення принципово важливих завдань свого майбутнього, активно працювати над завершенням моделі власного „Я”. При цьому невпинно працювати над освітньо-культурним і духовним вдосконаленням, соціальним самовизначенням і наполегливою реалізацією набутих професійних і людських якостей, щоб посісти гідне місце в регіональній ієрархії радянської і теперішньої, української, доби, як можна повніше заявити про себе у регіональній управлінській еліті і в колах наукової інтелігенції.

А розпочався життєвий шлях Володимира Григоровича 26 лютого 1957 р. у с. Кузьмин Красилівського району Хмельницької області, в гарній родині місцевих трудівників - Григорія Кириловича і Ганни Петрівни Байдичів. Мати працювала у польовій бригаді місцевого колективного господарства, батько був водієм у пожежній бригаді. Володимир був старшим сином. Через три роки народився братик Віктор, якому на все життя став опорою, надійним помічником, вірним другом і порадником.

Виховання у сім'ї відбувалося на засадах української народної традиції: дітям дозволяли робити те, що не суперечило загальноприйнятим нормам моралі, виховували їх бути чесними, відкритими, любити свій рід, поважати людей праці, старших, у поведінці дотримуватися культурних норм, не ображати ровесників і обов'язково відповідати за свої щоденні вчинки. З усіма селянами, незалежно від їхнього віку, належало бути толерантними, вітатися тричі, залежно від пори дня, допомагати, якщо попросять щось зробити. У сім'ї не лихословили, ніколи не з'ясовували між особистісних стосунків, не практикували зверхності. Абсолютно врівноважені і доброзичливі, батьки демонстрували своє шанобливе ставлення до своїх батьків, дбали, аби сини підтримували їхню

традицію і шанували найстарших представників роду. Надзвичайно авторитетним було тагове слово. Хоча і материні настанови ніколи не ігнорувалися і були керівництвом до дії. У сім'ї вживали традиційні для українських селянських родин слова: „Та побійся Бога”, коли треба було застерегти від небажаного вчинку і чи дати оцінку недобрим намірам; „Бог усе бачить” для нагадування про необхідність постійного самоконтролю над своїми вчинками; „Хай тебе Бог покарає”, коли хтось допустив вкрай погані, нетрадиційні з погляду народної моралі вчинки. Брати бачили, як увечері і на великі церковні свята старші молилися коло образів, яких було достатньо в різних куточках їхнього будинку. Дітей до цього не залучали, однак завжди наголошували на святкових-церковних днях, коли не можна було виконувати велику фізичну роботу (крім невідкладної). Ці уроки не були безрезультатними, і в добу незалежної України і Володимир і Віктор порвали з матеріалістично-атеїстичним світоглядом, стали добропорядними християнами.

Старші розповідали братам казки, легенди, усілякі народні перекази, які наповнювали дитячу уяву різними реальними і вигаданими фактами, були підпорядковані розширенню їхнього кругозору, формуванню у них справжніх людських якостей, які шанувалися у Байдичів. За справжню героїню вони мали сестру бабусі, яка у довоєнні роки вирощувала на колгоспному полі високі врожаї цукрового буряка¹. Згодом хлопці навчилися читати, з цікавістю гортали дитячі книжечки, які брали у сільській бібліотеці, охоче розповідали прочитане ровесникам і у сім'ї, де їхній розумовий розвиток всіляко заохочувався.

Як тоді було прийнято у сільських родинах, дітей рано залучали до домашньої господарської праці, де кожному (залежно від віку) визначалися конкретні обов'язки. Володимир завжди був попереду, брав на себе більший обсяг фізичного навантаження, ретельно справлявся з щоденними батьківськими дорученнями і проханнями. Особливо напруженими були весняні місяці, коли стартували трудомісткі городні роботи. Виконавши їх, встигав поганяти з ровесниками, зайнятися у різні пори року улюбленими хлопчачими забавами – іграми у футбол і волейбол, плаванням навперегін. Взимку,

коли темп робіт серйозно зменшувався, захоплювався бігом на лижах і ковзанах, розвагами на санках тощо.

В окремі вихідні і особливо святкові дні, коли вдома збиралося велике родинне коло, приходили у гості сусіди, слухав і насолоджувався українськими народними і сучасними піснями, які виконували за колективним столом старші, прислухався до спогадів колишніх фронтовиків про Другу світову війну, малював в уяві криваві баталії за участю артилерії, танків, авіації, флоту, піхоти, а потім зі своїми однолітками намагався матеріалізувати почуте в дитячих „воєнних” забавах, в ході яких всесильні визволителі („наші”) професійно зламали хребет ненависному, підлому ворогу-окупанту. Цьому також сприяв багаторазовий перегляд художніх фільмів про воєнне лихоліття. У домашньому архіві побачив фото діда Петра, який загинув під час визволення Польщі від нацизму, розпитував маму про його важку фронтову долю. Діда Кирила, який вижив у жорстокій воєнній круговерті першої світової повернувся з війни до дому, десятки разів просив розповісти про боротьбу проти гітлерівців, визволення рідної землі, уявляв себе переможцем у тих героїзованих подіях, обов'язково танкістом або льотчиком.

Коли став дорослішим, то від рідних почув і про інші сторінки родинної „мирної” історії. А саме, про колективізацію, під час якої сім'ї обох дідів втратили родинні селянські статки. Особливо це стосувалося діда Кирила, який мріяв „стати на ноги” і ще до Першої світової війни змушений був податися на заробітки до США, працювати у Детройті шахтарем. На зароблені на чужині кошти придбав для обробітку невеликого поля двійко коней, різний сільгосппреманент, а також збудував хату для своєї сім'ї, і навіть встиг трохи повоювати „за царя і вітчизну”. Під час „розкуркулювання”, яке ідеологи вважали боротьбою за соціалізм на селі, сім'я втратила багато що з нажитого чесною і важкою фізичною працею. Не залишили як Байдичам (сім'я діда Кирила) так і Гаврилюкам (сім'я діда Петра) і їхні збудовані відносно недавно хатини, господарські будівлі. Їх віддали під контору колгоспу і колективну конюшню. Самих же „заможників” Байдичів (сім'я нараховувала 10 осіб, 8 з яких були ді-

тьми) зігнали в одну невелику пристосовану кімнату, з єдиним, невеличким вікном, яке, за спогадами діда, взимку покривалося наморозю. Через нього не було видно світу, руху людей по той бік вікна.

Ці та інші правдиві, але дуже складні для розуміння дитиною розповіді про сталінські часи в одному населеному пункті Подільського краю назавжди заклали у шкалу моральних цінностей хлопця огиду до людської несправедливості, до злих людей (він чув і про конкретних активістів, що відзначилися в ході колгоспного будівництва). Звісно, що про почуте він не поширювався, оскільки мав відповідні настанови від старших. Та й окремі з тих „колективізаторів” ще ходили селом, були в ореолі слави і підтримувалися місцевою владою. Але отриманий каналами усної історії страшний фактаж про знущання над родиною, її малолітніми членами ще не раз нагадуватиме про себе у подальшому житті хлопця, спонукатиме у зрілі роки до осмислення і пошуку відповіді на питання про його першопричини, відмовляючись від офіційної версії радянської історіографії про колективізацію як необхідний етап руйнування традиційних економічних і соціальних устоїв українського села в інтересах пролетарської держави і трудящих мас.

Ставши школярем місцевої десятирічки, він поринув у величезний, багатогранний і складний світ знань. Надійними провідниками у ньому стали незабутні перші педагоги – Ольга Федорівна Бистрицька і Людмила Василівна Андрощук, які з материнською чуйністю і відповідальністю огорнули малечу своєю винятковою увагою, навчили її добре читати, писати, декламувати вірші, співати, бути товариськими, дисциплінованими, за тодішніми строгими педагогічними мірками. Володимира світ знань захопив по вінця. Школа стала його другим домом, бажаним і цікавим, який розвивав світогляд, збагачував знання, уміння і навички, робив сильнішим і упевненим, з часом допоміг усвідомити своє місце у багатоголосому дитячому світі. Тут збиралися його товариші і друзі, з якими продовжував спілкуватися і у позашкільний час, згодом брав участь у різних сільських офіційних заходах, під час яких дебютував і у художній самодіяльності, і фізкультурних турнірах.

Навчальна праця давалася відносно не складно. На уроках був уважним, дисциплінованим, поважав учителів. Домашні завдання виконував самостійно, строго дотримуючись настанов педагогів і виконуючи їх вказівки щодо засвоєння обсягу необхідної інформації. Додому приносив відмінні і добрі оцінки. Найкраще давалися гуманітарні дисципліни, де завжди підготовлений учень, у якого було добре розвинуте мовлення, звітувався найчастіше. Подобалося малювання, де мав змогу передавати на папері конкретні речі, які приносив учитель, різні об'єкти і природу не типово, по-своєму. Згодом, коли 15-річним влітку працював у сільському кам'яному кар'єрі, заносив строгі обриси того суворого пейзажу до свого альбому. Через рік, проводячи літні вакації у місцевому рибгоспі, тематика його замальовок змінилася – появилось водне плесо величезного ставка, річки, човни, рибалки із сітями, щедрий рибний улов тощо.

Володимир захоплювався і музикою. У 12-річному віці став учнем музичної школи, яка знаходилася в Красилові. Туди відбував два рази на тиждень, щоб взяти уроки по класу баяна, а повернувшись до дому, наполегливо виконував отримані завдання учителя, ущільнюючи графік власного підліткового життя, бо на все не вистачало часу. Це, однак, не звільняло його від домашньої роботи. Крім того, батько, який милувався статуєю сина, хотів бачити його ще й фізично досконалим, учасником і переможцем шкільних спортивних турнірів. То ж захопив школяра і до занять у спортивних гуртках: з футболу, волейболу, стрілецького і лижного спорту. Ця додаткова перевірка себе на можливість виконати підвищені нормативи з фізичної підготовки і бути визнаним лідером у класі дала позитивні результати – Володимира, як чільного спортсмена, направляють на районні змагання захищати спортивну честь рідної школи, де він виборює досить високі місця у десятці кращих з кращих.

Коли навчався у шостому класі і за шкільною програмою української літератури вивчав на пам'ять вірші різних письменників, у нього прокинувся інтерес до поезії. Знав багато творів, міг проаналізувати вірші і поеми різних авторів, включених до шкільної програми. Після цього

сам взявся творити віршовані рядки. Згодом були посвяти матері, бабусям, батькові, найбільш шанованим учителям, а ще, що ніколи не афішував серед друзів і залишилося надовго у таємниці, - одній із місцевих красунь. Ті спроби не були епізодом у захопленні юнака, який намагався додатково самоствердитись і бути близько з музою, не розчинились у безвісті, навпроти, вони залишили слід у його творчій натурі, спонукали до нових кроків, заклали основи у щирому бажанні висловлювати римою свої чисті юнацькі почуття, поетично сприймати навколишній людський і природний світ. Саме ці перші кроки згодом отримають продовження, що дасть змогу заявити про себе як про такого, що немає нічого спільного із статусом „хронічного початківця”. З піднятим настроєм, поетичним окриленням і відчуттям себе дорослим, 1974 року закінчив десятирічку і разом з ровесниками-випускниками опинився перед вибором професії.

Залишатися у місцевому колгоспі принципово не хотілося (сюди вирішили йти хлопці, які у школі не відзначалися значними досягненнями, однак любили техніку). Маючи в атестаті гарні оцінки, вирішив здобувати вищу педагогічну освіту, оскільки хотів стати таким, як його улюблені шкільні наставники, та й професія учителя, як тоді вважали, була на селі однією з престижних, зараховувала його до розряду небагато чисельної, але по-справжньому шанованої сільської інтелігенції. Приваблювала історія, та сама, яку почав пізнавати ще у ранні дитячі роки на неофіційному рівні і якій віддавав перевагу перед іншими спеціальностями (на філологію йти не хотілося, оскільки вважав її жіночим фахом, щодо фізичної культури, то здобуті ним у школі результати (юнацький першо- і другорозрядник) не мали загальнонаціональної ваги, а відтак потрапити на відповідний факультет, куди щороку вступали десятки кандидатів у майстри спорту, було неможливе. Та й, якщо відверто, то і вчитель-предметник не привив юнакові великого бажання йти його шляхом). Щодо історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, одного із найбільш авторитетного на кілька областей, то з'ясував, що при вступі мають перевагу медалісти, „стажники”, „цільовики” і демобілізовані військовослужбовці. Шансів поступити відразу

було дуже не багато. Але і розставатися з мрією принципово не хотів. Вирішив заробити категорію „стажників”, і пішов до районного відділу освіти проситися ... піонервожатим (ця посада прирівнювалася до педагогічної) в одну із шкіл Красилівщини, пояснивши, що хоче спробувати свої сили в роботі з піонерським загальом. Настирливого випускника, який кілька разів брав в облогу освітянський штаб у райцентрі, несподівано ошчасливили і направили працювати старшим піонервожатим до восьмирічної школи у с. Писарівка² (воно навіть не мало своєї сільради) на тимчасове місце, попередньо спрямувавши „педагога” до райкому комсомолу для відповідної співбесіди і отримання настанов щодо виконання посадових обов'язків.

Розпочалася нова сторінка біографії Володимира. Робота з дітьми подобалася. Освоїв нові обов'язки, які були пов'язані переважно з організаційними заходами і реалізовувалися здебільшого після завершення навчального процесу (під час перерв заходив у класи, розмовляв з учнями, спрямовував їх на виконання доручень у піонерзагонах). Тільки освоївся в колективі, як 1975 року довелося залишити його через об'єктивні причини – з відпустки поверталася колишня працівниця, яку замінював юнак. Двох років стажу, необхідних для вступу до педвишу на пільгових умовах не набиралося. Тож знову пішов до очільників районної освіти. І на цей раз йому також поталанило – звільнилося місце старшого піонервожатого у школі с. Кульчинки³ (ще один невеликий населений пункт Красилівського району). Його прийняли як свого, створили необхідні робочі і побутові умови. Довелося вивчати шкільну дітвору, співпрацювати з класними керівниками. Набутий раніше досвід застосовував упевнено, заробляючи початки свого авторитету і у педколективі, і серед учнів та її батьків. Проявляв багато ініціативи, реалізовував цікаві проекти, яких не було в інших школах району. Юнацький максималізм не давав спокою, кликав до нового, незвіданого. Володимиру Григоровичу (так його кликали і учителі, і школярі) дуже хотілося, щоб його трудова діяльність приносила якнайкращі результати. І цього він досягав. Його відзначали не лише на шкільних педрадах, а й на кущовому і районному рівні.

Крім щоденної праці у закладі освіти, молодий педагог не забував про свою шкільну мрію – поступити до педінституту. У вільний від роботи час, під час вихідних днів і невеличких шкільних канікул сідав за підручники, повторював навчальний матеріал з історії, української мови, літератури та іноземної. Користувався записами, які по-кілька разів перечитував. Запам'ятовував хронологію, персоналії, статистичні дані, які потрохи стиралися з пам'яті після випуску. Був упевнений, що вдасться цього рік зробити життєвий прорив і вийти на омріяну студентську орбіту. Але у реалізацію планів втрутився закон про військовий обов'язок, який був почесним для кожного здорового 18-річного юнака. Тож замість приймальної комісії, у травні 1976 р. довелося проходити медичну комісію у райвійськкоматі, звільнитися з роботи у зв'язку з призовом на дворічну дійсну військову службу, а також скликати земляків, як було тоді заведено у кожному куточку України, на урочисті проводи до війська. Проводжала і Кульчинківська восьмирічка, з якою добре таки поріднився.

Новобранець у 1976-1978 рр. потрапив у далекі від рідних місць північні краї Республіки Польщі, де була розквартирована Північна група радянських військ⁴. Служив, як і належало, чесно, відповідально, не пас задніх у військовій і політичній підготовці, скоріш навпаки, досить часто командири ставили у приклад за набуття знань, умінь і навичок у навчальних класах, на полігоні, спортивному майданчику, де був одним з перших. Не випадково, вже незабаром, під час перевірки військової частини вищим військовим начальством, показав одні з найвищих індивідуальних результатів підготовки і отримав звання відмінника, завоював авторитет серед однополчан за толерантне і водночас відповідальне ставлення до своїх товаришів, дорученої справи, за гострий розум і уміння пояснити непрості питання міжнародної політики (це давалося далеко не усім). Закономірним стало обрання В. Г. Байдича командиром роти (ось тут і пригодилися навички роботи у двох школах Краси́лівщини). Оскільки мав філологічний хист, то взявся творити різні замітки про солдатське життя, які направляв до військової газети. Там помітили кореспондент-

ські якості, запропонували тіснішу співпрацю. Зрадівши першим успіхам, взявся і за поетичне перо. Загалом за весь період служби армійська преса опублікувала більше 70 заміток і віршів здібного українського юнака. За це був визнаний кращим власкором, а його фото розмістили на дошці пошани Групи військ. Батьки ж отримували подяки за виховання сина, його старанність, працьовитість, високу культуру поведінки, а також неабиякі організаційні здібності, розуміли, що їхній син набуває нових якостей, росте і з часом може стати відомою, шанованою людиною, чого дуже йому бажали.

Командири спробували переконати підлеглого військовослужбовця залишитися у армії на комсомольській роботі, але той не спокусився ні обіцянним присвоєнням вищого військового звання, ні перспективою перейти до більш престижного місця служби. Хотілося якомога швидше завершити виконання свого почесного обов'язку і податися на цивільний простір, де почувався більш упевнено. У травні 1978 року демобілізувався. Повернувшись у рідні місця, довго не розгойдувався і взявся за виконання раніш виробленого стратегічного плану щодо вступу до вишу. Повторивши програмовий матеріал, подався до приймальної комісії Кам'янець-Подільського педінституту. Вступні іспити відпрацював успішно, немов, стрілецькі завдання на військовому полігоні. А далі було омріяне зарахування в студенти – справжній тріумф наполегливого і цілеспрямованого сільського юнака, який сам творив своє майбутнє, йшов до мети так, як ніхто інший, що ще не встиг зробити власних серйозних життєвих кроків і не пройшов аналогічних випробувань.

Студентська біографія Володимира Байдича творилася не менш активно і наполегливо, ніж життєві сторінки у попередні трудові роки. Познайомився з однокурсниками, історичним факультетом, його професорсько-викладацьким складом. Представлена з армії характеристика переконала декана доцента Л. В. Баженова у тому, що з-поміж усіх демобілізованих (а таких було кілька), які стали студентами цього факультету, найбільш вагомими заслуги мав саме Байдич. Тож наказом ректора його призначили старостою третьої групи. Нові обов'язки були порівняно не складними (це ж не армія,

де доводилося відповідати за сотню солдатів!). Складніше було виробити стереотип постійного навчання, встигаючи за ходом думки лекторів і запам'ятовуючи при цьому (особливо при підготовці до семінарських занять) великий обсяг програмного матеріалу. Людині динамічній, швидкій у мисленні і діях, важко було звикнути до щоденної статичності в аудиторії під час роботи на 3-4 парах занять упродовж 6 тижневих днів (сьогодні у виші 5-денний робочий тиждень). Як старший за віком і посадою в групі, намагався бути прикладом і у навчанні, і у різних громадсько-виховних заходах. М'який, відкритий характер, схильність до філософського осмислення свого життя, органічне вміння організувати товаришів, підтримувати з ними толерантні стосунки, швидке вибудовування товариських і дружніх стосунків у групі і на курсі, нарешті визнані лідерські якості і щоденна наполеглива академічна праця, - все це стало запорукою визнанню особистості Володимира, забезпечило ріст його авторитету передусім у студентському колективі, а вже згодом і серед викладацького корпусу, до якого входили славні представники тодішнього інститутського істеблішменту – професори І. С. Винокур, Л. А. Коваленко, М. Г. Кукурудзяк, П. Ф. Лаптін, Ю. М. Тарасов, П. Ф. Щербина, доценти Л. В. Баженов, А. А. Грицюк, І. Й. Козак, Л. Г. Ништа, А. В. Опря, А. О. Копилов, В. С. Степанков, О. Д. Степенко та інші. Словом, було у кого повчитися. Всі вони – яскраві особистості, які були цілком віддані вищій школі, науці, підготовці майбутніх учителів історії і суспільствознавства, не шкодували свого часу і здоров'я для виховання студентів громадянами тодішньої країни, порядними, гарними людьми, надійними товаришами, здатними прийти на допомогу у потрібну мить до будь-кого, хто того потребував, не шкодувати себе і часу для громадських справ. У пам'яті Володимира Григоровича більшість цих вчених залишили найкращі враження, незабутній професійний слід, хоча, звісно, кожен з них намагався забезпечити у навчанні студентів пріоритет передусім своєї навчальної дисципліни, не завжди рахуючись із іншими предметами. Це у якійсь мірі переважувало молодь, яка з кожним наступним курсом вважала себе все більш підготовленою до праці в школі, а тому не за-

вжди схвально сприймала додаткові обсяги праці, які пропонували окремі викладачі.

Нещодавно розповідаючи на сторінках наукового видання про свою однокурсницю Надію Кравчук (Мороз), яка згодом стала педагогічною гордістю Хмельниччини, Володимир Григорович більш детально зупинився на тому, як студенти сприймали постаті різних наставників, зокрема І.С.Винокура, О.Д.Степенка, Л.В.Баженова. Щодо останнього, то він зазначив, що „його шанували не лише за постійну увагу до першокурсників, яку він постійно демонстрував на факультеті і в гуртожитку, а й за змістовні лекції з історії стародавнього світу, де він справжнім докою, за зусилля прищепити любов до всесвітньої історії і рідного міста, у якому не раз проводив екскурсії, переконував студентів-початківців цікавитися історичними пам'ятками, з якими пов'язувалися ті чи ті історичні події, відомі імена”⁵.

Тодішня доба передбачала вивчення студентами низки ідеологічних дисциплін, їх участі у соціалістичному змаганні, складання лєнінських заліків тощо. Однак, як ми встановили у одній із наших робіт, із проголошенням незалежної України більшість випускників цього вищу попередніх поколінь поступово зламали свій комуністичний стереотип, переосмислили зміни, які відбулися в суспільстві, набули нових професійних і суспільних якостей, стали надійною підтримкою українського вибору, чимало з них пішли працювати у нові державні, самоврядну і політичні структури в ім'я майбутнього України⁶. Таку ж ідеологічну революцію згодом переживе і Володимир Байдич, утім до неї залишалося ще з десяток років. Про те, що частина однокурсників відійшла від ідеологічних догм, які нав'язувалися вчителями у школі і суспільствознавцями на рідному факультеті, свідчить хоча б той факт, що в часи української незалежності з них вийшли добротні вчені-історики – доктори наук Василь Марчук і Сергій Борисевич, кандидати наук Анатолій Гуменюк, Юрій Хоптяр і Володимир Байдич (їхні дисертації та монографічні роботи виконані на основі сучасної методології, у якій не знайшлося місця старим ідеологічним схемам, що викликає до них неабиякий інтерес не лише в Україні)⁷.

Крім навчальної, зайнявся і науково-дослідною роботою: під керівництвом доцентів

А.А.Цвяка і А.Ф.Суrowого виконав змістовну роботу про партизанський рух в Україні у 1941-1944 рр., яка посіла призове місце на республіканському конкурсі студентських наукових праць. Ця подія окришила, заставила задуматись над можливістю серйозних наукових студій. Згодом виконав дипломну роботу, яку захистив на „відмінно” в ході роботи Державної екзаменаційної комісії у 1982 р.

Не ігнорував і громадського життя. З обов'язками старости справлявся чи не найкраще на факультеті. Маючи у своєму активі реальну життєву школу, розумів, що може бути порадником і активним учасником вирішення багатьох поза навчальних питань студентів. Це помітили, і висунули головою студентського профбюро факультету⁶ – на посаду дуже відповідальну, яка ще більше зміцнила авторитет юнака і зробила його відомим у всьому виші, адже відтепер він відвідував засідання об'єднаного інститутського профкому викладачів, співробітників і студентів, де часто піднімав свій голос за інтереси молоді не лише свого, а й інших факультетів, ініціював різноманітні заходи для поліпшення студентського побуту, культурного відпочинку. Одними із відповідальних справ, за які рішуче взявся керівник профбюро, було поліпшення умов проживання молоді у гуртожитку (тут налагодив тісні стосунки із студентським комітетом, який діяв за місцем проживання хлопців і дівчат), ширше залучення їх до участі у студентських будівельних загонах (СБЗ). Про це він доповідав на профспілковому активі вишу у грудні 1980 р.⁸ Один із таких СБЗ очолив сам профспілковий лідер. Полем його діяльності було завершення будівельних робіт і упорядкування гуртожитку №4, куди незабаром переселилися усі іногородні студенти історичного факультету та сусіднього факультету фізичного виховання.

А взагалі із будзагонами Володимир Байдич подружився надзвичайно тісно. Причин тому декілька. По-перше, вмів фізично працювати і самоорганізовуватись, тож, як справжній лідер, намагався ці риси реалізувати у цій загальнодержавній справі, не стояти від неї осторонь. По-друге, як старший син, хотів бути більш економічно самостійним, менше отримувати допомоги від батьків, адже підростав брат Віктор. І

хоча вчився на стипендію, все ж заробіток влітку абсолютно не був зайвим. Такої ж філософії дотримувалися й інші хлопці, які, пройшовши військову службу і у свій час колгоспно-заводські випробування, були життєво загартованими і не боялися важкої праці. На них рівнялися і чимало вчорашніх школярів. Улітку 1979-1982 рр. працював у СБЗ, очолив будзагін, історичного факультету, який добився на Хмельниччині найвищих економічних результатів. Як ефективного командира загону, визнаного лідера і ветерана будзагонівського руху, Володимира представили до високої державної нагороди, і незабаром він отримав Грамоту Президії Верховної Ради УРСР – на той час найвищу в його житті⁹. Накопичений у цій сфері персональний досвід був настільки важливим, що ректор інституту А.О.Копилов, який дуже добре знався на людях і цінував справжніх професіоналів, запропонував В. Г. Байдичу, який 1982 року, завершивши підготовку, отримав звання педагога загальноосвітньої школи, кваліфікацію учителя історії і суспільствознавства та був направлений на роботу в Кам'янець-Подільський індустріальний технікум, перейти працювати в інститут, щоб якнайкраще використати його організаційні якості. При цьому керівник пообіцяв владнати питання про зміну місця його працевлаштування через Міністерство освіти УРСР. Та поки вирішувались відповідні формальності, молодий, законслухняний фахівець приступив до роботи в технікумі, де почав обживатися. Однак на третій день його трудової біографії у цьому закладі освіти стало відомо, що освітнє відомство змінило В. Г. Байдичу „порт прописки”, і необхідно було, не зволікаючи, звільнитися з місця роботи і переходити у рідний виш, де його чекали і високо оцінювали досвід громадської роботи, ділові і моральні якості. Першого робочого дня в інституті йому повідомили, що вакантним є місце секретаря комітету комсомолу, Інших посад запропонувати не можуть. Однак на майбутнє пообіцяли „вибити” місце в аспірантурі в одному з київських вишів.

Звільнена спілчанська посада вимагала виконання обов'язків молодіжного лідера практично упродовж усього дня. Але для нового керівника це була зовсім не нова справа, адже свого часу пройшов через керівну посаду в ар-

мійському комсомолі. Щоправда, в умовах вищого навчального закладу ця робота мала значні особливості. Передусім вивчив особовий склад комітету і спілчанського активу, знайшов слабкі позиції, які незабаром довелося нівелювати, взявся за довго- і короткострокове планування, зміг забезпечити нормальний перебіг діяльності керівних молодіжних органів знизу до верх. Часто бував у низових осередках, слухав нарікання спілчан, їх пропозиції щодо удосконалення роботи на місцях. Тоді ще раз переконався, що, працюючи у великому молодіжному колективі, який нараховував кілька тисяч осіб, дуже важливо діяти у своїй роботі до кожного рядового члена, знати його запити й інтереси, поєднати його індивідуальний інтерес з колективним.

Виробляв багато планів і проектів, утім уже в квітні 1983 р. їх довелося покинути через запрошення перейти на роботу до обласного штабу студентських будівельних загонів, який знаходився у м. Хмельницькому, на посаду комісара. Відмовлятися від такого було не прийнято, та й керівництво вишу підтримало перехід 26-річного діяча на вищій посадовій щабель, розуміючи, що у обласному центрі у нього буде більше можливостей для реалізації організаційного потенціалу, ніж у місті обласного підпорядкування.

Тож з 1983 р. В.Г.Байдич став хмельчанином. На новому місці роботи він швидко опанував службові обов'язки. Добре знаючи будзагонівську справу з середини, відносно легко розібрався в її організаційній складовій. Зрештою, за порадою йти особливо не було до кого, бо, як з'ясувалося, його досвід командира будзагонів був чи не найбільшим серед тих, хто увійшов до штабу. Щоправда, було обласне комсомольське керівництво, яке час від часу контролювало роботу цього органу, утім серйозно не регламентувало діяльність тих, хто пройшов цю школу і міг бути взірцем у реалізації завдань щодо залучення студентської молоді до різних будівельних проектів на Хмельниччині. Володимир належав саме до цієї групи, з ним радилися, не раз при слухалися до його пропозицій, фіксували у директивних документах. Автор цих рядків у 1985-1987 рр. мав можливість частково споглядати роботу комісара, а зго-

дом ще й заступника генерального директора молодіжного виробничого об'єднання (займалося створенням молодіжних кооперативів), яке діяло при обласному штабі будівельних загонів, під час проведення ним різних заходів (штабні наради, конференції будзагонівського активу тощо), завжди відзначаючи його уміння розкривати сутність питання, дохідливо пояснювати першочергові завдання, вислуховувати активістів і спрямовувати їх у потрібне організаційне русло. Роботи вистачало і влітку, коли було найбільш гаряче на трудовому фронті, і в інші пори року, коли йшов процес формування нового складу будзагонів (в них вливалось студентське поповнення, яке приходило на зміну випускникам), навчання їх командирів і комісарів щодо того, як найбільш вміло укладати угоди на виконання будівельних робіт, їх кошторисну вартість, як раціонально організувати працю і залучати трудові ресурси студентської молоді (в області в цих загонах працювали понад 15 тисяч юнаків і дівчат з профтехосвіти, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів). Найлегше було підводити підсумки роботи, які щорік радували і приносили не лише вищі від попереднього показники, а й чимале моральне задоволення. За 8 років роботи у штабі будзагонівці звели більше 100 промислових і сільськогосподарських об'єктів, збирали урожай зернових культур влітку, а восени картоплю, яблука...

9-й рік трудової біографії у цій структурі... не розпочався. Несподівано з команди авторитетного керівника міста Івана Васильовича Бухала йому порадили взяти участь у конкурсі на заміщення вакантної посади голови комітету в справах молоді та спорту Хмельницького виконавчого комітету (саме навесні 1991 р. виконавчі органи міських самоврядувань країни змінювали свою структуру і розширювали штати). Претендентів було аж 8. Після озвучення своєї програми, під час відкритого голосування міських депутатів, Володимир Григорович виявився поза конкуренцією, набрав найбільшу суму рейтингових балів і заслужено переміг, ставши і головою комітету, і очоливши пізніше відповідне управління.

Нова справа не була чимось принципово новим, бо ж молодіжними справами займався в

педагогічному виші. Утім це був таки вищий рівень посади, а отже і відповідальності. До того ж треба було підкріплювати свій раніш сформований у обласному центрі авторитет свіжими ідеями, проектами, успішно реалізованими справами. Словом, простору у діяльності було хоч відбавляй. Новостворена молода команда, яка діяла під орудою Володимира Григоровича, поступово набирала так необхідного досвіду, забезпечувала результативність у роботі, отримувала здобутки, які були помічені зокрема новим мером Хмельницького Михайлом Чекманом.

1994 року кар'єра зробила якісний стрибок – Володимира Байдича обрали заступником міського голови з гуманітарних питань. Тож роботи стало ще більше. Попри збільшення кількості підпорядкованих працівників, сам намагався вникати в усі найбільш важливі справи, доводити їх до кінця, при цьому вчив молоду команду, не рахуючись з особистим часом, як треба віддаватись роботі, працювати над вирішенням термінових, „прострочених” і дещо віддалених для виконання в часі питань. І команда запрацювала. Сам керівник, демонструючи нестандартність, гнучкість і оригінальність свого інтелекту, ініціював десятки надзвичайно цікавих справ, які були відносно новаторськими і наповнювали молодіжне життя міста такими структурами і заходами, яких не було у багатьох інших обласних центрах, значно масштабніших, ніж Хмельницький. До прикладу, заступник мера ініціював та блискуче організував перші в Україні дитячі підліткові клуби за місцем проживання, Центру соціальної служби для молоді, „телефону довіри”, будинку молоді „Плоскирів” (давня назва Хмельницького). За його ініціативи і великого організаторського хисту були проведені резонансні чемпіонати України з більярду (тоді він лише виходив з-під заборони, однак у ньому взяли участь два чемпіони світу з цього виду спорту); карате фул-контакт-до, а ще – бальних і спортивних танців. Володимир Григорович став співзасновником монотеатру „Кут” Володимира Смотрителя, художніх колективів „Жайвір” Тамари Пасічник (цей ансамбль щороку представляв Україну в культурних програмах у Канаді, Японії, краї-

нах Західної Європи) і „Успіх” (його вихованці стали чемпіонами України і Європи з бальних танців), започаткував таку нову в нашій країні і регіоні справу, як молодіжні обміни обласного центру з різними містами світу. За короткий час вдалося укласти угоди і розпочати їх реалізацію з міськими громадами Модеста (США) і Крамфорс (Швеція). В американське місто щороку направлявся на безкоштовне дворічне навчання у вищий навчальний заклад один студент, а в Скандинавію щоліта виїжджало 40 юнаків та дівчат терміном на один місяць на оздоровлення. Всі витрати за рахунок приймаючої сторони. Тут відбулися різноманітні фестивалі і конкурси, які потім були проведені у Хмельницькому¹⁰.

Усі ці новації, зрушення у молодіжному житті найбільшого міста області давалися Володимиру Григоровичу величезною працею. Приміром, перебуваючи з делегацією у США, він зацікавився питанням соціальної служби для молоді. Щоб матеріалізувати цю ідею навіть у набагато вужчому масштабі, ніж це було зроблено за океаном, довелося передусім переконувати своє міське начальство і київських кураторів. Отримавши „добро” на проведення відповідної всеукраїнської конференції, завданням якої була популяризація місцевої підтримки соціально вразливих груп молоді, через багатогодову комбінацію запросив до участі у цьому зібранні двох відомих професорів із Каліфорнії, які були справжніми фахівцями з цього питання і могли надати неоцінену допомогу українським управлінцям. Так і сталося. Результати форуму перевершили усі сподівання, додавши авторитету і самому ініціатору, який, проте, не заспокоювався на досягнутому. В.Г.Байдич справедливо пишається тим, що сприяв розкручуванню нині відомого співака і композитора Олександра Пономарьова (організував його відрядження на один із перших конкурсних фестивалів „Червона Рута”, де він став переможцем), доклав зусиль аби з Кривого Рогу переїхав співак Юрко Нечистяк (Юрченко) (йому надали роботу в управлінні культури). З ініціативи заступника міського голови були започатковані і прижилися на роки рок-фестивалі, тинейджер-шоу, пісенний конкурс „Пісні над Бугом”, які надзвичайно привітно і з великою цікавістю зустріли молоді хмельничани.

Не раз зустрічаючись по роботі з творчо обдарованою інтелігенцією та її молодим резервом, десятки разів буваючи на їх цікавих заходах, де, зокрема, лунала поезія, вирішив винести на їх суд і свою творчість, яку не покидав увесь час своєї керівної роботи. Його вірші друкувалися в місцевій пресі альманасі „Творче Поділля”, „Плоскирів.. Проскурів... Хмельницький”, а один із них, присвячений Подільському краю, потрапив до ювілейного видання „Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка”. Про творчі здобутки поета розповіли Володимир Дмитрик і Євген Семенюк у біобібліографічному довіднику про майстрів слова „Хмельниччина в іменах: прозаїки, поети, журналісти” (2006). На часі видання його персональної поетичної збірки, яка дасть змогу цілісно представити доробок поета (понад 70 творів), переживати разом з ним за долю рідного краю, творців його сучасної історії, Героїв Небесної сотні (в одному із віршів про них він писав: „Найдорожче за нас віддавали,

Це життя – щоб ми жили за них,
Ненароджених дітей доколисали,
Щоби голос пісні не затих”) ¹¹.

У 1998 р., після завершення другого терміну роботи у міськвиконкомі, довелося приймати непросте рішення. За логікою, керівник, який безпосередньо очолює структуру, відповідальну за роботу гуманітарної сфери і освіта, культура, спорт і тд., мав би формально належати до неї. Володимир Григоровичу тоді виповнився 41 рік (двома роками раніше у одному із своїх віршів він писав: „А життя все іде, по стерні забринію піснями / Маю друзів, сім'ю, ще під ноги спадають роки”, усвідомлюючи плинність часу і безповоротність пройденого шляху). То ж, добре розуміючи своє становище і не маючи абсолютно ніяких претензій до нормативного акту, що обмежував вік керівника на цій посаді, вирішив далі працювати за отриманим 17 років тому дипломом фахівця з вищою освітою і погодився очолити найбільшу у місті загальноосвітню школу №26, у якій раптово звільнилося місце директора. Педагоги сприйняли перехід заступника голови міського голови на нове місце роботи із розумінням, адже у місті знали, що Володимир Григорович був

активним членом всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенко і багато разів приходив на допомогу учительській спільноті, ініціював чимало гарних і корисних для них справ ¹².

Справ на новому місці роботи вистачало. Познайомився з колективом, шкільним активом, їх здобутками. Добрим словом згадував свого попередника Валентина Наугольного (коли той очолював відділ освіти міського виконавчого комітету), який багато працював над вдосконаленням навчально-виховного процесу у школі, поліпшенням її матеріально-технічної бази, згуртуванням педколективу навколо ідеї української національної школи, що у підсумку закріпило за цим закладом освіти добру славу. Основні напрями діяльності керівника на диво співпали з тими, яких дотримувався Наугольний, а це віщувало дальше зростання авторитету учительського колективу. Щоправда, новий керівник ніколи не належав до схоластів, завжди отримував уроки від найбільшого учителя – Життя, то ж незабаром тут відбулися серйозні новації, які були на часі і йшли в руслі здорової державної освітньої політики.

Відбулася структурна перебудова. Важливим кроком у цій справі стало приєднання до школи дошкільного виховного закладу №48, що започаткувало у місті новий тип середнього навчального закладу – навчально-виховний комплекс №7 (він існує й досі). Як експеримент, при НВК було створено автономну бухгалтерію (цей досвід згодом буде поширено на всі навчальні освітні заклади міста та області), що значно полегшило роботу керівника у вирішенні питання розрахунків за поставлені продукти харчування, придбані вкрай потрібні речі, нарешті, полегшило виплату зарплатні усім працюючим у НВК, що відразу відзначили в колективі.

Школа одна з перших у місті успішно розв'язувала відносно нову проблему, пов'язану із запровадженням інформаційних технологій. До кого тільки з підприємців і банкірів не звертався відповідальний директор, щоб роздобути сучасні комп'ютери і розмістити їх у навчальних класах для учнів! І таки зрушив справу. Заклад було комп'ютеризовано у межах тодішніх скромних можливостей.

Бував на уроках учителів, бачив як самовіддано вони трудяться для того, щоб сформувати справді науковий світогляд підростаючого покоління, який буде фундаментом для подальшого зростання молоді, допоможе правильно обрати майбутню професію. У методичному сенсі він, пройшовши гарну підготовку в студентські роки у відомого в Україні методиста-історика Бориса Михайловича Кушніра, міг порадити багато чого корисного. До того ж, він ніколи не поривав зв'язків зі своїми колишніми однокурсниками, які постійно працювали у школі і повідомляли йому про свій учительський досвід. Щиро поважаючи колег-педагогів і не сумніваючись у їхньому професіоналізмі, не зміг втриматися, щоб не розмістити в учительській кімнаті гасло - „Працювати з любов'ю для дітей”, яке мало постійно нагадувати усім не лише про велику державну і суспільну місію учителя, а й підкреслювало найголовніший принцип і найголовніший об'єкт такої роботи.

Завдяки величезній енергетиці керівника школи оперативно розв'язувалися десятки виробничих питань. Зростав фонд шкільної бібліотеки (до підручників додалися цікаві і корисні суспільно-політичні і наукові видання). Згодом з неї виділили наукові видання і організували бібліотечку молодого науковця. Дбаючи про дальше професійне зростання колег-учителів, знайшов спонсорів, які оплатили передплату великої кількості фахових, українських і зарубіжних (з Канади) науково-методичних журналів з усіх спеціальностей, які в тодішніх умовах невисоких учительських доходів були наразі недоступні. Згодом усі вони поповнили новостворений методичний кабінет, який став одним з кращих у місті. Учителі читали чимало всеукраїнських, регіональних і міських газет, задовольняючи таким чином свої громадсько-політичні та інші запити, постійно збагачуючи свій загальний кругозір, що додавало ресурсу у виховній роботі зі школярами.

Багато працював над утвердженням здорового способу життя, фізичної досконалості учнів, особливу увагу звертав на розвиток спортивного життя, для чого серйозно поповнював шкільну матеріальну базу. Усі були раді після того, як директору вдалося відремонтувати

басейн, куди потягнулися і молодші, і старші школярі, а щосереди займалися педагогами. Після завершення занять в школі працювали... 16 спортивних секцій. Щоб їх ефективність була високою, залучив до цієї роботи відомих тренерів і майстрів спорту, яких у місті не бракувало. Не випадково більше 20 учнів різного віку стали переможцями обласних спортивних турнірів з вільної боротьби та боксу. А команда дівчат-гімнастів виборола першість на юніорському чемпіонаті України з аеробіки. Їм було на кого рівнятися, адже сам директор любив спорт, і мав певні досягнення в змаганнях на першість міста (2000 р. переміг з настільного тенісу, роком пізніше став другим у суперництві за шахову корону).

Володимир Григорович дбав про створення більших можливостей в колективі для естетичного сприймання дійсності, задоволення художніх смаків шкільної молоді. Він вважав, що через естетично-емоційне діти краще можуть засвоїти національну ідею, на засіданнях педради любив наголошувати, що „духовність приходить у дитячі душі разом з красою”. Для здійснення задуманого, залучив відомих хмельницьких художників Миколу і Людмилу Мазурів зробити шкільний інтер'єр художньо привабливим, із національно виховним змістом. Талановиті митці справилися із замовленням блискуче, і розписали холи і коридори на двох поверхах захоплюючими душами усіх творами про духовну історію України. Та не тільки майстри розписували інтер'єр – директор залучив до цього і юних, які спеціалізувалися на графіті. Коли до школи завітала журналістка із столичної педагогічної газети, то усі ці малолітні автори охоче позували перед телеоб'єктивом, розповідали гості про задум і етапи реалізації своїх творів, багато розповідали про свого улюбленого директора-новатора.

Щороку довелось звітуватися про випускників, які вступили у вищі навчальні заклади і тим прославили свою рідну школу. Освітні чиновники по цьому судили наскільки якісні знання дає кожний педколектив. Володимир Григорович сам аналізував результати вступної кампанії до вишів за участю його вчорашніх підопічних і намагався посприяти їм у вишівській професійній підготовці. Познайомившись з досвідом

кількох вишів, які намагалися привабити до себе старшокласників певними лібералізованими заходами, домігся зустрічі з керівництвом Одеської академії зв'язку імені Олександра Попова і уклав з нею угоду про експеримент на базі його школи. Суть його полягала в тому, що десятикласники, ще не маючи завершеної середньої освіти, зараховувалися на перший курс, з врученням студентських квитків, який закінчували за два роки навчання, а ставши випускниками – приймалися на другий курс, спеціальності академії зв'язку. Цим експериментом (важко судити наскільки він був законним) скористалися майже 40 хмельничан, у підсумку здобувши дипломи про вищу освіту і приступивши до професійної діяльності.

Друзі і товариші, відстежуючи потужну професійну ходу В. Г. Байдича, не раз заявляли йому, що управлінсько-шкільний рівень він давно переріс і йому під силу братися за щось вище. Поступово і сам почав задумуватися над переходом на роботу до вишу, хоч покидати загальноосвітню школу, де його усі любили, було дуже непросто. Вирішальним чинником у прийнятті цього рішення став ... паспорт. Володимир Григорович, як не як, а вже належав до групи людей середнього віку. Та й коли-неколи, але все-таки задумувався над майбутнім. Не раз згадував, як ще в середині 1980-х років обирав тему кандидатської дисертації про освітнє будівництво в Подільському краї у міжвоєнне двадцятиліття (1921-1941 рр.) і як після перших наукових публікацій змушений був уперше відмовити науковому керівникові у продовженні співпраці через напружену роботу в обласному штабі студентських будівельних загонів (цей факт глибоко вкарбується йому в пам'ять і вже у XXI ст. заставить „застиглого дисертанта” ще раз перепросити вченого, якому на той час виповнилося вже понад 55 років, і таки взятися за виконання під його керівництвом дисертаційної праці, щоправда, вже на іншу тему).

У лютому 2001 р. взявся за абсолютно нову справу – керівництво структурою, яка вивчала сучасне політичне життя країн Східної Європи і Співдружності Незалежних Держав. Політологічні студії були цікавими, заставляли щодня засвоювати надзвичайно багато найновішої інфор-

мації з життя більше десятка країн, аналізувати її, робити аналітичні викладки тощо. Належних умов для організаційної і творчої діяльності ініціатори цієї структури, на жаль, не створили. Тому вже через півроку довелося з ними розстатися. Друзі покликали у бізнесову діяльність, посприяли його росту. То ж найближчі неповні два роки присвятив керівничій роботі у товариствах з обмеженою відповідальністю „Відродження Поділля” і „Славінвест”¹³. Переконавшись, що ця сфера не сприяє реалізації його творчих сил, вирішив повернутися до навчальної роботи.

З невеликим науковим доробком, у січні 2003 р. подався на конкурс до одного з приватних вишів, де саме засновувався новий структурний підрозділ. Так В.Г.Байдич став деканом факультету заочних форм навчання і водночас в.о.заступника директора Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом імені Блаженнішого митрополита Володимира Леоніда Григоровича Білого, який дуже добре розбирався у людях і знав ціну трудовілкам. Нова справа вимагала великих зусиль, адже довелося організувати навчальну працю студентів, які були працевлаштовані по різних куточках Хмельницької та інших областей і не завжди мали достатньо часу для вчасного виконання вишівських завдань. Словом, для вирішення цієї складної проблеми потрібний був гнучкий індивідуальний підхід, з яким у нового керівника підрозділу було все гаразд. Керівництво і професорсько-викладацький склад інституту сприйняли постать колеги цілком позитивно, дивувалися його невичерпній енергетиці, яку від демонстрував щодня, відзначали креативність його мислення, яку закладав у різні ідеї під час проведення адміністративних нарад і засідання вченої ради. Факультет заочного навчання працював без перебоїв, студенти загалом справлялися з академічним навантаженням, що було проставлено у заслугу деканові. У вільний від роботи час викладав історичні дисципліни у Хмельницькому політехнічному коледжі.

Але цього було замало. У вищій школі усі науково-педагогічні працівники, зокрема й ті, що посідали адміністративно-управлінські посади, відповідно до „Закону про вищу освіту”, який вступив в дію на початку 2002

року, зобов'язані були займатися і науково-дослідною роботою. Ця імперативна обставина навернула Володимира Григоровича до реалізації свого ще не зовсім усвідомленого наукового потенціалу. Умови для цього в закладі були. Тут виходили громадсько-політичний часопис „Персонал”, де свої праці вміщували і науковці, патріотична газета „За Україну”, яка поширювалася серед своїх студентів і населення обласного центру (друкуватися тут було досить почесно). А ще інститут започаткував і успішно проводив щороку всеукраїнські науково-практичні конференції „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть”, які збирали десятки відомих в Україні і різних регіонах вчених-істориків, педагогів, суспільствознавців. Подібні заходи проводили і до річниць голодоморів в Україні. Після завершення роботи кожного із форумів учасникам вручали відповідний сертифікат, що надавало заходіві більшої ваги. До цієї справи прилучився і Володимир Григорович, який виступав з різними доповідями патріотичного характеру, приуроченими важливим регіональним темам. Поступово збільшувався науковий доробок. Утім тематична пістрявість свідчила, що вчений ще не обрав для дослідження крупної наукової проблеми. Враховуючи цю обставину вирішив взятися за виконання кандидатської дисертації. Тематичну спрямованість продиктував у якійсь мірі сам виш, який носив ім'я митрополита Володимира. Консультації щодо церковної спрямованості майбутньої наукової праці виокремили на той час нерозв'язану в історико-суспільних наукових колах проблему про становище римокатолицької церкви в Україні в ході реалізації атеїстичної політики правлячої комуністичної партії і радянської держави. Йшлося про завершальний період сталінської і хрущовську добу. За виконання дисертації взявся охоче, з великим бажанням (поруч нього працювали молоді кандидати наук, тож ліквідувати це відставання було для енергійного і тямущого викладача справою честі і недалекого майбутнього).

У 2011 р. Володимира Григоровича запросили на посаду директора Державного архіву Хмельницької області. На цій посаді він трудить-

ся і досі, заробивши собі всеукраїнське визнання серед колег-архівістів і велику шану в обласній громаді. Ці роки стали найкращими у розвитку архівної установи. Крім удосконалення внутрішнього порядку, дальшого підвищення ефективності праці колективу, стрімко зростає його роль у процесах національного відродження ХХІ ст. та міжнародної співпраці регіонів України. Фонд архівосховища, який станом на 2008 р. нараховував 1,9 млн. справ¹⁴, у наступні роки чисельно зростає, що заставляло шукати можливості для розміщення нових архівних справ, які надходили від обласних структур, міст обласного підпорядкування та районів. Це питання постійно на контролі у директора, який стукається у двері очільників області, спонукає їх до кроків назустріч архівній справі Хмельниччини.

Завдяки ініціативності й наполегливості В. Г. Байдича у 2012 р. вдалося налагодити тісну співпрацю з міжнародною громадською організацією Міжнародний фонд „Взаєморозуміння і толерантність”, взяти для реалізації проєкт „Невідомі сторінки історії. Хмельниччина в період окупації”. Співпраця виявилася надзвичайно плідною. Працівники архіву підготували два змістовні наукові видання, серед учнів загальноосвітніх шкіл області провели конкурс „Мій населений пункт в роки Другої світової війни”, зібрали та записали сотні свідчень людей, які пережили окупацію, підготували постійно діючу історико-документальну виставку „Хмельниччина в роки Другої світової війни”, яка побувала в усіх куточках краю. Працюючи над розвитком національної історичної пам'яті, провели десятки тематичних виставок архівних документів, з якими познайомилися тисячі хмельничан, більшість з яких уперше бачили джерела з історії населених пунктів, про долю своїх родин, участь трудівників у різних загальнодержавних і регіональних проєктах тощо. До 70-ліття звільнення України в архіві провели відповідні дослідження, в результаті чого виготовили 26 банерних стендів про основні складові воєнної доби на території області. Ця колекція пересувалася населеними пунктами більше року, приваблюючи відвідувачів своїми оригінальними матеріалами. Те ж стосується й іншої тематичної колекції, присвяченої долі остарбай-

терів (10 банерів). У самому приміщенні архіву відвідувачі постійно знайомляться з виставкою „Поділля на рубежі століть”, особливо з матеріалами хвилюючих виставок „В боротьбі за незалежність” і „Україна - більше за життя” (про полеглих подолян на Сході України), „Герої не вмирають” (про Героїв Небесної сотні), „Поділля на рубежі віків” (з історії краю), фотовиставкою „Хмельниччина у світлинах” та багатьма іншими. Щороку архівна установа на чолі з В. Г. Байдичем експонує майже 25 історико-документальних виставок, які відвідують тисячі жителів регіону.

Директор зумів підняти на вищий рівень науково-дослідну роботу, активізувати діяльність наукових працівників установи, об'єднати навколо них десятки активних дослідників з вищих навчальних закладів, архівів, музеїв та бібліотек. Науково-організаційний потенціал очолюваної установи яскраво реалізувався під час ініційованої Володимиром Григоровичем всеукраїнської науково-практичної конференції „Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України, присвячені 75-й річниці утворення Хмельницької області і 90-річчю заснування Державного архіву цього регіону. Її провели на високому організаційному і науковому рівні 20-21 вересня 2012 року на базі Кам'янець-Подільського національного університету (К-ПНУ) імені Івана Огієнка. За результатами цього форуму було опубліковано цікавий збірник наукових праць, у якому представлені доповіді 63 науковців, 42 з яких мали наукові ступені докторів і кандидатів наук¹⁵. Сьогодні це видання успішно використовується у навчальному процесі і науково-дослідній роботі на історичному факультеті К-ПНУ ім. І. Огієнка, де готують магістрів-архівістів. Станом на кінець 2016 р. Держархів став співорганізатором щонайменше 15 подібних форумів, а В. Г. Байдич входив до складу їх оргкомітетів і редколегій опублікованих збірників матеріалів¹⁶.

Взагалі науково-видавнича діяльність колективу держархіву просто вражає. Його керівник щороку реалізує велику програму, яка нараховує десятки різних праць. Цим продовжується розпочата попередником справа, яка вивела Держархів Хмельницької області на

чільне місце в Україні (за 1993-2010 рр., тобто за 18 років, науковцями цієї установи було підготовлено і опубліковано 14 наукових і науково-популярних робіт)¹⁷. Так, тільки за 2012-2015 рр. їх науковий здобуток зріс, за нашими підрахунками, до 35 наукових і науково-документальних видань, які увійшли до серії „Праці Державного архіву Хмельницької області”; 4 із них – монографії, 5 – книги-нарис, брошури, 12 – збірники матеріалів конференцій, наукові записки, збірники праць, решта – збірники документів і матеріалів, окремі джерела з історії Другої світової війни¹⁸.

Росту наукового авторитету Володимира Григоровича сприяв успішний захист у травні 2012 р. його кандидатської дисертації „Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років)”. Дисертант комплексно дослідив становище зазначеної церкви у зазначений хронологічний період, її взаємовідносини з тоталітарним режимом, охарактеризував процес функціонування РКЦ в Україні в умовах активної антирелігійної політики влади. На основі всебічного аналізу широкого кола архівних (понад 130 справ) і опублікованих джерел та наукової літератури (загалом майже 400 позицій) з'ясовано чинники, що впливали на радянську політику в ставленні до Римо-католицької церкви в цілому і, окрема, в УРСР. Автор уточнив періодизацію релігійної політики союзного центру щодо РКЦ в республіці, з'ясував основні форми, методи, масштаби і наслідки репресивних акцій та адміністративного тиску з боку радянського режиму на віруючих, визначив основний зміст внутрішнього життя римо-католиків в контексті антицерковних заходів в Україні, етнонаціональну складову і соціально-демографічний стан римо-католицьких громад і духовенства, форми їх спротиву антицерковній політиці¹⁹.

Після захисту вчений посилив свою науково-дослідну діяльність. Передусім він доповнив дисертаційний текст новими документами і матеріалами, зробив цікаві додатки, наповнив їх ілюстраціями і у підсумку опублікував першу в Україні такого роду сучасну монографію²⁰. У співавторстві виконав монографію про вшанування постаті Тараса Шевченка на

Поділлі у добу Директорії УНР”²¹. З’явилися десятки його статей, присвячені різним питанням історії, економіки і культури Поділля, архівного будівництва тощо. Новим напрямом його студій стало дослідження постатей сучасних подільських вчених, які добре відомі в Україні²². Загалом науковий доробок В. Г. Байдича нараховує майже півсотні робіт.

Засновники науково-краєзнавчого збірника „Хмельницькі краєзнавчі студії” (на 2016 р. вишло 9 випусків) увели В. Г. Байдича до складу редакційної колегії постійним членом. Такої ж місії його удостоїли і видавці низки збірників матеріалів науково-краєзнавчих конференцій Хмельниччини і Вінниччини. Вченого запрошують і до оцінки якості низки наукових видань, зокрема він прорецензував цікаву монографію доктора історичних наук, професора В. С. Прокопчука, присвячену Дунаєвському районному архіву, виданій 2015 р.²³.

Як голова Хмельницької обласної громадської організації архівістів та дослідників Поділля та Південно-Східної Волині „Поклик віків”, дбає про те, щоб залучати вчених і краєзнавців Хмельниччини до більш активної роботи з архівними документами і матеріалами, поширення історичних знань серед обласної спільноти. Для найбільш активних вчених, які відзначилися у цій царині, на пропозицію Володимира Григоровича запровадили премію імені Пилипа Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства (у 2014-2016 рр. її отримали троє професорів, докторів історичних наук з Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка).

Громадська робота вченого охоплює різні напрями: потужна особиста благодійна діяльність на користь малоімущих і соціально незахищених земляків, організація допомоги бійцям АТО та їх реабілітації після повернення із зони бойових дій, підтримка молодих вчених у реалізації їх наукових проєктів, допомога низці церковних громад у спорудженні культових об’єктів, а від жовтня 2015 р., коли його обрали членом президії обласної профспілки працівників державних установ України, додалася ще й турбота про державних службовців, які потрапили у складне соціально-економічне становище. У цій справді величезного людського сенсу шляхетній діяль-

ності В. Г. Байдич завоював високі позиції і дістав найширші визнання та оцінки моральних авторитетів. Одна із них – Лідія Володимирівна Ільків, старший солдат Національної гвардії, вчитель-словесник з Хмельницького, яка рятувала життя українських воїнів на Сході, віддала належне йому за відсутність у характері руйнівних амбіцій, за органічне вміння служити іншим і самотутнім, непідробним індивідуальним мистецтвом об’єднувати навколо себе патріотів, відчувати кожну людину і вчасно приходити їй на допомогу²⁴.

Надійним тилом і величезною моральною насолодою для Володимира Григоровича є його сім’я, яка увібрала усе найкраще від батьків глави та його милої, надійної дружини Любові Володимирівни, педагога за фахом, заступника директора НВК. У коханні, злагоді і взаєморозумінні з нею виховали дітей, які продовжуватимуть найкращі Байдичівські родинні традиції. Старша донька Тетяна – одеситка, випускниця двох київських університетів та місцевої будакадемії, виховує двох малолітніх діток; середущий син Андрій навчається у alma mater своєї сестри, а молодший, 15-річний Володимир, – школяр, інтелектуал, переможець міських предметних олімпіад. Усі вони зв’язані найтеплішими людськими стосунками, де молодші поважають старших, рівняються на них, мріють досягти їхніх славних вершин. А відомі, патріотично-віруючі батьки, які мають ще багато життєвих сил і планів, з досвіду прожитого націлюють дітей на вірне служіння батьківщині, обраній професії, загальнонаціональній справі, прививають їм високі заповіді - бути чесними українськими громадянами, порядними, працелюбними людьми, які неминуче розкриють у майбутньому свій творчий потенціал і прославляться трудовими звершеннями, активною громадянською позицією в ім’я процвітаючої України.

З нагоди світлого ювілею Володимира Григоровича Байдича – гарної, висококультурної людини, умілого організатора української гуманітарної сфери, зокрема архівної справи, талановитого керівника, наділеного неабияким масштабом державного мислення, знаного вченого і краєзнавця, а ще - непохитного патріота, громадянина, надійного оборонця нашої незалежності і невмирущих національних цін-

ностей, невтомного пропагандиста історичної спадщини Подільського краю, турботливого сім'янина і чудового колегу, товариша – зичу йому потужної ходи із продовження багатьох ризиків апробованого курсу на зміцнення історичної пам'яті нашого народу, розвитку історико-краєзнавчих і архівних студій та посилення у

них особистого наукового доробку, розвитку власного яскравого іміджу у сучасних державно-реформаторських процесах, управлінсько-архівній, культурно-освітній, науковій сферах та плідній міжнародній співпраці.

Многая Вам літа, дорогий ювіляре! Нових творчих звершень! Мирного і стабільного життя!

Примітки

- 1 Слово про автора: [В. Г. Байдича] – Старостіна С. Л. // Архівіст. – Хмельницький, 2015. – С.4.
- 2 Байдич Володимир Григорович // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / [редкол.: Завальнюк О. М., Смолій В. А. та ін.]. – К.: Вид-во „Логос Україна”, 2008. – С.144.
- 3 Хмельниччина в іменах: прозаїки, поети, журналісти: Біобібліогр. довідник / [Упоряд. Володимир Дмитрик, Євген Семенюк]. – Хмельницький: Вид-во Алли Цюпак, 2006. – С.11
- 4 Байдич Володимир Григорович. – С.144.
- 5 Байдич В. Г. Надія Мороз (Кравчук) – педагогічна гордість Хмельниччини / В. Г. Байдич // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т.20. – С.272.
- 6 Там само.
- 7 Завальнюк О. М. Студенти Кам'янець-Подільського педінституту: ідеологічна, фахова і практична підготовка до роботи в школі в завершальний період радянської державності (1961-1991 рр.) / О.М.Завальнюк, О.Б.Комарніцький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. – Т.22. – С.155.
- 8 Комарніцький О.Б. Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Істор. нарис / О.Б.Комарніцький, М.В.Моштак. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2009. – С.80-81.
- 9 Хмельниччина в іменах: Прозаїки, поети, журналісти: Біобібліогр. довідник. – С.11.
- 10 Байдич Володимир Григорович. – С.144.
- 11 Старостіна Л. Увійшли у безсмертя. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2016. – С.3.
- 12 Хмельниччина в іменах: Прозаїки, поети, журналісти: Біобібліогр. довідник. – С.11.
- 13 Байдич Володимир Григорович. – С.145.
- 14 Михайлова С. Р. Науково-видавнича діяльність Державного архіву Хмельницької області впродовж першого десятиліття ХХІ ст. / С. Р. Михайлова // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: Наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – С.83.
- 15 Байдич В. Г. Науково-видавнича діяльність Державного архіву Хмельницької області за 2012-2015 рр. / В. Г. Байдич // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. – Т.22. – С.628.
- 16 Там само. – С.629; Програма XV Всеукраїнської науково-практичної конференції „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть” (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866-1934), вченого, історика, політичного та державного діяча, Голови Центральної Ради), 24 листопада 2016 р., м. Хмельницький. – С.1.
- 17 Байдич В. Г. Зазначена праця. – С.627.
- 18 Там само. – С.630-633.
- 19 Байдич В. Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років): Автореф. дис. канд. іст. наук; 07.00.01 – іст. Укр.; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / Байдич Володимир Григорович. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.
- 20 Байдич В. Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): монографія / В. Г. Байдич. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. – 423 с. + 57 с. сл.
- 21 Машталір А. І. Вшанування постаті Тараса Шевченка на Поділлі в добу Директорії УНР: історичний аспект / А. І. Машталір, В. Г. Байдич, В. В. Галатир. – Хмельницький: Держархів Хмельн. обл., 2015. – 114 с.
- 22 Див.: Архівіст. – Хмельницький, 2014, с.3; Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: Матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 квіт. 2015 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2015. – С.43-48; Архівіст. – Хмельницький, 2015. – С.3; У пошуках історичної правди. До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук. професора, академіка О. М. Завальнюка / [уклад.: В. С. Степанков, А. Г. Філінюк, О. Б. Комарніцький]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С.98-107 та ін.
- 23 Прокопчук В. С. Дунаєвецький районний архів: монографія / В. С. Прокопчук. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – С.2.
- 24 Слово про автора: [В. Г. Байдича] – Ільків Л. В. // Архівіст. – Хмельницький, 2015. – С.4.

САМОВІДДАНЕ СЛУЖІННЯ ОСВІТИ, КРАЄЗНАВСТВУ, ІСТОРІЇ (до 70 річчя з дня народження Юрія Івановича Блажевича)

Розвиток сучасного історичного краєзнавства нерозривно пов'язаний з ім'ям його активного учасника та організатора, голови правління Хмельницької міської організації Спілки краєзнавців України, дійсного члена Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті, Почесного краєзнавця України, кандидата історичних наук, доцента Ю.І. Блажевича.

Народився Юрій Іванович Блажевич 4 травня 1947 року в мальовничому подільському селі Баглайки Красилівського району Хмельницької області у родині потомствених хліборобів. З раннього дитинства, як старший син, був привчений до праці, виконання численних доручень по обійстю. Брав приклад з батька-фронтовика і матері-берегині, життєві принципи яких полягали в тому, що трудові успіхи роблять людей добрими і терпимими, а добро завжди творить добро. Життєва філософія юнака росла і вкорінювалася серед працьовитих і мудрих земляків, які сповідували одвічні хліборобські православні цінності та одночасно були носіями духовності й культури українського народу. Сприяло цьому і те, що сім років поспіль йому довелося ходити у школу в сусіднє село Западинці, долаючи щодня, за будь-якої погоди, не менше десяти кілометрів, а повернувшись додому, допомагати по господарству, сумлінно вивчити уроки та ще й викроїти час для улюбленої книжки.

У шкільні роки Юрій виявив не тільки високу зацікавленість до знань, особливо до предметів гуманітарного профілю, за що неодноразово нагороджувався грамотами та відзначався подяками дирекції школи, а й був активістом класу і школи, беручи активну участь у громадському житті як керівник шкільного радіоузла, член редколегії класної та шкільної стінгазет тощо. Отож, середню освіту здобував у Западинецькій середній школі, яку 1965 року закінчив з срібною медаллю. Керівник навчального закладу прозорливо записала: «дуже

любить дітей», «володіє організаторськими здібностями». Через лічені дні юнак підтвердив сподівання педагогічного колективу: блискуче склав вступні іспити і став студентом найкращого тоді історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (нині – національний університет імені Івана Огієнка).

Вихований у багатодітній сім'ї, у праці, студент встигав практично скрізь. Сумлінно працював як з навчальною, так і науковою літературою. Зацікавлення науковими студіями проявив вже після першого курсу під час археологічної практики, яку проходив зі своїми однокурсниками на околиці м. Хмельницького – в селі Ружичанка. Відтак, з молодших курсів відвідував науковий гурток, виявляючи зростаючу зацікавленість суспільно-економічною та історико-краєзнавчою проблематикою. Прагнув не пропустити ні однієї наукової конференції. Систематично брав участь у конкурсах студентських робіт. На відмінно написав і захис-

тив дві курсові роботи. Підсумком наукових студій студента-відмінника став блискучий захист дипломної роботи про теорію конвергенції. 1969 року закінчив із відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, одержавши тоді дуже престижну і авторитетну спеціальність вчителя історії та суспільствознавства. Без будь-яких вагань поїхав за направленням працювати вчителем історії та суспільствознавства Костинецької школи Сторожинецького району Чернівецької області. Про перші кроки педагогічної праці Юрія Івановича емко і вичерпно вже через рік написала в характеристиці директор школи Мальцева, підкреслюючи, що він «завоював як серед працівників школи, так і серед всіх учнів великий авторитет. Це скромний, чуттєвий до всіх, надзвичайно працелюбний товариш. Ні один масовий захід школи не проходив без участі т. Блажевича Юрія Івановича. Він енергійний серед учнів в усіх хороших зачинах, був прикладом для них не лише в поведженні, а і в праці, в наполегливості і впевненості при здійсненні якоїсь мети... Це один з кращих пропагандистів району, кращий лектор, один з популярних учасників драматичного гуртка сільського будинку культури». У документі також зазначалось, що молодий фахівець був керівником краєзнавчого гуртка школи, разом із гуртківцями створив у селі краєзнавчий куток, організовував неодноразово цікаві походи по місцях бойової слави.

Та на нього вже чекала студентська аудиторія. У серпні 1970 р. розпорядженням Міністерства освіти України був направлений до Кам'янець-Подільського педінституту на посаду асистента кафедри марксизму-ленінізму. Працював викладачем політичної економії рідного інституту до лютого 1977 р.: проводив лекційні та семінарські заняття на історичному, філологічному та фізико-математичному факультетах. Відразу ж став цілеспрямовано удосконалювати свій фаховий і науково-методичний рівень. Впродовж перших років викладацької роботи склав іспит кандидатського мінімуму. Майже одночасно обрав і затвердив тему кандидатської дисертації. Пройшов науково-теоретичну і методичну перепідготовку в інституті підвищення кваліфікації Київського державного університету ім.

Т.Г. Шевченка. За відгуками колег по кафедрі, Юрій Іванович зарекомендував себе сумлінним викладачем, читав змістовні лекції на достатньо науковому рівні, добре володів навчальним курсом і вмів передавати знання студентам, виступав з доповідями та повідомленнями на наукових конференціях, брав активну участь у громадському житті навчального закладу. Як і в студентські роки, під час відпустки працював у складі студентських будівельних загонів у Казахстані. У лютому 1977 року був переведений на роботу лектором Кам'янець-Подільського міського комітету, а згодом – лектором і керівником лекторської групи Хмельницького обкому Компартії України. З вересня 1991 р. по вересень 1992 р. працював викладачем кафедри суспільних наук Хмельницького обласного інституту вдосконалення вчителів; протягом 1992-1995 рр. – головним спеціалістом, завідувачем відділом розвитку соціально-культурної сфери облдержадміністрації, займаючись питаннями і проблемами гуманітарної сфери та координацією діяльності освітянських, культурологічних, медичних, молодіжних, спортивних, ветеранських та громадських установ і організацій краю.

Упродовж 1996-2006 років очолював управління у справах національностей, міграції та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації. Усі три напрямки діяльності очоленого ним управління були складними і відповідальними. Насамперед необхідно було в роботі систематично докладати великих зусиль для гармонізації міжнаціональних відносин в області. Адже на Хмельниччині, за даними перепису 2001 року, проживало трохи більше 1 млн. 426 тис. осіб, які були представниками 103 націй і народностей. Під його керівництвом управління координувало роботу національно-культурних товариств області, спрямовувало їх діяльність на вирішення конкретних проблем по відродження історичних, культурологічних, релігійних та звичаєвих традицій представників тих народів, які населяють наш край.

У сфері міжконфесійних відносин передусім необхідно було врахувати, що в області діяло 1543 релігійні організації 30-ти конфесій, функціонували 4 єпархіальні управління,

одна дієцезія, три обласних об'єднання протестантських церков, 15 монастирів, 17 місій, 7 духовних навчальних закладів, виходило 13 періодичних видань. У їх розпорядженні перебувало 1176 культових споруд, серед яких 63 – пам'ятки архітектури. За сприяння управління релігійним організаціям було повернуто понад 600 культових споруд, збудовано більше 310 храмів, костьолів, будинків молитви, у стадії будівництва перебувало ще близько 300 сакральних споруд. Проте найголовніше полягало в тому, що релігійна ситуація на Хмельниччині в основному була стабільною та прогнозованою, державно-церковні відносини завдяки пошуку шляхів взаєморозуміння та примирення – цілком нормальними та цивілізованими, що сприяло духовному відродженню краю.

Не менш складною і важкою була ділянка, пов'язана з міграційними процесами, оскільки у зв'язку з гуманітарними та екологічними катастрофами в Нагорному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, Чечні, Вірменії, а також Афганістані, Іраку, Ефіопії, Анголи, Конго тощо, в області знайшли собі притулок кілька тисяч українців з Придністров'я, громадян Чечні, Абхазії, Афганістану та інших країн світу. Цілком закономірно, що доводилось, з одного боку, запобігати будь-якому соціальному напруженню в регіоні, з іншого – дбати про їх облаштування, надання їм відповідних документів, вирішення освітніх, релігійних і медичних проблем, працевлаштування тощо. Водночас кероване Ю.І. Блажевичем управління постійно ініціювало краєзнавчу роботу, виступало одним із організаторів наукових конференцій із проблем краєзнавства, міжнародних і міжконфесійних проблем.

Виконання службових обов'язків Юрій Іванович органічно поєднував з активною громадською роботою – обраний заступником голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, президентом клубу «Краєзнавець» при обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М. Островського, виступав одним із співорганізаторів багатьох наукових конференцій з питань історії, культури, етнографії, релігійної та етнічної ситуації в нашому регіоні.

Юрій Іванович виступав співорганізатором багатьох міжнародних всеукраїнських й регіо-

нальних наукових, науково-практичних конференцій, був членом редакційних колегій наукових збірників за підсумками їх роботи.

У доробку Ю.І. Блажевича понад 300 наукових, науково-популярних і навчально-методичних праць. Головним чином у них висвітлюються проблеми історико-краєзнавчого характеру, зокрема, становлення та розвиток народних промислів і ремесел, питання етнології, етносоціальних і конфесійних відносин тощо.

Однак найбільш вагомим його праці пов'язані з дослідженням проблем історії духовно-релігійної сфери Поділля, що в результаті вилилось у кандидатську дисертацію «Подільська православна єпархія в період становлення і зміцнення своїх позицій в регіоні (кінець XVIII - середина 50-х років XIX ст.).

Після виходу на пенсію Юрій Блажевич вернувся до педагогічної діяльності й понині працює доцентом кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, викладає історію України і релігієзнавство, бере активну участь в громадському житті вишу, міста та області. З 2010 року очолює краєзнавчий осередок в обласному центрі, спільно з однодумцями проводить плідну краєзнавчу діяльність, організовує історико-краєзнавчі читання для студентської та учнівської молоді, наукові конференції, симпозиуми, круглі столи на базі обласної наукової бібліотеки, проводить засідання обласного клубу «Краєзнавець», вже другий рік є співголовою редакційної колегії історико-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» тощо.

Аналізуючи багатолітню педагогічну, дослідницьку та багатогранну громадську діяльність Юрія Івановича, його наповнений численними корисними справами життєвий шлях, можна без перебільшення сказати, що він завжди відзначався як яскрава особистість із сучасним професіоналізмом, високими моральними якостями, невіддільною любов'ю до людей, рідного краю і невичерпним бажанням робити добро в ім'я українського народу.

Юрій Іванович – люблячий чоловік, чудовий сім'янин, вимогливий батько. Разом із дружиною Ольгою Іванівною виховали трьох дітей. Тепер вони допомагають дітям виховувати шестеро улюблених внуків.

За майже сорокалітню працю Ю.І. Блажевич відзначений багатьма почесними грамотами та нагородами. Але найдорожчими відзнаками він і досі вважає срібну медаль за загальноосвітню школу, ордени «Нестора Літописця», «Володимира» другого і третього ступенів Української Православної Церкви, відомчу відзнаку Державного комітету України з національностей та міграції за плідну діяльність у гармонізації міжнаціональних відносин на Хмельниччині і в Україні, найвищу нагороду правління Націо-

нальної спілки краєзнавців України «Почесний краєзнавець України».

Знаний краєзнавець зустрічає свій сімдесятилітній ювілей сповнений енергії, творчих задумів і планів. Тож побажаємо Юрію Івановичу міцного здоров'я, плідної праці, творчого довголіття. Нехай його життя і надалі буде наповнене світлом вагомих здобутків і нових звершень, радістю спілкування, самовідданого служіння освіті, краєзнавству, історії.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Блажевич Ю.І.

ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ І КУЛЬТИ ПОДОЛЯН

В статті на основі джерельних та історичних матеріалів висвітлено питання щодо дохристиянських вірувань мешканців Подільського краю, їх поклоніння давнім язичеським богам Світовиту, Купалі, Коляді, Волосу, Мокоші і Ярилу, сімейним богам тощо. Проаналізовано спосіб життя, традиції, звичаї та обряди наших предків, їх світогляд і ставлення до природних явищ та сусідніх народів.

Ключові слова: Поділля, дохристиянські вірування, давні язичницькі боги, традиції, звичаї та обряди предків, поклоніння природі.

Актуальність проблеми та стан її висвітлення. Найбільшим надбанням кожного народу є його духовна культура. Дохристиянський релігійний світогляд українців бере початок від землеробських вірувань трипільської культури (IV-II тис. до н.е.) стародавніх народів, предків українців, які свою релігію пристосували до потреб хліборобства на теренах проукраїнських земель. Як свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, краєзнавців і релігієзнавців, походження землеробських вірувань та культу насамперед носило астральний характер. Відповідно цим уявленням існували різноманітні обряди, свята, звичаї тощо, частина з яких з часом перейшла до християнських свят у формі коляд, щедрівок, веснянок, гаївок, купала, калити. В цих святах відбивається старовинний землеробський і скотарський побут.

Вивчення такої минувшини завжди було в центрі досліджень багатьох поколінь вчених і краєзнавців. Серед тих, хто постійно досліджував цю актуальну тему були і є Ю. Бромлей, Е. Тайлор, Ф. Волков, М. Данильченко, Н. Велецька, М. Драгоманов, Б. Рибак, І. Левіцький, В. Милорадович, П. Чубинський, М. Маркевич, Є. Сіцінський, О. Свидницький, Г. Булашев, В. Борисенко, Є. Болтарович, А. Скрипник, О. Курочкін, С. Піддубний, В. Смолінський, В. Ровінський, О. Миханчук, І. Рибак,

І. Винокур, А. Гуцал, В. Якубовський, С. Єсюнін, В. Захар'єв, С. Шпаковський та інші. Однак значна кількість матеріалів, пов'язаних з Поділлям, до цих пір ще не достаньо вивчена. Це і є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Як бачимо, за останні майже 200 років чималий загальний дослідників займалися вивченням дохристиянської релігійної системи наших предків, зокрема й тих племен і народів, які населяли з давніх часів наш край. Відомо, що територія нашого регіону почала заселятися у давньому кам'яному віці (палеоліті). Понад 150-100 тисяч років тому в середнє Подністров'я проникли групи найдавніших людей. У 1946 р. біля с. Лука – Врублівська Кам'янець-Подільського району(зараз воно знаходиться на дні Дністровського водосховища) археологами виявлено найдавніші сліди життя людей раннього кам'яного віку на території нашого краю. Саме тут було знайдено близько 50 рубил з чорного непрозорого каменю, які вважаються одними з найдавніших на території України. Люди, що жили на цій стоянці, займалися збиранням рослинної їжі, полювали на дрібних тварин, вели кочовий спосіб життя, жили первісним стадом. Такі стоянки також виявлено поблизу сіл Сокіл, Бакота, Студениця Кам'янець – Подільського району. Давнє населення епохи неоліту залишило Буго-Дністровську культуру (села Жванець,

Велика Слобідка Кам'янець – Подільського району, Вільшаниця Білогірського району). У цих поселеннях знайдено найдавніші знаряддя для обробітку землі – рогові мотики і кам'яні зернотертки, що є переконливим свідченням розвитку землеробства. Однак вірування людей того періоду виявлені недостатньо.

Приблизно у IV тисячолітті до н.е. племена лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя почали використовувати мідь. Ця доба представлена у краї широко відомою трипільською культурою. Перші трипільські поселення нараховували по кілька десятків жител і господарських споруд, які розміщувалися зазвичай кількома рядами або колами. З часом поселення розросталися і займали нові місця. Лише у дністрянській частині Поділля зафіксовано понад 500 пам'яток трипільської культури (наприклад, села Баговиця, Боришківці, Брага, Голосків, Завалля, Кадиївці, Китайгород, Сокіл, Цвіклівці Кам'янець – Подільського району, Великий Жванчик Дунаєвецького району). Під час розкопок тут було знайдено кам'яні зернотертки, керамічний посуд, крем'яні сокири, ножі, свердла, рогові мотики, різноманітні глиняні статуетки і глиняні моделі жител, досліджено жертovníк та поховання шляхом трупоспалення. Наявність глиняних жіночих фігурок і поховань чітко засвідчили появу релігійних вірувань трипільців в душу, жіночі божества, потойбічний світ тощо. Фактично це перші зафіксовані археологами артефакти зародження та розвитку релігійних вірувань і уявлень у наших предків – подолян [1, с. 11-17].

Надзвичайно цікавими у ритуальному плані є гончарні вироби трипільської давнини, що їх помилково називають моделями трипільських храмів та житла. Перша – це явна модель халабуди(намету на возі), символ руху і життя. На стінах моделі бачимо сакральні зображення у вигляді двох згорнутих змії, або спіралей, хоча це насправді священні знаки Бога шлюбу, які линуць назустріч одне одному, – чоловіче начало з його творчим духом і розумною суттю Всесвіту, та жіноче начало, із її організуючою роллю, любов'ю і добротою: Отець – Творець, Неня – Берегиня. Модель так і називали будою, бо це символ буття, рух. Її використовували в

обряді одруження для перенесення родинного вогню (жару) від батьків нареченої до її нового житла.

Інша модель – зменшений вигляд домівки, стаціонарного житла. Це протилежний буді символ, символ припинення руху, і її вже використовували як похоронну урну, домовину. На це вказує і зображення птаха над отвором – дверцятами. Саме птах, вірили наші предки, відносить душу людини в Ірій. Про поховальні урни писав і Нестор Літописець: «А коли хто вмирав, чинили вони тризну над ним, а потім розводили вогонь і, поклавши на вогонь мерця спалювали. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі як це роблять в'ятичі і нині» [10, с. 102-103].

Початок залізного віку на Поділлі та Волині співпадає зі скіфським етапом, який представлений у краї неукріпленими поселеннями, курганами, городищами. Найбільш типовою пам'яткою цього часу є Рудківське городище у Ново-Ушицькому районі. Його територія, яка була захищена трьома лініями валів, складає понад 30 гектарів. За характером матеріальної культури це городище є прикладом зв'язків між протослов'янськими і фракійськими племенами, які переселилися із Карпат у Подністров'я. Значний вплив на місцеве протослов'янське населення нашого краю у VII-III ст. до н.е. мали скіфи. Під їхнім впливом відбувалося формування специфічної західноподільської скіфоподібної культури. Її пам'ятками є кургани, які насипалися із каменю та землі. Їх виявлено поблизу сіл Тарасівка, Гуменці, Панівці на Кам'яничині, Миньківці Дунаєвецького району, Сирватинці і Бедриківці на Городоччині тощо [1, с. 16-17].

Один із таких курганів археологи розкрили і дослідили на початку XXI ст. біля с. Іванківці Городоцького району (до річі, науковці твердять, що їх біля Іванковець і Сатанівки аж сім). Іванковецький курган – великих розмірів – понад 60 метрів діаметром та 4,5 метра висотою. Він оригінальний своїм насипом і тим, що археологам вдалося виявити залишки поховального склепу якоїсь знатної особи скіфських часів, швидше всього скіфського вождя. У 2008 р. курган було в основному відновлено

у первісному вигляді. Тоді ж планували накрити його скляним куполом, але роботи, на жаль, зупинилися, тому що це був би прекрасний туристичний об'єкт. А нас насамперед цікавить його сакральне значення, тому що поховальна камера із каменю засвідчує високорозвинену на той час духовно-релігійну константу мешканців регіону, є прямим свідченням їх дохристиянських вірувань і ритуалів. Варто також зазначити, що на території краю знайдено жертovníки скіфського часу. Так наприклад, поблизу села Бедриківці (Городоччина) знайдено залишки такого культового місця, що ще раз підтверджує релігійність і ритуальність обрядів місцевого населення [2, с.103]. Один із курганів виявлено на території м. Хмельницького на проспекті Миру. Там встановлено пам'ятний знак, а відомими митцями Миколою і Богданом Мазурами було розроблено проект і макет меморіального комплексу «Свароже коло». Однак влада обласного центру, як і на Городоччині, не зуміла використати таку можливість для розвитку туризму, враховуючи й сакральне значення цієї пам'ятки трьохтисячолітньої давності.

За даними археологічних досліджень останніх років, у Південному Пробужжі та Середньому Подністров'ї виявлено понад 100 поселень слов'ян, які датуються II ст. до н.е. – IX ст. н.е. Всі вони належать до однієї археологічної культури – Луки-Райковецької, яка названа за місцем першої дослідженої пам'ятки – поселення поблизу с. Райки на Житомирщині. Для слов'янських селищ характерне розміщення на надзаплавних терасах, поблизу чорноземних ґрунтів та добрих пасовищ. Найкраще вивчені слов'янські поселення поблизу сіл Бакота, Лука-Каветчинська на Кам'янецьчині, а також на Городоччині і Новоушиччині. Письмові джерела руських, західноєвропейських, візантійських і арабських авторів та деякі локальні особливості у поховальному обряді і будівництві жител дозволяють побачити таку географію розселення східнослов'янських племен на території краю: на північному заході Хмельниччини проживали древліани, на захід від древліан літописець розмістив бужан та волинян, на півдні проживали уличі та тиверці. Уличі спочатку жили у Подністров'ї, але

згодом переселилися у Межиріччя між Бугом (тоді – Богом) і Дніпром. Тиверці ж під тиском кочівників переселилися з нижнього у середнє Подністров'я [3, с. 117-119].

Довгий час населення нашого краю чинило опір намаганням київських князів підпорядкувати їх собі. За даними літопису, київські князі Аскольд і Дір у 863 р. вели війну з уличами, які не хотіли їм коритися. Лише князю Олегу у 885 р. вдалося зламати їх опір. Однак після його смерті уличі повстали проти великокнязівської влади. 914 року це повстання було придушено і землі увійшли до складу Київської Русі.

Протягом довгого періоду від трипільського етапу до входження до складу київської держави серед мешканців Поділля зароджувалися і широко побутували різноманітні релігійні і світоглядні уявлення, вірування та погляди на утворення світу, небесних світил, явищ природи, людини та демонологічних істот. Вони вважали, що світ з'явився із Дерева Життя – Світового Дерева, а Землю люди уявляли у вигляді плоскої поверхні, що плаває у воді, як яєчний жовток у білку. Водночас поширені були й вірування, пов'язані із культом землі: її вважали матір'ю святою, яку гріх бити, без потреби копати, топтати, плювати тощо. На Поділля, як в інших регіонах України, відома була «клятва землею». Людина, що клялася набирає в рот землі й опускалася на коліна, хоча в інших регіонах достатньо було потримати грудку землі на голові. На вірі у чудодійну силу землі ґрунтувалися деякі народні способи лікування ран, опіків тощо (Вінниччина, Тернопільщина). Грудочка рідної землі слугувала оберегом для мандрівників, чумаків, особливо для воїнів, козаків – «...земля з отчого дому, яку носить солдат, врятує його від ворожої кулі» [4, с. 350-351]. З тих пір до сьогоднішнього часу дійшли до нас такі поговірки: «Земля дає все і все забирає», «Земля – наша мати, всіх годує і пестить», «Хто на землі сидить, той не впаде. Не випускайте землі із рук, тримайтеся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить». Відомими були й жертвоприношення землі, коли, наприклад, після Великодня яйця – крашанки або шкаралупу із освячених яєць і свячений хліб закопували у першу ріллю на полі. Це було своєрідною відкупною жертвою землі і запорукою

доброто врожаю. До речі, цей звичай зберігся у деяких селах Славутського району дотепер.

Дуже цікавими та багатими на язичницькі елементи є вірування та уявлення місцевого населення про небесні світила. В поширених на Поділлі побутових оповідках, обрядових піснях зустрічаємо елементи сонячних міфів, солярної символіки (обрядове вбрання), на яких проступають залишки сонячного культу (поклоніння сонячним богам Сварогу, Дажбогу, Ярилу). Наприклад сонце – «...чоловік з ясним лицем і чолом божим»:

*Красне сонце – наш господар,
Ясен місяць – його жона,
Дрібні зірки – його дітки.
Щедрий вечір! Добрий вечір!
Добрим людям на здоров'я!*

Але найчастіше в подільських колядках, гавітках, веснянках сонце описується в жіночих образах – «Богині», «Княгині», «Красної панни», «небесної цариці». Ще й до сьогодні побутують переконання щодо божественної природи Сонця (коли немає ікони люди моляться Богу, повертаючись на схід). Навіть на дні давніх обрядів сонячного культу, що здійснювалися в період зимового і літнього сонцестояння, згодом були перенесені найбільші релігійні свята Різдва Христового та Івана Хрестителя. Ці свята й дотепер насичені символікою та елементами язичеських вірувань [5, с. 349-350].

Аналогічні й вірування подільського люду про Місяць, його фази відбилися в народному календарі, в якому чітко вказувалася доцільність виконання певних сільськогосподарських робіт, приписів народної медицини, певні закономірності змін погодних явищ. Народна міфологічна традиція подолян надприродні властивості приписувала й зорям, які за народною уявою, знаходилися у прямому зв'язку із життям людини. Вони вірили, що кожна людина має свою зірку (планету, планіду), яка згасає, коли людина вмирає: «Зорі – то душі людей; якщо людина праведна – зоря ясна, а як ні – то темна» [6, арк.12].

Серед традиційних вірувань зустрічаються залишки дуже древнього уявлення аріїв про поділ Всесвіту на три зони: небо, землю, під-

земний світ. Це все відбилосся і в народних промислах, зокрема писанкарстві. На Вінниччині та Хмельниччині збереглися оригінальні вірування аріїв у те, що під землею живуть «люди – рахмани» і «люди – нарви». Якщо прикласти вухо до землі в день Брахманського Великодня (Вінниччина) або Нарвського (Хмельниччина), то можна почути дзвони. У нашій місцевості віруючі люди стараються нічого не робити у цей день так, як вважають його Пасхою для померлих. Цікавими були й давні уявлення про Молочний Шлях (пізніше Чумацький Шлях), що ідентифікувався з «дорогою у вирій». Найбільшого поширення на Поділлі, як і скрізь в Україні, набули вірування про комети, що за місцевою термінологією позначалися поняттями «мітла», «знаменіє», які сповіщають про різні біди, війни, пошесті. Провісниками біди були метеоритні дощі. Дуже поширеними були версії вірувань, пов'язаних з громом і блискавкою. Розбивання хмари Громовиком трактувалося як шлюб між ними: бог-воїн пробиває, запліднює своєю вогненною стрілою богину Хмару, яка проливається на землю благодатним дощем, що дає плодючість нивам, всякому зіллю, травам, квітам тощо [7, ст. 31].

Аналогічні священні властивості приписувалися народною традицією й воді, до якої, як вважалося, необхідно було ставитися бережливо, не оскверняючи її. Найповніше цілющі властивості води зафіксовані у численних замовляннях від різних хвороб. Особливо цінувалася так звана «непочата вода», яку набирали із кількох колодязів (зазвичай від трьох до семи) до схід сонця, а також «йорданська» вода. Цим водам приписувалися не тільки цілющі, а й певні захисні функції: нею кропили обійстя, худобу, мешканців дому, щоб відігнати нечисті сили та недобрі духи. Широко використовувалася у лікувальній магії «наговірна» або «нашептана» вода, над якою проказали заговор або молитву знахарі, цілителі, ворожки. На Поділлі спокон віків були і є джерела, криниці, до яких ставляться із особливою шанобою, вважаючи воду в них цілющою. До таких місць люди їдуть звідусіль, вмиваються нею, набирають із собою, і як своєрідну жертву воді кидають у неї дрібні гроші, як викуп за зцілену душу і тіло [4, ст. 352-353]. Із цими цілющими власти-

востями води пов'язані міфи, казки і легенди про живу і мертву воду. Жива вода, за повір'ям, це джерельна вода, напившись якої людина набуває великої сили, хворі одужують, зцілюються. На противагу їй існує ще й мертва вода, що відбирає у людини життя; нею користуються злі сили, щоб зашкодити героям.

До реліктів давньослов'янських вірувань, пов'язаних із перед християнськими релігійними культами, поширеними і серед подолян, належать і численні залишки загальнопоширеного культу вогню. Священна суть вогню визначається згідно з народними уявленнями його небесним походженням: людям вогонь переданий Богом із небес через грим, громові стріли. Звідси випливала і віра у священну суть домашнього вогнища – своєрідного оберега, талісмана сім'ї, родини, роду. Побутували різноманітні обряди та магічно – ритуальні дії, пов'язані із культом вогню, особливо ритуально-очисні функції (перестрибування через вогонь, символічне спалювання різних предметів і опудал, обкурювання димом, гадання на свічках тощо). Із цією ж метою використовувався вогонь у весільних, купальських та інших обрядах подолян [8, ст.83].

Серед інших природно-атмосферних явищ, що знайшли своє оригінальне тлумачення в українських народних уявленнях та віруваннях і поширені на Поділлі, є вихор (смерч). У народній демонології – це сам «нечистий», що справляє своє весілля. Небезпечним вважалося не лише потрапити у епіцентр вихру (що могло спричинити психічну хворобу або каліцтво), а й дозволити зірвати із себе одяг, що могло мати для людини такі ж негативні наслідки. Існувала у наших предків ціла система магічно – захисних дій, метою яких було уникнути небезпеки від «підвію» вихром [9, ст.102-116].

Шанобливе ставлення до дерев і гаїв бере свій початок із сивої давнини, коли наші предки поклонялися деревам як Богам. На Поділлі існувало уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті, тому до них ставилися як до живих істот. Особливою повагою користувався дуб – «цар дерев». Дуб часто є аналогом Дерева Життя і присвячувався Перунові. Так, наприклад, у нашому краї, особливо на Вінниччині, ритуально-магічним весільним

обрядом вважають для молодят знайти дуба і березу, що зрослись укупі і три рази обійти навколо цих переплетених дерев. Повитухи робили купіль для немовляти і породіллі із вербових гілочок, промовляючи: «Як верба швидко росте, щоб і дитина так швидко росла». Із вербових і яворових прутиків плели колиски для хлопчиків, а із калинових – для дівчаток. Недаром є народна поговорка: «від колиски до домовини – весь життєвий шлях людини».

Важливе місце у релігійних уявленнях українців Поділля, як і інших народів України, посідають численні вірування у різні прикмети, амулети, силу чарів і замовлянь, добру та лиху години, легкі і тяжкі дні, щасливі і нещасливі місця тощо. Зокрема, вінничани вірили, що недобрими є перші дев'ять днів березня. Тяжким днем вважався понеділок, а в середу і п'ятницю не можна проклинати, бо все може збутися. Вірили також, що лихі години бувають у лихі дні (зранку і до обіду). Великий цикл народних повір'їв, магічних засобів, засторог і табу складало вірування, пов'язані із обрядами, що супроводжували вирощування городніх рослин, догляд за худобою, хрестини, шлюб, похорони, вшанування домових духів тощо.

Широкий комплекс народних вірувань та уявлень подолян пов'язаний із людьми, яким приписувалися надприродні властивості (чаклуни, знахарі, цілителі, травники, відьми, вовкулаки, упирі, русалки тощо). Варто зазначити, що добрим та злим началом характеризувалося уявлення подолян про таких «незвичайних» людей. Так до категорії добрих зазвичай відносили «знахарок», «баб-повитух», цілителів, травників, які переважно займалися лікуванням. Вважалося, що ці люди у своїй діяльності користуються Божою допомогою і не приносять людям шкоди. До іншої, злої категорії, відносилися відьми, упирі, вовкулаки, ворожки, тобто ті із «незвичайних» людей, які користувалися послугами «нечистої» сили і людям причиняли переважно зло. Найпоширенішою серед населення краю була віра у відьму. За народною уявою, відьми бувають «родимі» та «навчені». «Родима» відьма відрізняється тим, що має хвостика. Своє особливе вміння (псування корів, видоювання від них молока, польоти на мітлі, причинення всілякої

шкоди людям та тваринам тощо) відьми отримали від «нечистого» продавши йому душу. Щоб уберегтися від відьми, рекомендувалося покропити всі будівлі садиби свяченою водою, посипати вхід до хлівів сіллю та свяченим маком-видюком, який широко використовувався із цією метою і в інших регіонах України [4, ст.352-355].

Сивої давнини сягають і поширені на Поділлі повір'я про вовкулаків. За уявленнями мешканців краю, вовкулаки – це люди, які живуть у сім'ї, мають дітей, проте у певний час (найчастіше глибокої ночі) перетворюються на вовків, об'єднуються із вовчими зграями і винищують худобу (Вінниччина, Хмельниччина). Уособленнями добра і зла були й берегині та упирі. Берегині, або як їх ще називають берегині – русалки – це гарні крилаті діви, які піклуються про дощ і врожайність. Культ упирів за довгий період зазнав суттєвих трансформацій і еволюціонував від невиразної надприродної сили до конкретної персоніфікованої істоти (в особі шестипалої людини з двома серцями). За народними уявленнями – мрець – злий дух, мрець – перевертень, що по ночах виходить із могили, душить людей, у сплячих п'є кров. Цей вампір міг з'являтися у різному вигляді (собаки, kota, вовка, двох хлопчиків), ходити по селу пішки або їздити на коні. Здатність ходити після смерті (начебто протягом семи років) упир має нібито завдяки присутності у ньому двох душ, одна із яких не покидає тіла й після смерті. Упирі – вампіри після смерті не гниють і щоб вони не виходили із могили, кидають туди багато маку (допоки не порухає – не вилізе) і в могилу вбивають осиковий кілок [11, ст.612].

Одним із давніх слов'янських вірувань, зокрема й мешканців Поділля, було повір'я про домовика. Характерно, що збереглося це на Східному, ніж на Західному Поділлі. Домовик у дохристиянських віруваннях – родинний бог, «хатне божество, господар обійстя, злий або добрий дух; за повір'ям опікується життям усієї родини, вартовий дому і хоронитель родини. За уявленнями наших предків, домовик мешкав як правило, на горищі (на лежку або під піччю чи в запічку, був істотою невизначеного роду, оброслим густою шерстю, невеличкий на зріст

(«вершків дванадцять заввишки»). Постійно допомагає своїм, особливо перед нещастям, чужим зазвичай шкодить, але може шкодити й своїм, якщо вони належним чином не задобрюють його. Домовик перебуває часто у стайні, дбає за коней та іншу худобу. При переході у нове помешкання виконувався спеціальний обряд, щоб і Домовик перейшов із родиною на нове місце [11, ст.194-195].

Поширеними були на Поділлі повір'я, пов'язані із різними категоріями померлих (русалки, мавки, лоскотниці, потерчата). За народними уявленнями – це жінки і діти, що померли неприродною смертю (передусім самогубці). Згідно із повір'ям, вони живуть у річках, озерах, ставках у чудових кришталевих палацах. Із весни ночами, особливо місячними, виходять на берег, чешуть коси, водять танок, можуть заманити юнаків (зачарувавши їх і залоскотавши) та потягнути за собою у воду. Окрему категорію русалок складала «мавки» або «лоскотниці», «потерчата» тощо. Українська «мавка» – дитя, народилося мертвим або померло нехрещеним. Цей різновид русалок називають ще потерчатими». У Проскурівському повіті вірили, що мавки або лоскотниці – це викрадені «нечистим» діти [4, ст.357].

За народними уявленнями подолян «нечистою» силою в основному виступав чорт – надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини із цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом, козячими різками, свинячим рилом, собачою мордою. Водиться нібито ця «нечиста» сила по безлюдних нечистих місцях (прірвах, проваллях, ровах, безоднях, на перехрестях доріг, у очереті, бур'янах, у бузині, у порожніх хатах, пустках, руїнах, млинах, у болоті, лісі, особливо в пуші), улюблене місце комин і болото, тому кажуть: «Аби болото, а чорт найдеться», «У старій печі сам чорт палить», «У тихому болоті чорти водяться». Чорти бояться світанкової пори, коли співають треті півні, однак завжди шукають необачних людей, які б продали йому душу. Важлива властивість чорта – здатність прибирати найрізноманітнішого вигляду: людей, звірів, предметів, любить насилати закляття на людей, але ніколи не вмирає [11, ст.643-644].

Варто також зазначити, що подоляни, як і всі українці, знають й багато інших добрих і злих міфічних істот, духів і демонів. Все, що є у природі, було населене: у лісі – лісовик, Полісун, у очереті – Очеретяник, у полі – Польовик, у болоті – Болотяник, скарби стереже – Скарбник, хворобу приносить – Пропасниця або Моровиця, опівдні з'являлася Полудниця, яка могла заподіяти шкоду, тому заборонялося у цей час купатися, жати на полі. Тому у полудень було заведено поспати після обіду.

Характерною особливістю релігійних вірувань українців, зокрема мешканців Подільського краю, був пантеїзм, тобто філософсько – релігійне вчення, за яким Бог ототожнюється із природою. Обожнювання всіх явищ природи, небесних світил, дерев, річок, поклоніння багатьом богам називається політеїзмом, тобто багатобожжям. На жаль, до наших часів дійшло досить мало відомостей про сонм українських дохристиянських язичницьких богів, особливо про їхні родоводи. Однак із тих матеріалів, що збереглися можна зібрати певну мозаїчну картину цих безсмертних і всемогутніх істот. Творцем Всесвіту, Богом над богами наші предки вважали Рода. Він живе на небі, їздить на хмарах, дарує життя людям, звірам, птахам, дарує дощ на посіви, дає людині долю. Род – один із Богів, який залишився у пам'яті найдовше і вшановувався небагатьма прочанами ще у XIX ст. Род уособлював також нащадків всіх поколінь, які походять від одного предка (звідси – родина, народина, рід, приказки «Нашому роду нема переводу», «Що написано на роду, того не обійдеш по льоду», «Ми такого роду, що горілку п'єм як воду»).

Жіночі божества Рожаниці були пов'язані із народженням і мали таємний зв'язок із зірками. Душа людини уявлялася як іскра небесного вогню – зірка, яку Бог запалює при народженні дитини і гасить, коли людина помирає. Волхви склали книги, за якими можна було дізнатися про свою долю. Серед заборонених християнством книжок був «Рожественник», у якому були вказані добрі і злі дні і години, їх вплив на долю народжених немовлят. Родові і Рожаницям, як найбільш шанованим і найріднішим божествам, приносилися тільки безкровні жертви у вигляді продуктів, які дала

сама природа: від рослин і від тварин. Найдавніші зображення Рода і Рожаниць знаходять археологи – це невеличкі скульптурки, які вірогідно були у всіх сім'ях. Збереглися їхні стилізовані зображення й на вишиваних рушниках. Це широко відомі мотиви дерева Життя (дерева Роду), стилізоване зображення Великої Богині тощо. Культ Рода розвинувся, вірогідно, за часів патріархату (епоха бронзи), у той час, як Рожаниці виникли при матріархаті, пізніше втілилися у образи Лади і її доньки Лелі – богинь Любові, плодючості і продовження роду [7, ст.8-9].

Сварог – дохристиянських віруваннях – Бог Неба, саме Небо і Світло, Батько Сонця і Вогню, тобто Дажьбога; владика світу, єдиний головний Бог слов'ян як творча сила всієї природи, опікун ковальства й ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя, навчив людей варити і кувати мідь та залізо, навчив будувати домниці й кузні, виготовив перший залізний плуг і викував першу шлюбну обручку. Від нього пішли всі інші боги, Сварожичі, зокрема й так звані Володимирові боги [11, ст.523].

Дажьбог (Дажбог) – сонячний Бог, син Сварога, якому поклонялися наші предки і весь слов'янський світ. Має прозору назву: даждь – «дай» і бог – близьке до «багатство, тобто дослівно Дажьбог – податель добра, багатства, податель буття, тобто духа і матерії. Хоча Дажьбог пов'язаний з небом і сонцем, однак він також є і богом земного достатку, що символізується із щедрим врожаєм жита і пшениці [7, ст.11-12].

Хорс – у дохристиянських віруваннях – друга назва Бога Сонця, можливо син Дажьбога, як великий Бог Сонця згадується у «Слові о полку Ігоревім». У Володимировому пантеоні стояв поруч з іншими головними богами язичницької пори. Хорсу приносили жертви у вигляді хлібних виробів: паляниць, медяників, калачів, калити.

Перун – бог грози (грому, блискавки, дощу), володар неба, син Білобога, «бог над богами», пізніше – бог – воїн, покровитель війська, виволитель і руйнівник. Їздить по небу на крилатих вогнистих конях у вогненній колісниці. В кінці I тисячоліття прийшов на зміну Сва-

рогу, він творча сила, що все оживляє, подаєть дощу. На зиму залишає небо й засинає. За повір'ям, як прилетить із вирію зозуля, то вона будить Перуна від зимового сну, а він тоді відмикає небо, своїм могутнім молотом розбиває зимові пута із землі, пускає на землю тепло і все знову оживає. Зображався срібночубим, золотовусим, із вогненними стрілами та важким молотом у руках. Перунові був присвячений дуб як наймогутніше дерево, а Густинський літопис повідомляє, що перед ідолом Перуна весь час палало вогнище із дубового дерева. Це був так званий «живий вогонь», який добувався тертям дерева об дерево і це вогнище постійно підтримували спеціально призначені жреці. Якщо через недогляд служителя культу вогонь згасав, винуватця карали на смерть. У Володимировому пантеоні вважався вищим божеством, його дерев'яна статуя стояла у Києві на Перуновім горбі. Його символами вважаються дуб, калина, цвіт папороті, сокира, молот, стріла, кінь. Існувало повір'я, що дерево, в яке вдарив Перун, не можна було використовувати для будівництва, але воно було придатне для виготовлення музичних інструментів [7, ст.15].

У Володимировому пантеоні поруч із Перуном стояла дерев'яна статуя Стрибога, якого вшановували не менше, ніж Перуна. У «Слові о полку Ігоревім» він згадується як Бог – родоначальник усіх вітрів, які, за повір'ям, були його онуками, а серед них були чотири велетні – вітри, які дмуть із чотирьох сторін світу – це Сівер (північний), Літник (літній, західний), Стрига (східний), Вітрило (південний). Свято Бога вітрів відзначалося 14 липня. Назва цього грізного Бога, як вважають, походить від слова «страта» (знищувати), тобто на противагу Даждьбогу – він насамперед руйнівник, який за давніми уявленнями – неврівноважений літун із бородою та батогом, яким він підганяє свої вітри, у широченних шароварах – вітрилах, з подихом – вітром. Водночас наші предки вважали, що Стибог, незважаючи на свою суворість, був не тільки творцем негоди, але й творцем музичних інструментів. Адже саме «подих вітру» – дихання, дмухання у найпростіші музичні інструменти (сопілки, дудки, ріжки) – створювало музику [11, ст.583].

Одним із найстаріших язичницьких богів, що вважався Богом достатку, був Велес (Волос). За давніми уявленнями він – опікун усього тваринного світу («скотій бог»), поріднив людину і тварину, привчив пасти худобу, запрягати її в плуги і вози, брати від неї молоко, вирощувати її на м'ясо та шкіру. А те, що Боян у «Слові о полку Ігоревім» названий «Велесовим внуком», вказувалося також і на те, що Велес був ще й Богом поезії та музики, тобто покровителем мистецтва. Назва Велеса (Волоса), за деякими гіпотезами, походить від слова «волох» – волохатий. Вважають, що цей бог з'явився у наших предків ще у кам'яному віці, а його символіка у вигляді Тура (Тільця) вказує, що найвищого статусу він набув у трипільську й післятрипільську добу. Він також користувався особливою увагою і шаную у наших предків, його ідоли (статуї) були дерев'яні і кам'яні, стояли повсюди. А те, що капище Велеса було на Подолі, де жили переважно ремісники, торговий і простий люд, ще раз підтверджує, що він був покровителем ремесла, торгівлі, багатства. На поклоніння Велесові люди часто йшли разом зі своїми стадами худоби, щоб освятити їх перед вигоном на пасовище. Можливо саме цим пояснюється те, що статуї Велеса не було у Володимировому пантеоні біля княжого двору [7, ст.17].

Єдиною представницею жіночих божеств у пантеоні князя Володимира була Мокоша (Макош, Мокша) – Богиня, що була пов'язана із жіночою сферою у господарстві (рукоділья, прядіння, ткання), а також піклувалася про вологу (дощі, річки, струмки, потічки), що й знайшло свій вияв у імені богині (дослідники вважають, що воно походить від слів «мокрый», «мокнути»). За переданнями, саме Мокоша пряла нитку життя, тому була ще й покровителькою прядь. Її також величали Царицею Води – Богинею Води, дощу, Матір'ю русалок, сонцевою сестрою, посередницею між небом і землею, богинею родючості і плодючості, тому була ще й покровителькою пологів і породіль. Їй приносили жертви у вигляді снопів льону, вишитих рушників, хлібних виробів. До Мокоші на Старокиївську гору (пантеон Володимира) приходили також жреці, ворожки, знахарки, цілительниці. В образі Мокоші бачимо відгомін

стародавнього культу Великої Богині Матері [11, ст.373].

У дохристиянських віруваннях одним із шанованих предками богів був Купайло – (Купало, Купала) – Бог родючості, врожайного літа, зелених плодів, цілющих трав, добробуту, радості, згоди та любові. В одних слов'янських племенах він був чоловічого роду (Купайло), в інших – жіночого (Купайла). Свято Купайла це обряд купання й розпалювання ритуального багаття, яке запалювалося від «живого вогню», добутого тертям двох шматків дерева, і символізувало небесний сонячний вогонь, який запалює кохання у серцях парубків і дівчат, парує їх у цю чарівну ніч. Ідолів цьому божеству, мабуть, не ставили, вважаючи його (її) лише персонажем, учасником святкового дійства, присвяченого літньому сонцестоянню у ніч з 23 на 24 червня (6-7 липня). Купайлом називали солом'яне опудало, яке молодь спеціально виготовляла для свята, прикрашала його вінками квітів, зіллям, зеленню тощо. Окрім Купайла робили ще й опудало Марени: ляльку із вінчиків, гілок дерева, також прикрашену квітками та стрічками. На думку Івана – Нечуя – Левицького, Купайло та Марена – ці два божества відповідають двом стихіям: вогню і воді (Сонцю і Хмарі), тобто це цілком відповідає суті свята літнього сонцестояння – сонце ототожнюється із небесним вогнем, Хмара – із небесною вологою...

Перед такими «ідолами» ставили стіл із різними стравами, біля нього палав священний вогонь, навколо якого парубки й дівчата із веселощами й танцями «справляли празник», пізніше молодь весело стрибала через багаття, очищаючись від злих сил. Дівчата із живих квітів і зілля плели (вили) вінки, пускали їх на річкове плесо, гадаючи на можливих наречених, – куди попливе вінок, туди й заміж дівчині йти, а який закрутиться на місці, то бути дівчині у дівках. У кінці свята Марену топлять у річці, а опудало Купайла спалюють. Подекуди, замість опудала, роблять колесо, обмотане солом'яно, яке підпалюють і скочують із гори до річки. Вогненне колесо, безперечно означає Сонце – небесний вогонь. До речі, у деяких селах Красилівського району Хмельницької області, за власними спостереженнями, й понині виконують цей обряд [11, ст.321-322].

Божеством язичників, близьким за своєю суттю до Купайла був Ярило – Бог любові і пристрасі, сили та хоробрості, весняного пробудження і розквіту природи, символом родючості. Перші свята Ярила відзначали навесні, він зображувався молодим, у білій полотняній одежі, на білому коні, босим, на голові – вінок із маків і хмелю як символ вічності землі і неба; у лівій руці – пучечок дозрілих житніх колосків – знак життя і щастя, доброго врожаю і благополуччя; у правій руці – серп, а на грудях – зображення бика – символ дужої ярості і пристрасі (тобто ознака того, що варто жити яр). Певних згадок про ідолів Ярила не збереглося, однак є згадки, що молодіці щороку виготовляли його опудала, причому особливу увагу приділяли дітородним органам і проводили веселі святкові дійства, подібні до купальських, а парубки викрадали собі майбутніх дружин, чоловіки мірялися на силу, спритність та влучність у стрільбі із лука, поминали померлих родичів, дозволялися привселюдні поцілунки і обійми: кохання завжди ототожнювалося горінням (Ярила ще називали «припікало»), говорили: «любов – не пожежа, загориться не погасиш». Похорони Ярила – старовинний обряд перед петрівкою, початком жнив – Ярило ніби помирає в перший понеділок петрівки: опудало Ярила робили із соломи, клали в труну, жінки з удаваним голосінням супроводжували його до того місця, де Ярила або спалювали, або топили у річці. Ці похорони символізували прощання із весною, настання і буяння літньої пори, початок жнив. Це дійство ще мало назву «гонити шуліку»: у ньому брали участь молоді одружені жінки, що спочатку чистили криниці, копанки, приймали до гурту жіноцтва недавно одружених молодичок, потім йшли до шинку або новоприйнятої молодіці, пили горілку, співали сороміцьких пісень, чого в інший час робити не можна було [11, ст.663-664].

Необхідно зазначити, що пантеон язичницьких богів, налічував десятки, а то й сотні богів і божків, тому у статті описано лише головні з них, яких шанували у більшості племен наших предків. Основні язичницькі ритуальні торжества в честь богів проводилися насамперед біля давніх святилищ: капищ, урв, мольбищ, храмів. На жаль, більшість священних, справді

унікальних об'єктів поклоніння і жертвоприношення богам уже не існує, на щастя, деякі із них маємо у замальованому, описаному і навіть фотографічному зображеннях. У науковій літературі всі вони мають одну універсальну назву – капища. Спочатку це означало священне коло, всередині якого розпалювали багаття в честь Бога Сонця. Однак наші предки використовували іншу назву. У Велесовій книзі, історичній пам'ятці українського народу IX ст., дано роз'яснення, що слугувало нашим пращурам за святилища: «Треба Урни берегти і там храми (храни) Богам ставили: споруджували стіну із дубів, а за тим другу стіну і зберігали там Богів наших подобі... А ще утримувати Урви, щоб мандрівник, коле йде ночами по лісах, у цій Урві одяг свій посушив біля вогню. Русичі мали Урви по всій землі своїй...» [10, ст.94-95]. Отже, більше тисячі літ по всій землі наших предків стояли святині, що мали назву Урви і лише в останні роки ми дізналися, що це таке. В Україні ще збереглися й інші назви – контина, стогна. Контини – це місце, до якого збиралася на раду невелика кількість людей – отці родів, а стогни (майдани) – куди збирався на Віче чи сходку рід (поселення) і де зазвичай, було чимало емоцій, обурень та стогону, особливо під час різного роду обрядових дійств. До речі, у найдавніші часи такими святинами були природні або видовбані печери, а то й цілі скельно-печерні комплекси, які пізніше були освоєні християнами – монахами.

В науці більш прижилося слово «капище» від старослов'янського «капь», що означало «видиво», «привид», «образ». Пізніше ця назва поширилася й на майданчик, де ставили статуї (ідоли) богів. Капища, як правило, знаходилися на горах або земляних насипах. Місце перед статуями, де приносилися жертви, називалося «требище» (жертвник). Біля нього перебували волхви (жерці), учасники ритуалу, хор. Моління давніх слов'ян відбувалося також у священних гаях, біля цілющих джерел і обожнюваних дерев (дуб, верба, калина, береза, липа, вишня). Цікавим пам'ятником традиційної язичницької віри на Поділлі є Бушівське святилище, відкрите у Ямпільському районі на Вінниччині у 1884 р. Його цінність посилюється й тим, що тут відкриті й розшифровані

написи, вирізьблені на вапнякових брилах. Це імена богів Перуна, Хорса, князів Олега і Ігоря, а також ім'я жерця. Ці написи були прочитані у 1961 р. відомим українським вченим В. Даниленком. Вважають, що вони зроблені абеткою, близькою до глаголиці. Бушівський храм був збудований із каменю, вкритий дубовим гонтом. Він мав два яруси: наземна і підземна частина сполучалися печерами. Тут були знайдені керамічні ритуальні чаші. Єдиною неушкодженою деталлю храму є кам'яна брила із зображенням сцени жертвоприношення: зліва священне дерево, на якому сидить півень (символ сонячного світанку) під деревом стоїть на колінах жрець, піднявши вгору ритуальну чашу; справа – постать священного оленя. Вірогідно, в жертву богам приноситься оленяче молоко. Саме на цьому рельєфному зображенні зберігся повний напис: «Аз есмь Миробог, жрець Ольгов». Рельєф виготовлено дуже майстерно, майже в реалістичній манері, хоча відшліфований часом, трохи втратив чіткість. Цей портрет волхва – рідкісне вціліле зображення служителя давнього українського культу» [7, ст.45].

Тут варто зазначити, що останнім часом деякі українські науковці по-новому трактують Бушівську знахідку. Так, наприклад, дослідник С. Піддубний аргументовано доводить, що цей рельєф створений набагато раніше і зображено на ньому не жреця-чоловіка, що стоїть на колінах, а жінку в повний зріст – першу Богиню-Берегиню нашої землі Ладу і датується це зображення трипільською добою, тому що цей рельєф було відкрито на початку XIX ст., а до цього він був засипаний землею та сміттям, серед яких знаходились рештки трипільського посуду. С. Піддубний порівняв зображення фігури на рельєфі із жіночими статуетками трипільського періоду (IV тис. до н. е.) і прийшов до висновку, що це богиня Лада [10, ст.27-29].

Визначною пам'яткою традиційної скульптури є також ідол Святовіда, якого знайшли у 1848 р. на дні річки Збруч поблизу села Личківці (нині Городоцького району). Ще до XIII ст. він стояв у одному із язичницьких центрів у місцевих лісах і йому поклонялися наші пращури та приносили жертви. Святовид (або Світовид) – за дохристиянськими віруваннями – Бог неба і світла. На цьому кам'яному збру-

чанському ідолові, який пролежав на дні річки більше тисячі років, зображена ціла космогонія давніх українців: верхній(горішній) шар – небо із небесними іншими богами (на думку вчених – це Перун, Дажьбог, Велес, Мокоша і Лада) – так звана Права – світ Богів; середній шар – Ява – земля, на якій люди ведуть ритуальний танець навкруги свого ідола і нижній шар – Нава – підземний світ, підземне царство та його бог – Чорнобог. Всього ж чотиригранна і триярусна споруда поділена на 12 сфер і, як вже зазначалося, на три яруси – на верхньому Мокоша тримає в руках ритуальний ріг, Лада – обручку, під Перуном – зображення коня та зброї (меча чи шаблі), Дажьбог має солярний знак у вигляді кола з шістьма спицями (колесо Сонця).

На жаль, граф Потоцький, володар навколишніх земель, у 1851 р., по – своєму розуміючи історичне значення цієї фігури, подарував її Музею археології м. Кракова (Польща), де вона знаходиться й тепер. А на межі Хмельниччини і Тернопільщини, недалеко від Сатанова розташовувалося відреставроване язичницьке капище Звенигора, де було зосереджено три городища – святилища: Звенигород, Говда та Богит. Древню кам'яну стіну язичники досипали землею, щоб охоронялося це місце від злих духів. Нині тут є розкопаний жертовник, а біля одного із санаторіїв височить копія ідола Святовида, така ж є на Михайлівській площі у м. Києві. На жаль, поляки й не думають повертати зручанського ідола на батьківщину.

Про традиції українського богослужіння знаємо зовсім мало, тому що майже не залишилося письмових свідчень. Тисячолітня боротьба християнства із національними вірами призвела до знищення стародавніх письмен, нам лишилися лише деякі обрядові пісні й замовляння, які у давні часи, на нашу думку, були молитвами.

Зимові свята, карнавали – були давніми священнодійствами; весняні хороводи, Русалії та Купальські вогнища – все це елементи тради-

ційної язичеської богослужби, які нині прийнято вважати звичайними народними гуляннями. Деякі давні тексти дають уявлення про таке богослужіння дуже спрощено: досить дорогими дарунками умилостивити богів і можна просити у них чого душа бажає. На нашу думку, давня віра мала насправді набагато глибший філософсько–ритуальний зміст. Богослужіння мали на меті насамперед очистити, просвітлити душу людини, з'єднати її з божеством, принести радість, відновити душевну рівновагу, зарядити на майбутнє позитивною енергією. Це досягалося принесенням дарів (жертв) Богові, споживанням ритуальної їжі та напоїв спільно зі своїми родичами, близькими, друзями, виконанням обрядових пісень, загальними веселощами, які несуть позитивні емоції, збагачують духовно, дають радість і натхнення. Маємо також відомості про те, які книги волхвів були знищені служителями християнських церков: «Острологія», «Звездочот», «Громовник», «Колядник», «Сносудець», «Волховник», «Путник», «Лічебник», «Травник», «Зілейник», «Цвітник» тощо. Ці книги розповідали про природні явища, ворожіння за фазами Сонця, Місяця, за зірками і блискавками тлумачили сни, перебачали погоду, розповідали про медичні знання, вчили розпізнавати людей за їхньою зовнішністю і поведінкою, знайомили із цілющими властивостями рослин та багато чого іншого[7, ст.39].

Висновки. Таким чином на теренах Поділля споконвіків існувала самобутня віра наших пращурів, яка допомагала їм у нелегкій боротьбі із природою, навколишніми ворогами, із хворобами та іншими негараздами, підтримувала у горі і радості, оберігала від усяких прикостей і несподіванок, надихала на героїчні вчинки і постійне духовне зростання та утверджувала віру у краще майбутнє життя.

Матеріали цієї статті можна використати в курсах релігієзнавства, краєзнавства, народознавства, етнографії, етнології, історії України, історії української культури, у виховних заходах.

Список використаних джерел і літератури

1. Рибак І. В. Наш край в історії України. / І. В. Рибак // – Кам'янець – Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007. – 200с.
2. Туристичні маршрути Хмельниччини. Туристичний путівник // – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2013. – 176 с.

3. Трубчанінов С.В. Исторична географія України./ С.В. Трубчанінов // Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2005. – 192 с.
4. Поділля: історико – етнографічне дослідження / Артюк Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З. Є., та ін.. – Київ: Вид-во НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
5. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (далі ІМФЕ АН України) Ф. 1-7. – Оп.1. – Спр. 706. – арк.. 53.
6. ІМФЕ АН України. – Ф. 1-7. – Оп. 1. – Спр. 699. – Арк. 12.
7. Лозко Галина. Українське язичництво /Галина Лозко // - Київ: Центр духовної культури, 1994. – 96 с.
8. ІМФЕ АН України. – Ф. 1-7. – Оп. 1. – Спр. 704. – Арк. 83.
9. Петров В. Вірування в вихор і чорна хвороба / В. Петров // Етнографічний вісник. – Т.3. – Київ, 1927. – 164 с.
10. Піддубний С. В. Код України – Русі. – 2-ге вид., допов. / С. В. Піддубний – Тернопіль: Мандрівець, 2013. – 304 с.
11. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник довідник / В. В. Жайворонок // – Київ: Довіра, 2006. – 704 с.

Берковський В.Г.

ДО ІСТОРІЇ УТРИМАННЯ ТА РЕМОНТУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ НА СЛАВУТЧИНІ

В статті розглянуто питання будівництва шляхів місцевого значення на теренах сучасного Славутського району у другій половині XIX ст. Зосереджено увагу на складних взаєминах між адміністрацією князівського маєтку Сангушко та місцевою повітовою владою.

Ключові слова: шляхи, Славута, Сангушко, повітовий виконавець

Еволюція суспільства, розвиток економіки тих чи інших теренів, їх включення до між-регіонального чи міжнародного товарообмін безумовно пов'язано з розвитком транспортної мережі. Саме формування розгалуженої транспортної системи було підґрунтям не лише економічної інфраструктури, але й соціокультурного розвитку, адже розвинуті шляхи сполучення сприяли налагодженню тісних взаємин між різними адміністративними одиницями. В дотеперішній історіографії Славутчини питання розвитку транспортно-комунікаційної мережі ніколи не розглядалося, а шляхи сполучення ніколи не потрапляли до сфери інтересів місцевих дослідників. Саме тому метою даного дослідження є спроба простежити та охарактеризувати основні риси розвитку шляхобудування місцевого значення наприкінці XIX ст. на теренах сучасного Славутського району.

Розглядаючи історію будівництва шляхів сполучення слід мати на увазі, що в Російській імперії цілеспрямована політика будівництва та ремонту шляхів була започаткована лише у 1809 році, коли відбулося створення Головного управління шляхів сполучення, Корпусу інженерів шляхів сполучення та Інституту корпусу інженерів шляхів сполучення [1, с.19]. Але до масового будівництва шосейних та інших шляхів російська імперська влада підійшла лише після 1833 року. Щоправда, за період від 1833 по 1870 рік по всій Російській імперії було збудовано лише 8,5 тис. км шосе [3, с.64]. Як результат, лівова частка доріг як самої Росії, так і приєднаних до неї теренів, а в тому числі й українських, знаходилася в надзвичайно поганому стані, практично не ремонтувалися, нагляд за ними здійснювався час од часу. Так, наприклад, станом на 28 березня 1896 року лише на 122 кілометрах транспортної мережі сучасних Славутського та Шепетівського районів

знаходилося понад 114 мостів, які потребували негайного ремонту [2, арк. 135-137].

На теренах Правобережної України ситуація з транспортною мережею ускладнювалася тим фактом, що значна частина суходелових шляхів проходила крізь приватні маєтності волинської магнатерії, яка особливою опікою над шляхами сполучення не визначалася. Це пов'язано було, в першу чергу, з необхідністю виділення значних ресурсів на утримання та ремонт транспортної мережі. Саме ці характерні риси спостерігаємо в ситуації з утриманням та ремонтом шляхів сполучення на теренах сучасного Славутського району наприкінці XIX ст. Адже значна частина теренів району знаходилася у приватній власності родини князів Сангушко та оперативному управлінні Головного управління маєтностями Князя Романа Сангушко в м. Славута. Однак, як показують джерела, виділяти кошти на ремонт шляхів ані князь, ані його адміністрація особливо не поспішали. Наприклад, 3 листопада 1895 року Славутський пристав звертається до Заславської повітової дорожньої комісії вказуючи, що він «неодноразово звертався до Управління Князя Романа Сангушко в м. Славута зі зверненням відремонтувати дорогу, що веде від міста Славутти до залізничного вокзалу «Славута». І якщо ще в червні 1895 року цю дорогу сяк-так підлатав власник Славутського маєтку, то вже на листопад вона була цілковито зіпсована і неможливою до проїзду. Як результат, Славутський пристав знову звернувся до Головного управління маєтків Сангушко з проханням відремонтувати дорогу, однак і цього разу управління дало відповідь, що «дорога ця, що веде на вокзал вважається військовим та поштовим трактом, а тому ... ремонт її належить до обов'язків селян, а маєток же зобов'язаний відпустити для ремонту її лише лісові матеріали». Не маючи можливості вплинути на князя та його управління, Славутський

пристав звертається до Заславської повітової дорожньої комісії з проханням надати роз'яснення хто ж має забезпечувати безпосередній ремонт Славутської вокзальної дороги – сільське населення чи землевласник? [2, арк. 112-113зв.]

У відповідь на це відношення Славутського пристава 23 листопада 1895 року Заславська повітова дорожня комісія видає постанову щодо необхідності приведення в порядок Славутської вокзальної дороги [2, арк. 111]. Зокрема, взявши до уваги, що згідно дорожнього розпису, дорога з м. Заслава до м. Славути та до кордонів Острозького повіту, в м. Ганнопіль, значиться як військово-транспортна дорога 2-го розряду, було встановлено, що згідно ст. 191 уставу про земську повинність та циркуляра Волинського губернатора від 24 лютого 1888 року № 1841 ремонт поштових та військово-транспортних доріг 1-го та 2-го розрядів є обов'язком селян та землевласників. При цьому селяни мають виконувати повинність натурою, а землевласники – виділенням необхідного будівельного матеріалу [2, арк. 114]. Разом з тим вирубка та доведення будівельного матеріалу до місця призначення є обов'язком усього земства, як селян, так і поміщиків. Більш того ще у 1886 році Дорожня комісія визначила, що для ремонту дороги в Славути необхідно 200 возів фашин. Цієї кількості дерева мало вистачити не лише на ремонт безпосередньо самого дорожнього полотна, але й на укріплення двох гребель розташованих поблизу Зверинця князя Сангушко. Також Комісія вказала, що враховуючи співвідношення розмірів землі належної князю Сангушко та Славутській селянській громаді, а також згідно постанови Волинського Губернського Розпорядчого комітету від 27 серпня 1886 року № 624 [2, арк. 114зв.], обов'язком Головного управління маєностей князя Сангушко є не лише привезення до місця ремонту 170 возів доброго лісоматеріалу та 170 возів мілкого каміння, але й їх укладення. Натомість обов'язком сільської громади є привезення та укладення 30 возів фашин та 30 возів мілкого каменю [2, арк. 114зв.-115]. Та попри ці вказівки повітової дорожньої комісії Головне управління Славутських маєностей кн. Сангушко надалі усіляко уникало справи ремонту шляхів сполучення. Наприклад, 21 травня 1896 року Головне управління Славутських маєностей кн. Сангуш-

ко повідомляло Славутського пристава, про відмову ремонту доріг та мостів в с. Міньківці, Дятилівка Янушівської волості, Хоровець, Пашуки, Хутір, Корчик, Романіни, Бачманівка, Марачівка та Сьомаки Хоровецької волості, оскільки, згідно відомостей отриманих даних управлінням, мости розташовані посеред селянських наділів, а дороги відносяться до категорії польових шляхів, а отже ремонтувати їх мають самі селяни [2, арк. 85] і князівське управління жодного відношення до того мати не хоче. Як результат, наприкінці 1890-х рр. шляхи сполучення в маєностях князів Сангушко на Славутчині надалі залишалися в жахливому стані.

В порівняння з позицією князів Сангушко, можна навести його сусідів – графів Потоцьких. Так, 17 квітня 1896 року, на виконання розпорядження пристава 4-го стану від 2 квітня 1896 року № 1299, Головна контора зі справ, маєтків та заводів графа Й.А.Потоцького виділила фінансування на ремонт дороги з Шепетівки до Славути [2, арк. 74].

Особливо актуальним питання ремонту та будівництва нових доріг ставало навесні, коли неремонтовані шляхи перетворювалися на суцільні калюжі та багнюку. Наприклад, 22 січня 1896 року поліцейський урядник 3-го стану проїжджаючи з села Хоровця до міста Славути через село Вачів відзначив настільки поганий стан дороги (в багатьох місцях накопичилася вода з льодом), що візники змушені були об'їжджати через с. Перемишель [2, арк. 62-62зв.]. І хоча, за дорученням місцевого пристава Жуківський волостний старшина й подбав у лютому 1896 р., аби спустити цю воду і зробити можливим безпечний проїзд [2, арк. 64], ситуація надалі залишалася поганою.

Саме тому, вже наприкінці січня – на початку лютого місцева влада починає турбуватися про необхідність поладження існуючих доріг. Так, у січні 1896 року до пристава 4-го стану Заславського повіту звертається поліцейський урядник 3-ї дільниці з рапортом-проханням «на випадок майбутнього бездоріжжя» виділити по 100 возів хмизу для ремонту доріг до сіл Хоровець, Пашуки, Бачманівка, Корчик, Сьомаки та по 60 возів для доріг в села Романіни, Хутір та Марачівка [2, арк. 60-60зв.]. А 25 лютого 1896 року Славутський волостний старшина надсилає звернення

до пристава 4-го стану щодо підготовки розпорядження до Лісового управління маєтку Сангушко щодо надання лісових товарів (18 паль довжиною по 3 лікті, та 6 паль по 5 ліктів, 12 колод по 5 ліктів та 35 ополків) для ремонту мосту на дорозі до с. Улашанівка [2, арк. 66-66зв.].

В обох вище зазначених прикладах спільним є лише одне – неможливий до проїзду стан доріг. Неможливий на стільки, що вже 7 березня 1896 року Заславський повітовий виконавець так описує стан доріг на Славутчині «на Радошевских полях на спуске с горы по направлению к Заславлю я видел что у проезжавшего крестьянина лошадь попала в промоину, увязла и её затянуло грязью по самую шею» [2, арк. 104]. А кількома днями потому, 14 березня 1896 року, пристав 4-го стану надсилає до Славутського волостного старшини доручення в кому вказує, що проїжджаючи 13 березня зі Славуті до Шепетівки, він помітив, що в мосту в с. Кам'янка утворилася діра. Більш того й під самим мостом утворилася загата з впалого дерева, яка могла призвести до руйнування усього мосту. Для вирішення цього питання було видано розпорядження «старшині протягом одного дня видати розпорядження очистити воду під мостом в с. Кам'янка, підсипати греблю землею, а потім на спуску з с. Цвітохи на міст, відремонтувати дорогу» [2, арк. 69-71].

Цілком зрозумілим є, що самотужки привести до ладу міст місцева волостна влада не могла, а тому змушена була залучати до ремонту господарства місцевих магнатів. Так, 18 березня 1896 року Жуківське волостне правління звертається до Славутського пристава з проханням видати розпорядження, аби управління лісами князя Сангушко видало асигнування на матеріал вказаний в будівельному кошторисі для ремонту та побудови мостів в с. Мінківці та Дятилівка [2, арк. 119]. Зокрема для перебудови двох мостів в Мінківцях та трьох в Дятилівці необхідно було 37 дубових брусів, 83 колоди кругляка, 18 поручнів [2, арк. 126-126зв.]. Крім того в Сангушківського управління просилося видати окремо лісовий матеріал (фашини) для ремонту «транспортних та польових доріг» в Губельцях (50 возів), Пузирках (30 возів), Янушівці/Іванівці (50 возів), Мінківцях (100 возів), Перемишлю (50 возів), Дятилівці (20 возів), Вачеві (20 возів),

Мирутині (40 возів) та Зубівщині (20 возів) [2, арк. 120-120зв.]. А вже 22 березня того ж року з таким же проханням до Славутського пристава звертається й Хоровецький волостний старшина [2, арк. 121-121зв.]. Згідно цього звернення, для ремонту доріг та мостів в селах Хоровець, Пашуки та Хутір необхідно було: бруса дубового – 147 шт., перил соснових – 102 шт., стовпів дубових – 201 шт., дилів дубових – 406 шт. [2, арк. 122].

Принагідно маємо вказати, що окремі кошти на ремонт доріг частково виділялися з місцевого бюджету, але їх зазвичай на повноцінний ремонт не вистачало. Наприклад, ще 8 грудня 1895 року Славутський пристав надіслав волостному старшині с. Хоровець розпорядження та дві асигновки на купівлю лісоматеріалів для ремонту мосту біля корчми «Лучники» [2, арк. 81]. Однак через зволікання останнього та високі ціни на будівельні матеріали ремонт дороги не було проведено, про що вже 20 березня 1896 року вказує Славутський пристав у своєму новому розпорядженні. Так, занотуючи невиконання попередніх розпоряджень волостним старшиною «міст невіправлений по даний час і з огляду на його старість проїздом є надзвичайно небезпечним». Як результат, староста мав протягом 3 днів усунути це порушення [2, арк. 81зв.-82]. Однак, лише 26 квітня 1896 року волостний старшина с. Хоровець відзвітував про побудову нового мосту біля корчми «Лучники» [2, арк. 82зв.].

Лише після виділення необхідних ресурсів місцева влада приступила до безпосереднього ремонту шляхів. Так, 17 квітня 1896 року Славутський волостний старшина доповів місцевому приставу, що виділив робітників та підводи для ремонту в Славуті т.зв. «дунайської дороги» [2, арк. 76-76зв.]. А вже 22 квітня 1896 року пристав 1-го стану Заславського повіту екстремним листом повідомляв пристава 4-го стану, що призначивши ремонт військово-транспортної дороги з Заслава до Славуті на 22 квітня, просить на 7 ранку вислати робітників та вози з Славутської та Шепетівської волостей в кількості 40 чоловік [2, арк. 129-129зв.].

Врешті-решт, за квітень -травень 1896 року частина шляхів в межах сучасного Славутського району було відремонтовано. Зокрема, - 28 квітня 1896 року Жуківський волостний старшина звітує Славутському приставу, що

на виконання припису від 26 квітня 1896 року Жуківським сільським старостою приведено у належний вигляд дорогу від с. Жуків до с. Хоровець, яка проходила через землі Жуківського селянського товариства [2, арк. 83].

- 21 травня 1896 року Славутський волостний старшина звітує Славутському приставу, що мости в селі Улашанівка відремонтовано [2, арк. 87]. Однак попри вище зазначені досягнення частина шляхів надалі залишалася невідремонтованою. Наприклад, 6 червня 1896 року від Заславського повітового виконавця на ім'я Славутського пристава особливим нарочним було надіслано розпорядження – «неодноразово особисто я пропонував Вам розпорядитися, щоби весною дороги, що пролягають через ввірений Вам стан, з настанням весняного часу були приведені у відповідний вигляд. Ви особисто доповідали мені, що матеріал для ремонту доріг заготовлено і роботи розпочато. Однак по особистому моєму освідченню виявилось, що фактично дороги були відремонтовані лише від Заслава до Славути, між тим дороги першочергової важливості Славути, Шепетівки, Судилкова та Заслава до цього часу є невідремонтованими». І за викладенням цієї інформації повітовий виконавець видає припис – «наказую Вам розпорядитися щоб з цього дня щоденно проводився ремонт доріг згідно моїх наказів, для цього на дорогах має бути достатня кількість робітників та матеріалів і за роботами має бути встановлено постійний нагляд». Крім того повітовий виконавець попередив пристава про суворий контроль за виконанням розпоряджень – «Надсилаючи Вам цей припис, я буду виїжджати на дороги і якщо помічу, що і після цього справа по ремонту доріг піде так саме погано, то я отримаю переконання щодо невідповідності Вас Вашим обов'язкам» [2, арк. 89-90зв.].

Причиною такого кепського стану з ремонтом шляхів та виконанням розпоряджень й наказів повітової і, навіть, губернської влади, на місцях називали, як незадовільний стан з постачанням

будівельного матеріалу, так і відсутність належної кількості робітників. Наприклад, в червні 1896 року Жуківський волостний старшина неодноразово отримував розпорядження та приписи Славутського пристава вислати належну кількість робітників для ремонту пошкоджених доріг. Зокрема, 5 червня 1896 року необхідно було надіслати робітників в місто Славути для ремонту вулиці Дунайської та дороги зі Славути до Ганнополя [2, арк. 93-93зв.]. Однак, волостний старшина не зміг набрати достатньої кількості обітників-селян і тому 6 червня Славутський пристав вимагав наказовим способом примусити селян з села Мінківці виїхати на ремонт Славутсько-Ганнопільської дороги пошкодженої під час дощів [2, арк. 91-91зв.]. Судячи із збережених документів, робітників-селян з Мінковець не вистачило для проведення нормального ремонту і тому Жуківський волостний старшина отримує новий припис. Врешті-решт, 11 червня у допомогу мінківчанам було надіслано по 6 осіб з Дятилівки та Пузирок і по 5 осіб з Марачівки та Іванівки (Янушівки) [2, арк. 93-93зв.].

Підсумовуючи дане дослідження маємо вказати, що дослідження розвитку транспортної мережі теренів Правобережної України наприкінці XIX ст. є дотепер маловивченою сторінкою історії. Тим не менше збережені джерела свідчать про існуючі проблеми щодо ремонту та утримання шляхів сполучення, які полягали у відсутності належного фінансування, достатньої кількості робітників та підтримки зі сторони місцевої еліти. Крім того, не останню роль щодо утримання місцевих шляхів в належному стані відіграла позиція місцевих магнатів, у даному випадку Сангушко та Потоцьких. Власне якщо останні усіяко підтримували програму з побудови та ремонту шляхів, то перші робили усе можливе, аби перекласти обов'язок догляду за дорогами на місцеву владу, або ж на місцевих селян. Як результат, можемо констатувати, що наприкінці XIX ст. транспортна мережа теренів сучасної Славутчини знаходилася в надзвичайно поганому стані.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрієнко М.В. Розвиток будівництва гужових доріг у Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX сторіччя // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди]. Серія: Історія та географія. – Харків, 2015. – Вип. 52.

2. Державний архів Хмельницької області. – Фонд 718 «Пристав 4-го стану Заславського уїзду». – Оп.1. – Спр. 43 «Переписка з Заславським повітовим предводителем дворянства щодо ремонту доріг та будівель на них».
3. Об устройстве земских дорог и отношении их к железным путям для развития производительности России / Сост. инж. коллеж. советник Егор Головачев. Вып. [1]. – К., 1870.

Бурдуваліс К.М.

З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ МАРІЇНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ (1864–1919 рр.)

Здійснено огляд архівних документів, які розповідають про діяльність Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії, а саме: про склад учнів, зміст навчально-виховної програми, термін навчання, правила поведінки у гімназії, історію створення та джерела фінансування.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія, народна педагогічна освіта, повітове училище, Подільська губернія.

Розвиток народної педагогічної освіти на Поділлі у 1864-1917 рр. викликає інтерес для вітчизняної педагогіки, оскільки діяльність освітніх педагогічних закладів на Поділлі впродовж століть, не має цілісного наукового висвітлення, що збіднює наші уявлення про зазначений період розвитку української народної педагогічної освіти, негативно позначається на можливостях його критичної оцінки і застосування наявних здобутків у сучасній практиці освітньої галузі.

Освітня галузь України останнім часом знаходиться у стані постійного реформування. За цих умов цілком зрозумілим є інтерес дослідників до питань історії становлення та розвитку народної педагогічної освіти, історіографія якої представлена доволі значною кількістю праць. Серед них варто згадати наукові розвідки О. Сухомлинської, В. Гуцала, О. Кошель, М. Кузів, О. Антонової, М. Левківського, Л. Вовк, Л. Березівської, Н. Гупана, Н. Дічек, О. Пометун, Т. Завгородньої, О. Любара, О. Лавріненко, Є. Лученко, О. Онипченко, І. Репко, І. Стельмах, Н. Побірченко, О. Пометун, Н. Андрійчук, Л. Анохіна та інших.

Жіноча освіта на Поділлі до 60-их років 19 століття була представлена лише приватними жіночими училищами. Згодом, з середини 19 століття за наказом Олександра I в кожному губернському містечку Російської імперії були створені гімназії, котрі продовжували надавати безкоштовні освітянські послуги після повітових училищ.

Гімназія це — навчальний заклад для отримання базової та повної середньої освіти. Але, зазвичай, якість та рівень освіти у гімназіях значно вищий, тому гімназію можна назвати елітною школою як приватної, так і державної

форми власності, для обдарованих дітей. Гімназії, як система середньої освіти в Російській імперії виникли на початку 19 століття. Статут Олександра I вказував на те, що в кожному губернському місті Російської імперії має функціонувати гімназія. Гімназії мали продовжувати освіту повітових училищ, які були безоплатними. Головною причиною такого показового лібералізму до системи освіти уряду Олександра I (на початку його царювання), було бажання знешкодити ідеї Великої Французької Революції. Проте, всі ці реформи залишилися лише на папері. Внаслідок цього, гімназії перетворилися в школи класового відособлення та до 80-их років 19 століття охоронялись урядом від проникнення демократичних настроїв. Громістка програма по вивченню лише гуманітарних наук та мовознавства, відсутність в програмі природничих наук та великий вплив релігії, — призвели до становлення гімназій, як шкіл дворянсько-бюрократичної монархії.

Багаточисельні спроби реформувати освіту через студентські протести призвели до послаблення нездорового класицизму з проникненням демократичних поглядів. І лише після Жовтневої революції, гімназії припинили сповідувати свій дворянсько-бюрократичний облік і розпочали набувати демократично-просвітницького характеру.

Так, в 1839 році на Поділлі був відкритий пансіон Анни Кренгель, який проіснував лише один рік. Згодом, 1 жовтня 1842 року в місті Кам'янець-Подільському відкрився освітній пансіон Пані Каветської, який через відсутність попиту і низьке матеріальне фінансування був закритий через 5 років після заснування.

В лютому 1853 року був відкритий жіночий пансіон Катерини Коцієвської з освітнім рів-

нем гімназії, котрий також отримав долю своїх попередників [1, с.8].

5 березня 1867 року в місті Кам'янці – Подільському була відкрита жіноча гімназія. Заклад підпорядковувався не Міністерству народної освіти, а Головній раді жіночих навчальних закладів відомства Імператриці Марії Федорівни — дружини Павла I, яка з 1796 року, після вступу на престол чоловіка, „начальствувала над виховним товариством шляхетних панянок” [1, с.45]. Звідси й назва гімназії — Маріїнська. Марія Федорівна померла 1828 року, тож головна роль у відкритті з 1858 року Маріїнських училищ, а з 1862 року Маріїнських гімназій належала Миколі Вишнеградському — організатору всестанової та загальнодоступної жіночої освіти в Російській імперії.

У Державному архіві Хмельницької області зберігається архівний фонд „Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія” за документами якого можна скласти певне уявлення про діяльність цього навчального закладу.

Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія розміщувалася в міському будинку по вулиці Довгій у „Старому місті”. Проте, приміщення було тіснувате, тож 1872 року почалося активне листування з відповідними інстанціями про будівництво нового приміщення для гімназії. І в 1875 році в переписці Подільського губернатора з „головнокеруючим імперської канцелярії” Російської імперії зазначається наступне: „Прошу, Вашу Величність, дозволити мені, Подільському губернатору, розпочати будівництво нової будівлі Маріїнської жіночої гімназії через некомфортні умови для існування”. Закінчилась переписка в 1876 році таким рішенням: „Побудувати будівлю для Маріїнської жіночої гімназії на місті між Новим бульваром і Гунськими криницями, вартість якої має не перевищувати 70 тис. рублів та землю під будівництво гімназії повинно подарувати місто” [2, с.45].

Через чотири роки імперська канцелярія ухвалила рішення збудувати будинок гімназії на новому плані — між Новим Бульваром і Гунськими криницями. Проте, поки склали кошторис та виділили кошти, минуло ще 6 років. Тож, тільки 1882 року було укладено підряд на зведення нового корпусу гімназії. У грудні

1884 року будівництво завершилося, а в січні 1885 року гімназистки перебралися в новозбудоване приміщення, сучасна адреса якого вулиця Шевченка, 24. Уроки для новозбудованої гімназії розпочалися для 56 дівчат.

Термін навчання в гімназії складав 7 років. Вихованкам, які закінчили повний курс навчання, надавали звання домашньої вчительки. Якщо ж випускницю нагороджували медаллю або книгою (що яскраво можна побачити в загальних річних відомостях успішності учениць), то вона здобувала звання домашньої наставниці та право без іспитів вступити на педагогічні курси.

1906 року при Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії відкрили педагогічні класи. Згідно з планом, затвердженим 1879 року, гімназистки вивчали 13 предметів: Закон Божий — 14 годин на тиждень за 7 років навчання (тобто, по 2 години в кожному класі), російська мова та словесність — 23, французька мова — 31, німецька мова — 30, історія — 12, географія — 12, математика — 21, природознавство та фізика — 16, педагогіка — 2 (у випускному класі), рукоділля та гімнастика — 14, чистописання — 6 (у трьох молодших класах), малювання — 14, співи — 10 годин. Згодом з 1898 року відповідно до наказу Подільського губернатора збільшилась кількість годин з навчання німецької мови. Таким чином, в навчальному плані прослідковується рівномірне завантаження гімназисток, як гуманітарними, так і природничими і теологічними науками [1, с.49].

Знання оцінювали за 12-бальною системою. Гімназистки носили спеціально пошиту форму в темно-синіх тонах. Спочатку Кам'янець-Подільська гімназія була розрахована на 210 учениць. Пізніше передбачена кошторисом кількість зросла до 400 гімназисток, а саме: 1894 року навчалось 248 учениць, з них 236 — які оплачували навчання, 8— стипендіаток та 4 — за безкоштовною формою навчання; 1895 року навчалось 282 учениці, з них 269 — які оплачували навчання, 9— стипендіаток та 4 — за безкоштовною формою навчання; 1896 року навчалось 331 учениця, з них 275 — які оплачували навчання, 9— стипендіаток та 3 — за безкоштовною формою навчання. Рекордним видав-

ся початок 1914 року, коли в гімназії навчалось 434 дівчини. Віковий діапазон учениць був широким — від 9 до 20 років. Навчання було платним: наприкінці 19 століття — 50 карбованців за рік, на початку 20 століття — 60 карбованців. Від плати звільняли стипендіаток принца Петра Ольденбургського, який був попечителем першого в Росії Маріїнського училища, відкритого в Петербурзі. Також стипендії отримували дочки осіб, які прослужили у відомстві Імператриці Марії понад три роки. Дівчата з бідних сімей могли розраховувати на грошову допомогу благодійних товариств чи приватних осіб. Усі ці відомості фіксувалися в загальній відомості успішності учениць. Проаналізувавши загальну відомість про успішність, уважність та виховання гімназисток першого класу гімназії за 1901-1902 роки бачимо, що в відомості зазначалося прізвище та ім'я гімназистки, число, місяць та рік народження, віросповідання (католицизм, православ'я чи іудаїзм), сімейне походження (дворянське, чиновницьке, міщанське, офіцерське, іноземне, купецьке, духовенство, селянське), рік вступу, рівень успішності за кожним предметом, який охоплював не лише такі науки, як Закон Божий, російську мову, словесність, французьку мову, німецьку мову, історію, географію, математику, природознавство та фізику, педагогіку, рукоділля та гімнастику, чистописання, танці, малювання та співи, а й оцінки за уважність, наполегливість та поведінку. Також, в загальну відомість про успішність, уважність та виховання гімназисток проставлялися відмітки про кількість пропущених уроків та примітка про переведення до наступного класу. Загальну відомість про успішність, уважність та виховання гімназисток розділяли на 4 чверті: 1 листопада, 20 грудня, 20 березня та 20 травня, потім оцінку за рік та екзамен кожного з предметів.

Фінансування потреб школи здійснювалося через Головну раду жіночих навчальних закладів відомства Імператриці Марії, про що свідчить звіт про надходження та видатки з утримання школи 1898 рік з пояснювальною запискою, а також проект кошторису на її утримання на 1899 рік. У звіті, підготовленому гімназією, чітко висвітлено число учениць та спосіб їх утримання в гімназії, суми оплати

за навчання, кошти на стипендію та винагорода з успішне навчання, витрати на зарплатню педагогам, витрати на навчальні посібники та канцелярське приладдя, ремонт приміщення тощо. Витрати на утримання гімназії в 1894 році склали 15804 рублів, в 1895–16179, а в 1896–17122. Щодо планування фінансових витрат на утримання школи прослідковується потреба в збільшенні фінансування, яка в 1898 році складала 25101 рублів.

Аналізуючи звіт гімназії за 1898-1899 навчальні роки варто підкреслити, що її популярність зростала — збільшувалася кількість учениць, вчителів та кількість навчальних годин.

Гімназистки мали дотримуватись суворих правил поведінки та регламенту закладу. Заборонялося відвідувати кінотеатри, клубні заклади, трактири, більярди, ресторани та паби. Відвідати театр чи танцювальний вечір дозволялося лише за письмовою згодою керівництва гімназії. Заборонялося вживати алкогольні напої та зловживати тютюнопалінням. Не допускалося відвідування гімназистками приватних бібліотек та читальнь. Було допустимим відвідувати лише „Кам'янецьку” міську бібліотеку. Прогулянки гімназисток були окреслені чітким регламентом Маріїнської жіночої гімназії: взимку повертатися не пізніше 19.00, влітку — до 21.00, в час канікул — до 22.00.

Навчалися в гімназії здебільшого доньки дворян і чиновників, але й діти селян не обминали гімназію. Так, на початку 1908 року з 397 гімназисток дітьми селян були 28 дівчаток.

Перший випуск гімназії відбувся 1871 року. З дев'яти учениць атестати отримали вісім, серед них — діячка революційного народницького руху Ольга Розумовська. Першою золотою медалісткою стала Олена Вартмінська — дочка соборного протоєрея Павла Вартмінського. У Кам'янець-Подільській Маріїнській гімназії училися оперні співачки Лідія Липковська, Зінаїда Рибчинська, художниця Ольга Жудіна, мати українського поета Миколи Бажана — Галина Поржецька, українська громадська діячка Олімпіада Пащенко, дружина українського поета Володимира Свідзінського — Зінаїда Сулковська.

У гімназії здобула освіту професійна революціонерка Євгенія Самійлівна Шліхтер. Вона

– одна з найстаріших членів партії, була однією з організаторів більшовицької газети „Вперед”, працювала в редакції газети „Пролетарий”. Після жовтневого перевороту Шліхтер працювала в Наркоматі освіти РРФСР та УРСР, директором бібліотеки в місті Києві.

23 травня 1898 року на Всеросійській Промисловій та Художній виставці в Нижньому Новгороді Кам'янець-Подільська Маріїнська гімназія отримала диплом за третє місце по виконанню рукодільних робіт.

Під час Першої світової війни в приміщенні гімназії був військовий шпиталь, який навесні 1916 року відвідав російський імператор Микола II.

Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія діяла до 1920 року. В Державному архіві Хмельницької області зафіксовано, що атестати за 1920 рік було видано Хаві Фабер і Юзефі Вільчевській. Вони стали останніми випускницями гімназії.

Таким чином, Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія функціонувала загалом

55 років, давши гарну освіту багатьом дівчатам. Зауважимо, що для такого навчального закладу викладацька програма була достатньо складною та різнобічною. Окрім гуманітарних дисциплін, значна увага приділялася і точним наукам, що зайвий раз підтверджує намагання викладачів виховати з кожного учня гармонійну особистість. Звичайно, не всі гімназистки закінчували заклад, багато з яких відраховували від навчально-виховного процесу, деяких гімназисток залишали в одному класі два роки

У післявоєнний період на підставі постанови міськвиконкому від 15 липня 1944 року будинок був закріплений за учбовим корпусом інституту народної освіти. З 1949 року і по сьогоднішній день приміщення колишньої Маріїнської жіночої гімназії займає середня школа №8.

Кам'янець-Подільська Маріїнська гімназія однією з перших в Подільській губернії припинила сповідувати дворянсько-бюрократичний режим і дала змогу отримувати освіту не тільки дітям дворян, а й селян.

Список використаних джерел та літератури

1. Троицкий П. Открытие женской Мариинской гимназии в городе Каменце // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 7 (1 апреля). – С. 253–260.
2. Епархиальная хроника // Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – №27 (9 июля). – С.548-549.
3. Сесак І. В. З історії Кам'янець-Подільської маріїнської жіночої гімназії (1867-1917 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 97-105.
4. Сецинський Е.О. Город Каменец - Подольский. Историческое описание. К.,1895г.
5. Чирский М. Торжество освящения нового здания Каменец-Подольской Мариинской женской гимназии// Подольские епархиальные ведомости.– 1885.– С.100–113.
6. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник.– Львів, 2003.– С.274-276.
7. Державний архів Хмельницької області, Ф-65, оп.-1, справа 263
8. Державний архів Хмельницької області, Ф-65, оп.-1, справа 6,7.
9. Державний архів Хмельницької області, Ф-65, оп.-1, справа 235.
10. Державний архів Хмельницької області. Путівник. Львів, 1964р. с.71.

Войнаровський А. В., Мазур І. В.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено на основі аналізу архівних матеріалів статистичних управлінь характеристику соціального становища мешканців Вінниччини в період з початку Другої світової до нацистської окупації. Розглядається матеріальне забезпечення, перші людські втрати, тенденції настроїв населення.

Ключові слова: Вінницька область, статистичні дані, господарський облік, початковий етап Другої світової.

Останнім часом завдяки активній дослідницькій діяльності краєзнавців, професійних істориків, відкритості архівних установ розкривають утаємничені або ж відверто сфальшовані сторінки Вітчизняної історії. Події Другої світової війни є однією з найбільш трагічних сторінок в історії українського народу, трагічною була й доля Поділля. На сьогоднішній день остаточно не можуть навіть встановити кількість загиблих в роки війни. Як правило пріоритетними були дослідження збройної боротьби, діяльності підпілля, рух Опору, трудова діяльність, дослідження важких і трагічних доль оstarбайтерів, проблеми колабораціонізму. Ці теми безперечно є важливими і значимими.

Однак, практично відсутні дослідження соціального та господарського життя населення початкового етапу Другої світової війни в центральних областях України. Більше уваги приділяється включенню до складу УРСР західних областей та їх радянізації у 1939 – 1941 рр. Огляд праць істориків та краєзнавців вказує, що дана тема лише поверхово і надто ідеологічно лояльно до сталінського режиму висвітлена у переважно радянській історичній спадщині [1, с. 9-10]. Ще й на сьогоднішній день у засобах масової інформації, публіцистиці можна побачити конструювання картини, як 22 червня 1941 р. нацистські окупанти руйнують щасливе, мирне життя радянських людей. Автори публікації в жодному разі не ставлять мети позитивно висвітлити нацистську агресію, це страшна трагедія в житті українського народу, ціль продемонструвати злочинну політику комуністичного сталінського режиму, яка

й стала однією із найвагоміших причин людських втрат, страждань в результаті лихоліття окупації. Досліджені статистичні дані, зібрані спогади очевидців змушують по іншому подивитись на повсякдення та побут мешканців краю напередодні окупації.

Характеризує «щасливе» буття українців аналітична доповідна записка нацистського офіцера, аналітика розвідувального управління абверу, з якої приведемо лише узагальнені судження. У звіті уповноваженого міністра нацистської Німеччини Альфреда Розенберга при групі армій «Південь», капітана професора Г. Коха про соціально-політичну ситуацію на теренах України вказувалось на принципові положення. Більшовицький режим викликав відразу у більшості населення, але залишив важкі наслідки в господарському і моральному житті. Професор вважав, що режим не консолидує населення краю і це було важливим для окупантів. Господарства страшенно занедбані, худоба яка залишилася скалічена та вихудла, поля і водойми страшенно засмічені. Г. Кох зауважує, що поспілкувавшись з 600 старостами, був вражений їх жалюгідним одягом, цитую: «самий жалюгідний злидар Німеччини виглядає набагато краще». Дефіцит продуктів та голодування людей є нагальною проблемою, головний раціон харчування становлять чорний хліб та огірки. Наголосимо, що звіт припадає за періодом липень – початок вересня 1941 р., тобто списати все на наслідки окупації аж ніяк не сходить. Наслідки голодування чітко простежуються по зовнішніх ознаках людей – багато хворих рахітом, золотухою, дистрофією та іншими хворобами. Особисті враження

Коха, що середній зріст людей зменшився на півголови порівняно з роками Першої світової. Норми гігієни та санітарії фактично не дотримуються. [2, с. 55-68] Навряд чи нацистські окупанти за місяць по захопленню території могли досягнути таких жажливих наслідків.

Але точка зору офіцера нацистської армії може сприйматися упереджено, тому проаналізуємо дані радянських архівів, які вели облік життя радянського громадянина. Зі звіту Вінницького обласного управління народно-господарського обліку можна простежити наявність худоби в селянських господарствах.

Станом на перше січня 1941 року було зареєстровано наявність худоби по господарствам, та вказано досить цікавий зріз відсоткове відношення порівняльно з станом наявності худоби в господарствах річної давнини, тобто станом на 1 січня 1940 р. [3, арк.2]

Отже згідно облікових даних ситуація була такою, по обліку колгоспів:

Худоба	1.01.1941 р.	Відсоткове відношення 1.01.1941 р. по відношенню до 1.01. 1940 р.
Коні	127 731	85, 9 %
Велика рогата худоба	113 878	45, 3 %
Свині	108 237	19 %
Вівці	80 293	55, 6 %
Дійні корови		59, 8 %

Вражають дані стрімкого зменшення поголів'я худоби, жодних згадок про епізоотію у 1940 р. не зустрічається, такий масовий забій худоби може біти поясненим лише однією обставиною, стрімко зростаючими потребами у продовольстві збройних сил.

Дані перепису фіксують число наявних колгоспних дворів – 444 529. З них без будь-якої худоби – 107 646; тобто понад 24 % колгоспних селянських господарств були змушені виживати за жалюгідну оплату трудовими, не маючи можливості споживати м'ясо, молоко, яйця. Без великої рогатої худоби налічувалося 168 354 господарств, тобто майже 38 %. Така статистика дозволяє зробити висновок, що понад 60 % колгоспного селянства жили в умовах голоду і боролися за виживання. Без свиней налічувалося відповідно 267 634 господарств, це становило 60,2 %.

Вкрай мізерними були статки більшості робітників і службовців, частина з яких намагалися утримувати домашнє господарство, близько 14% мали свиню або корову.

Лише близько 3 % селян-одноосібників утримували корову або свиню. [3, арк. 7-11.]

Цікавим є порівняльний аналіз селянських господарств по завершенню окупації. Відповідні статистичні дані було зафіксовано станом на 1 липня 1944 р. Перепис вказує наявність колгоспних дворів – 485 132; 1192 сільських ради; на обліку у селян великої рогатої худоби – 364 805, (корів – 210 481); свиней – 103 568; кіз, ягнят – 104 936. [4, арк. 16-17]

Вінницька область	1.01.1941 р.	1.07.1944 р.
Сільських рад	1201	1192
Колгоспних дворів	444 529	485 132
Велика рогата худоба	326 919 (корів - 236 049)	364 805 (корів – 210 481)
Свині	243 863	103 568
Кози, ягнята	78 754	104 936

Статистика показує зростання кількості колгоспних дворів, це за умов, що на той час уже загинуло понад 206 тисяч осіб. Таке зростання очевидно можна пояснити страхом людей залишатися одноосібниками і вступом у колгоспи як здобуття певного імунітету. Незначно зменшилася кількість дійних корів, але зросла загальна кількість великої рогатої худоби. Істотно зменшилось поголів'я свиней, натомість зросла частка кіз та ягнят, які менш вибагливі до забезпечення кормами.

За даними обліку станом на початок 1941 р. по Вінницькій області налічувалося 1224 органів реєстрації громадянського стану. Статистичний зріз вказує наявність 1201 села та 23 міста та селища міського типу. Населення Вінниччини складало 2 347 996 осіб. За 1940 рік народилось 64 761 дитина, та померло 31 613 осіб. Досить високим був рівень дитячої смертності, у віці до 1 року помирало майже 34 % новонароджених. [5, арк.9-11]

Досить високим був показник розлучень, що розвіює міф про «міцну радянську сім'ю». За даними ЗАГСів по 1938 р. на 18 706 укладених шлюбів припадало 3116 розлучень, що становило майже 16,7 %. [5, арк. 17]

Після включення до Радянського Союзу західноукраїнських земель, серед мешканців

області зростає напруження в настроях населення. Поширенню почуття тривоги сприяли біженці з теренів Другої Речі Посполитої. [6, с.342]

Не відчувалася ця доба мирною, після військової кампанії вересня 1939 р. у боях загинуло 48 наших земляків, у боях проти японських військ на річці Халхин-Гол було втрачено 79 мешканців області. Найбільш відчутними були у війні осені 1939 – зими 1940 рр. проти Фінляндію, загинуло 2914 осіб, невідомими є втра-

ти військового походу проти Румунії в липні 1940 р. [7, с. 263-264]Тисячі людей стали каліками у ході військових операцій.

Таким чином, лише окремих зріз даних вказує на злочинну політику Кремлівського керівництва по відношенню до громадян своєї країни. Людину використовували як засіб у досягненні ефемерних цілей. Влада декларуючи турботу про трудове селянство та робітничий клас нещадно грабувала ці верстви населення та ставила їх у умови боротьби за виживання.

Список використаних джерел та літератури

1. Войнаровський А. В., Мазур І.В. Історія Вінниччини в 1941 – 1944 рр. у дослідженнях науковців та краєзнавців.// Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження/ Відп. ред. Ю. Зінько. – Вінниця, 2014. – 320 с. – С. 9–10.
2. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941 – 1944 гг. Документы советской истории./ Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А.Вайнер. – М.; РОССПЭН, 2010. – 856 с. - С.55 – 68.
3. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р 2355., - Оп. 2., - Спр. 10., - 16 арк./ Винницкое областное управление народно-хозяйственного учёта. «Нархозучёт». Сведения о наличии поголовья скота по колхозам. Винницкая область на 1 января 1941 г.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р 2355., - Оп. 4., - Спр. 220., - 265 арк./ Винницкое областное управление народно-хозяйственного учёта. «Нархозучёт». Сведения о наличии поголовья скота по колхозам. Винницкая область на 1 июля 1944 г.
5. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р 2355., - Оп. 1., - Од. зб. 32. - Спр. 3., - 77 арк./ Материалы по естественному движению населения. Винницкая область 31. 12. 1940 г.
6. Вінниця. Історичний нарис. Гол. Ред. А. Подолинний. – Вінниця, 2007.
7. Бранько Я.А., Домненко М. Г. Про людські втрати Радянського Союзу, і, зокрема України, в локальних війнах і збройних конфліктах на територіях іноземних держав в 1929 – 1979 рр.// Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження/ Відп. ред. Ю.Зінько. – Вінниця, 2014. – 320 с. – С. 263 – 264.

Григоренко О.П.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті проаналізовано громадсько-політичне життя польського населення на Поділлі періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття. Акцентовується увага на спільній боротьбі з російським самодержавством всіх соціальних верств і національних меншин, що населяли територію краю.

Ключові слова: Поділля, губернія, край, поляки, костьол, римо-католицька віра, національні меншини, громадська активність, суспільно-політичне життя.

Поляки в Україні і на Поділлі почали з'являтися ще в період раннього середньовіччя, за часів Київської Русі. За своїм місцезнаходженням Поділля займає дуже зручне і вигідне географічне становище. Тут набагато більше, в порівнянні з іншими регіонами України, відчувається сприятливий вплив на природу теплих вод Атлантичного океану. Вологі повітряні маси, які надходять до краю з заходу з року в рік забезпечують достатню кількість атмосферних опадів. Родючі чорноземи, багата рослинність, розгалужена мережа водних артерій з давніх-давен сприяли густому заселенню цієї території. Зручність географічного положення спричинила до того, що через край проходили жваві сухопутні і водні торгові шляхи, а це в усі часи стимулювало розвиток матеріальної і духовної культури населення. Таке геополітичне становище території Поділля, як складової частини України, мало в історичному аспекті двоякі виміри. З одного боку ця територія була звабою для зазіхань різних ворогів. Користуючись певними історичними обставинами, ослабленням внутрішнього розвитку, ці землі розглядалися як об'єкт експансії для соціального, духовного і релігійного поневолення місцевого населення. А з іншого боку, таке становище спричинило залучення до взаємовпливу культур як Заходу, так і Сходу.

Історія українсько-польського сусідства засвідчує чимало хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги і співробітництва. Ратне співробітництво часів середньовіччя, Грюнвальдська битва, Хотинська війна, бої під Віднем – одержало продовження у роки Другої світової війни. На самому її початку, у вересні 1939 року, у лавах Війська Польсько-

го воювало до 120 тис. етнічних українців, з яких майже 6 тис. полягли у боях [1]. Були в історії взаємовідносин двох великих сусідніх народів і трагічні сторінки. Спільними зусиллями представників влади і громадськості двох країн їх належить остаточно перегорнути і вийти на якісно новий рівень історичного добросусідства. Належить втілитися в життя пророчим словам великого поборника дружби двох народів мислителя Т.Г.Шевченка: “Слава Богу, що минуло, а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яни, серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись... Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля” [2, с.152-153].

Історичний досвід показує, що споконвічне місцеве українське населення Поділля практично мало чим відрізнялося від польського етносу. Як писав відомий польський письменник-демократ Ю.І. Крашевський (1812-1877 рр.), поборник дружби українського і польського народів, життєва і творча діяльність якого була тісно пов'язана з селом Киселі на Старокостянтинівщині, “ляхи й українці – брати: мова майже одна”. Поляків характеризувала хіба що особлива приналежність до римо-католицької віри. Зважаючи на те, що люди польського походження з давніх-давен знали в нашому краї, зовсім не дивним є те, що тут про них склалась досить ґрунтовна і об'єктивна думка. Так, в багатьох відгуках про своїх історичних земляків серед українців відзначалась загальна доброта поляків, щирість, прихильність, дотепність, винахідливість, пунктуальність і акуратність в

роботі, в поведінці, в побуті тощо. Однак відзначалось і те, що традиційним, узвичаєним для поляків було в будь-яких ситуаціях різнопланового життєвського змісту повсякчас проявити і відстояти свою незалежність, свою особистісну гордість. Проявити свій “гонор”, як це звучало польською мовою. З цього приводу навіть склалась така афористична приповідка: “Нехай ніц не мам, зате гонур мам”. Як по-своєму тлумачили її наші мешканці, поляк усім може поступитися, окрім своєї честі, незалежності, свого “гонору”.

Наприкінці XVIII століття відбулися драматичні події світової історії: в результаті трьох поділів Речі Посполитої ця держава втратила свою незалежність, а край став власністю Російської імперії [3, 728 с.]. Надзвичайно небезпечним для царизму проявом національно-визвольного руху було повстання 1830-1831 рр. в Польщі, яке згодом перекинулося на Правобережну Україну, зокрема й на Поділля. Царський уряд докладав всіх зусиль для його придушення. Після його поразки почалося систематичне обмеження польського населення і поступове обмеження прав польського дворянства. Після придушення польського повстання 1863 року царський уряд твердо і послідовно став на шлях систематичних обмежень “польського елементу” у Правобережній Україні і перетворення Південно-Західного краю в одну з невід’ємних частин Російської імперії. Були вжиті заходи, спрямовані на послаблення польського землеволодіння і зростання кількості землевласників з російського населення.

Одночасно з цим робилися кроки, націлені на обмеження впливу католицької церкви і піднесення православної. Обмеження зазнавала і польська освіта, культура. Так, було закрито всі польські училища. Натомість відкрилися гімназії, які відповідали вимогам уряду, проводилася чітко виражена політика русифікації краю. В результаті деполонізації Поділля тисячі поляків в значній мірі були позбавлені можливостей для розвитку рідної мови, національної освіти, культури, задоволення релігійних потреб. Царський уряд, особливо до початку Першої світової війни, продовжував “викорінювати” польський вплив на Поділлі і утверджувати “русское начало” через всі соціальні

інституції. Це була свідомо і цілеспрямована політика спрямована на нейтралізацію польського населення від активного громадсько-політичного життя, на втрату його національної самосвідомості та асиміляцію в українському середовищі. Поляки продовжували залишатися в очах правлячого режиму ненадійним, зрадливим елементом, що підривав міцність Російської імперії. Протести поляків на утиски та переслідування польської мови, освіти, культури, католицької церкви розцінювались царською адміністрацією як антиурядові. Польський етнос на території нашого краю на початку XX ст. був одним із найменш чисельних серед основних національних груп населення. У 1897 році він становив усього 2,3% [4, с. VI]. Незважаючи на незначну кількість поляків у загальній масі населення краю, проте їх економічні позиції відзначалися надзвичайною міцністю і стабільністю. Хоч відкритих виступів польського населення в той час не спостерігалось, але представники влади відчували, що поляки не примирилися з втратою незалежності Польщі і виношують плани і надії на її відродження.

Важливим напрямком деполонізації краю була діяльність царської адміністрації щодо закриття католицьких храмів як форпостів польського руху на Поділлі. Їх закривали під різними приводами. Але не дивлячись на переслідування католицька віра, костьол були цементуючим фактором життя польського населення. Всі католицькі священики, які закінчили духовні семінарії або академії, одержували досить добру освіту. Крім душпастирських обов’язків, священики виконували культурно-громадську роботу у своїх парафіях. В багатьох місцях вони організовували і вели навчання сільських дітей, активно вносили в щоденне життя своїх вірних моральні засади і цивілізаційні моменти. Особливо цілеспрямовано католицька церква виступала проти пияцтва, шляхом організації гуртків тверезості, поширення преси і книг. Через католицьку пресу велося проповідування не тільки релігійних поглядів, але і практичні поради щодо ведення сільського господарства, організації кооперативів, кредитових товариств тощо. Віруючі-католики з великою повагою ставилися до костьолу, ви-

являли глибоку релігійність і прив'язаність до нього. Костьол, проповідуючи ідею національної єдності всіх поляків, у значній мірі лагодив соціальні відносини. Римо-католицький костьол незважаючи на постійне обмеження його впливу після приєднання краю до Російської імперії, намагався все-таки виконувати своє призначення. Він виступав проповідником національно-демократичної традиції серед польського населення, протистояв його винародовленню й асиміляції, постійно вносив високу християнську моральність в його життя. Духовенство разом з віруючими організували римо-католицькі товариства добродійності, які збирали пожертвування для допомоги бідним і сиротам, організували їм безплатне харчування, одягали, оздоровлювали влітку за містом. Принципи благодійності успішно втілювалися громадами, об'єднаними за національною і віросповідною ознакою.

Здійснивши акції щодо закриття храмів на території краю багатьох римо-католицьких парафій, костьолів і храмів, значного обмеження господарської діяльності тих, що залишились, російське самодержавство водночас домоглося суттєвого послаблення економічного, політичного й духовного впливу цієї конфесії в регіоні і натомість підготувало ґрунт для обвальної русифікації краю. Незважаючи на зменшення ролі католицької релігії і посилення православної віри серед жителів краю, польська людність, як і раніше, гуртувалася навколо костьолу. Костьол в таких умовах виступав своєрідним духовним центром, що активізував національне життя польського населення і дозволяв зберігати релігійну самобутність.

На початку ХХ ст. більшість маєтків Подільської губернії належала польському дворянству. Кожен маєток мав бібліотеку. Окремі з них мали по кілька тисяч томів. Цінні бібліотеки створили власники маєтків Адамполя, Бубнівки, Чорного Острова, Голозубинців, Ярмолинців, Карпівців, Рихти, Вінківців, Загинців, Климашівців, Маліївців, Турчинців, Завадинців. Власники деяких книгозбірень займалися збиранням книг зі знанням справи. Бібліотека в Ольхівцях складалася з тисячі томів переважно цінної історичної літератури. У Скаржницях зібрані книги з історії, геральдики, ме-

муаристики. Частина цього зібрання була продана бібліотеці Оссолінських у Львові[5,с.52]. Великі бібліотеки мали польські магнати Красинські, Орловські, Потоцькі, Сангушки, Синявські, Холоневські. Бібліотеку графа Грохольського з П'ятничан перед Першою світовою війною було оцінено у 3 мільйони рублів. У бібліотеці С.Маковецького в селі Михайлівці на Дунаєвеччині зберігалася цінна історична і природнича література, родинні документи, які свого часу опрацьовували Г.Сінкевич та Й.Ролле[6,с.56].

Польська громада з метою поширення свого ідейного впливу намагалася удоступнити польську літературу широкому загалу. Ванда Ярошинська в Гайсині заснувала і фінансово підтримувала бібліотеку впродовж років. Цю функцію намагалася здійснювати й книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римо-католицькому благодійному товаристві, маючи напередодні революції 1917 року близько 5 тисяч примірників різних видань[7,с.161]. Бібліотеки польських маєтків на Поділлі, зважаючи на прикордонне становище краю, не були більшими за книгозбірні інших регіонів України, але вони несли в собі частку польської культури і сприяли освіті та вихованню населення, у першу чергу дітей з поміщицьких родин, сімей католиків.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття поляки мали ще великий вплив на життя краю. Будучи не чисельною етнічною групою вони контролювали все ще багато службових посад в губернії. Політика царизму всебічно намагалась зменшити цей вплив. В середовищі поляків спостерігається все більша соціальна диференціація. В цей період з новим підходом пробуджується їхня національна свідомість. Серед польського етносу з'являються проавстрійські погляди. Вони вимагають приєднання губернії до Австрійської імперії. Це зумовлювалося важким економічним станом краю. За польськими мешканцями краю встановлюється особливий нагляд. Про це свідчать спеціальні огляди подільських губернаторів. Перш за все особлива увага надавалась громадсько-активній частині населення: дворянству, службовцям, а також релігійним громадам. Спеціальні

функції виконували відповідні органи нагляду: поліція та жандармерія.

Соціально-політичності суперечності, що існували в суспільстві, вилились у революційні події 1905-1907 рр. Перша в Російській імперії революція початку ХХ століття не була ні буржуазною, ні соціалістичною. Як зазначає академік НАН України В.Литвин можна стверджувати, що це була революція «модернізаційного типу»[8,с.361]. Її завдання полягало не стільки в докорінній зміні засад існуючого суспільства, реорганізації соціальних структур і ротації політичних еліт, скільки в модернізації політичної свідомості як основи трансформації аграрного суспільства з елементами політичної архаїки (самодержавна влада, розгалужена і важка бюрократична система, станова структура) в індустріальне. Важливу частину революційного спектра формували і зміцніли в ході його розвитку національні рухи. Соціально-політичні очікування представників національних рухів, в тому числі і поляків, були пов'язані з наданням автономії краю, розвитком національних культур, мови, літератури, створенням громадських установ.

Початок революції поклали події «кривавої неділі» 9 січня 1905 року. У цей день мирна демонстрація робітників, які йшли до царя з петицією, за наказом влади була розстріляна і внаслідок цього близько тисячі демонстрантів загинуло і понад дві тисячі поранено. Розстріл демонстрації викликав хвилю страйків по всій країні, що засвідчило глибоке обурення і посилення психологічної напруги в суспільстві. Хвиля першої російської революції докотилась і до Поділля. Вже 10 січня міністр внутрішніх справ кн. Святополк-Мирський сповістив по телеграфу подільського губернатора: «Слід чекати, що неблагонадійні особи спробують використати загальний страйк у Петербурзі для підняття страйків і безпорядків на місцях». Міністр пропонував «...вжити у разі потреби рішучих заходів щодо їх припинення». 12 січня 1905 року Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор І.Клейгельс у листі подільському віце-губернатору Н.Неклюдову розвивав загальні вказівки міністра: «Прошу подбати про вжиття заходів попередження і припинення безпорядків. Маю надії, що всі

урядові особи при виконанні своїх службових обов'язків будуть дійсно представниками сильної й міцної влади, своїми вчинками не дадуть приводу до будь-яких прорахунків у цьому відношенні». Далі високопосадовець висловив впевненість, що: «...за таких умов ніяким силам не зламати державний громадський порядок»[9,арк.1-3].

Революція 1905-1907 рр. покликала до боротьби з російським самодержавством за демократичні права і свободи всі соціальні верстви народів і національні меншини, що населяли імперію. Не залишилась осторонь від революційних подій і польська громада Поділля, особливо її молодь. Прикладом активної участі місцевої польської громади, особливо молоді, у розвитку революції 1905 року є політичні події у місті Проскурові (нині м.Хмельницький). Так, 19 жовтня 1905 року, о 16 годині головну Александрівську вулицю м.Проскурова Подільської губернії заповнили тисячі міщан та селян сусідніх сіл, у тому числі сотні поляків з передмістя Гречани, які дружно скандували «Геть царя!», «Геть самодержавство!», «Геть поліцію!». Попереду колони демонстрантів йшов і ніс червоний прапор місцевий вчитель Станіслав-Йосип Ельжановський, 1878 року народження, який щойно закінчив Варшавський університет і був тісно пов'язаний з студентським і революційним рухом[10,с.94-95]. Пізніше слідство з'ясувало, що він «дійсно займається організацією страйків серед робітників і веде протиправну агітацію в середовищі польського населення... брав участь в організації в Проскурові 19 жовтня протиурядової демонстрації і ходив по місту з червоним прапором»[11,арк.2]. Поліція виявила речові докази, які засвідчують про приналежність Ельжановського до партії ППС[12,арк.24,26,27]. С.Ельжановського арештували і деякий час утримували в тюрмі як політв'язня[13,арк.7,8]. На чолі демонстрації в Могилеві-Подільському також був поляк – студент Одеського університету Євгеній Чернявський, який за матеріалами слідства «проголошував промови, вигукував «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!»[14,с.192].

18 і 19 жовтня 1905 року бурхливі події відбулися у місті Вінниці Подільської губернії.

Вони розпочалися першого дня о 9 годині ранку із страйку учнів місцевого реального училища з призупинення занять, яких підтримали всі навчальні заклади міста. Цей страйк призвів до появи з 18 години демонстрації за участю 5 тисяч жителів під червоними знаменами, гаслами «Ура!», «Геть Миколу III!», «Геть поліцію!», «Хай живе конституція!» та революційними піснями. Наступного дня о 9 годині ранку, незважаючи на дощ, на головній вулиці Вінниці знову зібралася численна демонстрація, в ході якої був піднятий червоний прапор з польським написом «Хай живе робітнича республіка». Біля 12 години під радісні вигуки до демонстрації приєдналася «польська партія» (велика група поляків). Демонстранти провели два мітинги в реальному училищі та народному домі, потім, зустрівши похоронну процесію померлого поляка з робітників заводу Левковича, провели її до могили, вкрили труну червоним прапором і поступово розійшлися [15, с.48-49]. Цікаво, що в резолюції мітингу учнів реального училища 18 жовтня серед інших вимог записано: «усунення обмежень, які фактично існують при прийомі на навчання поляків», «введення для поляків вивчення польської мови та історії польської літератури польською мовою обов'язково у всіх класах» [16, с.51]. Все це є свідченням активної ролі польської громади Вінниці в суспільно-політичному житті краю.

В середині грудня 1905 року поліція заявила на квартиру по Кам'янецькій вулиці м.Проскурова і застала тут зібрання вісьмох поляків робітників, яких нібито навчав польській грамоті власник помешкання вчитель Станіслав-Йосип Ельжановський, відомий організатор мітингів 18-19 жовтня 1905 року та робітничих страйків у цьому місті, керівник місцевої групи ППС. Під час обшуку виявлено нелегальну літературу ППС польською мовою, зокрема, п'ять брошур «Друзі і вороги робітничого люду», «Розповіді з польської історії для селян», прокламації «Брати, робітники», «Постанова сходки студентів Варшавського університету від 5 березня 1905 р.» та ін. Все це призвело до чергового арешту С.Ельжановського і ліквідації групи ППС у Проскурові [17, арк.29].

Масштаби соціальних потрясінь налякали правлячу верхівку, й вона вдалася до політич-

них і економічних поступок. Першою з них стала обіцянка скликати Державну Думу – представницький орган, що мав символізувати демократизацію самодержавного режиму. Однак міністр внутрішніх справ Булігін відсував на узбіччя суспільного життя міський пролетаріат та селянську бідноту. Це робило практично неможливим відстоювання інтересів трудящих легальними засобами й спричинило хвилю протестів [18, арк.135].

Характерною особливістю передвиборної боротьби до Державної Думи Російської імперії усіх чотирьох скликань в Подільській губернії було те, що тут в основному боролися між собою не партійні організації і не партійні кандидати, а представники окремих національностей: єврейської, польської, російської (української) [19, с.349]. Це було зумовлено етнонаціональним складом Подільської губернії. Український етнос на рубежі XIX-XX ст. складав, за різними даними, понад 75-80% населення краю і значно переважав число євреїв та поляків. Однак він був представлений переважно селянством, що не відзначалося громадською активністю. Євреї склали близько половини міських та містечкових жителів [20, с.108]. Як вже зазначалося, поляки чисельно були представлені набагато скромніше, але вони становили вагомий частку великих землевласників краю. Так, право обирати члена Державної Думи від Подільської губернії у 1906 році мало 622 дворян. З них росіян і українців за походженням було 243 чоловіка, або 39%, а осіб польського походження – 379, або 61% [21, арк.22]. Крім того, поляки зазнавали утисків з боку самодержавства на національному ґрунті, то вважали вибори серйозним шансом на покращення свого становища.

Оскільки виборче законодавство ґрунтувалося на куріальній основі, то великі землевласники мали значні переваги обирати виборщиків безпосередньо на губернські виборчі збори, які формували склад депутатського корпусу губернії. За таких обставин, чисельність в краї землевласників-поляків змушувала владу, що прагнула не допустити обрання до Думи скільки-небудь значного числа польських депутатів, під час організації виборчого процесу адміністративними заходами обмеж-

увати їхні виборчі права. Під час виборів до I та II Державної Думи, що відбувалися за умов гострої революційної ситуації в державі, центральна та губернська влада не наважувалася відкрито обмежувати права виборців за національною ознакою. На виборах до II Думи представникам польської національності вдалося провести свого кандидата В.К.Лісовського [22,с.251]. Він став єдиним депутатом-поляком від усіх трьох губерній Правобережної України[23,с.221].

Після так званого третьочервневого перевороту 1907 року революційний рух різко пішов на спад. Курс центральної і місцевої влади на дискримінацію представників польської національності та спільні дії православних священників і поміщиків приніс свої плоди. До Державної Думи третього і четвертого скликання від Подільської губернії не пройшов жоден представник польських землевласників.

Під впливом масових виступів трудящих в російській революції 1905-1907 років самодержавство змушене було значно демократизувати внутрішню національну політику, визнати культурно-автономістські права ряду національних меншин та етнічних груп, дозволити їм мати власні громадсько-політичні установи, товариства, освітні заклади, здійснювати видання рідною мовою літератури, газет і журналів. Досить ефективно цими здобутками скористалися політичні угруповання, поміщицько-буржуазні кола, інтелігенція і клерикали польського населення України[24,с.111-113]. Було створено польське товариство добродійності, яке організовувало виставки польською мовою[25,с.34]. В Могилеві-Подільському влада дозволила створити «Польський будинок», у Вінниці діяло міське товариство «Oswita», в селах відкривались невеликі легальні польські школи. У Вінниці діяли два польських театри: польської оперети Б.Марецького і трупа С.Броневського[26]. У Летичеві, Новій Ушиці, Городку, Ямполі діяли польські культурно-релігійні товариства, які залучали до кустарних промислів дітей польських родин[27].

Польська громада міста Кам'янця-Подільського у 1906 році з нагоди 45-тих роковин з дня смерті Т.Г.Шевченка урочисто зложила у підніжжя Шевченкового бюсту

мистецький металевий вінок з біло-червоною стрічкою з написом: «Вещові України Тарасові Шевченце од Полякуф в Кам'єнцу Под. 1906 р.»[28,с.579]. В 1911 році з нагоди 50-тих роковин з дня смерті Т.Г.Шевченка була випущена серія з трьох фотолистівок. На листівках подані монтажні з портрета Шевченка, горельєфа Старої фортеці, кобзи, ліри тощо. У лавровому вінку вміщено фігурну таблицю з написом польською мовою – «Співцеві України Тарасові Шевченку від поляків Кам'янця». Як засвідчують написи на листівках, портрет Т.Г.Шевченка був виготовлений поляком за походженням, значною постаттю в колі кам'янецької інтелігенції на початку ХХ століття Л.Раковським.

Після революційних подій 1905-1907 років в житті національних меншин Поділля, як і всієї Російської імперії в цілому, знову почалося гоніння та репресії, активізувався консервативно-монархічний рух, діяльність чорносотенних організацій. Вони утворювалися за сприяння держави, але займали самостійну нішу в громадсько-політичному житті країни. Діяльність різних «патріотичних» організацій, серед яких виокремлювався «Союз русского народа», характеризувався активною антиреволюційною пропагандою, наріжним каменем якої був великодержавний шовінізм. Переслідування польського культурно-просвітницького руху в таких умовах з кожним роком посилювалось, оскільки всі «інородці», в тому числі українці і поляки, втратили всі права на створення будь-яких національних товариств.

Політику влади щодо польського населення в цей період можна яскраво проілюструвати на таких конкретних фактах. 10 серпня 1909 року Подільське губернське в справах товариств присутствіє зареєструвало «Подільський союз руських націоналістів»[29,арк.2]. Статут цього Союзу цілком чітко стверджував, що метою його створення є сприяння пануванню руського народу і першості православ'я в краї, а разом з тим, зміцнення основ руської державності і свідомості руської народної єдності серед місцевого населення[30,арк.68]. Цілком протилежно поставилася влада до ідеї створення іншого товариства. 14 квітня 1914 року шестеро поляків, мешканців міста Могилів-Подільського звернулися до подільського губернатора

із заявою-проханням створити у своєму місті «Польський клуб» з метою, як вони обгрунтовували, забезпечити членам Клубу та їх родинам можливість з приємністю та користю проводити вільний від справ час[31,арк.1]. Статут, який було подано на розгляд, передбачав проведення для родин членів Клубу: балів, маскарадів, танцювальних і літературних вечорів, драматичних вистав, літніх прогулянок в саду, читання колективно придбаних книг, газет та інших періодичних видань, гри на музичних інструментах тощо. Прикметно, що в статуті було зазначено: «для представника поліції призначається відповідне крісло на кожну виставу...»[32,арк.2]. Вже 18 квітня канцелярія губернатора попросила Могилівського справника з'ясувати політичну благонадійність дворян-ініціаторів-заявників. В травні надійшла відповідь, що всі політично благонадійні, спосіб життя і моральні якості кожного хороші. Однак, 27 червня 1914 року Подільське губернське в справах товариств присутствіє винесло вирок, де зазначалося, що в місті Могилеві вже існують громадські зібрання, членами яких можуть бути всі жителі без виокремлення верств, професії та національності. У випадку відкриття вказаного Клубу «діяльність Клубу легко може бути спрямована до вузької націонал-політичної свідомості, з метою об'єднання і виокремлення польського населення на ґрунті виключно національних інтересів на шкоду корінному руському населенню і до загострення ворожості з цим населенням і на цій основі в реєстрації відмовити»[33,арк.23,24].

На Поділлі незаперечним авторитетом як серед інтелігенції, так і селянства користувався поляк за походженням Йоахим Волошиновський. Його вважають батьком кооперації в краї. Постійно мешкаючи у невеликому маєтку в селі, він до тонкощів знав народну мову, життєві проблеми селян, підтримував їх у проведенні земельної реформи після революції 1905-1907 років. Одним із перших Й.Волошиновський почав видавати часопис-тижневик українською мовою під назвою «Світова Зірниця». Він був розрахований в основному на селян, друкувався «ярижкою», тобто російським правописом, щоб людям легше було його читати. Статті, якими заповнював

часопис видавець, «як своєю тематикою, так і головною формою, були блискучі: це був зразок як треба писати для людей у селі, що до цього часу зовсім не читали жодних часописів і взагалі на 80% були неграмотними»[34,с.148].

В січні 1910 року вийшла перша проскурівська газета-щотижневик «Tygodnik Podolski» (Подільський тижневик). Видання було приватне, польською мовою, мало 16 сторінок. Редактором-видавцем був С.Жембржуський. Тижневик виходив до травня 1912 року. Всього вийшло 72 номери[35,с.434]. Оскільки польські часописи могли існувати тільки за умов матеріальної підтримки меценатів, на кошти аристократів і багатців своєї меншини, а влада вдавалася до арештів редакторів і кореспондентів, тимчасового або повного закриття неугодних видань, то зрозуміло, чому ці газети так швидко припиняли своє існування. Польські часописи є вагомим джерелом для вивчення різних аспектів життя не тільки польського населення, а й в цілому Поділля.

У становленні та подальшій діяльності Подільського історико-археологічного товариства, Подільського товариства природодослідників, культурно-освітнього товариства «Просвіта» поруч з українцями брали участь і поляки, які знаходились майже в однаковому становищі гноблених націй. Серед них П.М.Бучинський, Т.В.Зеленський, С.М.Маковецький, О.П.Шульмінський та інші.

За польськими мешканцями краю було встановлено особливий нагляд. Про це свідчать спеціальні огляди подільських губернаторів. Непокіло високих царських чиновників те, що польське дворянство продовжувало зберігати національну самобутність, дотримувалося національно-культурних традицій, прагнуло поширити їх на громадську сферу. «Вони, ревниво охороняючи польські звичаї і мову в домашньому і діловому житті, вперто підтримують в громадській діяльності, де це тільки можливо, і прагнуть навіть в дріб'язках, при повній офіційній обережності, нагадувати про польську національність, - писав на ім'я Миколи II київський генерал-губернатор у 1901 році, - особлива виразно цей напрямок виявляється в деяких крупних маєтках і польських цукрових заводах, де пани, оточені юрбою шляхти

і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі»[36, с.3].

За інформацією губернського керівництва про будь-яку небезпеку повстання поляків нічого і говорити. Настрій польського населення не сприяв цьому, та й досить великі військові сили були зосереджені в краї. Крім того, як зазначав київський генерал-губернатор «в теперішній час всі адміністративні посади зайняті винятково особами російського походження»[37, с.2-3]. Лояльна і спокійна поведінка поляків Поділля засвідчена у «Політичному огляді Подільської губернії за 1904 р.», під час російсько-японської війни: «Поляки до всіх питань війни відносяться взагалі байдуже, як і до всього, що не торкається їх національних інтересів, але війні не співчують тому, що ця війна вириває жертви також з їх середовища. При цьому однак вони не ухиляються від виконання свого громадянського обов'язку»[38, с.261].

Не дивлячись на те, що до активних дій зі зброєю в руках місцева польська громадськість

явно не готувалася, освічена частина польського населення вела активне громадське життя, серед неї панували патріотичні настрої, що приводило до випадків пасивного опору існуючому царському режиму. Напередодні Першої світової війни серед польського товариства існували певні проавстрійські симпатії. Поляки надіялися досягти відновлення Польської держави при підтримці зарубіжних держав, особливо Австрії, яка дала широкі права полякам в Галичині. «Наші поляки, - доповідав київський генерал-губернатор цареві Миколі II, покладають сильні надії на Австрію і продовжують всіляко підтримувати з нею таємні, але діяльні взаємини і досить прихильно сприймають всі події зарубіжного життя»[39, с.3].

Падіння самодержавства дало могутній поштовх розвитку національно-визвольних рухів в Україні. Поляки, що мешкали на теренах нашого краю, спільно з українцями пережили бурхливі і тривожні роки періоду Української національно-демократичної революції 1917-1921 років.

Список використаних джерел та літератури

1. Волинь. – 1998. – 20 жовтня.
2. Тарас Шевченко. Гайдамаки. Твори в п'яти томах. Т.1. – К., 1978. – С.152-153.
3. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728с.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния. – 1904. – Т.32. – С.VI.
5. Айвазян О.Б., Прокопчук В.С. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.). - Кам'янець-Подільський, 2016. – С.52.
6. Прокопчук В.С. Бібліотеки і освіта // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. – К., 2010. – С.56.
7. Кароева Т.Р. Книга у формуванні національної пам'яті недержавних націй другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Подільської губернії) // Національна пам'ять: соціокультурний та духовні виміри. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Випуск 4. – С.161.
8. Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С.361.
9. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.422. – Оп.635. – Спр.56. – Арк.1-3.
10. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Ч.II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904-1906 рр. – Вінниця, 1925. – С.94-95.
11. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.2.
12. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.24,26,27.
13. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7857. – Арк.7,8.
14. Баженов Л., Оліпер С. Участь польської молоді в подіях революції 1905-1907 рр. у Правобережній Україні // Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2016. – С.192.
15. Революційні події на Поділлі 1095-1907 рр. Збірник документів. – К., 1956. – С.48-49.
16. Там саме. – С.51.
17. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.29.
18. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.575. – Оп.855. – Спр.294. – Арк.135.
19. Глушковецький А. Обмеження прав поляків на виборах до III та IV Державної Думи (за матеріалами Подільської губернії) // Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця, 2012. – С.349.

20. Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.108.
21. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.545. – Арк.22.
22. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. – М., 1907. – С.251.
23. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.221.
24. Баженов Л.В. Польська преса в Україні між 1905-1917 роками // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С.111-113.
25. Слободянюк П.Я. Духовно-культурне життя України кінця XIX – початку XX століття (регіональний аспект) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 32. – Київ-Хмельницький, 2005. – С.34.
26. Винницькая газета. – 1906. – 9 ноября.
27. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7685.
28. Сохачька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янця-Подільського 1908-1920 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С.579.
29. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.2.
30. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.68.
31. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.1.
32. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.2.
33. Держаний архів Хмельницької області. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.23-24.
34. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Частина перша. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – С.148.
35. Єсюнін С.М. Нові сторінки історії міста Хмельницького // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.434.
36. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – С.3.
37. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – С.2-3.
38. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С.261.
39. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – С.3.

ІНСТИТУТ ПОВІРЕНИХ ТА РОЗВИТОК АДВОКАТУРИ НА ПОДІЛЛІ У ПОРЕФОРМЕНІ РОКИ (1864-1917 РР.)

На основі архівних і опублікованих джерел проведено дослідження історії формування на Поділлі у другій половині XIX ст. професійної адвокатури – присяжних і приватних повірених.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, судова система, присяжний повірений, приватний повірений, Кам'янець-Подільський окружний суд, мирові суди, Подільська губернія.

Друга половина XIX ст. у Російській імперії позначилася суспільно-політичними реформами, які не оминули зміни й судової системи. Судова реформа стала найбільш радикальною, новаторською та успішною з усіх Великих реформ 60-х рр. XIX ст., а за історичним значенням її можна порівняти лише з відміною кріпацтва [25, с. 305–306]. Одним із головних нововведень запропонованої Судової реформи було введення у тодішнє російське судочинство офіційної інституції адвокатури [36].

Судова реформа розпочалася 20 листопада 1864 р., коли вийшов указ «Об учреждении судебных установлений и о Судебных Уставах», що регулював судоустрій держави та ввів у дію Судові статuti [38].

Судовими статутами 1864 р. запроваджувалася чітка вертикаль судової влади в Російській імперії: мирові суди – окружні суди – судові палати – касаційний суд. Відомство мирового судді визначалося певною ділянкою, що складалася з однієї чи декількох волостей повіту. На такій ділянці до компетенції мирового суду належали цивільні та кримінальні справи. Апеляційною інстанцією для мирового суду був з'їзд мирових суддів. Відомство окружного суду визначалося певним округом, що складався з декількох повітів. Судова палата мала діяти в межах області, до якої входить одна чи декілька губерній. Касаційний суд запроваджувався один для всієї імперії – у столиці. Окружні суди мали в штаті, крім членів, судових слідчих, що проводили слідство у кримінальних справах, присяжних засідателів, прокурорів. При судових установах обов'язково працювали представників адвокатури. Судовою реформою адвокати були передбачені двох категорій: присяжні повірені, які виступали в усіх судах, і

окремі (приватні) повірені, що мали право виступати лише у мирових судах [37].

До Судової реформи у Російській імперії офіційної адвокатури не було, а роль адвокатів виконували уповноважені у справах, яких ще називали ходатаями. Але, функції уповноважених у справах не були законодавчо регламентовані, отож до судових процесів їх не допускали. Вони могли лише допомогти своїм клієнтам підготувати документи і надати поради, але все це, зрозуміло, було неофіційно. Тепер, за Судовою реформою створювався інститут повірених як професійна організація адвокатів з наданням їй широких повноважень у судочинстві. «Повірений» – особа, яка офіційно діяла від імені довірителя, представляла і захищала його права та інтереси; «присяжний» – тобто, пов'язаний присягою [31, с.351].

Отже, 1864 р. ознаменувався початком формування судової системи. Але, так само, як й інші реформи царської Росії, судова розпочалась повільно та впроваджувалась нерівномірно. Першими регіонами, де в повному обсязі були введені судові статuti, стали 10 губерній, які увійшли під юрисдикцію утворених у 1866 р. округ Санкт-Петербурзької та Московської судових палат [3, с.49]. На решті території Російської імперії впровадження в дію Судової реформи почалося пізніше та відбувалось таким чином: спочатку вводився мировий суд, а потім набувала чинності решта судових інститутів. До того ж, в окремих регіонах цей процес набував певних особливостей.

Наприклад, у західних губерніях імперії, зокрема у Південно-Західному краї (Київська, Волинська та Подільська губернії), одразу після виходу указу 1864 р. розгорнулася дискусія з суперечками, пов'язаними з питанням, чи по-

трібно починати проведення реформи, чи зачекати деякий час.

Каменем спотикання ставало болюче польське питання. По-перше, регіональні події, а саме Польське повстання 1863–64 рр., що збіглося в часі із запровадженням судової реформи у Російській імперії, поставили під сумнів проведення перетворень у Південно-Західному краї. По-друге, самодержавство не могло визначити, яке місце мають посідати поляки в новій судовій системі західних губерній. До того була ще одна проблема внутрішнього характеру – існування значного прошарку єврейського населення, життя і діяльність якого підпорядковувались власним внутрішнім правилам, а на державному рівні регулювались окремими законами [30, с.57].

Як бачимо, повільність запровадження судової реформи була пов'язана з комплексом проблем як внутрішнього, так і загальноімперського характеру. Проте, незважаючи на сумніви у владних ешелонах, процес підготовки до судового реформування поволі розпочався.

У 1871 р. відбувся перший крок з упровадження реформи в західних губерніях імперії. В опублікованому 10 липня указі «*Правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской, впредь до введения земских учреждений*» у західних губерніях, у тому числі Подільській, запроваджувався мировий суд [43]. У кожній губернії була створена єдина структура мирових судів. Наприклад, у межах сучасної Хмельницької області у 1872 р. структура була наступна: у підпорядкуванні Подільського З'їзду мирових суддів діяли чотири повітові з'їзди мирових судів і були сформовані відповідні судово-мирові округи: Кам'янецький – 6 дільниць, Проскурівський, Летичівський та Ушицький – по 4 дільниці. Була ще одна дільниця (м-ко Стара Синява), що перебувала у підпорядкуванні Літинського судово-мирового округу [52].

Мирові суди та їх з'їзди виконували функції місцевих судових органів, розглядали цивільні справи із підсудністю на суму до 500 руб., кримінальні – по злочинах і проступках із санкцією до 300 руб. штрафу, трьох місяців арешту

чи до трьох років тюрми. Ще один нюанс – мирові судді розглядали справи одноосібно, процес був усним і публічним, на розгляд справ допускалися повірені особи, які виконували адвокатські функції.

Як зазначалось вище, Судовою реформою адвокати були передбачені двох категорій: присяжні повірені, які виступали в усіх судах, і окремі (приватні) повірені, що мали право виступати лише у мирових судах. Якщо діяльність присяжних повірених чітко визначалась окремим розділом Судових статутів, то статус приватних повірених чітко означений не був.

Цю проблему вирішили 1874 р., коли 6 червня були затверджені «*Правила о лицах, имеющих право быть поверенными по судебной части*» [44]. Відповідно до них, у справах, що мали проведення як в загальних, так і в мирових судах, повіреними (крім присяжних повірених) могли бути особи, які отримали особливі свідоцтва на право «ходатайства по чужим делам». Свідоцтва на право клопотання по чужих справах видавалися мировими з'їздами, окружними судами і судовими палатами, форма встановлювалася міністерством юстиції. Свідоцтва давали право на клопотання лише в тому судовому місці, з якого вони видані.

Для отримання звання приватного повіреного необхідно було скласти іспит в мировому з'їзді, окружному суді або судовій палаті, які й видавали свідоцтво встановленого зразка на право ведення судових справ. Особа, яка бажала стати приватним повіреним повинна відповісти наступним вимогам: 1) одержати вищу юридичну освіту, або мати свідоцтво суду на право ведення судових справ, для чого витримати іспит; 2) не належати до осіб, що позбавлені права виступати в судах; 3) бути благонадійним у моральному відношенні. Щодо прийому в приватні повірені осіб нехристиянських віросповідань, то для цього з 1889 р., як і для присяжних повірених, був потрібен спеціальний дозвіл міністра юстиції. Дисциплінарну владу над приватними повіреними здійснювали суди, при яких перебували особи, які отримали свідоцтва [44].

Після введення мирових судів і появи при них приватних повірених подальше впрова-

дження судової реформи у Південно-Західно-му краї затягнулося майже на десять років.

Лише, 19 липня 1877 р. було видано указ «*О введении в действие судебных уставов 20 ноября 1864 года, в полном их объеме, в девяти западных губерниях*», за яким в західних губерніях, у тому числі й на Поділлі, вводилися в дію Судові статuti 1864 р. [45]. Але, початок чергової російсько-турецької війни 1877-78 рр. загальмував процес впровадження указу у Південно-Західному краї на три роки. Закінчилося реформування лише влітку 1880 р., коли указом сенату «*О сроке открытия общих судебных установлений в губерниях Киевской, Волынской и Подольской на основании уставов 20 ноября 1864 года*» від 14 червня 1880 р. [46] у всьому краї запрацювали окружні суди.

Принцип їх створення був такий, як і на всій території Російської імперії. Держава була поділена на судові округи, центральною установою яких були судові палати. Під їх юрисдикцією знаходилась низка губерній.

Зокрема, Подільська губернія була підпорядкована Одеської судової палати. Цей округ також включав Херсонську, Бессарабську та Таврійську губернії. В межах Подільської губернії з 1880 р. спочатку діяв лише Кам'янець-Подільський окружний суд, який розглядав всі справи кримінального та цивільного характеру на території всіх 12 повітів. Повіти, в свою чергу, поділялися на дільниці (декілька волостей), яку очолював судовий слідчий. У 1909 р. був створений Вінницький окружний суд, після чого під його підпорядкування перейшли 7 північно-східних повітів.

Отже, у 1880 р. на Поділлі нарешті були введені в дію у повному обсязі Судові статuti 1864 р. та запрацював окружний суд.

За Статутами 1864 р., крім основних і загальних положень, докладно були встановлені певні вимоги до осіб, які бажали займатись адвокатською справою. Передусім було вказано, що присяжними повіреними могли бути особи, які: 1) мали дипломи університетів або інших вищих навчальних закладів про закінчення курсу юридичних наук або про витримані іспити з цих наук; 2) прослужили не менше 5 років у судовому відомстві або мали стаж роботи помічником присяжного повіреного не менше 5 років.

Всі ці вимоги закріпило «*Положение о введении в действие Судебных уставов...*» від 19 жовтня 1865 р., хоча воно допускало в число присяжних осіб, що не відповідали перерахованим вище вимогам, якщо вони закінчили курс у вищих навчальних закладах не на юридичному факультеті, або ж взагалі не мали вищої освіти, але прослужили у судовому відомстві не менше 5 років і протягом цього часу займали не менше року посаду не нижче 7-го класу. Разом з тим існували умови, при яких людина не могла стати присяжним повіреним. Зокрема, адвокатською діяльністю не могли займатись наступні особи: молодше 25 років; не мають російського підданства; перебувають на службі від уряду або з виборів; за судовими вироками позбавлені чи обмежені у правах та ін. [39].

Тут слід додати – спершу обмежень для кандидатів у присяжні повірені за національністю або віросповіданням не було. Але, 8 листопада 1889 р. указом «*О порядке принятия в число присяжных и частных поверенных лиц нехристианского вероисповедания*» статтю 380 Судових статутів 1864 р. було доповнено приміткою, за якою до числа присяжних повірених особи нехристиянського віросповідання могли бути прийняті лише з дозволу міністра юстиції [47]. Отож, виникла цікава ситуація – ніби заборони немає, але на практиці отримати свідоцтво присяжного повіреного нехристиянину стало не реально. Свідчення тому: з кінця 1889 р. протягом 15 років в окрузі Одеської судової палати, до юрисдикції якої відносились судові установи Поділля, не затвердили жодного клопотання осіб іудейського віросповідання на отримання свідоцтва присяжного повіреного. Лише від середини 1904 р. міністерство юстиції послабило цю свою позицію, та стало надавати дозволи іудеям [34, с.10].

Щоб стати присяжним повіреним, необхідно було подати прохання та потрібні документи до окружного суду або ради присяжних повірених, які після складання кандидатом іспиту, приймали рішення про прийняття прохача в число присяжних повірених. Кандидатура затверджувалася міністром юстиції, новоприйнятий складав присягу та отримував відповідне свідоцтво і нагрудний знак. Такий знак був

обов'язковий до носіння присяжними повіреними під час судових засідань, що регламентувалося Положенням від 19 жовтня 1865 р. [39]. У додатку був його опис: «Знак присяжних поверених срібляний, с изображением герба судебного ведомства, окруженного дубовым венком» [40].

Перші свої знаки подільські присяжні повірені отримали вже у липні 1880 р. Саме тоді, майже одночасно із створенням Кам'янець-Подільського окружного суду, почали відбір кандидатів для адвокатської служби. Серед перших, що склав присягу був Бернштейн Костянтин Генріхович – кандидат права¹, мешканець губернського міста. Жив на Новому плані, де у будинку Левицького відкрив адвокатську контору [9, арк.2-37]. За ним свідоцтво присяжного повіреного у серпні 1880 р. отримали двоє досвідчених юристи, які переїхали у Подільську губернію із інших регіонів: Жигалковський Іван Вікентійович – з 1876 р. вже працював присяжним повіреним при Кишинівському окружному суді, але у липні 1880 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, де вирішив продовжити адвокатську діяльність при місцевому окружному суді; Яржимовський Йосип Вікентійович – колезький асесор, який теж мав досвід роботи присяжного повіреного, але при Харківському окружному суді [11, арк.3-5].

Як бачимо, першими пореформеними адвокатами ставали як місцеві юристи, так і приїжджі фахівці. Такий підхід до кадрового формування корпусу присяжних поверених на Поділлі мав певну мету – намагання влади «розбавити» місцеву адвокатуру, яку царські чиновники вважали не благонадійною із-за переваги в ній «польського елемента», представниками більш лояльних до Росії регіонів.

Отже, починаючи з 1880 р. при Кам'янець-Подільському окружному суді щорічно розглядалось до десятка заяв на отримання звання присяжного повіреного. Прохання деяких кандидатів відхиляли, але більшості, що відповідали вимогам – приводили до присяги та надавали свідоцтва. Поступово кількість присяжних поверених збільшувалась.

У 1887 р. на Поділлі було вже 23 присяжних поверених: кандидат права Бабичев Д.Я., кандидат права Бернштейн К.Г., кандидат права Вольфензон О.Д., кандидат юридичних наук Шиманський Р.Ф., надвірний радник Колб А.О., дійсний студент² Полтович В.Ц., колезький секретар Стрельбицький Л.Л., статський радник Гернгрос М.А., надвірний радник Розенберг Й.А., губернський секретар Прушинський Г.Г., титулярний радник Перловський А.С., титулярний радник Фанстіль Р.Р., губернський секретар Вронський М.С., титулярний радник Зак М.А., колезький секретар Вітковський С.Л., губернський секретар Гаврилиця Е.Є., губернський секретар Трублаєвич М.А., губернський секретар Орлов В.Д., колезький асесор Яржимовський Й.В., колезький асесор Прель О.Ф., губернський секретар Заводовський М.І., колезький асесор Гарф А.В., Нейман М.Г. До того ж, у 1887 р. нараховувалось 9 помічників присяжних поверених [52, с.607-608].

Статистично-адресні данні 1895 р. подають інформацію про 27 присяжних поверених при Кам'янець-Подільському окружному суді: кандидат права Бабичев Д.Я., кандидат права Вольфензон О.Д., губернський секретар Вронський М.С., колезький асесор Гарф А.В., дійсний студент Глинка Г.Ф., титулярний радник Зак М.А., дійсний студент Квятковський С.Ю., кандидат права Клопотовський В.О., надвірний радник Колб А.О., кандидат юридичних наук Любинський Г.І., кандидат права Наврочинський І.К., кандидат права Свирський В.Ф., губернський секретар Орлов В.Д., титулярний радник Перловський А.С., дійсний студент Полтович В.Ц., колезький асесор Прель О.Ф., губернський секретар Прушинський Г.Г., колезький секретар Пясецький А.К., закінчивший курс юридичних наук Рейнгерць М.Г., надвірний радник Рембертовський О.В., кандидат права Роєцький Л.О., закінчивший курс юридичних наук Столинський Б.Г., кандидат права Тржцинський П.К., титулярний радник Фанстіль Р.Р., дійсний студент Червинський Ф.К., колезький секретар Шиманський А.І., кандидат юридичних

¹ Кандидат права – у XIX ст. перша академічна ступень випускників університетів Російської імперії за юридичними спеціальностями.

² Дійсний студент – у XIX ст. нижча академічна ступень випускників університетів Російської імперії, які закінчили навчання без відзнаки.

наук Шиманський Р.Ф. Помічників присяжних повірених у 1895 р. було 11 [35, с.21-22].

Як бачимо, від 1887 до 1895 р. кількість присяжних повірених збільшилась на 4 особи, кількість помічників – на 2. Але привертає увагу інший факт – значне покращення освітньо-професійного рівня представників адвокатського корпусу. Якщо 1887 р. серед них було 5 кандидатів права та 1 кандидат юридичних наук, то 1895 р. ми бачимо 9 кандидатів права та 4 кандидата юридичних наук.

У 1907 р. при Кам'янець-Подільському окружному суді було 33 присяжних повірених – Бабичев Д.Я., Бржозовський С.Д., Вольфензон О.Д., Вайслович Й.С., колезький асесор Гарф А.В., Колб А.О., Квятковський С.Ю., Любинський Г.І., Маковський І.С., Орлов В.Д., Полтович В.К., Прушинський В.В., Седлецький Е.І., Свирський В.Ф., Томашевський О.М., Червинський Ф.К., Ценглинський Ф.Ф., Шатуновський Г.О. (всі – м. Кам'янець-Подільський), Міницький П.В. (м. Проскурів), Веселовський П.Т. (м. Летичів), Прель О.Ф. (м-ко Городок), Пеньковський Ф.Г. (м-ко Ярмолинці – с. Соколівка), Гижицький А.Л. (м. Вінниця), Рейнгерц М.Г. (м. Вінниця), Олтаржевський І.С., Пахомов М.Л. (м. Літин), Зельницький А.О. (м-ко Немиров), Бильчинський І.Ю. (м. Бар), Пастель Л.Ф. (м. Жмеринка), Петкович М.О. (м. Балта), Греков В.А. (м. Ямполь), Врочинський Б.К. (м. Могилів-Подільський), Дзевицький Ф.А. (м. Могилів-Подільський) та 14 помічників присяжних повірених [4, с.468].

Діяльність присяжних повірених Поділля була підпорядкована загальноімперському законодавству. Серед низки вимог до адвокатури встановлювались певні права та обов'язки. Ще один важливий момент – оплата праці адвоката визначалася угодою сторін у письмовій формі. Якщо така домовленість не була досягнута або виникали розбіжності в процесі роботи, то оплата здійснювалася за такою.

Порядок отримання винагороди присяжними повіреними встановлювався та регулювався законами від 18 квітня 1866 р. «*О порядке составления условий о вознаграждении Присяжных Поверенных за ходатайство их по делам*» [41] та від 3 липня 1868 р. «*По проекту таксы вознаграждения Присяжных*

Поверенных за хождение по гражданским делам» [42]. Перший закон дозволяв присяжним повіреним встановлювати винагородою за угодою сторін, а другий встановлював чітку таксу. Ця такса діяла фактично до 1917 р. і була впроваджена у всіх регіонах Російської імперії. За нею за клопотання по справі присяжний повірений отримував винагороду пропорційно ціні позову: з суми від 500 до 2 тис. руб. – 10%; з суми 2-5 тис. руб.: з перших двох тисяч – 200 руб., з решти суми – 8%; з суми 5-25 тис. руб.: з перших п'яти тисяч – 440 руб., з решти суми – 4% і т.д. [51]. Отже, присяжний повірений, взявши вдалу справу навіть з середньою сумою позову, міг отримати доволі пристойну як для того часу винагороду – від 200 до 1000 руб.

Крім прав, адвокати того часу мали зобов'язання дотримуватись певних загальноприйнятих правил. Зокрема, присяжний повірений не міг діяти в суді в якості повіреного проти своїх рідних; не міг не тільки бути в один і той же час повіреним обох сторін спору, а й переходити по одній і тій же справі послідовно від однієї сторони до іншої; присяжним повіреним заборонялося купувати або іншим чином набувати прав своїх довіритель по їх позовів як на своє ім'я, так і під виглядом придбання для інших осіб тощо.

Немає прав без обов'язків, і не має повноважень без відповідальності. Отож, присяжні повірені підлягали всім видам відповідальності – кримінальній, цивільно-правовій та дисциплінарній. Кримінальна і цивільно-правова відповідальність наставала, якщо присяжний скоїв умисні дії на шкоду своєму довірителью. Також присяжний повірений міг також бути притягнутий до суду за умисну образу членів суду або учасників процесу. Дисциплінарна відповідальність накладалася на присяжного повіреного місцевим окружним судом або радою присяжних повірених.

Що стосується питання створення і діяльності рад присяжних повірених, то вони були визначені Судовими статутами 1864 р. Фактично рада була органом самоврядування присяжного адвокатури і створювався при судовій палаті. Вона могла створюватися в разі, якщо в даному окрузі судової палати було не менше двадцяти присяжних повірених. Відповідно до

закону до обов'язків і прав ради присяжних повірених, ради не лише вирішували питання діяльності адвокатського корпусу та строго стежили за виконанням закону своїми членами, але дозволяли стати присяжним повіреним досить самостійною корпорацією.

Перша рада присяжних повірених була створена 1866 р. у столиці імперії – у Санкт-Петербурзі. У межах України перша рада почала діяти з 1874 р. в окрузі Харківській судовій палаті. Згодом були подані прохання про заснування подібних рад у Києві та Одесі, але царська влада відмовила, мотивуючи тим, що нібито вже створені ради не виправдали покладених на них завдань нагляду за гідністю і моральною чистотою в діях присяжних повірених. Лише через тридцять років, у 1904 р., вдалося домогтися формування рад присяжних повірених при Київській та Одеській судових палатах. Оскільки судові установи Подільської губернії перебували у підпорядкуванні Одеської палати, то представники адвокатури Поділля мали свою раду в Одесі.

Збереглися звіти про заснування та перші роки діяльності Ради присяжних повірених округу Одеської судової палати. Її створення відбулось 10 листопада 1904 р. згідно Височайшого веління імператора Миколая II [49]. 26 лютого 1905 р. відбулись загальні збори присяжних повірених округу, на який до Одеси прибули 124 адвокати із Подільської, Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній. Після дебатів обрали членів Ради у кількості 15 чоловік, серед яких був один представник Поділля – присяжний повірений Владислав Францович Свирський із Кам'янця-Подільського. Головою Ради обрали одеського адвоката О.Я. Пергаменту. У документах зборів була зафіксована цікава статистика – на початок 1906 р. в окрузі Одеської судової палати налічувалось 204 присяжних повірених [34, с.3-9]. Також, однією із головних функцій Ради був розгляд неправомірних і непрофесійних дій адвокатів та скарг на них. Всі такі випадки фіксувались у дисциплінарні справи [6; 34; 53].

Наступна важлива подія для присяжних повірених Поділля сталася у травні 1909 р. – був створений Вінницький окружний суд. Після цього представники присяжної адвокатури

Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Летичівського, Літинського та Ольгопільського повітів перейшли у його юрисдикцію. Таким чином, за даними на кінець 1910 р. при Вінницькому окружному суді було 15 присяжних повірених та 10 помічників [33, II, с.260].

При Кам'янецькому окружному суді, компетенція якого тепер розповсюджувалася на губернське місто, Кам'янецький, Могилівський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський повіти, на кінець 1910 р. працювало 20 присяжних повірених: Бабичев Д.Я., Вайслович Й.С., Вольфензон О.Д., Врочинський Б.К., Гроза Л.О., Дзевіцький Ф.А., Заграйський О.Ф., Зновицький О.О., Квятковський С.Ю., Колб А.О., Конельський Є.М., Левецький А.І., Маковський І.С., Павликовський Ф.В., Прушинський В.В., Росцишевський М.Р., Свирський В.Ф., Седлецький Е.І., Томашевський О.М., Шлейфер Д.Ш. Помічників присяжних повірених було 9 [33, II, с.259].

Таким чином, у 1880-х рр. на Поділлі була сформована професійна адвокатура – інституція присяжних повірених. Присяжні повірені перебували на державній службі, допускались до адвокатської діяльності лише за певних умов. Присяжні повірені обирали раду, яка приймала нових членів і наглядала за діяльністю окремих адвокатів. Слід зазначити, що в адвокатурі працювали не лише найкращі юристи, але високоосвічені інтелектуали свого часу. Присяжні повірені беззаперечно відносились до еліти краю.

Це підтверджує плідотворна діяльність адвокатів Поділля у громадському, суспільному та підприємницькому житті у другій половині XIX – початку XX ст.

Наприклад, у губернському місті Кам'янці-Подільському надзвичайно впливовою особою на початку XX ст. був присяжний повірений Данило Якович Бабичев – кандидат права, дворянин, землевласник у Кам'янецькому та Проскурівському повітах, гласний міської думи, благодійник і меценат. Він чверть віку працював адвокатом у Кам'янці-Подільському, зробив чимало для міста та городян. Наприклад, у 1904 р. він пожертвував 6000 тис. руб. на заснування щорічної стипендії для найбідніших

учнів чоловічої гімназії. У 1905 р. Д. Бабичев віддав у розпорядження жіночої гімназії Славутинської триповерховий свій будинок, пристосувавши його для навчальних потреб. У 1906 р. адвокат активно підтримував створення Подільського українського товариства «Просвіта» [1].

Ще один адвокат наприкінці XIX – на початку XX ст. був доволі відомим у Кам'янці-Подільському – Митрофан Антонович Трублаєвич. Родом з Поділля, із духовної сім'ї, у 1868 р. закінчив Подільську духовну семінарію, у 1872 р. юридичний факультет Київського університету, де, як і інші студенти, був під впливом професора Володимира Антоновича та української громади. У губернському місті М.А. Трублаєвич з 1872 р. працював на юридичних посадах (судовим слідчим, мировим посередником, приватним повіреним при мировому суді, головою з'їзду мирових посередників, присяжним повіреним), був земським і кооперативним діячем [10, арк.2]. Він так само, як і Д. Бабичев, був активістом української громади та членом управи *Подільській «Просвіті»* [50].

Одним із найвидатніших українських громадсько-політичних і державних діячів початку XX ст. був присяжний повірений Григорій Калістратович Степура. Народився у с. Жванець Кам'янецького повіту, отримав юридичну освіту у Варшавському університеті, повернувшись на Поділля працював помічником присяжного повіреного, у 1912 р. в Кам'янці-Подільському зареєстрував адвокатську контору. З початком Української революції 1917-1921 рр. був призначений начальником міліції Кам'янецького повіту, а наприкінці грудня 1917 р. Центральною Радою став комісаром Подільської губернії [29, с.552-559].

Поява періодичної преси у Проскурові пов'язана з іменем присяжного повіреного Стефана Зембржуського, адже саме він заснував та почав видавати першу у місті газету. 1 листопада 1910 р. адвокат отримав дозвіл видавати тижневик польською мовою «Tygodnik Podolski». 18 грудня 1910 р. побачив світ перший номер тижневика, який складався з 16 сторінок, включав статті політичного й економічного змісту, хроніку подій місцевого життя,

оголошення та рекламу, а також окрему літературну сторінку. Про С. Зембржуського відомо, що народився він 1878 р., закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, тривалий час жив у Варшаві, у 1909 р. був службовцем в юридичних установах Вінниці, а з 1910 р. переведений на посаду присяжного повіреного до Проскурова [24, арк.3-21].

Або такий цікавий факт. У 1874 р. на території Південно-Західного краю був створений відділ Російського товариства захисту тварин, один із осередків якого був організований у Кам'янці-Подільському. Так от, організаторами та першими очільниками товариства захисників тварин на Поділлі були юристи – спочатку завідувач прокурорською дільницею Анатолій Загорський, за ним – присяжний повірений Леонід Чекерський. Саме останньому вдалося на початку XX ст. створити потужний осередок, залучити до нього представників інтелігенції, чиновників, купців, дворян, міщан, на внески яких у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці та ін. містах відкривались ветеринарні пункти, годувальні для бездомних тварин, притулки для собак, проводились перевірки ферм, стаєнь, псарень та ін. місць масового утримання тварин, видавались премії за дбайливе ставлення до тварин, переоснащувались більш гуманним обладнанням скотобійні. Вдалося домогтися прийняття міськими думами Кам'янця-Подільського, Проскурова, Летичева та ін. міст Поділля обов'язкових правил поводження візників з кіньми [27].

Відзначимо високий рівень корпоративних відносин у середовищі професійних адвокатів Поділля. Приміром, існувала заснована громадською ініціативою «каса» матеріальної підтримки колег. За потребою, на загальних зборах вирішували питання надання спільними зусиллями цільової допомоги родинам адвокатів у отриманні необхідних послуг медицини та освіти. Наприклад, у 1905 р. присяжні повірені Кам'янця-Подільського зібрали 2 тис. руб. з метою заснування стипендії для навчання одного учня (сина із малозабезпеченої родини присяжних повірених) Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії [34, с.214]. Подібних ініціатив було чимало.

Поряд з присяжного адвокатурою під час Судової реформи 1864 р. сформувався інсти-

тут приватних повірених. На Поділлі приватні повірені з'явилися після створення у 1871 р. мирових судових установ. У 1874 р. була упорядкована діяльність приватних повірених і встановлений порядок отримання свідоцтва на право «ходатайства по чужим делам».

На відміну від присяжних повірених, приватні не мали своєї корпоративної організації. Як зазначалося вище, діяльність приватних повірених була локалізована: вони могли виступати тільки в тому суді, який видав їм свідоцтво. Адвокатської присяги вони не склали, але законом на них поширювались всі правила професії. Так само і винагороду приватні повірені одержували за правилами, встановленими для присяжних.

Фактично одразу після створення у 1871 р. мирових судових установ перші приватні повірені Поділля почали отримувати свідоцтва на право «ходатайства по чужим делам». Здебільше приватними повіреними ставали дворяни, колишні військові та чиновники.

Так, у Кам'янці-Подільському одним із перших отримав свідоцтво відставний штаб-ротмістр Ребчинський Володимир Фомич. Він, закінчивши юридичне відділення Харківського університету у званні дійсного студента, декілька років служив в армії, після звільнення з якої почав працювати у судовому відомстві Брацлавського повіту, з 1865 р. – при Подільській цивільній палаті. У 1872 р. подав прохання до Кам'янецького З'їзду мирових суддів на отримання звання приватного повіреного [17, арк.17].

У Проскурівському З'їзді мирових суддів першим свідоцтво приватного повіреного отримав у 1872 р. дворянин, губернський секретар Олександр Тимофійович Порай-Кошиць. У поданні зазначено, що мешкає він у Проскуріві, «ни в чем предосудительном не змечен» та має відповідну освіту [13, арк.2].

Після введення в дію «Правил про осіб, що мають право бути повіреними по судових справах» (6 червня 1874 р.) попередні дозволи на приватну адвокатську практику були анульовані, й розпочався процес надання свідоцтв за затвердженими правилами. Вже у липні 1874 р. до місцевих мирових судових установ почали поступати відповідні прохання. Наприклад,

у липні З'їзд мирових суддів Кам'янецького округу отримав дві заяви на отримання свідоцтва повіреного від колишнього службовця губерньського правління, надвірного радника Василя Малинина [16, арк.1-3] та дворянина Миколи Хлопницького [15, арк.1]. Якщо першому було видано свідоцтво, то другому відмовили. Причиною відмови стало те, що М. Хлопницький, незважаючи на те, що мав потрібну освіту та досвід роботи, але мав у біографії темну пляму – у свій час був засуджений на рік позбавлення волі за порушення на державній службі [15, арк.3-5].

Кількість приватних повірених, які діяли за свідоцтвами мирових судових установ, не була постійною. У 80-х рр. XIX ст. кожен мировий округ мав 4-9 приватних повірених, й ця кількість щорічно варіювала. Справа у тому, що свідоцтва на право «ходатайства по чужим делам» потрібно було поновлювати щорічно, сплативши обов'язковий податок – 40 руб. Отож, якщо вчасно не поновив документи або не сплатив податок, то минулорічне свідоцтво втрачало силу. До того ж, деякі адвокати переходили із приватних у присяжні повірені, деякі змінювали місце проживання.

Наприклад, у звіті про реєстрацію приватних повірених З'їзду мирових суддів Кам'янецького округу за 1885 р. зазначено 5 прізвищ: З.-Х. Гофман, В. Ребчинський, А. Гольденберг, Й. Соколо-Поповський, М. Оксман [17, арк. б/н]. У 1886 р. було надано свідоцтво приватного повіреного ще одній особі – відставному поручику А. Луговському, який після звільнення з армії служив писарем у мировому суді, мешкав у містечку Городку [17, арк. б/н]. На початку 1887 р. вже нараховувалось 9 приватних повірених – вже згадані З.-Х. Гофман, Й. Соколо-Поповський, А. Гольденберг, М. Оксман, А. Луговський, а також нові особи – відставний поручик Г. Орлов, міщанин Н. Фіхман, син чиновника О. Янковський та дворянин П. Бискупський [18, арк. б/н]. Як бачимо, у порівнянні з 1885 р., не відновив дію свого свідоцтва досвідчений адвокат В. Ребчинський, який, враховуючи його вік, ймовірно вирішив піти на почесний відпочинок. На кінець 1888 р. у звіті З'їзду мирових суддів Кам'янецького округу значиться 7 приватних повірених: З.-Х.

Гофман, А. Гольденберг, М. Оксман, А. Луговський, Г. Орлов, П. Бискупський та О. Янковський [19, арк. 2]. Отже, вибірковий огляд звітів за чотири роки кінця XIX ст. свідчить, що кількість приватних повірених при мирових судових установах не була сталою та щороку змінювалась. Те саме ми бачимо і на початку XX ст.: у 1904 р. свідоцтво від З'їзду мирових суддів Кам'янецького округу отримали 4 приватні повірені, у 1905 – 5, у 1906 – 6, у 1907 – 5, у 1909 – 9 [22, арк. б/н].

Як і у 80-х роках XIX ст., так і на початку XX ст. свідоцтва приватним повіреним видавались з умовою виконання всіх вимог і після ретельної перевірки кандидата, але остаточний дозвіл надавало міністерство юстиції. Особливо прискіпливо ставились до нових кандидатур. Наприклад, 1906 р. З'їзд мирових суддів Кам'янецького округу направив до міністерства заяви від трьох таких «нових» кандидатур: двоє з них вперше намагались стати адвокатами (Зельман Вайсман та Шимон Гітлер), та один (Нусим Фіхман) – колишній адвокат, якого за дисциплінарні порушення лишили звання приватного повіреного. Проте, з міністерства прийшло добро на видачу свідоцтва лише вже досвідченому Н. Фіхману, а от інші двоє – Ш. Гітлер та З. Вайсман отримали відмову [21, арк. б/н].

Крім мирових судових установ свідоцтва приватним повіреним надавали окружні суди. Приміром, у 1887 р. при Кам'янець-Подільському окружному суді було 11 приватних повірених: Авраменко П.М., Даревський К.І., Когутов Ф.Т., Лещинський Б.І., Лозинський Я.І., Соколо-Поповський Й.А., Порай-Кошиць О.Т., Роецький О.П., Шульц О.І., Єлчанінов М.Ф., Чайковський Л.Е. [52, с.607-608].

Вимоги до приватних повірених при окружних судах були такі самі, як і при мирових, єдине що, річний податок був більшим – 75 руб. [12, арк.3; 13, арк.1]. Крім того, слід зазначити, що приватні повірені окружних судів не були жорстко прив'язані до певного регіону та могли діяти в межах компетенції окружного суду, тобто усієї Подільської губернії. У зв'язку з цим серед повірених були представники усіх регіонів і міст краю.

Зокрема, у місті Проскурові з 1872 р. працював дворянин Олександр Тимофійович Порай-Кошиць (1841-?), й на 1887 р. був тут єдиним представником офіційної адвокатури. Родина Порай-Кошиців мала шляхетське походження, від XVII ст. володіли землями на Волині, а з 1852 р. за указом Департаменту Герольдії записані у дворянську книгу Подільської губернії. Олександр Тимофійович Порай-Кошиць мав університетську освіту, дослужився до рангу надвірного радника. Що цікаво, його син – Володимир Олександрович Порай-Кошиць (1871-1912) теж зайнявся адвокатською справою на початку XX ст. був приватним повіреним у Проскурові [13, арк.1-19; 4, с.612]. Також зазначимо, що дворяни Порай-Кошиці утримували в оренді відносно великий маєток (479 дес.) у с. Свинна Летичівського повіту (нині с. Лугове за 15 км від Хмельницького) [49, с.217].

З 1890 р. у Проскурові з'явився ще один приватний повірений, який отримав свідоцтво від Кам'янець-Подільського окружного суду – мешканець проскурівського приміського села Лезнева (нині – мікрорайон м. Хмельницького) Федір Гнатович Місевич [12, арк.1-3; 14, арк.1]. Він був селянин, але мав гімназійну освіту та досвід канцелярської роботи. Для сучасних хмельничан прізвище Місевич доволі відоме, адже син адвоката – Кость Федорович (1890-1943) народився в Лезневому, закінчив Проскурівське реальне училище, став видатним бандуристом, засновником кобзарської школи XX ст., діячем української революції 1917-20 рр. та руху опору в складі УПА. Нині його ім'ям названа одна із вулиць міста Хмельницького [26].

У 1907 р. географія міст та містечок, де приватні повірені відкрили свою діяльність ще більше розширилася: у Кам'янці-Подільському – Авраменко П.М., Воскресенський М.М., Кащинський Ф.Г., Когутов Ф.Т.; у Новій Ушиці – Максимов М.П., Пилецький В.С., Мовергоз І.Г.; у Летичеві – Михальський Й.Й., Перельмитер Н.Б., Пишинський В.І., Степенський Ш.Я.; у Меджибожі – Мнюх Г.Ф.; у Проскурові – Гика В.О., Домбровський М.А., Кржижановський В.А., Кронковський Л.А., Порай-Кошиць В.О., у Чорному острові – Луговської А.А., Шлаганов М.І. [4, с.468, 550, 602, 612].

Узаконена діяльність приватних повірених в ідеалі мала сприяти поступовому зникненню такого явища, як «підпільна» адвокатура. Але, таким сподіванням царської влади не судилося статись. Діяльність «підпільних» адвокатів продовжувала процвітати. Вони орієнтувались на середній та незаможний клас суспільства та інколи мали не менший авторитет і повагу, ніж «офіційні» повірені.

Таким чином, після впровадження Судової реформи 1864 р. на Поділлі сформувалася професійна каста адвокатури – присяжних і приватних повірених. За пореформені роки кількість адвокатів краю щорічно зростала. Напередодні Першої світової війни 1914 р. представники адвокатури за місцем проживання в межах сучасної Хмельницької області розподілялись наступним чином:

У м. Кам'янці-Подільському: 19 присяжних повірених – Бабичев Д.Я., Вайслович Й.С., Вольфензон О.Д., Гроза Л.О., Гумовський І.А., Заграйський О.Ф., Квятковський С.Ю., Козловський О.А., Колб А.О., Конельський Є.М., Левицький А.І., Маковський І.С., Нейман Р.Ц., Павликовський Ф.В., Прушинський В.В., Свирський В.Ф., Седлецький Е.І., Томашевський О.М., Шлейфер Д.Ш.; 10 помічників присяжних повірених – Альтер М.О., Булинський В.С., Виржиковський П.А., Готесман Ш.Я., Долинський М.С., Каменецький С.А., Крайз Я.М., Федькович З.С., Церман Д.Я., Ентеліс О.М.; 13 приватних повірених – Богачевський С.А., Вайсман З.М., Гальвицький А.М., Гутковалев С.С., Когутов Ф.Т., Кондрацький Л.Л., Ловицький К.Ф., Мамроцький М.М., Міхневич С.К., Рофман М.А., Чекерський Л.І., Шавловський Ф.І., Шульц О.І. [5, с.914; 23, арк.4]

У Кам'янецькому повіті: м-ко Городок – приватний повірений: Марчак Г.І.; м-ко Гусятин – приватний повірений: Фіхтман Н.Е.; м-ко

Жванець – помічник присяжного повіреного Степура Г.К. [5, с.918-920].

У Летичівському повіті: м. Летичів – три приватних повірених: Перельмітер Н.Б., Пульєр Б.Х., Пишинський В.І.; м-ко Деражня – присяжний повірений Вакар В.В.; приватні повірені: Гершгорін С.Я., Черноусов Ф.П.; м-ко Меджибіж – приватний повірений Михальський Й.Й. [5, с.995-998].

У Проскурівському повіті: м. Проскурів – присяжні повірені: Ворт В.М., Зелінський Я.М.; помічники присяжних повірених: Коган З.М., Левінзон І.І., Теплицький Г.Б.; приватні повірені: Гика В.О., Домбровський М.А., Копит Р.Н., Порай-Кошиць В.О.; м-ко Чорний Острів – приватний повірений Шлаганов М.І.; м-ко Ярмолинці – приватний повірений Сецинський В.Ф. [5, с.1048-1054]

В Ушицькому повіті: м. Нова Ушиця – присяжний повірений Зновицький О.О.; помічник присяжного повіреного Шмідт С.І., приватні повірені: Мармор А.М., Мовергоз І.Г.; м-ко Дунаївці – приватні повірені: Гернштетер Й.А., Кулеша В.Ф. [5, с.1058-1060].

У такому стані адвокатура краю підійшла до початку глобальних перетворень у країні та світі, які розпочалися з Першою Світовою війною 1914 р. та продовжились подіями Української революції 1917-1921 рр.

Після встановлення радянської влади, відбулись кардинальні перетворення судоустрою, у тому числі адвокатури. На території Поділля, як і у всій Україні, набули чинності «*Декрет о суде*» 1917 р., яким скасовувалась дія всіх інституцій царської судової системи, у тому числі адвокатури: «... 3). Упразднить доньне существовавшие институты судебных следователей, прокурорского надзора, а равно и институты присяжной и частной адвокатуры» [7, с.124]. Почалася нова, радянська, історія адвокатури...

Список використаних джерел та літератури

1. Будзей О. Будинок, який збудував Бабичев [електрон. ресурс] // http://kampod.at.ua/publ/turizm/na_mari_kamyantsa/budinok_jakij_zbuduvav_babichev/20-347
2. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Львів, 2005. – 272 с.
3. Бурдін М.Ю. Судові установи Південно-Західного краю: особливості політики царату в XIXст. / М.Ю. Бурдін // Право і Безпека. – 2011. – № 2. – С. 46-51.
4. Весь Юго-Западный край: справочная книга торговых, промышленных и фабрично-заводских предприятий, администрации и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К.: Изд. С. Компанейца, 1907. – 645 с.
5. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям / [под набл. М.В. Довнар-Запольского]. – К.: Изд. Т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1913. – С.911–1068.

6. Второй отчет Совета присяжных поверенных округа Одесской судебной палаты за 1906-1907 гг. – Одесса, 1907. – 272 с.
7. Декреты Советской власти. – Т. I. – М., 1957. – С. 124-126.
8. Держархів Вінницької обл., ф. д-230, оп. 1, спр. 1231
9. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 1, т. 4, спр. 62
10. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 1, т. 4, спр. 1274
11. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 1, т. 4, спр. 1276
12. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 1, т. 4, спр. 1277
13. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 11, т. 4, спр. 2633
14. Держархів Хмельницької обл., ф. 144, оп. 11, т. 4, спр. 2646
15. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 12
16. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 13
17. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 50
18. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 60
19. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 65
20. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 100
21. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 111
22. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 127
23. Держархів Хмельницької обл., ф. 198, оп. 1, спр. 133
24. Держархів Хмельницької обл., ф. 228, оп. 1, спр. 7985
25. Джаншиев Г. Эпоха Великих реформ. Исторические справки / Г. Джаншиев. – М.: Тип. К. Александрова, 1898. – 896 с.
26. Єсюнін С. Легендарний бандурист родом із Лезневе // Є-Поділля. – 2007. – № 43. – 25 жовтня.
27. Єсюнін С. На захист тварі Божої // Є! – 2012 – 3 лютого.
28. Емец С.И. Адвокаты Одессы. 100 лет / С.И. Емец. – Одесса, 2004. – 167 с.
29. Лозовий В. С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Сер. Іст. науки. – Т. 6(8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 552-559
30. Максимов О.В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні : дис. Канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Історія України / О. В. Максимов – Житомир, 2016. – 240 с.
31. Меланчук А.В. Становлення інституту адвокатури (присяжних повірених) у Російській імперії після судової реформи 1864 року / А.В. Меланчук // Університетські записки – 2011 – № 2 (38). – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2011. – С. 350-356.
32. Особый наказ Каменец-Подольского окружного суда. – Каменец-Подольский: Типогр. Подольского губернского правления, 1915. – 172 с.
33. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [сост. В. Филимонов]. – Каменец-Подольск: Изд. губерnsk. статист. ком., 1911. – [отд. I, II.], 296, [отд. III.], 218 с.
34. Первый отчет Совета присяжных поверенных округа Одесской судебной палаты за 1905-1906 гг. – Одесса, 1906. – 237 с.
35. Подольский адрес-календарь / [сост. В.К. Гульдман]. – Каменец-Подольский: Подол. губерnsk. стат. комитет, 1895. – 452 с.
36. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ), Собр. 2, Т. XXXVII. – № 38761
37. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XXXIX. – № 41475
38. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XXXIX. – № 41476-41478
39. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XL, Отд. 2. – № 42587
40. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XL, Отд. 2. – № 42846
41. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XLI. – № 43203
42. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XLIII. – № 46077
43. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XLVI, Отд. 1. – № 49750
44. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. XLIX. – № 54130
45. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. LII, Отд. 2. – № 57589
46. ПСЗРИ, Собр. 2, Т. LV, Отд. 1. – № 61093
47. ПСЗРИ, Собр. 3, Т. IX. – № 6331
48. ПСЗРИ, Собр. 3, Т. XXIV. – № 25318
49. Поместное землевладение в Подольской губернии: настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / сост. В.К. Гульдман. – 2-е изд., испр. и доп. – Каменец-Подольский: Типогр. С.П. Киржацкого, 1903. – 807 с.
50. Приходько В.К. Під сонцем Поділля: Спогади. – Частина друга / Упорядн. й автори передмови Ю. Легун і О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
51. Путеводитель и справочник по Одессе. – Одесса: Изд. книжного магазина «Одесские новости», 1910. – 190 с.
52. Справочная книжка Подольской губернии / Сост. В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типогр. губерnsk. правления, 1888. – 654 с.
53. Третий отчет Совета присяжных поверенных округа Одесской судебной палаты за 1907 г. Одесса: Типогр. газеты «Одесские новости», 1908. – 196 с.

Захар'єв В.А.

СЕЛО МІЦІВЦІ ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ В 20-50-Х РОКАХ ХХ-ГО СТОЛІТТЯ (за документами Державного архіву Хмельницької області)

У статті на основі документів Державного архіву Хмельницької області висвітлено, як вплинув перебіг історичних подій на життя громади с.Міцівці Дунаєвецького району Хмельницької області у 20-50-тих роках ХХ-го століття.

Ключові слова: Хмельницька область, Дунаєвецький район, Міцівці, історія, ДАХМО.

Перша світова війна закінчилася нищівною поразкою російського царату: як на військовому, так і політичному фронтах. Відголоски цього відчули і у с. Міцівці на Поділлі. Рукопис «Історія села Міцівець», який зберігається у місцевій сільській бібліотеці, повідомляє, що наприкінці квітня 1917 р. перед селянами, які зібралися біля церкви, виступив невідомий чоловік, який повідомив про позбавлення влади Миколи II. Серед іншого він наголошував, що земля має належати селянам. Невдовзі, очолена Омеляном Швецем, Лукою і Миколою Деркачами, біднота подалася у сусідні Стрихівці і розграбувала місцевий фільварок та розпочала ділити землю тамтешнього пана. Після жовтневого перевороту 1917 р., у третій декаді січня 1918 р., до Міцівець прибув представник ревкому Карандашов. На велелюдному мітингу, де, незважаючи на мороз, грав духовий оркестр, він розповів про встановлення радянської влади, політику більшовиків, декрети про мир і землю. Таку інформацію, особливо щодо останнього, селяни сприйняли з піднесенням, адже саме вона була головним інтересом на селі. Щоправда, реалізувати свої мрії про отримання додаткової землі вони змогли лише у квітні-травні 1919 р., коли радянська влада знову повернулася у Міцівці. Всі ділянки були далеко від села, оскільки в Міцівцях не було поміщика, то роздавали землю сусідських багатіїв – з тих же Стриховець, а також Лошковець, Томашівки. Головою комітету бідноти обрали Гната Погуржельського, очолювати сільську раду довірили Станіславу Ящішену. Проте невдовзі все довелося повернути колишнім господарям, бо Поділлям заволоділи білополяки [1, с.19-20].

На даному етапі, в архівах та дослідженнях місцевих фахівців не знайдено ніякої інформації про події часів Громадянської війни на території Міцівець. Є багато цікавих фактів, що стосуються сусідніх сіл Підлісний Мукарів, Маліївці, Вихрівка, Тинна, Тернава, де були бої, але, очевидно, бурхливе лихоліття, на щастя, оминуло село. Згідно списків, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області, з с.Міцівці Ушицького повіту було мобілізовано до війська Петлюри та білополяків 9 осіб; у Червоній армії служило 32 селян, з них 12 повернулися додому інвалідами [2].

Незважаючи на бурхливі події та часту зміну влади, на рубежі 20-х років у селі функціювала єдина трудова школа. Завідувач Федір Геленич та вчителька Зінаїда Гордзівська навчали в ній грамоті 65 дітей. Цікаво, що 1 лютого 1921 року місцева школа ще затверджувала довідки печаткою з царським гербом. У списку майна Міцівецької школи на той час ще присутні образи Спасителя та Матері Божої [3].

За постановою з'їзду представників Волземвідділів від 5-7 травня 1921 р., кожній школі відвели на 9 років по 3 десятини орної землі, яка «школою повинна оброблятися культурним шляхом з відповідним сівозміном і повинна служити зразковим участком для учнів та селян», що й було повідомлено телефонограмою Ново-Ушицького повітового земвідділу [4]. Однак перевіркою 15 жовтня 1921 р. зафіксовано, що розташована в окремому приміщенні міцівецька школа, має мінімум навчальних посібників для навчання і може додатково займатися садівництвом, городництвом та бджільництвом, але тому заважає... відсутність паркану довкола території [5].

Для 1921 року була характерна плинність керівних кадрів села. Наприклад, з 20 липня старостою був Олексій Боднар, секретарем Василь Гордієвський, а з 20 листопада вже Давид Доробалюк і Пилип Курочка [6].

Весною 1922 року на території Цетрально-го Поділля виникло національно-визвольне повстання Якова Гальчевського. Через це за постановою Ушицького повітового з'їзду комнезамів у травні 1922 р. в кожному селі Мукарівської волості, зокрема, й Міцівцях, створено загони міліції з п'яти активістів. Спочатку цим займалися прийшли Іван Подбеньський, Віктор Смагун, Микола Дроньга, Віктор Гурба, Микола Мороз. Невдовзі місцеві – Антон Кшевецький, Терентій Погуржальський, Ігнат Вінський, Кость Долинський, Василь Швець [7]. Втім, і цих міліціонерів згодом замінили іншими.

1922 р. більшовицька влада, в основному подолавши противників, вже надійно закріпилася на місцях. Тому перше, що було зроблено – оголошено перепис військовозобов'язаних, які народилися у 1882-1903 рр. [8]. Туди були занесені прізвища 300 міцівчан. Того ж 1922 р. в селі виник комсомольський осередок [9]. Керівником обрали Юхтим Мея. В активі організації були Фішель Алцкан, Казимір Гуславський, Онурфрій Кучерявий.

Згідно вказівок з вищих інстанцій, щоб збити міцівчан своїми спільниками, керівники сільської ради та комсомольці старалися залучити чим більше селян до суспільного життя, отже, і до ідей, які вони намітили втілити. Головним було перетягнути на свій бік молодь. І вчинили як з землею для старших – активісти стали організовувати дозвілля. Комсомольці влаштовували масові вечорниці у кутках села, навіть наймаючи для цього краших в громаді музик, 1923 р. відкрили хату-читальню, а при ній театральний гурток [10].

Дієвим важелем стало часткове долученням землеробів до влади. Відтак, 1924 р. у Міцівцях з'явилося біля сотні, пов'язаних однією відповідальністю перед владою, помічників впровадження більшовицької доктрини. 23 особи обрали у члени сільради, 10 стали кандидатами, 11 – десятихатниками, 28 – десятихатниками, 11 – виконавцями, 5 – членами земельно-еконо-

мічної секції, 5 – членами адміністративно-організаційної секції, 5 – членами культурно-освітницької секції, 2 – члени комітету сільської взаємної допомоги, а ще 24 обрали якимись «відповідниками» та 5 кандидатами у «відповідники». У комнезам записалися 129 осіб. Головою сільради був Микола Зюбрицький, секретарем сільради – Сава Заїзжений, у комнезамі головував Гнат Погуржальський [11]. Головою комітету взаємодопомоги, згідно протоколу №2 засідання комнезаму, обрано Антона Мея. 16 листопада голову сільради змінили і обрали на цю посаду Степана Загородного [12].

Протягом 1924-25 рр. в селі практикували зібрання громади, згідно рішення яких керівництво сільради вирішувало актуальні на той час питання. Окрім повсякденних, наприклад, про насадження лісосмуг і відкопування каналів тими, чиї поля підступають до них, про колишню церковну садибу, про опікунство над сиротами, про збір картоплі на потреби ремонту школи, про вигідність здавати сільгосподаток грішми, а не продукцією, і навіть – про переселення до Криму. Судячи з протоколів засідання сільради, вже тоді, здійснювали тиск на громаду задля неухильного впровадження кооперації та збут вирощеного зерна лише через сільгоспкооперацію.

Питання ліквідації неписьменності серед населення залишалося настільки актуальним, що виконкому сільської ради довелося винести його на порядок денний листопадових зборів 1924 р. та полякати штрафом тих, хто ухиляється від курсів. Декларували у селі і про права жінок, створивши відповідний комітет, який, щоправда, існував не довго [13].

За спогадами вчительки-пенсіонерки Аделі Йосипівни Севастьянової, оскільки заледве не половина населення Міцівець були нащадками переселенців з Мазовії, після встановлення радянської влади в народній школі існували так звані «польські» класи, ученицею одного з яких вона була. Спочатку їх навчала вчителька рідної мови, дівчина, що проживала на квартирі в Андрія Лянскорунського, і передчасно померла. 1926 р. замість неї прислали вчителя Павла Лисака, який і навчав дітей до остаточної заборони навчання школярів польською мовою у 1931 р. [14].

Політика НЕПу в другій половині 20-х років дозволила більш підприємливим міщанам ризикнути, проявити свої здібності і досягти певного матеріального підйому. Так, Микола Лопушанський побудував власний паровий млин. Проте його та інших селян, які придбали косарки, молотарки, коні і тяглову худобу, важко працювали задля добробуту своїх родин, комсомольці та сільська верхівка обзивали куркулями.

Водночас з цим, держава надала можливість незаможним селянам через систему споживчої кооперації купити сільгосптехніку за пільговими цінами. Їх загітували об'єдналися у сільськогосподарське кооперативне господарство і спільно проводили оранку, молотьбу та інші роботи. Врешті у 1930 р. з 40 селянських господарств створили колгосп «Червона нива», який очолив Аксентій Майківський, за іронією долі – один з розстріляних енкаведистами у роки політрепресій другої половини 30-х рр. [15, с. 21-22].

За спогадами старожилів села, колективізація у Міщівцях проходила в дуже жорсткій боротьбі. Однак, офіційної інформації про ці події в ДАХМО не збереглося, як і будь-яких документів про діяльність місцевих партійного і комсомольського осередків, сільради та правління колгоспу з 1927 по 1945 рр.

Причина цьому не відома. Проте відчасти відновити картинку минулого допомогли справи на репресованих міщан, які передали до ДАХМО з Хмельницького управління СБУ.

Першим за непідтримку лінії партії на усупільнення землі та майна у Міщівцях постраждав рахівник сільради, чоловік сільської вчительки Василь Іванович Гордзієвський, 1890 р.н. Його арештували 1 лютого 1930 р., звинувативши в антирадянській агітації. Понад місяць він перебував у застінках НКВС. Колишні колеги поширювали в громаді негативні відгуки про нього. А 10 березня справу припинили і чоловіка звільнили з-під варті. (Реабілітований 29.12.1997 р.) [16]. Однак все село побачило, що задля реалізації своїх задумів Сталін і його місцеві приплічники не пожаліють навіть своїх.

1 квітня 1930 року за небажання вступати до колгоспу як соціально небезпечний елемент

висланий у «Північний край» поляк, неписьменний, селянин-одноосібник Йосип Адамович Кшевецький, 1873 р.н. (Реабілітований 17.04.1991 р.). 17 жовтня того ж року звинуватили у контрреволюційній діяльності та заарештували з подальшим висланням у «Північний край» на 3 роки поляка, неписьменного, селянина-одноосібника Станіслава Йосиповича Бодорецького, 1885 р.н. і на 5 років – поляка, малописьменного, селянина-одноосібника Луку Васильовича Сікорського, 1888 р.н. Все їхнє добро було конфісковано. До реабілітації, що сталася 13 грудня 1989 р., вони так і не дожили.

Проте далеко не всі терпіли знущання. 1931 р. спалахнули антиколгоспні повстання у сусідніх Нестерівцях і Тернаві (звані в народі «волинки»). Серед учасників тих подій був і уродженець Міщівць селянин-одноосібник, малописьменний поляк Петро Вікентійович Домецький, 1886 р.н, який проживав у с. Нестерівці. 4 травня його заарештували і звинуватили у контрреволюційній діяльності. 3 жовтня ув'язнили на 5 років у концтаборі. (Реабілітований 17.04.1991 р.). До повстання мали долучитися і міщівчани, а саме: перекрити підступ міліції з півночі, підірвавши два мости на сошейній дорозі, але якісь обставини завадили тому [17]. Переважаючими силами міліції та НКВС опір нестерівчан та тернівчан подолали. А задля того, щоб люди відчували страх, продовжили практику періодичних арештів з метою профілактики. У Міщівцях таку процедуру пройшли Іван Францович Вишемирський, 1891 р.н, поляк, малописьменний, селянин-одноосібник, якого заарештували 26.03.1932 р. і звинуватили у контрреволюційній діяльності, однак 9 травня справу щодо нього припинили і звільнили з-під варті. (Реабілітований 03.03.1998 р.). 17 березня 1933 р. за тим же звинуваченням заарештували і українця, малописьменного селянина-одноосібника Федора Миколайовича Бахтина, 1897 р.н. 10 травня 1933 р. справу припинили і чоловіка відпустили додому. (Реабілітований 31.12.1997 р.).

Не вдалося оминати покарання селянам-одноосібникам, малописьменним українцям, братам Горданям: Якову Максимовичу, 1885 р.н. і Афанасію Максимовичу, 1890 р.н.,

що ніби-то проводили антирадянську агітацію. 9 травня 1932 р. їх вислали на 3 роки у «Північний край». (Перший реабілітований 31.12.1997 р., другий – 27.04.1998 р.) Звинуватили у шпигунстві і 02.02.1933 р. вислали з прикордонної смуги на 3 роки і робітника лісництва, малописьменного поляка Вікентія Антоновича Кшевецького, 1904 р.н. (Реабілітований 30.07.1989 р.). Не пожаліла партійна команда навіть секретаря сільради українця Саву Степановича Заїзженого, 1893 р.н., який вірою і правдою служив більшовицькій владі з перших її років у Міцівцях. Його арештували 25.12.1932 р., звинуватили у шпигунстві, а 26.03.1933 р. засудили на 3 роки ув'язнення у концтаборі. (Реабілітований 30.07.1989 р.).

Найбільш твердих противників насильної колективізації позбувалися з села навіть у 1935 р., як то малописьменного, селянина-одноосібника Петра Корнійовича Лянскорунського, 1903 р. н. Його заарештували 12 серпня, звинуватили в антирадянській агітації і 24 жовтня засудили на 5 років позбавлення волі у ВТТ з поразенням прав на 2 роки. (Реабілітований 28.04.1989 р.).

1933 р. в селі створили першу партійну групу в складі учителя Криськова (секретар групи), Федора Мея, Юхтима Липка, Станіслава Дамецького та голови сільради Сердюченка. Заодно розпочався голод. За інформацією старожилів села, виконуючи накази, що надходили з Москви, Києва, Кам'янця-Подільського та районного центру с.Солобківці, активісти насильно забирали у людей зерно, картоплю, інші їстівні запаси, били жорна. Міцівчани опухали та вмирили. Єдине, що виручало голодуючих, їдальня, але для цього треба було працювати в колгоспі. Міцівчани переконані, саме завдяки таким нелюдським методам у селі та й державі вдалося завершити колективізацію.

Однак, щоб остаточно подолати останній опір народу, сталінська верхівка розпочала ще й політичні репресії, які набрали найбільшого розмаху в 1937 р. і тривали до кінця 1938 р. Не без допомоги місцевої сільської верхівки, яка складала списки неблагонадійних, а також різної підлоти, що писала доноси, зокрема, і через особисту неприязнь до тієї чи іншої людини, у Міцівцях вони торкнулися понад 70

осіб. За звинуваченнями у антирадянській агітації, контрреволюційній діяльності, шпигунстві до розстрілу були засуджені 25 українців: Боднар Олексій Антонович, 1883 р.н., жерстяник; Бокій Лука Тимофійович, 1898 р.н., колгоспник; Бугера Григорій Іванович, 1888 р.н., колгоспник; Бугера Пилип Іванович, 1898 р.н., колгоспник; Бучковський Гнат Трохимович, 1891 р.н., колгоспник; Гончарук Тимофій Дем'янович, 1896 р.н., колгоспник; Гончарук Федір Степанович, 1873 р.н., колгоспник; Гордань Григорій Максимович, 1880 р.н., колгоспник; Гороховський Прокіп Трохимович, 1906 р.н., ветсанітар колгоспу; Долинський Микола Йосипович, 1883 р.н., колгоспник; Долинський Михайло Йосипович, 1877 р.н., колгоспник; Загородний Михайло Матвійович, 1891 р.н., селянин-одноосібник; Кардаш Андрій Костянтинівич, 1903 р.н., лісничий (виключений з ВКП(б)); Кардаш Мусій Костянтинівич, 1894 р., білетний касир на ст. Дунаївці; Кобунько Данило Петрович, 1888 р.н., голова колгоспу (виключений з ВКП(б)); Кучерявий Михайло Васильович, 1890 р.н., колгоспник; Кучерявий Север'ян Якович, 1892 р.н., колгоспник; Кучерявий Степан Дорофійович, 1895 р.н., селянин-одноосібник; Липко Григорій Іванович, 1901 р.н., селянин-одноосібник; Липко Семен Васильович, 1870 р.н., (1871), селянин-одноосібник; Майковський Авксентій Петрович, 1883 р.н., колгоспник; Мойдал Микита Григорович, 1876 р.н., робітник шляхової дільниці; Онищук Федір Іванович, 1884 р.н., селянин-одноосібник; Чайка Трохим Парфентійович, 1887 р.н., колгоспник; Швець Трифон Савович, 1887 р.н., завідуючий медичним пунктом в с. Міцівці.

Серед поляків с.Міцівці були розстріляні 23 особи: Боярський Іван Карлович, 1896 р.н., колгоспник; Бучковський Болеслав Мартинівич, 1914 р.н., стрілочник; Бюарський Броніслав Йосипович, 1894 р.н., вантажник; Вишемирський Дементій Войцехович, 1908 р.н., вантажник; Вінський Болеслав Адамович, 1908 р.н., вантажник на залізниці; Вінський Казимир Іванович, 1889 р.н., робітник; Вінський Сигізмунд Леонардович, 1910 р.н., робітник; Вінський Франц Іванович, 1886 р., землекоп; Вороновський Франц Войцехович,

1890 р.н., колгоспник; Добровольський Гнат Лаврентійович, 1890 р.н., шляховий робітник; Добровольський Федір Михайлович, 1899 р.н., селянин-одноосібник; Дроздовський Броніслав Іванович, 1908 р.н., колійний обхідник; Кузьминський Казимир Іванович, 1893 р.н., колгоспник; Кшевецький Антон Север'янович, 1890 р.н., колгоспник; Лавринович Броніслав Леонівич, 1883 р.н., колгоспник; Опольський Іван Миколайович, 1893 р.н., зав. майстерні Лошковецької МТС; Островський Альбін Антонович, 1897 р.н., колгоспник; Островський Іван Йосипович, 1896 р.н., колгоспник; Павлуцький Венедикт Вікентійович, 1900 р.н., робітник райдорвідділу; Рацібуринський Йосип Людвігович, 1898 р.н., чорнороб на залізниці; Роземборська (Розимборська) Парасковія Іванівна, 1890 р.н., уродж. с. Міцівці, колгоспниця, проживала на ст. Дунаївці; Роземборський Гнат Петрович, 1888 р.н., селянин-одноосібник; Станіславов-Грабовський Іван Михайлович, 1898 р.н., колгоспник; Шидловський Йосип Лаврентійович, 1898 р., колгоспник. А також молдованин Курлатян Іван Федорович, 1880 р.н., вантажник на ст. Дунаївці, уродженець м. Хотин Чернівецької обл., що жив у Міцівцях.

09.03.1938 р. помер в ув'язненні Добровольський Франц Дем'янович, 1902 р.н. Дочасно було припинено справи у зв'язку зі смертю в тюрмі бригадира колгоспу Липка Мусія Овксентійовича, 1890 р.н. 14 міцівчан були позбавлення волі у ВТТ терміном на 10 років, двоє – 8 років [18].

Репресії торкнулися і місцевих учителів. 8 років позбавлення волі у ВТТ отримав за антирадянську агітацію Гладкий Василь Іванович, 1898 р.н. (уродж. с. Тинна Дунаєвського р-ну), 7 років з позбавленням прав на 3 роки – його колега Іван Матвійович Хоптинець, 1909 р.н. (уродженець с. Жищинці Городоцького р-ну).

За різними звинуваченнями у 1933-1948 рр. були арештовані та репресовані уродженці Міцівець: Григорій Миколайович Курочка, 1892 р.н. – директор 7-річної школи у с. Нові Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл.; Липко Василь Іванович, 1907 р.н. і Липко Василь Семенович – вчителі школи у с. Лошківці, 1908 р.н.; Чухрій Микола Юхимович, 1915 р.н.

– директор школи с. Будилів Тернопільської обл. [19].

Відтак, колгоспна система укріпилася в країні і Міцівцях зокрема. 1939 р. за врожай озимого ріпаку у 28 цнт з гектара колгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки [20]. Тракториста Івана Боярського і доярку Лікеру Чайку тоді нагородили Золотою медаллю виставки. Якщо лише у 1935 р. міцівецький колгосп першим у Солобковецькому районі, куди тоді належало село, отримав автомобіль «полуторку», то 1940 р. машинний парк колгоспу вже складався з 3 автомобілів, 2 зернових комбайнів, 2 молотарок, сівалок, культиваторів, інших сільгоспмашин. Тваринницьке стадо колгоспу нараховувало 200 голів великої рогатої худоби та стільки ж свиней.

Ідеологічною роботою під керівництвом голови паркому займалися клубні працівники та бібліотекар. Одні, показуючи у залі – спочатку німі, а з 1934 р. – озучені кінофільми, які восхваляли здобутки радянської влади та більшовицької партії, інші – читаючи лекції, поширюючи газети, проводячи політінформації на фермах і у полях, готуючи до районки дописи про щасливе життя селян у Міцівцях [21, с.23-25]. Добре, що хоч про здоров'я тих, хто сумирно, без заробітної плати за те, тягнув лямку важкої колгоспної праці, дбав фельдшер медичного пункту.

Все обірвала війна, до початку якої, як виявилось тепер, мали безпосереднє відношення: і німецький гітлеризм, і радянський сталінізм. 8 липня 1941 р. в Міцівці ввійшли фашистські війська. Відтак було створено гебіт, який об'єднав Дунаєвський, Віньковецький, Солобковецький, Миньковецький та Новоушицький райони. Окупанти спочатку старалися показати себе кращими за більшовиків, навіть дозволили відкрити церкви та відділення української «Просвіти», але за кілька місяців відновили роботу колгоспів – так званих «земельних громад», примусили усе доросле населення безплатно у них працювати, запровадили податки на присадибну землю, будинки, худобу, домашню птицю, яйця, навіть за утримання кішок і собак. Більше того 10 лютого 1942 р. нова влада заборонила вільний продаж молока, молочних продуктів, м'яса, горючих. Все під-

лягало відправленню до Рейху. На примусові роботи до Німеччини з району було вивезено 2,5 тис. юнаків та дівчатих, 78 з них – міщівчани [22]. Поширювався терор. Карателі знищили майже усіх євреїв, що мешкали в містечках і селах гебіту; близько 3 тисяч підпільників; звинувачених у підтримці партизанів та військовополонених. 268 солдатів та офіцерів загинули у таборі на території колишньої МТС, що розташовувалася західніше Міцівець біля дороги на ст. Дунаївці [23, с.22].

Понад 400 уродженців Міцівець і бригадного села Ставище були мобілізовані до Червоної Армії. 218 з них нагороджені бойовими орденами та медалями [24, с.260]. Бойовими офіцерами були підполковник Григорій Михайлович Долинський, майор авіації Іван Юхимович Чухрій, льотчики Віктор Миколайович Зюбрицький, Іван Федорович Кардаш, Антон Дмитрович Липко, старший лейтенант Сергій Семенович Делікатний, лейтенант медичної служби Юзефа Антонівна Сікорська та інші. 186 міщівчан полягли на полях битв [25, с.58]. Їхні прізвища викарбовані на стелах пам'ятника в центрі села. Переважна більшість – через відсутність досвіду загинули в сусідніх західних областях України невдовзі після призову.

Село звільнили від німецько-фашистських окупантів 27 березня 1944 р. Під час відступу вороги спалили приміщення сільради та школи [26]. У колгоспі було знищено конюшню, кашоварню та деякі інші приміщення. 20 сімей залишилися без даху над головою. Петра Крушельницького вбив фашистський мародер, який поласився на його чоботи. За визволення села загинуло 9 воїнів, тіла яких спочатку поховали у селі, а згодом перенесли у братську могилу в райцентр Солобківці [27, с.27-28]. За іншими даними, в боях за Міцівці загинуло 11 радянських бійців і 21 поранено, проте і фашисти понесли вагомі втрати: 80 ворогів убито, 38 – взято в полон [28].

Міщівчани зробили вагомий грошовий вклад на побудову танкової колони «Радянське Поділля», посилали дарунки на фронт і пораненим бійцям у госпіталі. Але 1944 р. були звинувачені в антирадянській агітації, засуджені на 10 років позбавлення волі у ВТТ з конфіскацією

майна, згодом реабілітовані рахівник Кардаш Ананій Костянтинович, 1888 р.н. та військовослужбовець, Деркач Андрій Федорович, 1912 р.н. [29].

Після звільнення Міцівець і Ставища у березні 1944 році в селах не було чим обробляти поля і насіння ярих зернових, цукрових буряків та городини. Крім того усіх працездатних чоловіків забрали на фронт. Відносно краще стало нарік. Згідно звіту голови правління Фішеля Алцкана, у 1945 р. в колгоспі ім. Кірова с.Міцівці працювало 865 осіб, вироблено 113453 трудодні, посіяно 1208 гектарів зернових, однак 241 га з них загинуло, валовий збір зерна складав всього 6402 центнера, тому державі здано лише 2100 центнерів. Врожайність кожного зі 110 гектарів цукрових буряків складала 183,43 центнера. В загальному прибуток колгоспу склав 280198 карбованців [30].

На 1946 р. було створено 6 рільничих (в кожній по 5 ланок працівників) та одну овочеву бригаду, що складалася з 3 ланок. Окрім коней, як тяглова сила, в кожній бригаді, використовувалися по 10-16 корів, а в овочевій було лише 2 коней, тому на потреби бригади задіяли аж 70.

Згідно нового держакту з 1946 р. за колгоспом ім. Кірова навечно закріплювалося 1950,06 га землі, з яких 1824,43 га орної, за мешканцями села –лише 165,39 га присадибної землі.

Через неврожай у 1946 р. зібрано всього по 3,96 центнера зерна з гектара, тобто, 4262 центнери – при плані 11,48 тис. цнт. У протоколі загальних зборів колгоспу наголошувалося, що станом на 1 грудня «зерна на трудовень 217 грам, грошима не надходить нічого» [31]. Люди відчували, що настає голодна пора. Проте у офіційній документації сільради та правління колгоспу за 1947 р. ніяких свідчень про це не простежується. Все ті ж вимоги ретельно оберегти соціалістичну власність, продуктивніше працювати, а також виключення з колгоспу та конфіскацію присадибної землі у 6 міщівчан, передача до суду 27 жінок за невиконання норми трудоднів. У документах з архіву обласного управління СБУ, які отримав обласний архів, збереглися кримінальні справи 1948 р. за ухилення від суспільно корисної праці в колгоспі жителями Міцівець: малописьменної польки Марії Станіславівни Лісецької, 1904 р.н.; мало-

письменного українця Петра Івановича Мазура, 1903 р.н.; поляка з 7-річною освітою Станіслава Вікторовича Островського, 1924 р.н.; неписьменної українки Софії Дем'янівни Петрової, 1899 р.н.; неписьменної українки Анастасії Григорівни Швець, 1905 р.н. Всіх їх вислали на 8 років в Іркутську область чи Казахстан, і звільнили зі спецпоселення після смерті Сталіна. Реабілітували усіх 17.04.1991 р. [32]. Взагалі, судячи із записів у протоколах засідання виконкому сільради та загальних зборів колгоспників, завдяки ідеологам партосередків колгоспники були й надалі задіяні у підтримці «культу особи» Сталіна. Цікаво, що згідно протоколів у цей період на зборах відкрито критикували за упущення не лише середню ланку керівництва, а й безпосередньо голову правління колгоспу чи голів виконкому сільради, які тоді у Міцівцях, не витримавши навантаження, часто змінювалися. Але з посад нікого не виганяли і не «шили політику», як десять років перед тим.

Після війни для наповнення бюджету країни «живими» грішми влада обклала жителів сіл так званими сільгосподатками, зокрема, й за плодіві дерева та ягідники, яких у червні-липні 1945 р. агенти фінвідділу нараховували у Міцівецькій сільраді 657 штук [33]. Ретельно вівся й облік інших сільгоспкультур, які вирощували мешканці на своїх присадибних ділянках. Заодно людей примушували виконувати м'ясо- та молокопоставки, навіть, якщо той чи інший господар був не в змозі утримувати корову і свиню.

Про це обов'язково велася мова на кожному із засідань виконкому Міцівецької сільради

протягом 1945-1953 рр., заслуховували відповідальних, призначали підмогу їм, затверджували суворі заходи. Непосильність виконання таких податків, очевидно, розуміли і керівники села, бо люди в колгоспі працювали не отримували заробітної плати. Наприклад, із впровадженням так званої Нової позики 1946 р. правління колгоспу перераховувало державі увесь нарахований селянам заробіток. Проте, оскільки ті кошти були невеликі, їх не вистачило. Ще 13 тис. крб. довелося «дозбирувати» в селі: на що прикріпили до кожного уповноваженого по 2 активісти [34].

Розуміючи потенційний провал плану заготівель, виконкому сільради у 1947 р. довелося звернутися до Солобковецького райвиконкому з проханням звільнити від м'ясопоставок 42 жителів похилого віку [35]. Але, щоб компенсувати втрачений потенційний прибуток, було проведено ретельніший перелік тварин у селянських дворах, і облік домашніх пасік. Відтак, у 27 селян було виявлено і оподатковано 62 вулики з бджолосім'ями.

У 1946 р. головою сільради був Сергій Курочка, 1948-1953 рр. – Вікентій Кучерявий. Беззмінним секретарем при них працював Петро Онишук [36].

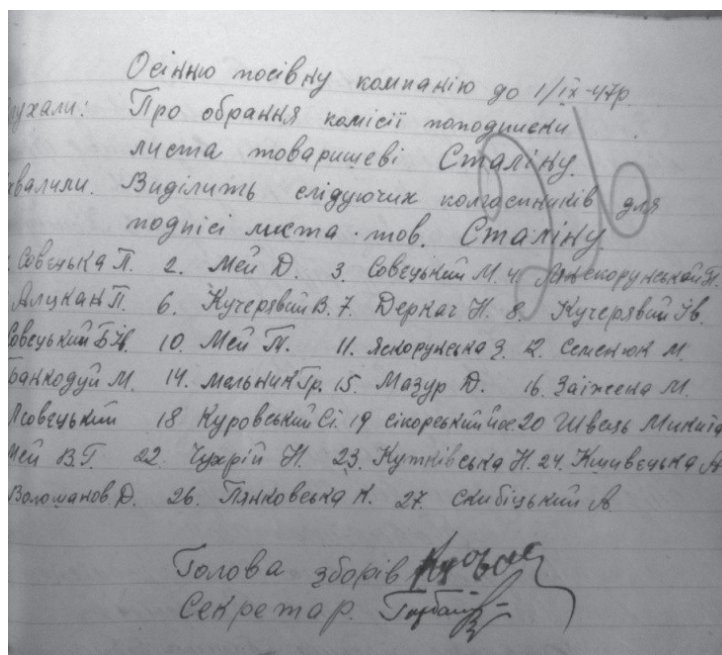
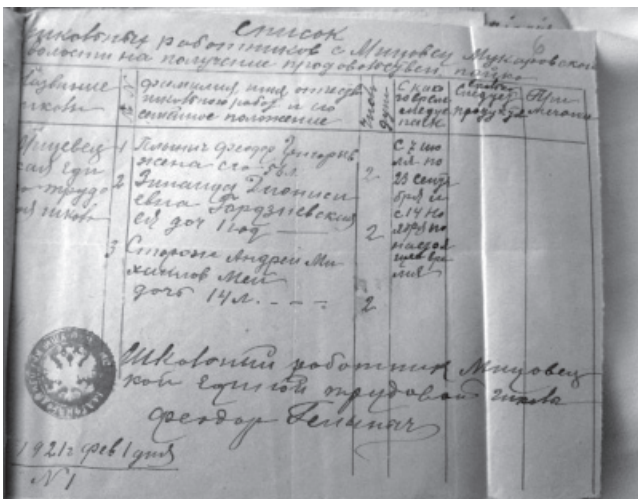
На початку так званої реформи Хрущова, коли стали впроваджувати адміністративно-територіальні укрупнення, Міцівці передали до складу Дунаєвецького району. Колгоспу присвоїли нову назву імені Щорса. Відтоді за селом остаточно закріпилося і друге ім'я «північні ворота району».

Список використаних джерел та літератури

1. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 19-20.
2. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.12.
3. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.38.
4. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.29.
5. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.21.
6. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.14.
7. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.13.
8. ДАХМО. Р-1023. Оп.1. Спр.12.
9. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.260.
10. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 19-20.
11. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр. 1.
12. ДАХМО. Р-166. Оп.1. Спр. 9.
13. Там само.
14. Гуменюк І.О., Загородна Т. В. З історії Міцівецької школи. – Рукопис. – Міцівці, 2013.
15. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 21-22.
16. Реабілітовані історією. Хмельницька область. Книга 2. – Хмельницький, 2009. – С. 809-1022.
17. Справа по звинуваченню Пташника Омеляна Івановича. ДАХМО. Ф. Р-24515. Т.15.
18. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 23. Реабілітовані історією. Хмельницька область. Книга 2. – Хмельницький, 2009. – С. 809-1022.

- 19. Там само.
- 20. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.260.
- 21. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 23.
- 22. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр.27.
- 23. Севастьянова О.А. Памятник військовополоненим // Дунаєвечина очима дослідників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Вип.ІІ. – Київ-Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2000. – С.22.
- 24. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.260.
- 25. Севастьянова О.А. Бойові солдатські нагороди в твоїй родині// Дунаєвечина очима дослідників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Вип.ІІ. – Київ-Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2000. – С.58.
- 26. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр.5.
- 27. Ковальчук В.С., Делікатний С.С., Мей Ф.О., Рибак П.П. та інші. Історія села Міцівець. Рукопис. – Міцівці, 1965. – С. 27-28.
- 28. Село Міцівці в роки Великої Вітчизняної війни. – Рукопис, що зберігається у музеї Міцівецької школи.
- 29. Реабілітовані історією. Хмельницька область. Книга 2. – Хмельницький, 2009. – С. 809-1022.
- 30. ДАХМО. Р-4623. Оп.1.Спр.5.
- 31. ДАХМО. Р-1023. Оп.1.Спр.13.
- 32. Реабілітовані історією. Хмельницька область. Книга 2. – Хмельницький, 2009. – С. 809-1022.
- 33. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр.3
- 34. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр.5.
- 35. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр. 25.
- 36. ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр. 5; ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр. 25; ДАХМО. Р-166. Оп.2. Спр. 57.

Земський Ю.С.

ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ РОСІЯН ТА ПОЛЯКІВ НАЦІОНАЛЬНИМИ НАСТРОЯМИ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

В статті розглядається процес загострення стосунків поміж поляками, росіянами та українцями, в ході появи у них власної національної самоідентифікації та усвідомлення протиріч національних інтересів. Польське Січневе повстання 1863 р обумовило відмову Російської імперії від станової політики та впровадження націоналізаційних заходів.

Ключові слова: націоналізація свідомості, націотворення, станові та національні протиріччя, повстання.

Війна, нав'язана українському народові російською агресією з весни 2014 р., за всіма ознаками набула змісту нашої Вітчизняної війни, проте цілком вочевидь, вона є далеко не суто українською проблемою, й це визнає увесь цивілізований світ. Агресія Кремля є насправді викликом усій системі міжнародних відносин, що склалася після Другої світової війни. Причому, світ занепокоєний тактикою дій росіян, адже формально – вони “не воюють”, вони “миротворці”, вони усюди й усім хочуть допомогти “встановити справедливість”, “покарати світове зло”... Але поглянувши прискіпливіше в минуле, ми швидко переконаємося, що тактика так званої тепер гібридної війни (а її прикметами називають: підступність, цинізм, зухвальство, брутальність, брехливість) – є здавна випробуваною тактикою; усі ці риси є, насправді, цілком звичними та характерними для Російської політики впродовж усієї її історії, як самодержавно-імперської, так і більшовицько-комуністичної, так і тепер – псевдodemократичної.

Значною мірою така особливість російської нахабності та зверхності щодо усіх народів світу обумовлена традиційним авторитаризмом правління, яке історично постало, власне зросло зі традиційної для Росії системи тиранії та кріпацтва. Тиран – нікому не підзвітний, нічим не обмежений в своїх діях, й він необмежено може послуговуватися своїми кріпаками-рабами, яких кидає як дрова в “багаття світової історії”, задля власного возвеличення. А у возвеличенні імені та слави “доброго царя”, “мудрого батька народів”, “турботливого, справедливого

правителя” – покірні раби бачать свою причетність до “великої історії”, а відтак знаходять виправдання свого дріб'язкового існування, в ім'я величчя імперії в якій живуть. Тож надзвичайно прикметним є те, що росіяни хизуються й милуються, захоплюються й втішаються, поклоняються їм та возвеличують – найбільших своїх вбивць-деспотів – І. Грозного, Петра І, Сталіна – тих, що мільйонами нищили своїх підданих-співвітчизників, але водночас возвеличували й посилювали державність російську, і саме цим останнім виправдовуються усі злочини диктаторів.

Сучасний російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія вже чотири рази мала нагоду “приєднатися до людства”, до формування громадянського суспільства в країні (1825, 1855-1863, 1906-1914 і 1991 років), однак щоразу в боротьбі між імперсько-становими та громадянськими силами – перемагала “сильна держава” – утверджувалася парадигма імперської політики [8, с. 45-46]. У кожному із зазначених періодів російське суспільство (вужчою чи ширшою чисельністю) збурювалося дійсністю свого існування й вимагало реформ. Спочатку, це були дворяни (т. зв. декабристи), що повернувшись із Західної Європи (після перемоги над Наполеоном) змудилися російським сатрапством й зажадали конституції. Потім каталізаторами реформаторських настроїв були ганебні поразки – в Кримській війні, у російсько-японській війні, у соціалістично-капіталістичному “змаганні”. Але усі “реформаторські прагнення” росіян завжди перемагалися ідеєю укріплення “вели-

чі держави”, ідеєю “боротьби” за абстракцію “Святої Русі” – “руського міра” (байдуже, чи то імперського, чи то т. зв. комуністичного, чи то т. зв. демократичного), але “незаперечно” – “праведного”, “непогрішимого”, “світлого”, “великого”, “покликаного врятувати увесь світ” і т. д., і т. п.

Події середини XIX ст. є доволі показовими щодо застосування технології маніпулювання імперської влади настроями своїх підданих, з метою побороювання усіх своїх ворогів та посилення власного авторитету й всевладдя. Власне, російське самодержавство було становою державою, в якій цар спирався на підтримку “наднаціональної” верстви дворян, адже попри свою етнічну належність – із татар, із німців, із поляків, із українців тощо – усі вони були дворянами російського царя, а отже – були російськими дворянами й годувалися вони, з ласки царя – працею відданих їм у підпорядкування селян. Але в умовах спротиву поляків-дворян владі імперії (в ході Польського повстання 1863 р.) самодержавство маніпулятивно спромоглося, відкинувши засади станового змісту, зіграти на національних настроях, успішно протипоставивши своїй становій опорі (дворянам-полякам) селянський український опір.

Нагадаймо, що після програшу Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.) російська громадськість усвідомлено й настійливо критикувала необмежене самодержавство й вимагала докорінного реформування імперії. Тоді прозвучало багато слів жалю та каяття, що давали надію на справжнє розкріпачення усіх сфер життя Росії (разом із реформою 1861 р.) Проте, активізація національних рухів – зокрема польського, який не дочекавшись задоволення своїх вимог через реформи, вдався до повстання 1863 р.; та українського, що домагався на той час лише поступок в сфері освіти та культури – викликали пробудження національно-імперських амбіцій в росіян та загибель їхніх кволих, щойно народжених бажань демократичного змісту. А надто російські великодержавно-шовіністичні настрої загострилися, коли польські домагання незалежності були підтримані країнами Європи (Францією й Англією). Тоді російська “патріотична” публіцистика зробила усе, аби переконати російську частину підданих само-

державства, що поняття “імперія” (з усіма її загартбницькими завоюваннями) та поняття “вітчизна” – цілком та неподільно тотожні.

Так звана “польська проблема”, на середину XIX ст. вже була досить за давненою для освічених кіл росіян. Однак жорсткі заходи, які проводилися владою щодо поляків з часів Листопадового повстання 1830-31 рр., дещо лібералізувалися в перший час приходу до влади Олександра II, який під враженнями щойно програної Кримської війни взявся за реформування імперії. Саме в цей час короткого періоду ліберальних настроїв новоявленого імператора, відбулося активне пожвавлення польського національного руху, що вийшов далеко за межі польських земель. Таємні польські гуртки, товариства та об’єднання створилися у Харкові, Києві, Петербурзі. В самій же Польщі, зокрема у Варшаві, патріотичний рух, започаткований таємними організаціями, переріс на початку 60-х рр. у цілий ряд відкритих антиурядових виступів-маніфестацій: 29 листопада 1860 р., 25 та 26 лютого 1861 р., 8 квітня 1861 р. тощо [4, с. 326-328]. Зрештою, російська влада запровадила в Королівстві Польському з жовтня 1861 р. військовий стан, а польські патріоти, в свою чергу, створили навесні 1862 р. Центральний Національний комітет і розпочали підготовку до збройного повстання.

В такому конфронтаційному протистоянні російсько-польських інтересів, які поширилися, безумовно, і на українські терени, принаймні в Правобережну Україну, кожна зі сторін намагалася залучити українців на свою сторону і, водночас, болісно та ревно реагувала на будь-яку невідповідність своїм сподіванням. Причому, російська влада трималася тактики силового збереження існуючого режиму в межах кордонів створеної імперії; натомість, поляки активно провадили роботу по формуванню нових стосунків в суспільстві, власне, створення нації поляків. Не маючи важелів реального реформування взаємин серед різних станів польської спільноти, головними засобами діяльності польських активістів-націотворців були агітаційні акції та прокламації. Зміст тих агітацій та закликів свідчить про наявність в колах тогочасної польської аристократії та інтелігенції чіткого розуміння, що власну дер-

жаву можна вибороти лише на нових умовах організації життя, а саме – побудови громадянських стосунків. Тобто, поляки прагнули поширити на усе населення (зокрема, й Правобережної України) ідею усвідомлення польської належності.

Діяльність поляків, спрямовану на нав'язування усьому населенню польського самоусвідомлення красномовно засвідчують їхні прокламації, що поширювалися того часу. Так, влітку 1861 р. в Правобережній Україні з'явився документ-звернення до місцевих освічених верств, в якому проголошувалося, що селяни залишаються незадоволеними після, так званого, звільнення (з кріпацтва), яке зберегло їхню залежність, а отже, цілком можливими в найближчому часі можуть стати селянські масові протести. Уряд, на переконання агітаторів, не в силах розуміти суть подій і веде Росію до Пугачовщини, тож освічені класи повинні взяти владу в свої руки, щоб врятувати народ від знущань: “Якщо суспільство не зробить цього, воно зазнає терору, тому що уряд, при своїй нездатності вести національні справи розумним чином, вдається до необхідності застосовувати систему утисків” [2, арк. 2-3].

В іншій прокламації, адресованій полякам, наголошувалося, що всі верстви суспільства “повинні жити в згоді і взаємній любові, намагатися піднімати селян до кращого рівня життя через переведення їх у стан власників землі, а також наданням їм освіти” [2, арк. 8]. Тому необхідно повсюдно створювати школи, перевиховувати старших людей і молодь. Водночас, потрібно поширювати дух недовіри до уряду, не шукати у влади допомоги у вирішенні жодних питань, все необхідно вирішувати самим, власними силами – громадою. “Необхідно єднатися і брататися всім станам поляків, а також євреям, які є такими ж поляками, тільки іншої віри і всім разом трудитися для блага незалежності Польщі” [2, арк. 8]. До такої ж згоди запрошувалися “усі жителі Литви і Руси, які, не зважаючи на різницю станів, мов і віри, є також співвітчизниками поляків” [2, арк. 8-9].

Такі ж заклики до порозуміння селян із поміщиками (до їхнього “єднання” й навіть “братання”), а також до “злиття” євреїв з рештою польського суспільства проголошувала ще

одна прокламація, водночас, вона ж пропонувала шлях реалізації таких цілей у спосіб “поширення серед народу переказів та ідей про Польщу, які б викликали любов до Польської історії та народної культури” [2, арк. 83-84]. Реакцією на останню прокламацію стало розпорядження київського генерал-губернатора, яким він застерігав чітко контролювати можливі “зближення” поміщиків-поляків із селянами, зокрема закликав представників влади спостерігати, аби з боку поміщиків не було поступок при отриманні селянами земельних ділянок (згідно реформи 1861 р.), а разом з тим, навідріз забороняв людям польського походження, а також латинському духовенству створювати школи для навчання селян писемності [2, арк. 85].

Як бачимо, кожен із наведених польських документів поширював ідеї гуртування всіх станів польського суспільства в єдиний організм нації. Однак, привертає увагу той факт, що в жодній із прокламацій ніколи не згадувалися імена етносів, які проживали на землях за які вели боротьбу поляки як за свої історичні креси та на яких, власне, і поширювалися ці прокламації. Не йдеться, зокрема, й про українців як національно-культурну окремішність. Натомість, під поняттям “жителі Литви та Руси”, автори намагалися “влити” народи українців, білорусів та литовців у “єдине море” польської нації. Красномовно зрозумілим це є із акценту стосовно євреїв, яких названо: “такими ж поляками, тільки іншої віри”. Власне, тактика дій ідеологів та стратегів творення польського політичного організму – польської нації – через перелік вище вказаних фактів, до певної міри, співпадає з тактикою російських “великодержавників”. Оголосивши територію в певних кордонах “історичними землями” колишньої Польщі, всі, хто перебував тут як місцеві мешканці, автоматично проголошувалися представниками польської нації і на всіх них, в рівній мірі, мали поширюватися спільні закони польського політичного та культурного життя.

Такий тип націотворення, за відомою теорією Ентоні Сміта називається етнічно-генеалогічним, або народно-культурною мобілізацією, коли механізм формування нації приводиться в рух провідною частиною інтелігенції, яка, в

свою чергу, має спиратися на так званий середній клас і діяти “знизу” “вертикальної” спільноти. Основними ж засобами впливу і мобілізації були, в такому випадку, культурні ресурси: етноісторія, релігія, мова, звичаї тощо [7, с. 130].

Автори прокламацій заохочували до соціальної консолідації шляхом поступок селянам в питаннях земельної власності, а водночас – наданням рівних прав всім станам суспільства, разом з тим, ними пропагувалася ідея громадянської форми правління. Важливою є також духовна консолідація до якої закликали прокламації: надання освіти всім станам суспільства, поширення ідей спільності історії та культури, спільності величі минулого та страждань теперішньої Польщі тощо. Все це свідчить про те, що серед поляків (принаймні серед активістів, котрі готували повстання) було чітке усвідомлення непоборності сили громадянської згоди та національної єдності, сили згуртування усіх верств суспільства спільною ідеєю та метою, а отже – польська національна еліта в своїй діяльності вже активно задіявала, як бачимо, а середині XIX ст. інструментарій націотворення.

Однак, надзвичайно необачним прорахунком поляків була відмова українцям у праві власного політичного самовизначення. Більше того, зарахування українців а ргіогі у склад польського суспільства та включення українських земель у межі територіальних претензій польської держави, відновлення якої було головною метою поляків, звісно були роздратуванням для українців. Причому, навіть ті незначні поступки, які проектувалися теоретично як демократичні засади побудови майбутнього польського суспільства, в повсякденному житті практично були недосяжними і не лише через відсутність реальних політичних важелів їх реалізації, але й через суспільні та культурні традиції взаємин між поляками та українцями, які склалися впродовж попередніх кількох століть спільного співжиття.

Поляки в своїх проектах побудови майбутньої Польщі передбачали певну національно-культурну автономію українців, але ця автономія мала реалізуватися виключно в межах польської держави. Відомою в цьому відношенні

є так звана “Золота грамота” – звернення до сільського українського люду із заохоченням до спільних повстанських дій проти імперської влади. Грамота, в основному, була спрямована на роз’яснення майбутньої політики Польської держави (після її відновлення) щодо земельного питання в Україні і гарантувала, таким чином, закріплення за всіма селянами земель, які хто тримав, “навічно і без викупу”. В свою чергу, поміщикам, які втрачали такі землі, обіцяно було надати викуп з державного скарбу. Безземельним – будникам, бобилям, халупникам, двірським людям, “Золотою грамотою” обіцяно було вирішити питання про наділення їх землею найвищою польською владою, як тільки-но така влада буде встановлена. Що ж до громадського устрою, то Грамота передбачала надати всі права, свободи і вольності всім станам суспільства: “Ручаєм і вічно обіцяєм свободу прав віри, якої хто придержується і вживання своєї мови в школах судах і других земських розправах” [6, с. 69-70]. Цим, власне, і вичерпується у вказаному документі вирішення проблеми суспільного устрою, без подальшої деталізації.

Набагато очевидніше виявляє себе польська позиція щодо українського питання у заяві Центрального Комітету (тобто, основного революційного уряду, який керував польським повстанським рухом). Ця заява була надрукована в “Колоколі” Олександра Герцена. “Ми [поляки, від імені яких говорить Центральний Комітет – Ю.З.] були позбавлені політичного існування насильно. Ми цього насильства ніколи не визнавали й не можемо визнати. Тому ми не визнаємо ані нових кордонів, ані урядів, заснованих на руїнах нашої свободи. Для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина, та, що постає зі злуки Польщі, Литви й українців, без всякої гегемонії котрогось з трьох народів. Виходячи з такої точки погляду, ми змагаємося відбудувати Польщу в давніх кордонах, залишаючи народам, які живуть в тих кордонах, тобто литовцям та українцям повну свободу залишатися в союзі з Польщею або влаштуватися за власною волею” [5, с. 29]. І далі: “Вимагати від нас, поляків, щоб ми не домагались відбудування Польщі в давніх кордонах, значить, вимагати від нас визнати поді-

ли і зректися сили, яку дає справі нашої свободи союз трьох народів злучених в одну цілість” [5, с. 29].

Отже, Центральний Комітет найперше бачив своїм завданням відбудувати Польщу в “історичних кордонах”, включно із українськими та литовськими землями. І лише згодом, “з рук самої Польщі” Україна і Литва можуть, “коли захочуть”, дістати повну незалежність. Таке розуміння самоправності кожного з народів є, безумовно, таким, що зводить нанівець саму можливість справжнього волевиявлення і самореалізації народом, зокрема українцями, власних національних інтересів. Обіцянка, що самоправність могла бути реалізована після відбудови єдиної Польщі, є відвертою оманом, оскільки неможливо й уявити, щоб уряд відбудованої Польщі замість подальших дій збереження єдності такої держави, розпочав би діяльність по її дробленню, в задоволення національних інтересів українців, приміром. Такі сумніви можуть бути лише посилені з огляду на інші заяви поляків. Так, в декреті “Національного уряду” від 22 січня 1863 р. назви Польща, Литва й Україна є лише територіальними назвами, але не передбачалося так називати народи, що проживали на цих територіях. Навпаки – говорилося про єдиний “народ Польщі, Литви й України”, а замість “повної самоправності кожного народу” – про “рівність і свободу усіх синів Польщі, без різниці віри і племені, роду і стану” [5, с. 27].

Такою була позиція поляків у найвирішальніший час 1863 р., коли треба було максимально мобілізувати сили до участі у повстанні. Це була непорушна позиція про державну єдність Польщі, України й Литви. Щодо національних інтересів обіцялося лише “забезпечити братнім народам Литви й України, злученим з Польщею, якнайширший розвиток їх народності й мови” [5, с. 28-29]. Крім того, ще очевидніше слова із агіток та прокламацій про громадянські стосунки та демократичність устрою не співпадали з реаліями повсякденного життя, в якому, зазвичай, не було толерантності у взаєминах українців-селян із поляками-землевласниками. Ці два народи не просто лише жили разом, але останні були ще й визискувачами-експлуататорами перших.

Складними були також стосунки й серед окремих верств польської спільноти. Надзвичайно яскраво звичаї польської шляхетської культури та особливості поведінки польської земельної шляхти XIX ст. подав Володимир Антонович [1]. Шляхетське суспільство розпадалося на верстви, доволі численні, кожна з яких ставилася до іншої – нижчої верстви з погордою і чванством. На горі цієї шляхетської ієрархії стояли магнати, але про них В. Антонович нічого не повідомляє, оскільки бувати в їхньому середовищі йому просто не доводилося, вони зазвичай проживали в столицях – Варшаві або Петербурзі, в цілому ж їхній вплив на шляхетське суспільство був дуже слабким.

Головну силу шляхетства складали пани “середньої руки”, які володіли двома-трьома селами та брали участь у дворянських виборах, вони, властиво, й формували шляхетське коло. Нижче – були шляхтичі землевласники, які не мали “повного цензу” – так називали тих, які володіли малою кількістю землі та мали менше ста душ селян. Багатші ставилися до бідніших згорда. Ще нижче поціновувалася верства людей ліберальних професій – лікарі, адвокати, землеміри, аптекарі – їх в суспільстві дідичів-землевласників взагалі не приймали, лише при потребі користувалися послугами. Ще нижче стояла верства службової шляхти, яка “годувалася” із ласки дідичів – із посад економічних (управителі, писарі, прислуга і т.д.). До цієї верстви дідичі ставилися зовсім без церемоній, звертали на “ти”, не дозволяли сідати у власній присутності, не стримували себе від лайки і т.п. [1, арк. 35].

Шляхта, за переконанням самих її представників, була станом, котрий волею Бога і природи був створений на те, щоб володіти краєм і людьми. Всі інші стани вважалися, вже з самого свого походження, негідними рівнятися в чому не-будь зі шляхтичами. Такі кастові принципи виховувалися щоденним життям. Дітям шляхти заборонялося, приміром, товаришувати зі слугами та сільськими дітьми, так само, певні хиби поведінки або які-небудь погані слова чи манери ганилися не за те, що вони погані, а за те, що так говорять, або роблять хлопи [1, арк. 26].

За таких шляхетських цінностей цілком логічним виглядає застереження В. Антоновича

щодо ідей демократизації в самому польському суспільстві: “Всілякі демократичні думки заслуговували поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, в гіршому – урядовий провокатор” [1, арк. 35]. Тобто, усі вище згадані прокламації та агітації щодо єдності, порозуміння, а тим більше щодо так званого “братання” між селянами та шляхтою – заможними шляхтичами-землевласниками, абсолютно не могли сприйматися всерйоз, це був для них нонсенс, “що викликав підозри на провокацію”. Тому зрозуміло, що агітатори-активісти, котрі писали прокламації дуже раціонально мислили щодо необхідності змобілізувати на повстання усі верстви суспільства одним фронтом, зібрати усіх “в один кулак”. Проте це були абсолютно нездійсненні, нереалістичні мрії, що не узгоджувалися з реаліями дійсних відносин поміж представниками окремих верств суспільства.

Разом з тим, В. Антонович засвідчує, що серед тогочасних поляків існував потужний загальний національний патріотизм, він виявлявся в тому, щоб хвалити все своє, мовчати про свої хиби і ганити все чуже. В загальному своєму числі поляки були переконані, що Польща мала цивілізаційну місію і втратила свою самостійність саме через те, що не хотіла від цієї місії відступитися. Поміж іншими народами – Польща свята мучениця, а всі її нещастя залежали від того, що в кожному разі, хтось десь їй зраджував [1, арк. 34]. І у цьому сенсі, рівнятися до поляків ніхто з інших народів також не міг а ргіогі, поляки “несли особливу історичну місію”. Отож, усі заклики до братання поляків з українцями, власне шляхтичів із селянами – про що говорилося у вище згаданих прокламаціях – виглядали абсолютно ілюзією і жодних дієвих механізмів реалізації цих закликів просто не існувало.

Цілком закономірно, що із початком польського повстання, брати участь в ньому кинулися далеко не всі поляки, власне, найгарячішими патріотами виявилися, звичайно, інтелігенція та представники так званої службової (незаможної) шляхти. В свою чергу, українське селянство відгукнулося не на заклики польських агітаторів, а навпаки – виступило на боці

російської влади, що взялася тоді ж організувати загони так званої самооборони. Зокрема, найбільшою мірою цей рух було нав’язано на Волині.

Згідно наказу київського генерал-губернатора, з числа офіцерів Київського військового округу було призначено начальників загонів так званої сільської озброєної варти. До обов’язків цих офіцерів належало вести облік сільської варти; особисто перевіряти їх в місцях перебування; знати про можливі зміни в чисельному складі тощо. Самі вартові обирали з поміж себе старших – десяцьких та соцьких, а офіцер, в свою чергу, мав визначити чи мають обрані на керівництво належні здібності та чи є вони благонадійними. У випадку появи сумнівів, він мав вимагати перевиборів. Начальники-офіцери постійно перебували в повітових містах, а у випадку військових дій – мали керувати вартовими [3, арк. 6-7].

Важливо наголосити, що створення таких варт не було, звичайно, власною ініціативою селян. Влада врахувала тактику дій польських повстанців. Їхні невеликі загони постійно переміщалися на досить широких просторах, несподівано з’являючись в різних місцях, а отже повстання носило характер своєрідної партизанщини. Боротися з повстанцями силою регулярних військ, влада практично не могла, а тому вирішено було (подібно ідеї польських агітаторів-повстанців) провести серед місцевого українського селянства своєрідну “всенародну мобілізацію”.

Щодо механізму створення з числа українців “сільської варти” були вироблені спеціальні правила. Згідно параграфу 1-го тих правил, в кожному селі чи містечку третина дорослого населення повинна була вступити до сільської варти. Інструкція пояснювала, що третину треба рахувати не від числа “ревізьких” душ, тобто не від числа мешканців, а саме від числа дорослого населення. Наводився, навіть, приклад, якщо в селі 1000 душ, а здатних до роботи є 600, то число вартових має складати 200 осіб [3, арк. 8].

Згідно передбачуваних обов’язків, варта повинна була поділятися на два загони. Один називався охоронною вартою і мав охороняти своє ж поселення, залишаючись по своїх домівкам. А інший

загін, так звана – рухома варта, мав за обов'язок постійно пересуватися і оглядати навколишню місцевість, а щонайбільше – ліси. П'ята частина рухомих вартових мала бути кінною. У випадку появи повстанців, вартові повинні були їх переслідувати та ловити, а коли повстанців було б багато, то повідомляти про них начальникам поліції, аби ті надіслали війська. В спокійний час, інструкція дозволяла рухомому складу варти залишатися на своїх місцях і займатися своїми сільськими справами.

Показовою є рекомендація щодо способу мобілізації до числа варти. Параграф 5-й інструкції зазначав, що варта як охоронна, так і рухома формується селянами самостійно та за бажанням, але якщо бажання немає, то вона повинна бути сформована за рішенням сільських і волосних старшин. Кожен, хто вступав до варти повинен був перебувати в ній не менше двох тижнів. Щодо вогнепальної зброї, то вона, пояснював параграф 13-й, видавалася лише десяцьким і соцьким, у випадку вміння стріляти. Інші вартові мали озброюватися піками, косами та сокирами, на випадок переслідування повстанців. А виконуючи свої обов'язки з охорони мостів, переправ, а також при допитах підозрілих осіб, озброєнням мали слугувати палиці та довбні [3, арк. 8]. Параграф 16-й повідомляв, що зброя для десяцьких та соцьких буде доставлена з Київського арсеналу, якщо вони не зможуть відбити рушницю та пістолети у повстанців. 17-м параграфом гарантувалося, що за вбитих та покалічених вартових, відповідним сім'ям будуть видаватися залікові рекрутські квитанції. А ще однією пільгою, був привілей на право отримання частини того майна, що буде відбите у повстанців. Водночас, кожен, хто не виконав би своїх обов'язків вартового мав притягатися до відповідальності [3, арк. 9].

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 832 Антонович Володимир Боніфатійович – професор Київського університету (1860-1942), оп. 1. Спр. 108 Автобіографические записки Владимира Антоновича, 57 арк.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора, оп. 1. Спр. 3307 Предписание Киевского военного, Подольского
- и Волинского генерал-губернатора, переписка с земскими исправниками, городничими о принятии мер против распространения нелегальной литературы, 104 арк (справа була опрацьована автором до 2003 р.)
3. ДАХМО. Ф. 753 Завідуючий сільською вартою Заславського повіту Волинської губернії. 1863-1864 рр, оп. 1. Спр. 1 Приказы командующего

Отже, у прагненнях поляків та росіян прихилити українське селянство на свій бік перемогла російська сторона. Чому? Тому що цей заклик не вимагав від українців “ламати себе”, відмовлятися від своєї ідентичності. Це був заклик до природних національних почуттів “спротиву чужинцю”, а саме так й сприймали українці польську шляхту. Натомість, остання пропонувала українцям усвідомити себе поляками та спільно з польськими шляхтичами виступити проти загарбників-росіян, а тоді, можливо в майбутньому, українці, як і литовці зможуть, при бажанні відділитися... Це надто складна для сприйняття конструкція ідеї, що цілком суперечила реаліям справжніх українсько-польських – шляхетсько-селянських відносин, а отже вона й виглядала нереалістичною, нездійсненною, а відтак неправдивою.

Тож вочевидь зрозуміло, що влада імперська надзвичайно вміло скористалася історичною українсько-польською неприязню та навіть ворожнечею, всіляко поглиблюючи її, а тим самим успішно залишала, зрештою, за собою імперське право повелівати ними (і українцями, і поляками), як підданими його величності імператора самодержця. Характерно також, що влада вдалася до націоналізаційної тактики в своїй політиці, поступившись, водночас, традиційними для імперії становими принципами. Адже самодержавство оперлося у своїх діях на імперський патріотизм російського дворянства і організувало його на боротьбу із іншою частиною дворян Російської імперії, а саме – із польською шляхтою, а українське селянство було залучене в якості союзника дворян-росіян проти дворян-поляків. Тож з середини XIX ст. імперія вступила таким чином у період націоналізації своєї державної політики.

- войсками Киевского военного округа, циркуляры Волынского губернатора и предписание начальника Заславского и Острожского отрядов и Заславского уездного исправника о создании, организации, деятельности и роспуске сельской стражи в Заславском уезде, 54 арк.
4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
 5. Лозинський М. Польський і руський революційний рух / М. Лозинський. – К., 1907. – 100 с.
 6. Сенгелевич Х. Золота грамота / Х. Сенгелевич // За сто літ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 67-72.
 7. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
 8. Янов А.Л. Патриотизм и национализм в России. 1825–1921 / А.Л. Янов. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2002. – 398 с.
-

Клименко Т.А.

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ НА ЧЕРКАЩИНІ: СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

*Єврейській душі властиве
шанування Бога та повага
до нього, очікування радості від
життя, месіанські сподівання,
терпіння і глибоке розуміння
людської особливості.*

І.Б.Зінгер¹

Кожна нація протягом всієї історії існування характеризувалася кращими рисами, які вирізняли її посеред інших. Заповзятливість, сміливість, рішучість, діловитість, винахідливість, організаторські здібності, виправданий ризик, здатність керувати великим обігом капіталів, налагодження чи модернізація виробництва – це такі якості, які завжди цінувалися в усіх націях. Їх історія розвивалася у взаємозв'язку з іншими народами через щільні сусідські взаємовідносини. І тільки де-які особливості в історичному минулому їх відрізняли. Само собою зрозуміло, що з розвитком творчих сил на Україні ці особливості згодом почали стиратися.

Серед різних націй і народностей, які мирно співіснують на теренах України, заслуговує на увагу історія євреїв, як невід'ємної частини історії Української держави.

Поява євреїв в Київській Русі сягає глибокої давнини. Складаючи чималу частину етнічного населення Боспорського царства, яке на початку нової ери вело жваву торгівлю зі слов'янськими племенами, тікаючи зі зруйнованого арабами Хорезму вони оселялися на давньоруських землях, спонукаючи прийняти іудаїзму хазарів, які захищали Київську Русь від азіатських орд. Розширення торгових відносин євреїв і християн сприяло їх зближенню і відіграло значну роль у селищах древніх слов'ян². Життя євреїв в „містечках” обмежувалось домом, синагогою і базаром.

В понятті „містечко”, чи як євреї називали „штетлах”, розумілося поєднання своєрідного побуту, релігійну та культурно-

національну відокремленість єврейської общини, що прекрасно втілювалося в житті. Згодом, сама назва „містечко” та її похідний прикметник „містечковий” стало уособленням провінційності та обмеженості. В той же час із „містечкових” вийшло багато відомих художників, музикантів, просвітників, меценатів, громадських, культурних, військових діячів, серед яких – лікар, депутат Черкаської міської думи Л.І.Диккерт, власник Черкаської тютюнової фабрики А.А.Зарицький, рабин Черкаської громади Н.А.Шнеерсон, письменники Шолом – Алейхем, Д.Р.Бергельсон, П.І.Альтман, І.Фефер, Черкаські підприємці І.М.Бродський, Я.А.Шкловський, М.М.Цейтлін, Ф.Г.Летичевський, Н.Лишиц, Е.Шиллер, Клезмер, А.І.Березовський, Герої Радянського Союзу Х.М.Краснокутський, П.Г.Турб'ян, Г.М.Штерн та ін³.

Містечки засновувались за прихильності де-яких українських керманів та громадської знаті до єврейства. Прикладом цього може слугувати засноване гетьманом Тарновським у 1714 р. перше на Черкащині єврейське містечко Монастирище. Пізніше виникли містечки Сміла, Шпола, Катеринопіль, Лисянка, Звенигородка⁴.

Землеробством євреї розпочали займатися ще за часів царствування імператора Олександра І. Найбільш активна їх реєстрація відбувалася у часи правління імператора Миколи І, яким були створені передумови до заохочення євреїв до заняття землеробством шляхом розселення у сільську місцевість меншість з яких було зараховано до міщанського стану, більшість – до селян⁵. До

того ж, частина останніх крім землеробства займалася ще й городництвом, садівництвом, тютюноробством, виноробством, бджільництвом та ін. спеціальними культурами, здебільшого поза межами населених пунктів на орендованих ділянках землі. Проте цей вид діяльності був скоріше супутнім і не характерним для цієї нації.

Промислове городництво, головним чином, розвинулось шляхом заготівельно-торгівельної діяльності євреїв, які складали неабияку конкуренцію селянам. Крім того, євреї славилися своїми гарними виробами різноманітних сортів масла і сиру в поміщицьких економіях, які були до того ж ще й їх управляючими.

Упродовж X – XII століть масових переслідувань євреїв, що були звичайними в середньовічній Європі на Україні не було. Навпаки, князі Данило Галицький, Володимир Мономах та Володимир Васильович користувалися їх допомогою при реорганізації країни, вирішенні фінансових справ, надаючи євреям, у свою чергу, чимало привілеїв⁶.

У XII – XVIII ст. відбувається активний розвиток Польського королівства, створюються умови для переселення на українські землі торговців – імігрантів з європейських держав, серед яких було чимало євреїв, які об'єднувалися в общини. На початку XVII ст. такі єврейські общини існували в Корсуні, Умані, Богуславі. Отримуючи від польського уряду привілеїв (грамот), тотожних за змістом „Магдебурзькому статуту” вони поступово змішувались з євреями, які проживали на Черкащині з давньоруських часів. На відміну від останніх, які займалися сільським господарством, імігранти віддавали перевагу торговій діяльності, кредитно – грошовим операціям та ремісництву⁷. Князі і феодали надавали їм особливу перевагу, використовуючи їх як посередників у своїх торговельних справах.

За період з середини XVI ст. до початку XX ст. на Україні було сконцентровано близько третини світового єврейства⁸.

Традиційно схиляючись до проживання у містах, де їх частка суттєво перевищувала чисельність інших меншин по відношенню до етнічного населення, іудейські громади помітно вплинули на розвиток значної кількості міст і містечок Черкаського регіону⁹.

На початку 80-х років XIX ст. комісіями південно – західних губерній Російської імперії було проаналізовано кількісний склад єврейського населення та характер його розміщення¹⁰. Внаслідок дискримінаційної політики уряду відносно єврейського населення та зважаючи на їх психологічні особливості, менталітету і традицій найбільшої їх чисельності досягалося в містах. Так у Канівському повіті – до 25% від загальної чисельності населення, м.Каневі – понад 33%; Липовецькому та Уманському повітах – понад 15%, м. Липовець – 43%, м.Умані – 21%; Чигиринському повіті – до 15%, м.Чигирині – понад 30%; Звенигородському та Черкаському повітах – до 10%, м. Звенигородка – 45%, м.Черкаси – до 30%; Золотоніському повіті – до 5%, м.Золотоноші – до 25%¹¹.

Спробу Уряду до масового залучення євреїв до землеробства не можна назвати вдалою. Це пояснюється цілою низкою несприятливих обставин та умов, серед яких головне місце займало відсутність знань, досвіду і необхідних оборотних засобів. Зрозумівши, що таким шляхом не вдасться залучити широкі маси євреїв до сільського господарства міністерство внутрішніх справ своєю постановою у 1898 р. дозволило євреям придбавати і орендувати дрібні ділянки землі до 50 дес., відкривати єврейські землеробські ферми, сільськогосподарські школи для створення в подальшому умов для досягнення успіху у розвитку сільського господарства в регіоні¹².

Проте, маючи вільний доступ заселення в сільську місцевість лише незначна частина єврейського населення, яка мешкала в селах займалася землеробством і володіла або ж орендувала, як у селян так і у поміщиків незначну кількість землі, до того ж оренда землі, що знаходилася у користуванні євреїв, складала понад двох третин всіх земель, що здавалися в оренду¹³.

Здебільшого євреї, завдяки своїм торговельним здібностям, надавали можливість селянам безпосередньо в своїй місцевості продавати їм сільськогосподарську продукцію шляхом конкуренції за вигідними для них цінами. Тому сільським господарям, хоча і в збиток своєму добробуту, доводилось користуватися послу-

гами маклерів, агентів, комісонерів, експортерів та ін. головним чином з числа євреїв, які в силу своєї заповзятливості значно вивільняли сільських виробників від додаткових труднощів через їх неосвіченість та брак необхідних знань і навичок по збуту продукції¹⁴. Однак, попри шляхів, що сприяли їх діяльності існували засоби, що гальмували цей процес. Серед яких не останню роль відіграло питання про відношення єврейського населення до землеволодіння та вплив на нього шляхом введення 3 травня 1882 р. „Тимчасових правил”. Їх виникнення було викликано пам'ятними єврейськими погромами на початку 80-х років XIX ст. метою яких було „перепинити доступ у села євреям, діяльність яких вважалась тоді шкідливою”¹⁵. Цим законом євреям заборонялася купівля і оренда нерухомості та зміна свого помешкання з міст на сільську місцевість, а більш жорстким Законом від 27 грудня 1887 р. заборонялося переїзд в іншу сільську місцевість. Через те, що єврейські погроми відбувались здебільшого в містах уряд, таким чином, забезпечував засоби охорони сільського населення від непередбачуваних наслідків. Проте, ці закони були хибні в самому їх введенні і виконанні та нанесли великої шкоди не тільки селянам, з одного боку, але й землевласникам з іншого. Негативні наслідки відбилися і в ремісничій справі через те, що цією галуззю господарства займались євреї.

В більшості своїй євреї складали малозабезпечену верству населення основним заняттям яких було ремісництво і дрібна торгівля, частина яких ледве могла прокормитися випадковими заробітками і милостинею¹⁶. Середній клас складали крамарі, шинкарі, чоботарі, кравці та ін.

Антисемітська державна політика ставила собі за мету вирішити єврейське питання шляхом витравлювання етнічної приналежності та злиття євреїв з корінним населенням. Недивлячись на переслідування, євреї все ж зберегли свої позиції в господарському житті здебільшого завдячуючи заступництву королів, магнатів, міщанства, власників міст і великих маєтків, які виходячи з власних інтересів, заохочуючи євреїв в їх діяльності, використовували у господарствах задля збільшення своїх доходів, проте водночас вживаючи проти них

різні провокації, які перетворювалися у великі погроми.

Найбільш могутніми були рухи під проводом Богдана Хмельницького. За словами М.І.Костомарова саме тоді розпочалося нещадне знищення євреїв. Ця епоха залишила страшний слід за всю багатотисячову історію єврейства на Черкащині. На всіх перемовинах Б.Хмельницький ставив однією з головних умов – недопущення євреїв в Україну¹⁷. Загострення боротьби селянства проти феодалного гноблення привело до масового руху народних мас, відомого під назвою „коліївщина”¹⁸. У ході цього повстання гайдамацькі загони громили шляхецькі маєтки у Корсуні, Богуславі, Лисянці, Смілі, Черкасах, Умані, вбивали євреїв, знищували синагоги та молитовні будинки.

У 1881р. після вбивства імператора Олександра II по Україні прокотилася хвиля погромів, через які, тоді ж вийшли сумнозвісні „Тимчасові правила” згідно з якими євреїв почали знову висилати із сіл і міст Черкащини, що супроводжувалось пограбуваннями особистого майна, жорстокими вбивствами та приниженнями. Особливо всіх цих поневірянь зазнали євреї міст Смілі, Звенигородки, Умані, Черкас, Корсуні та їх околиць.

Під приводом боротьби з „єврейським засиллям” уряд застосовував правові обмеження для єврейського населення. Одним з найтяжчих було обмеження у виборі і зміні місця проживання, за яким їм було заборонено в'їзд в центральні, північні, східні і де-які південні губернії Росії, дозволялося проживати в сільській місцевості „поза міст та містечок”. Доходило до того, що в разі виявлення їх негайно виселяли за рішенням суду за „жебракство”, під обов'язковим наглядом поліції за що останні отримували винагороду, тому час від часу вони влаштовували облави для виявлення євреїв.

І, зрештою, у 1903 р. був виданий Указ згідно з яким євреям заборонялося придбання нерухомості поза межами їх проживання. Таким чином, їм був закритий зовсім доступ до землі. Вони не могли стати не лише власниками або орендарями земельних ділянок, навіть на польові роботи в якості простих поденників їх допускали з великими труднощами. Уряд

цими заходами переслідував „посилення в Західному краї між землевласниками російського елемента, адже при продажу маєтків євреї стануть небезпечними змагальниками з якими росіянам, незважаючи на надані їм від Уряду пільги й позики, буде досить важко суперничати...”¹⁹.

З виходом цього Указу розвернулася нова погромна кампанія в ході якої зазнали нищення майна, побиття, вбивства, грабунку 41 населених пунктів Київщини²⁰. Крім того встановлювався жорсткий контроль за викладацькою діяльністю, отриманням освіти, вступом на державну службу, заняттям ремісничою працею та вільною торгівлею, проходженням військової служби, утриманням шинків та їх орендою, веденням оптової торгівлі виключно на ярмарках. Для них встановлювались спеціальні коробочні та свічні збори для потреб міських дум.

Євреїв, на відміну від етнічного населення імперії, не зважаючи на те, що вони виконували всі повинності, прирівнювали до іноземців, калік та злочинців²¹. Обмеження доступу євреїв в сільські місцевості створило додаткові труднощі селянам і стало перешкодою у подальшому розвитку сільськогосподарської промисловості. Весь тягар цих обмежень ліг на плечі селянства. Не маючи можливості на конкурентній основі впливати на процес ціноутворення вони вимушені були продавати свою продукцію по чітко визначених (не рідко занижених) урядом цінах. Крім того, селяни несли великі втрати часу по транспортуванню та продажу власної продукції.

Прикладом того, що євреї своєю діяльністю в галузі сільського господарства приносили немало користь та хибності законодавчої бази Уряду були численні заяви та подання селян та поміщиків про відміну цих обмежень, на що Київська²² губернська влада відреагувала позитивно і з розумінням справи. Так, постановами земства було дозволено євреям вільно пересуватися з населених пунктів з метою торгівлі сільськогосподарською продукцією²³. Таким чином, склалися передумови до залучення, а згодом і зосередження здебільшого всієї торгівлі в руках євреїв. Прикладом цього слугу-

ють Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти²⁴.

Євреї організовувалися в економічні асоціації і активно розвивали ідею особистості і таким чином, прагнучи до особистого економічного розвитку вкладали свою частку в економічний прогрес суспільства²⁵. Розповсюдженими видами діяльності євреїв були дрібна торгівля у власних крамницях і утримання шинків. Для підтримки і розвитку сільського господарства та дрібної сільськогосподарської промисловості євреї займалися організацією народного кредиту, надаючи кошти під заставу. Так у селах Богуславі, Шелепухах і Мигальках було засновано три сільські банки на відсотки від недоторканого капіталу графині Олександри Браницької²⁶.

Розвиток економіки в Росії в другій половині XIX ст. змусив уряд поступово відмінити найбільш важкі обмеження для єврейського населення. У другій половині XIX ст. – початку XX ст. в різні часи, коли знімалася заборона, при генерал-губернаторах призначалися вчені євреї „для особливих доручень”, дозволялося утримання шинків та мешкання в селах, отримання спеціальної освіти на рівні з дітьми купців і міщан, встановлення неремісничих цехів (мостовщиків, землекопів, каменярів, візників, садівників, робітників на фабриках і заводах, чорноробочих, домашньої прислуги), ведення торгівлі (хлібом, льоном), оренду млинів, заводів, маєтків, вступ в гільдію²⁷.

Крім того, отримала широкий розвиток благодійна діяльність серед єврейського населення, яка була завжди притаманна єврейській нації.

Упродовж 1840 – 1887 рр. на Черкащині були засновані єврейські богадельні у містах і містечках – Звенигородці, Калигірці, Лисянці, Шполі, Умані, Черкасах, Смілі в які приймалися євреї похилого віку та малолітні сироти на повне забезпечення. Благодійні єврейські лікарні в м. Умані, Черкасах, Городищі, Смілі крім євреїв приймали на лікування і місцеве малозабезпечене населення різного віросповідання, які користувались безкоштовним лікуванням і видачею ліків на рівні з євреями. У м. Смілі були створені єврейські безкоштовні столові і столярно-токарний клас при єврей-

ському училищі, для хлопчиків, віком від 11 до 16 років, з бідних єврейських сімей де їх навчали робітничому ремеслу. В м.Умані існували: дешева столова для бідних євреїв міста в якій надавались харчі по здешевленим цінам, а деколи і безкоштовно на кошти благодійного товариства, яке надавало матеріальну і духовну допомогу євреям²⁸; товариство допомоги учням при приватному семирічному чоловічому комерційному училищі С.Н.Браїловського та О.В.Лисовського; товариство нічних лікарняних чергувань для надання безкоштовної медичної допомоги в нічний час шляхом виїзду до хворого додому або ж в черговий пункт; товариство допомоги хворим євреям “Бикурь Хейлим” та ін. В містечках – Кам’янці, Канєві, Богуславі та ін. існували благодійні товариства євреїв які надавали матеріальну, медичну, побутову допомогу євреям. При цих товариствах створювались громадські столові, нічні притулки, гуртожитки, лікарні, амбулаторії²⁹. На початку ХХ ст. з ініціативи Черкаського лікаря В.І.Монасевича в м. Черкасах була створена лікарня, в діяльності якої брали активну, до того ж безкоштовну, участь місцеві лікарі С.Н.Гольденштейн, Н.В.Любарський, Н.Д.Цейтмен та ін³⁰.

Сім’я з її патріархальними традиціями була основою соціального життя єврейських общин. Сімейні події ставали відомі всій общині. При цьому євреї ніколи не забували про свою віру. Центром життя єврейської общини була синагога, яка відігравала значну роль в житті громади. Вона була не тільки молитовним домом, але й місцем де збиралася вся община. Так, у Черкасах у 1845 р. було відкрито дві синагоги, у 1895 р. діяло одна синагога і 7 молитовних домів, а вже у 1911 р. їх налічувалось 13³¹. В Умані в 1870 р. діяло дві синагоги і 14 молитовних домів³². Упро-

довж всієї історії існування євреїв на теренах Черкащини через різні обставини кількість синагог різко коливалася в різні боки, але це ніяким чином не зменшило бажання євреїв до захопленої поваги, безмежного шанування та збереження глибокої прихильності до своєї релігії.

Великого значення мало досягання євреями законів розвитку суспільства за допомогою навчання. Спочатку в хедері, яка для більшості з них була єдиною школою, а пізніше у заснованих єврейських приватних талмуд – торах та училищах. І тільки дуже малому відсотку єврейських дітей доля подарувала можливість навчатися у престижних вищих навчальних закладах. Серед подвижників єврейської освіти в Черкаському краї можна назвати родину підприємців Бродських, які надавали субсидії єврейським общинам для відкриття навчальних закладів. Один з піонерів єврейської освіти був також Г.Горовиць, який відкрив в Умані єврейську школу з викладанням по системі М.Мельденсона. Єврейські просвітники віддавали всі свої сили розвитку єврейської культури. В єврейській літературі перевага віддавалась освіті, описанню побуту та релігійній тематиці. Серед релігійної творчості особливо цікаві „Сказання” раббі Нахмана Брацлавського з Умані.

Отже весь період життя і діяльності євреїв на Черкаській землі принесли їм нелегку долю – різноманітні обмеження, жорстокі погроми, державний антисемітизм, постійний внутрішній страх семітської ідентифікації, розчарування і надії³³. Цей народ пройшов крізь стрій тисячоліть з їхніми вогняними та кривавими езекуціями, виніс рабське ярмо, витерпів нелюдські катування зберігши свою духовну цілісність і зробив значний внесок в соціально – економічний розвиток Черкаського краю.

Список використаних джерел та літератури

1. Американський прозаїк єврейського походження, лауреат Нобілев-ської премії.
2. Горський В. З історії україно – єврейських ідейних зв’язків Києво – Руської доби. Кирило Туровський // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К., 1995. – С. 49 – 50.
3. Держархів Черкаської області, ф. 8, оп. 3, спр. 13, арк. 1 – 5; Очерки истории евреев Черкащины. Библиотека Хэсэда. – Ч., 2004. – Вып. 1. – С. 13-14, 32-42.
4. Страшевич В.Б. Черкаські євреї. – Ч., 2001. – С. 4.
5. Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии

- на него Временных Правил 3 мая 1882 г. / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1903. – Т. XV. – С. 61 – 62.
6. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 124.
7. Хонігсман Я.С., Найман О.Я. Євреї України: Короткий нарис історії / За заг. наук. ред. Ф.Я.Горовського. – К.: НМК ВО, 1993. – ч. 1. – С.15.
8. Світ. – 1991. – № 3 – 4. – С. 25.
9. Ходорковський Ю.І. Єврейські некрополі України. – К., 1998. – С. 4.
10. Опрацьовано матеріали губернських статистичних комітетів, „Пам’ятних книг”, звіти губернаторів. Більшість даних було отримано з „Поземельної статистики” центрального статистичного комітету за 1877р.
11. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях еврейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Под ред. В.Аленицина. – С. – Петербург, 1884. – С. 19 – 21, 33.
12. Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии на него Временных Правил 3 мая 1882 г. / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1903. – Т. XV. – С. 59.
13. Еврейское население и землевладение в России, юго – западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Под. ред. В.Аленицина. – С. – Петербург, 1884. – С. 16.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1903. – Т. XV. – С. 112 – 113.
15. Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии на него Временных Правил 3 мая 1882г. / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1903. – Т. XV. – С. 57.
16. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 245 – 246.
17. Киевская старина. – К., 1883. – Т. 1. – С. 3 – 4.
18. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного. – К., 1989. – С. 56 – 58.
19. РДІА, ф. 1283, оп. 1, спр. 181а, арк. 11.
20. Больш. сов. энциклопедия. – М., 1932. – Т. 24. – С. 146.
21. Вишняк М. Положение евреев в России. – М., 1917. – С. 6.
22. До 1954 р. значна частина території сучасної Черкаської області входила до складу Київської губернії (області).
23. Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии на него Временных Правил 3 мая 1882 г. / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1903 – Т. XV. – С. 58.
24. Там само, С. 469.
25. Труды этнографическо – статистической экспедиции в западно – русский край снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго – западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – С. – Петербург, 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 350.
26. Доклад Васильковского уездного исправника М.В.Панкевича о натуральных повинностях / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – С. – Петербург, 1993. – Т. XV. – С. 368.
27. Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев, от уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени от 1649 – 1873 гг. Извлечение из полных собраний законов российской империи / Сост. В.О.Леванда. – С. – Петербург, 1874. – С. 735, 752, 916, 1092.
28. Устав єврейського благодійного товариства м.Умані Київської губернії. – Умань, 1908. – С. 1.
29. Там само, С. 2.
30. Весь г. Черкасы. Адресная и справочная книжка. – Издавна. М.О.Айзенштейна. – К., 1911. – С. 69 – 71.
31. Там само, С. 55, 88 – 89; Держархів Черкаської області, ф. 8, оп. 1, спр. 433, арк. 10, 10 зв.
32. Очерки истории евреев Черкасщины. Библиотечка Хэсэда. – Ч., 2004. – Вип. 1. – С. 13 – 14, 32. 42.
33. Богров Г. Руські євреї / Молодь України. – 1990. – 29 травня. – С.4.

Мазило І.В.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ 1940 - 1950 рр.

Стаття розкриває регіональний аспект історії залізничного транспорту України двадцятого сторіччя.

Ключові слова: Вінницька магістраль, залізничники, залізничні вузли, станції, підприємства транспорту.

Вінницька магістраль була виділена зі складу Південно - Західної дороги у 1940 р. як окремий суб'єкт господарювання до 1953 р., помітно впливаючи на економічне становище й повсякденне життя мешканців регіону [1, с. 124].

Адміністрація дороги знаходилася у Вінниці в головному корпусі /нині/ Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського [2, с. 71].

Правда, заради об'єктивності варто зауважити, що на початку свого існування господарство дороги у технічному відношенні було недостатньо розвинуте через його тупиковість до 1939 – 1940 – х років. [3, арк. 2].

Відтак, деякому збільшенню перевезень мало сприяти новозбудована залізнична лінія Вапнярка – Могилів – Подільський - Ямпіль, спорудження якої розпочалося у 1940 р. [4, с.40].

Залізничники з перших днів війни забезпечували потреби фронту й тилу. Для виконання цих завдань залізничний транспорт краю був найбільш готовий. На цьому шляху залізничникам довелося долати значні труднощі. На 28 червня 1941 р. на магістралі накопичилася велика кількість ешелонів, що утруднювало роботу. На дорозі був розгорнутий рух за прискорення пропуску ешелонів до лінії фронту. Відзначилися залізничники Редько і Берчак. На ділянці Ярмолинці - Гусятин за військовим графіком мали пропускати 8 пар поїздів на добу. Берчак 3 липня обробив 29 ешелонів, 5 липня - 38, 6 липня - 45 [5, с.42].

В умовах війни мужність виявили залізничники магістралі, які вели ешелони до лінії фронту. Машиніст депо станції Жмеринка Дацько, повернувшись з чергового рейсу, дізнався, що на станції перебуває важливий військовий вантаж і, за відсутності вільних бри-

гад, знову повів ешелон до лінії фронту. На перегоні Юрківка – Журавка він загинув під час нападу ворожої авіації. Його помічник довів поїзд до станції призначення [6, с.42].

Залізничники взяли на себе головний тягар евакуації матеріальних ресурсів і населення з Вінницької, Кам'янець – Подільської і Житомирської областей. Проведені ними евакуаційні процеси зачепили, головним чином, колективи найбільших промислових підприємств і деякі категорії населення адміністративних центрів регіону. На дорозі накопичилися велика кількість людей. На 2 липня 1941 р. на Вінницькій залізниці перебувало 29 ешелонів з евакуйованими [7, с.236]. Залізничники допомагали їм продуктами харчування. Поряд з цим, 3529 залізничників встигли евакуюватися в тил. До початку 1941 р. майже повністю вдалося вивезти устаткування Козятинського паровозного депо. Ворогові не дісталось жодного паровоза і вагона. Пощастило вивезти увесь запас рейок та шпал [8, с.304].

Евакуацію довелося здійснити у складних умовах прифронтової зони, так як армійське командування намагалось використовувати транспорт до останньої хвилини. Транспортування військ, вантажів відбувалося в умовах бомбардувань. Авіація ворога лише станцію Калинівка бомбардувала 12 разів. Її колектив, рятуючи рухомий склад, вивіз за межі 1500 вагонів з військовим спорядженням. Управліннями дороги були організовані спеціальні команди, які гасили пожежі, рятували людей. Такий підхід до справи, в поєднанні із кваліфікацією самих залізничників, сприяв тому, що рух поїздів не переривався більш ніж на 2 – 3 години [9, с.36].

З колективу працівників Вінницької магістралі більше 2 тисяч були мобілізовані в діючу армію. Окремі стали учасниками антифа-

шистського підпілля і партизанських загонів. У Вінниці, Козятині, Жмеринці, Проскуріві, Гречанах, Шепетівці та інших станціях виникли підпільні організації. На станції Жмеринка з листопада 1941 по грудень 1942 рр. боротьбу з ворогом вела підпільна організація паровозного депо. Її очолив комуніст М.С.Пархоменко. Підпільників вагонного депо очолював К.А. Кв'ятковський [10, 224]. На вагоноремонтному заводі групою патріотів керував Г. Навроцький. [11, с.22]. Підпільники Л.Гречко, М.Коваленко та інші здійснили ряд диверсій на перегонах дороги Калинівка – Голендри – станція Вінниця [12, с.21]. У проскурівському підпіллі найактивнішою була група залізничників станції Гречани. Згуртував залізничників А.А. Пірковський, який згодом встановив контакти з партизанами Шепетівського й Славутського лісів [13, с.427], що дозволило більш ефективно проводити диверсійну діяльність. Підпільникам – залізничникам вдалося пустити під укіс 9 німецьких ешелонів, знищити 18 паровозів, пошкодити 188 вагонів [14, с.428]. Успіх їхньої боротьби часто залежав від зв'язків з партизанами. Так, допомогу партизанським загонам І.Скубка і А.Одуки надавали залізничники шепетівського підпілля. При допомозі В.Ковальчука і групи А.Андропова, був знищений склад депо, де зберігалося 150 тонн бензину, 80 тонн гасу, запасні частини до локомотивів і вагонів [15, с.120]. У співпраці з партизанами на залізничних лініях, які проходили через Кам'янець - Подільську і Вінницьку області, залізничники всіляко зривали ворожі перевезення, заважали ворогу використовувати транспорт в воєнних цілях.

Німецькі загарбники в період окупації краю 1941 -1944 рр. і відступу знищили важливі залізничні вузли – Козятин, Жмеринку, Вапнярку, Шепетівку, Гречани, значимість яких проглядається на прикладі першої станції, розташованої на головній магістралі Москва – Одеса, Ленінград /нині Санкт-Петербург/– Одеса, що працювала в напрямках: Козятин – Одеса, Козятин – Київ, Козятин – Христинівка, Козятин – Шепетівка, Козятин – Житомир. Із цієї станції беруть початок залізничні колії в напрямку Ковеля й Львова. Цей залізничний вузол був дуже зруйнований окупантами і зазнав бомбардувань радянської авіації.

Загалом на Вінницькій залізниці фашисти підірвали 487 км головних шляхів, 211 мостів, 5 паровозних і вагонних депо, 20 електростанцій. Збитки склали більше 340 млн. карбованців [16, с.465].

В 1944 р. Радянською армією були визволені: 11 лютого Шепетівський вузол, 18 березня – станція Жмеринка, наступного дня війська 2 –го Українського фронту оволоділи Могилів - Подільським залізничним вузлом на річці Дністер. 20 березня частини 1- го Українського фронту визволили Вінницьку станцію, а через декілька днів очистили від ворога м. Проскурів /нині Хмельницький / – залізничний вузол, згодом Кам'янець – Подільський [17, с.124]. Всю територію краю, по якій пролягали колії тодішньої Вінницької магістралі, повністю звільнили і розпочали відбудову.

Після звільнення території краю від німецьких загарбників Вінницька залізниця розпочала своє друге життя. Відбудовний період на Вінницькій магістралі розпочався в березні 1944 року. Свідченням цього є наказ начальника залізниці від 1.03.1944 р., в якому допустима швидкість руху поїздів на звільнених ділянках дороги – від 20 до 45 км на годину [18, арк.14]. Початок їх відродження диктувався воєнними потребами в першу чергу. Також і економічними інтересами: керівництво Вінницької області з її відродженням пов'язувало розвиток цукрового виробництва й тваринницької галузі [19, арк.22], поновлення торфорозробок [20, арк.40], річного флоту [21, арк.14], інших галузей промисловості й сільського господарства.

В березні 1944 р. для забезпечення наступу радянських військ було відкрито рух на дільниці Шепетівка – Тернопіль [22, с.281].

Під час відбудови спиралися на місцеве населення і воїнів – залізничників. Так, бійці 68 відновлювального батальйону 7 –ї залізничної бригади лейтенанта Волкова перешивку колії на дільниці Козятин – Гречани організували силами залізничників Вінницької магістралі: зібрали 419 осіб й

сформували 198 бригад, які працювали дуже інтенсивно. Бували дні, коли кожній із них вдавалося перешити 5,6 км шляху. На дільниці 14-ї бригади місцеві мешканці на цій операції відпрацювали 47500 людино-днів [23, с.281].

Для забезпечення широкого фронту робіт, у травні 1944 р. на відбудову магістралі було мобілізовано 6000 робітників, згодом – ще 16906 громадян з території Вінниччини [24, 73]. З ініціативи місцевих партійних органів, у травні – липні 1944 р. для відбудови залізничних шляхів було проведено 8 масових недільників, в яких взяли участь 60 тис. мешканців регіонів [25, с.73].

Працівники магістралі повертали до ладу розбитий рухомий склад. Це робили на Шепетівському вузлі й інших, [26, с.281]

Розпочали відбудовувати Жмеринський вагоноремонтний завод. Вже 5 травня 1944 р. заступник Наркома шляхів сполучення СРСР Арутюнов Б.Н підписав наказ, яким було передбачено розпочати відбудову підприємства. Роботи проводили використовуючи господарський спосіб [27, с.314].

Підіймати підприємство з руїн мали робітники, які свого часу залишилися працювати на окупованій ворогом території, а також реєвакуйовані з Канацького ВРЗ і підприємства №494 Наркомавіапрому, куди в 1941 р. було відправлено 102 працівники, з них повернулося – 7 [28, с.314].

Начальник Вінницької залізниці був зобов'язаний повернути на підприємство 33 працівники, зайнятих на дорозі, із частин з яких вже встигли зняти бронь і відправити на фронт [29, с.314].

Малоефективною була допомога органів влади по мобілізації населення на відбудову підприємства, що передбачалося постановою РНК УРСР і ЦК КП /б/ У, за якою планували набрати 450 осіб на постійну роботу й тимчасово на три місяці 300 осіб. Зовсім не виконали постанову райони: Тульчинський, Немирівський, Погребищенський, Хмільницький, Томашпільський. Частково мобілізували: Шапгородський, за планом 70 – дали 2, Могилів – подільський – 70 і 33, Жмеринський – 111, а дали 80 [30, с.314].

Жінки, хворі і пристарілі переважали серед мобілізованих. Очевидно інших не було. Це породило відтік кадрів: станом на 15 листопада з 192 осіб самовільно лишили роботу 109. Спроби повернути їх через виконками місцевих рад і прокуратуру не дали результатів [31, с.314].

Чимало робітників мали низьку кваліфікацію: із 338 працюючих 260 прийшли з села на виробництво без належної підготовки й досвіду [32, с.314].

На гальмування відбудовчих робіт на підприємстві вплинуло й те, що з першого травня 1944 р. ворожа авіація почала його систематично бомбардувати, що тривало до 29 липня. За цей час фашисти зруйнували на станції Жмеринка 15 км колії, станційні будівлі, депо, залізничну лікарню і значну частину міських будівель. На підприємстві були зруйновані приміщення цехів: ремонтно – утилізаційного, колісного, електростанції, майстерні складального цеху, сховища, гаражі, адміністративні приміщення. Повністю був виведений з ладу водогін. Збитки становили 350 тис. карбованців [33, с.314].

Негативно впливали на ситуацію фактори соціального характеру. Житловий фонд всього мав 536,6 кв. метрів. Відсутні були гуртожитки. Рішенням Вінницького облвиконкому про виділення в місті Жмеринка житлового фонду для працівників заводу не виконувалося [34, с.314].

З організацією громадського харчування на підприємстві виникали проблеми через відсутність централізованого забезпечення. Додаткове харчування стаханівців і робітників не здійснювалося. Заготівля овочів на зиму не проводилася [35, с.314]

Певні умови для початку відбудовчих робіт склалися з першого серпня 1944 р. На той час на підприємстві було зайнято 313 працюючих: у тому числі робітників – 228, інженерно – технічних працівників і службовців – 85.

Переважна більшість їх трудилася на розчистці і відбудові приміщень цехів і вантажного обладнання. Така ситуація тривала протягом серпня і першої половини вересня. За цей час розчистили приміщення цехів, шляхи, змонтували горна ковальського цеху, в ремонтно – комплектуючому декілька верстатів з числа тих, що прибули з тилу. Вдалося накопичити певну кількість запчастин і матеріалів, що дозволило в другій половині вересня розпочати ремонт вагонів, маючи такі засоби: в ремонтно – ковальському цеху – 3 верстати, колісному – 2, ливарному -2, інструментальному – 1, ва-

гоноремонтному – 6. В розпорядження підприємства знаходилося 2 автомобілі марки «Сітроен», 4 пари коней, але була відсутня власна енергетична база. Забезпечення електрикою здійснювалося з Вінницької дороги [36,с.315].

В 1944 – 1945 рр. при відбудові Вінницької магістралі залучали до роботи і німецьких військовополонених, які займалися очисними роботами, відновлювали інфраструктуру транспорту і зв'язку. На Вінницькій магістралі вони повернули до експлуатації водне господарство станцій: Козятин, Вінниця, Жмериника, Рахни, Немерчі, Суховате, Вікторія, Старокостянтинів [37,арк.48,49].

На Вінницькій залізниці потрібно було заново відбудувати вокзали. Так, грузові працівники і працівники рухомого складу Козятинського відділення своїми силами відновили 41 покгауз, 10 товарних контор. Завдяки цьому ряд потужностей досягли довоєнного рівня [38, с.124].

Розпочали відбудову вокзалів у Вінниці, Проскуріві. Місцеве населення також допомагало. Так, за ініціативи колгоспників Тиврівського району Вінницької області в 1946 р. був побудований Гніванський вокзал – один з найкращих на дорозі [39, с.124].

План відбудови передбачав спорудження 11 спеціалізованих вокзальних приміщень вже у 1946 р., в основному на лінії Київ – Жмеринка – Львів в тому числі на таких вузлах як Проскурів, Шепетівка й менших на

території області. У 1947 р. їхнє будівництво мали продовжити на станції Сарбінівці і Війтицях. У 1949 р. здали в експлуатацію вокзали на станціях Старокостянтинів, Мірополі, Білгородці [40,с.467 – 468].

У воєнний і післявоєнний періоди продовжувалася відбудова залізниці, особливо її соціальної сфери, адже на зазначений час 23 тисячі осіб працювали на залізниці [41,арк.253]. Відбудові на залізниці підлягали об'єкти соціального призначення: школи, лікарні. Наявні медичні заклади збереглися лише частково. При нормі 8 лікарняних ліжок на одну тисячу осіб малося 2,4 [42, арк.27]. Утримувати хворих було майже не можливо. Взимку в палатах використовували тимчасові грубки. У непристосованих приміщеннях знаходилися

їдальні, пральні. Замість ліжок використовували дерев'яні тапчани. Були відсутні медичні заклади на таких станціях як Гречани, Шепетівці. Планували відновити лікарні у Вінниці (на 150 ліжок), на вузлах Гречани (на 75 ліжок), Шепетівці (на 50 ліжок), утворити туберкульозне відділення в Козятині якого дорога не мала. Після виконання плану будівельних робіт у розпорядженні працівників залізниці знаходилося 650 ліжок з розрахунку 5 на 1000 осіб. Ця норма, безперечно, є досить мінімальна [43, с.273].

При лікарнях відкрили поліклінічні відділення. Так, Козятинська мала усього 3 кімнати. Не забезпечувався прийом хворих окремими спеціальностями. Тому при потребі пропускали в день 500 оглядали лише 200 хворих [44, с.273]. У Вінниці запланували побудувати поліклініку на 600 відвідувачів, з веденням у дію туберкульозного, фізіотерапевтичного, дитячого і венеричного відділень, жіночої консультації, лабораторії, аптеки зі складом. Усього на відбудову медицини планували витратити 6 млн. карбованців [45, с.274].

Відновлювали й шкільну освіту. До війни в розпорядженні дороги було 325 шкіл. Після війни контингент дітей залізничників відповідного віку нараховував, 10700 осіб. Школи станцій Проскурів і Журавлівка знаходилися в будинках квартирної типу. Діти на станції Гречани навчалися у сільській хаті [46, с.274]. Однак, відновлення шкіл не вирішувало сповна освітянську проблему на залізниці в областях.

Також передбачалося будівництво двох дитячих садків у Козятині і Жмеринці. Не вистачало ясельних місць. За наявних 150 - 160 потреба становила 800. Відбудувати вдалося приміщень на 200 – 250 ліжок [47,арк.28]. Загалом на відбудову шкіл і дитячих закладів витратили 4 млн. карбованців [48, арк.28].

Для вирішення житлової проблеми при управлінні Вінницької залізниці створили спеціальний відділ, завданням якого, на 1944 р. було – відновлення житлового фонду в розмірі 5 тис. кв. м. на суму 1 млн. карбованців [49, арк.1]. Також запланували відбудувати 316 житлових будинків, 15 бараків, 48 приміщень культурно – побутового призначення [50,арк.2].

Станом на 15 березня 1945 р. було здано в експлуатацію 33 житлових будинки площею 6706 кв. м. Вартість робіт склала 80 тис. карбованців [51, арк.6]. Згодом було ще додатково виділено 300 тис. карбованців на відновлення індивідуального житла [52, арк.92].

Складним було становище працівників із забезпеченням продовольством.

Достатньо високими були ціни на предмети першої необхідності. З метою покращення продовольчого забезпечення працівників, адміністрація дороги вдалася до різних способів. Так, забезпечення продуктами яких не вистачало, здійснювалося через відділи робітничого постачання. Для потреб 850 працюючих лінії Жмеринка – Проскурів відпустили оселедців – 475 кг., тюльки – 962 кг., масла тваринного і рослинного відповідно – 273 і 36 кг., яєць – 3960 штук, яєчного порошку – 37 кг., печива – 37 кг. [53, с. 468].

Робітникам залізниці, восени 1946 – весною 1947 рр. довелося пережити важкі часи обумовлені голодом. З жовтня 1946 р. були встановлені нові ціни і зменшені норми по хлібним і продовольчим карткам [54, с.304].

Погіршення життєвого рівня залізничників викликало невдоволення, а відтак негативну оцінку дійсності. Так, на стихійному мітингу з приводу підвищення цін машиніст Ошкодер зазначив: « Спеші, на спеші – все равно даром работаем. Цены на продукты увеличили, добавили 100 рублей, а забирают только на хлеб 300 рублей. При советской власти мы так голые и босые умрем». Робітник Кобко сперсердя сказав: «На рабочего никто ни какого внимания не обращает – только работай. Довели уже до того, что ходим голые и босые. Придется идти в банду, другого выхода нет» [55, с.308].

Треба врахувати, що на період відбудови в Україні, так і на Вінницькій магістралі бракувало всього, тому доводилося її працівникам жити в скруті.

Враховуючи складне становище залізничників керівництво магістралі ставило завдання дещо покращити матеріально – побутове життя працівників магістралі. На 1948 р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд у кількості 24 ,8 тис. кв. м. На момент завершен-

ня робіт він мав становити 75 тис. кв. м. [56, с.275].

У 1945 – 1946 рр. СРСР, у тому числі й Україна, переходили на мирні рейки. У 1946 р. були утворені залізничні округи. В межах України утворили п'ять адміністративно – територіальних залізничних округів, серед яких і південно – західний, до якого увійшли: Південно-Західна, Вінницька, Одеська, Львівська, Ковельська і Кишинівська дороги [57, с. 131 – 132].

З метою покращення оперативного керівництва на магістралях, і Вінницькій, зокрема, у вересня 1946 р., утворили господарські одиниці – відділення: Козятинське, Жмеринське, Шепетівське, Гречанівське, Гайворонське. В підпорядкуванні яких знаходилися усі наявні підприємства і рухомий склад [58, с.132].

Запланували у 1947 р. перейти на нормальний режим роботи, встановивши термін переходу для окремих груп доріг, як от Вінницької – 15

серпня 1947 р. та при усе кількість наднормованих робіт ще деякий час залишалася великою [59, арк.14].

Сталінський режим, як в передвоєнні роки, посилив стимулювання праці для зростання ефективності виробництва. Партійні і профспілкові видання активізували пропаганду досягнень новаторів і стахановців виробництва, а також закликали відновити всесоюзне соціалістичне змагання, спрямоване на виконання замовлень фронту [60, с.293].

На Вінницькій дорозі на підтримку руху п'ятисотенників в депо станції Жмеринка була організована колона паровозів, на яких здійснювали рейси по ущільненому графіку з середньодобовим пробігом в 500 і більше кілометрів. [61, с.125].

Залізничний транспорт тоді був потужним споживачем палива. Під час війни і по її завершенню розпочався рух за його економію. Приклад показували машиністи депо станції Козятин – депутат Верховної Ради УРСР В.Н.Богданов, депо Шепетівки – Е.Е. Криворучко й П.Ф. Гудзей [62, с.150].

Поширився рух за прискорення обігу обігових коштів, а ті, що були вільними, перераховувалися на поточний рахунок НКШС. Так, внесок Гайворонських працівників склав 100 і

500 тис. карбованців, Жмеринського відділення – 200 тис. карбованців [63,с.127].

Ще через підвищення обігу вагонів намагалися забезпечити надпланові накопичення. Вжиті заходи дали результат: у 1949 р. дорога стала рентабельною, значно знизилася собівартість перевезень, робітники депо Жмеринка отримали надплановий прибуток 800 тис. карбованців, Шепетівки – 713 тис [64,с.153].

Рентабельність господарської діяльності залізниці у подальшому дозволило грошовими преміями стимулювати продуктивність праці залізничників. В 1950 р. працівникам вузла Козятин Вінницької магістралі із спеціального фонду виділили 26 тис.780 карбованців за

високу якість ремонту вагонів. Відповідно 86 тис.479 карбованців, за своєчасну відправку ешелонів до пункту призначення – 3 тис.165 карбованців, за перевиконання плану ремонту вагонів – 47 тис.86 карбованців, за високу якість без відгінного ремонту вагонів та безаварійний рух до місця призначення – 196 тис.794 карбованців, за якісний ремонт устаткування та недопущення простою і своєчасну подачу кисню – 12 тис.978 карбованців. У цілому преміальні склали – 3 лин.748 тис. карбованців [65,с.149].

Варто зауважити, що високі, як на той час, показники відбудови і роботи залізничного транспорту України як адміністративними методами, каторжною працею, так і економічними важелями.

Список використаних джерел та літератури

1. Мазило І.В. З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр./ І.В.Мазило // Матеріали Х11 Подільської історико – краєзнавчої конференції .- Кам'янець- Подільський .- 2007. –С.124 – 129.
2. Мазило І.В.Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни / І.В.Мазило // Матеріали Х1 Подільської історико - краєзнавчої конференції. –Кам'янець – Подільський .- 2004.- С.71-74.
3. Держархів Вінницької області,ф.136,оп.23, спр.81.- 72 арк.
4. Ковалев І.В.Транспорт в Великой Отечественной войне (1941 – 1945 гг.) /И.В. Ковалев .- Москва: «Наука», 1981.- 479 с.
5. Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны / А.Г.Куманев .- Москва: «Академия наук ССР»,1963.- 320 с.
6. Кумнев Г.А.Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны...
7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу.Т.1. / Керівник редколегії П.Т.Трощинський. – Київ: « Політвидав України».-1967.-548 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова редколегії А.Ф.Олійник .- Київ: « Українська радянська енциклопедія».- 1972.-775 с.
9. Куманев Г.А Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны...
- 10.Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область...
- 11.Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область...
- 12.Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область...
- 13.Мачковський М. Пароль «Проскурів» /П.Мачковський .- Хмельницький: «Проскурів».-1977.- 542 с.
- 14.Мачковський П. Пароль «Проскурів» / П.Мачковський .- Хмельницький: «Проскурів» .- 1977 .- 542 с.
- 15.Доманк А.С.,М.И. Сбойчаков . Шепетовские подпольщики /А.С. Доманк, М.И. Сбойчаков. - Москва: «Политиздат».- 1972.-158 с.
- 16.Мазило І.В.Методи керівництва залізничним транспортом України 1944 – 1950 –х рр./ І.В.Мазило // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження .- Вінниця: «ВДПУ».-2013.- с.464-468.
- 17.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр...
- 18.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.10.- 85 арк.
- 19.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.66.- 50 арк.
- 20.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.66.- 50 арк.
- 21.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.66.- 50 арк.
- 22.Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / Редактор Н. С. Конарев.- Москва: «Транспорт».-1985. – 576 с.
- 23.Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941 – 1945...
- 24.Мазило І.В.Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни / І.В.Мазило // Матеріали Х1 подільської історико- краєзнавчої конференції .- Кам'янець – Подільський.-2004.- .С.71 -74.
- 25.Мазило І.В.Подвиг залізничників Поділля в роки Великої Вітчизняної війни...
- 26.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944-1950-х рр...
- 27.Мазило І.В.З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944-1945 /І.В.Мазило //Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: «ВДПУ».- 2007.- С.313-316.
- 28.Мазило І.В.З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої вітчизняної війни 1944 -1945...
- 29.Мазило І.В.З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1941- 1945...
- 30.Мазило І.В.З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945...

- 31.Мазило І.В.З історії відбудови Жмеринського вагону-ремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 32.Мазило І.В. З історії відбудови Жмеринського вагону-ремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 33.Мазило І.В. З історії відбудови Жмеринського вагону-ремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 34.Мазило І.В. З історії відбудови Жмеринського вагону-ремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 35.Мазитло І.В.З історії відбудови Жмеринського вагону-ремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 36.Мазило І.В.З історії Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945...
- 37.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.16.-17 арк.
- 38.Мазило І.В. З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950 – х рр...
- 39.Мазило І.В. З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр...
- 40.Мазило І.В. Матеріально – побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в 1944 – 1950 - х рр./ І.В.Мазило//Вінниччина:минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження .- Вінниця: «О.Власюк».- 2009.-С.467 -469.
- 41.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.81.-72 арк.
42. Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.16.-17 арк.
- 43.Мазило І.В.Матеріально – побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950- х рр.) /І.В.Мазило //Матеріали ХХУ1 Всеукраїнської наукової історико – краєзнавчої конференції Вінниччина .Краєзнавчі дослідження. – Вінниця «ВДПУ».-2014.-С.272 -276.
- 44.Мазило І.В.Матеріально –побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950 – х рр.)...
- 45.Мазило І.В.Матеріально –побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950 – х рр.)...
- 46.Мазило І.В.Матеріально – побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950 – х рр.)...
- 47.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.81.-72 арк.
- 48.Держархів Вінницької області. ф.136, оп.23, спр.81.-72 арк.
- 49.Держархів Вінницької області,ф.136, оп.23, спр.16.-17 арк.
- 50.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.16.-17 арк.
- 51.Держархів Вінницької області, ф.136, оп.23, спр.16.-17 арк.
- 52.Мазило І.В.Матеріально –побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950 – х рр.)...
- 53.Мазило І.В.Матеріально – побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в 1944 – 1950- х рр...
- 54.Янковська О.Соціальна політика держави очима робітників і селян / О.Янковська //Головний редактор В.А.Смолій. Поевнена Україна:нариси соціальної історії.Ч.1,2.- Київ: «Інститут історії НАН України».- 2010.-С .293-348.
- 55.Янковська О.Соціальна політика держави очима робітників і селян...
- 56.Мазило І.В.Матеріально – побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці в період відбудови (1944 – 1950 – х рр.)...
- 57.Юго - Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. / Под редакцией Б.С.Олейника.- Киев «Транспорт Украины».- 1995.-242 с.
- 58.Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра...
- 59.Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1,оп.77, спр.304.- 78 арк.
- 60.Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно – економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни / П.М.Чернега.- Київ: Ви-во НПУ ім.М.П.Драгоманова.- 2004.- 426 с.
- 61.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950 – х рр../І.В.Мазило //Матеріали Х11 подільської історико - краєзнавчої конференції .-Т.2.- Кам'янець – Подільський .- 2007.-С.124 – 128.
- 62.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950 –х рр...
- 63.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950 –х рр...
- 64.Мазило І.В.З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950 – х рр...
- 65.Мазило І.В.Управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943 – 1950 –ті рр.) / І.В.Мазило // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки .- Вип.160 -161.-Черкаси.- 2009.- С.146 – 150.

ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

(до 25-річчя заснування Хмельницького університету управління та права)

У статті досліджено етапи становлення та діяльності Хмельницького університету управління та права — першого гуманітарного вищого навчального закладу в місті Хмельницькому з підготовки висококваліфікованих правознавців та управлінців.

Ключові слова: Хмельницький філіал Одеського відкритого університету, Хмельницький інститут регіонального управління та права, Хмельницький університет управління та права, навчально-виховний процес, ліцензування, акредитація.

Двадцять п'ять років тому м. Хмельницький уславлював лише один вищий навчальний заклад. З проголошенням незалежності України створилися умови, які сприяли формуванню навчальних закладів, що стали альтернативними в єдиній системі вищої освіти. Створення Хмельницького університету управління та права було цілком логічним і відповідало нагальним потребам забезпечення Хмельниччини юристами та управлінцями вищої кваліфікації, яких вкрай не вистачало.

Проаналізувавши обставини, кандидат економічних наук В. К. Андрушко разом з кандидатом історичних наук Л. І. Чорним, за підтримки обласного та міського керівництва розпочали реалізацію надзвичайно сміливої ідеї — створення у регіоні вищого навчального закладу юридичного профілю. За підтримки вчених Одеси був відкритий Хмельницький філіал Одеського відкритого університету, який зареєстрований рішенням Хмельницької міської ради народних депутатів 16 липня 1992 року (попередника нинішнього вищого навчального закладу), затверджено Статут філіалу та його директора Л. І. Чорного [1, арк. 2].

Зусилля засновників спрямовувались на вирішення комплексу складних завдань з налагодження навчально-виховного процесу, якісного навчально-методичного забезпечення, вирішення питань інфраструктури навчального закладу, формування кадрового потенціалу. Реалізація цих завдань давала можливість успішно пройти ліцензування та отримати право на здійснення освітньої діяльності з підготовки спеціалістів з повною вищою освітою за III (третім) рівнем акредитації. Отож, 21 вересня 1992 року відкрився Хмельницький фі-

ліал Одеського відкритого університету (тепер Хмельницький університет управління та права) — перший гуманітарний вищий навчальний заклад в обласному центрі.

Отримавши підтримку в організації навчального закладу від обласної державної адміністрації та обласної ради, керівництво філіалу розпочало роботу з вирішення найскладнішого питання — формування викладацького корпусу. Першим, хто дав згоду працювати у новоствореному філіалі, був доктор юридичних наук, професор Петро Федорович Щербина [2, арк. 9].

Погодилися працювати у філіалі на правах сумісництва науково-педагогічні працівники Київського національного університету імені Тараса Шевченка Опанас Андронович Підпригора — академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор та Аркадій Петрович Ткач — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України [3, арк. 26].

Залучивши кращих науково-педагогічних працівників Львова, Києва та Хмельницького у філіалі було організовано чотири кафедри: кафедру спеціальних юридичних дисциплін, яку очолив заслужений юрист України, начальник Головного управління юстиції у Хмельницькій області Олексій Миколайович Леванчук; кандидат економічних наук, доцент Володимир Леонідович Співачук здійснював керівництво кафедрою економічних дисциплін; кандидат історичних наук, доцент Анатолій Григорович Філенюк очолив кафедру фундаментальних та загальних гуманітарних наук; кандидат психологічних наук, доцент Валерій Дементійович Федорів здійснював керівництво кафедрою іноземних мов [4, арк. 26 – 27].

Для забезпечення наукового керівництва навчальним процесом та координації дії кафедр з виконання навчального плану була створена вчена рада, яку очолив доктор юридичних наук, професор П. Ф. Щербина.

Усвідомлюючи значення науково-педагогічних кадрів для новосформованого навчального закладу, його керівники особливу увагу приділяли питанням комплектації кафедр штатними викладачами. Це вирішувалося через співпрацю з вищими навчальними закладами держави. Зокрема із юридичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який очолював наш земляк, уродженець Кам'янець-Подільського району, доктор юридичних наук, професор Володимир Іванович Андрейцев та юридичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка, в якому працювали наші земляки, уродженці Ізяславщини – доктора юридичних наук, професора Віктор Климович Гришук та Радомир Іванович Кондратьєв.

Вивчаючи досвід роботи вищих навчальних юридичних закладів Києва, Харкова, Одеси, Львова, В. К. Андрушко та Л. І. Чорний прагнули не тільки запозичити організацію навчально-виховного процесу, але й сформувати відповідне навчально-методичне та інформаційне забезпечення.

У квітні 1993 року Хмельницький філіал Одеського відкритого університету успішно пройшов перевірку експертної комісії [5, арк. 1]. Колегія Міністерства освіти України від 23 червня 1993 року затвердила рішення Міжгалузевої акредитаційної комісії про внесення Хмельницького філіалу Одеського інституту підприємництва та права (до 20 травня 1993 р. мав статус філіалу Одеського відкритого університету) до державного реєстру закладів освіти України з видачею права ліцензії на здійснення освітньої діяльності за третім рівнем акредитації за напрямками (спеціальностями) і ліцензованими обсягами прийому: правознавство — 75 осіб; економіка та управління виробництвом — 75 осіб [6, с. 3].

Успішне ліцензування дало можливість керівникам навчального закладу сконцентрувати увагу на вирішенні проблем навчально-матеріальної бази, зокрема розширення аудиторного

фонду та формування колективу штатних викладачів, яких можна було запросити на постійну роботу новосформованого філіалу інституту. Розпочався активний пошук залучення фінансів для подальшого розвитку навчального закладу. Отримавши підтримку керівників області та міста, вони звернулися до районних рад державних адміністрацій, виконавчих комітетів рад міст обласного значення, підприємств, установ та підприємницьких структур про створення Координаційного комітету становлення вищого навчального закладу. Посилено формувався фонд для придбання житла науково-педагогічним працівникам філіалу, запрошених з інших міст України, створення наукової бібліотеки, придбання навчальних корпусів. За умови участі у вирішенні питання формування фінансового фонду філіалу керівництво навчального закладу зобов'язувалося надавати меценатам право рекомендувати абітурієнтів з їхніх трудових колективів і навчати їх на пільгових умовах.

Допомогти становленню вищого навчального закладу відгукнулися керівники підприємств області: І. І. Дунець — президент Хмельницького союзу промисловців та підприємців, А. М. Яхієв — президент ВАТ «Адамс», В. Ф. Коцемир — директор Хмельницького спеціалізованого АТП «Агропромтранс», В. О. Данилов — директор Хмельницького міського виробничо-технічного вузла електрозв'язку «Хмельницьктелеком», В. А. Сандурський — голова Городоцької районної ради, В. П. Осадчий — генеральний директор об'єднання молочної промисловості Хмельницької області, О. І. Солтик — директор Хмельницького комунального підприємства «Електротранс».

Започатковані заходи дозволили сформувати належну навчально-матеріальну базу. За кошти філіалу було придбано чотири квартири для викладачів, обладнано два комп'ютерні класи та два лінгафонні кабінети, криміналістичну лабораторію та фотолaboratorію, кодифікаційне та копіювальне бюро, укомплектовано наукову бібліотеку. Матеріальна база дозволила організувати навчально-виховний процес та методичне забезпечення, а залучені викладачі, які працювали у складі восьми кафедр, забезпечили успішне проведення ліцензування, яке було

затверджене 29 червня 1995 року рішенням Міжгалузевої акредитаційної комісії Міністерства освіти і науки України з правом здійснення освітньої діяльності за третім рівнем акредитації зі спеціальностей 7.060101 «Правознавство» та 7.050204 «Адміністративний менеджмент».

Розбудовуючи навчальний заклад, В. К. Андрушко та Л. І. Чорний приймають виняткове рішення про реорганізацію його у державний вищий навчальний заклад. Позиція була підтримана обласною радою. 14 лютого 1995 року виконком прийняв рішення про створення на базі приватного навчального закладу – першого державного вищого навчального закладу з одночасною передачею у спільну власність територіальних громад області всього майна і коштів, які були на рахунках філіалу.

На клопотання обласної ради, обласної державної адміністрації, за погодженням з Міністерством освіти, Міністерством економіки, Міністерством фінансів та Міністерством праці Кабінет Міністрів України постановою від 4 серпня 1995 року № 606 створив Хмельницький інститут регіонального управління та права (зараз — Хмельницький університет управління та права), врахувавши при цьому, що для відкриття навчального закладу не було потреби виділення коштів з державного бюджету. Такого прецеденту в Україні не було – щоб приватний вищий навчальний заклад подарували державі.

Так за ініціативою В. К. Андрушка та Л. І. Чорного територіальні громади області отримали вищий навчальний заклад на госпрозрахунковій основі з 25 відсотковим державним замовленням, а інститут отримав статус державного і був внесений до Державного реєстру вищих навчальних закладів України.

Такий результат додав сил та рішучості керівництву інституту в подальшій розбудові вузу. Хмельницька міська рада сприяла передачі навчальному закладу триповерхового приміщення загальною площею 1451,7 кв. м. Було виготовлено документацію і добудовано навчальний корпус площею 445 кв. м, у якому розмістилися два лекційні зали на 80 місць кожний, видавничий цех та кафедри юридичного факультету. Керівники області та міста,

директори підприємств Хмельницького надали допомогу у вирішенні проблеми отримання десяти квартир для професорсько-викладацького складу.

Поряд із розв'язанням питань зміцнення матеріальної бази керівництво інституту наполегливо працювало над реалізацією потреб області щодо відкриття на базі юридичного факультету очно-заочного відділення для одержання хмельничанами другої вищої освіти за спеціальністю «Правознавство» та факультету «Адміністративний менеджмент».

Навчальний заклад поступово зростав, запрошуючи до співпраці викладачів-науковців зі Львова, Києва, Кіровограда, Кривого Рогу, які повірили у перспективи його розвитку. До навчального закладу прийшли працювати доктор юридичних наук, професор Р. І. Кондратьєв, який очолив кафедру теорії та історії держави і права, доктор економічних наук О. І. Кулинич, який став завідувачем кафедри математики, статистики та інформаційних технологій, кандидати юридичних наук В. М. Котенко, В. М. Баранчук та Р. С. Огірко, кандидат історичних наук Ю. О. Тополь. На початок 1996–1997 навчального року в інституті лекційні заняття проводили провідні вчені України, з яких 37,6 відсотка — доктори наук та професори, 50 відсотків — кандидати наук. Керівництво навчального закладу й надалі продовжувало працювати над покращенням складу науково-педагогічних працівників.

При підготовці фахівців значна увага зверталась не лише на теоретичні знання, а й на отримання практичних навичок. Навчальні відділи та кафедри факультетів послідовно втілювали в життя основні вимоги положення про проведення практики після закінчення кожного курсу. Для цього був сформований відділ практики, [7, арк. 30], який забезпечував студентам змогу апробувати свої знання під час проходження стажування у Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, Конституційному Суді України, місцевих органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, правоохоронних органах та господарюючих суб'єктах.

Прагнучи вдосконалити практичні навички студентів, керівництво інституту створило

юридичну клініку, до роботи в якій активно залучалися викладачі та студенти четвертих–п'ятих курсів. Юридична клініка стала однією з баз практики студентів юридичного факультету, а у 2010 році виборола першість серед юридичних клінік вищих навчальних закладів України і у квітні того ж року представляла Україну на Всесвітньому конкурсі юридичних клінік, який відбувся у м. Гонконг (КНР) [8, с. 86]. Нині клініка працює за програмою розвитку ООН «Сприяння неупередженості рад Хмельниччини». «Юридична клініка» і «Студентський бізнес-центр» як структурний підрозділ факультету управління та економіки надають безкоштовні економічні та юридичні послуги малозабезпеченим верствам населення області.

Наполегливий пошук формування викладацького складу, здатного здійснювати навчально-виховний та науковий процес, займав чільне місце. Для його реалізації керівництво прийняло рішення готувати викладацький склад із випускників першого випуску та викладачів інституту. Дванадцять випускників інституту було направлено в аспірантури провідних навчальних та наукових закладів України. Ще шестеро викладачів інституту були прикріплені здобувачами. Стратегічний задум співдиректорів щодо розв'язання кадрового питання справдився. Уже в травні 2000 року відбувся перший захист кандидатської дисертації [9].

Рішенням десятої сесії Хмельницької обласної ради від 29 лютого 2000 року було затверджено Статут Хмельницького інституту управління та права, за яким управління його діяльністю здійснює уповноважений засновником ректор. Дванадцята сесія Хмельницької обласної ради 6 липня 2000 року призначила ректором інституту В. М. Олуйка [10, арк. 69]. В. К. Андрушко був призначений проректором з нормативного та науково-методичного забезпечення підготовки спеціалістів, а Л. І. Чорний став проректором з навчальної роботи [11, арк. 108 – 113].

Дії керівництва спрямовувалися на виконання Указу Президента України від 29 березня 2001 року «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» з метою

створення більш сприятливих умов для здобуття молоддю області вищої освіти. Кафедри навчального закладу спільно з відділом виховної роботи інституту відпрацювали механізм співробітництва з Хмельницьким спеціалізованим ліцеєм-інтернатом поглибленої підготовки в галузі науки, Кам'янець-Подільським ліцеєм, Шепетівським навчально-виховним комплексом № 1 та Хмельницькою спеціалізованою школою № 8 для виявлення обдарованих випускників через залучення їх до роботи у студентських гуртках [12, арк. 88 – 90]. Це дозволило інституту започаткувати проведення обласних відкритих учнівських олімпіад серед випускників і виявити кращих майбутніх студентів. Керівництво інституту внесло пропозиції облдержадміністрації та обласній раді щодо цільової підготовки юристів та управлінців для потреб органів місцевого самоврядування з числа обдарованих випускників шкіл за бюджетні кошти [13, арк. 169 – 170].

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 866 «Про військову підготовку студентів вищих навчальних закладів за програмою офіцерів запасу» дала можливість керівництву навчального закладу створити на базі Національної академії Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького кафедри військової підготовки студентів навчального закладу за програмою офіцерів запасу. Військова підготовка включалася до освітньо-професійних програм інституту як самостійна дисципліна і складалася з теоретичного і практичного курсів навчання, а також навчальних зборів упродовж третього та четвертого курсів [14, арк. 158 – 163]. За п'ятнадцять років майже 500 випускників отримали офіцерське звання молодшого лейтенанта.

Підготовка висококваліфікованих юристів, державних службовців та управлінців неможлива без необхідної наукової та навчально-методичної джерельної бази. Керівництво навчального закладу проводило цілеспрямовану роботу щодо забезпечення необхідним приміщенням наукової бібліотеки та формування бібліотечного фонду. У 2007 році для бібліотеки придбано спеціально облаштоване приміщення, в якому розміщений книжковий фонд у 78 702 примірників сучасної навчальної та

наукової літератури, що видається в Україні, з правознавства, економіки, фінансів, управління [15, с. 282 – 284]. Через світову мережу Інтернет та інформаційно-пошукову систему «Ліга-закон», українську науково-освітню мережу УРАН студенти мають персональний доступ до наукових часописів та інформаційних ресурсів провідних видавництв світу.

Одночасно робився акцент на залучення науково-педагогічних працівників та студентів до активної наукової роботи. У навчальному закладі започатковувалися щорічні звітні наукові конференції науковців–викладачів, докторантів та аспірантів. У 2001 році створюється науково-дослідний сектор. Пізніше він реорганізовується в науково-дослідну частину, якій підпорядковується вся наукова робота в інституті. Це активізувало наукову роботу кафедр факультетів, зокрема роботу студентських наукових гуртків, які сприяли запровадженню щорічних студентських конференцій. У жовтні 2002 року були започатковані перші Всеукраїнські юридичні читання студентів та аспірантів як форум молодих учених нашої держави [16, арк. 119]. Наукова діяльність кафедр навчального закладу, спектр проведених наукових конференцій, в тому числі і міжнародних, свідчать про становлення університету як наукового центру, де проходить підготовка фахівців високого рівня та формуються наукові школи для глибокого опанування знань із галузей права та управління.

Для забезпечення належного навчального процесу силами науково-педагогічних працівників щорічно почали друкуватись до двох десятків наукових та навчально-методичних праць. За останні десять років опубліковано більше 90 монографій, 170 підручників та навчальних посібників, у тому числі 41 з грифом Міністерства освіти і науки України.

З 2002 року в університеті започатковано випуск наукового фахового видання «Університетські наукові записки». Часопис включено до переліку наукових фахових видань України, в яких публікуються результати дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата юридичних, економічних наук та наук з державного управління. У ньому, крім праць представників провідних

вітчизняних наукових шкіл, широко репрезентовані наукові праці зарубіжних авторів, серед яких праці представників навчальних та наукових закладів Казані, Белгорода, Єкатеринбурга, Нового Саду (Сербія), Любліна та Гданська (Польща), Мінська (Білорусь), Астани та Алма-Ати (Казахстан), Баку (Азербайджан), Душанбе (Таджикистан).

Знаковим для навчального закладу став 2004 рік. Пройшовши атестаційну та акредитаційну експертизи, на підставі висновків Державної акредитаційної комісії та на пропозицію Хмельницької обласної державної адміністрації, обласної ради Хмельницький інститут регіонального управління та права було реорганізовано у Хмельницький університет управління та права.

Керівництво університету, проаналізувавши роботу викладачів вищої кваліфікації, відзначало, що політика залучення науково-педагогічних працівників з інших навчальних закладів та міст України не слугувала формуванню стабільного науково-педагогічного колективу, адже, пропрацювавши кілька років і отримавши квартири, вони, як правило, повертались назад у великі міста. Ректорат прийняв рішення про збільшення питомої ваги викладачів із науковими ступенями та науковими знаннями за рахунок обдарованих і талановитих випускників та викладачів навчального закладу, як це було у свій час задумано В. К. Андрушком та Л. І. Чорним. Сподівання справдились. За 17 років понад 70 випускників та викладачів навчального закладу захистили кандидатські, 14 – докторські дисертації. Зараз освітній процес забезпечують 127 науково-педагогічних працівників, з яких 22 доктора наук, 77 кандидатів наук, в т.ч. 18 професорів, 55 доцентів, 2 академіка Академії наук вищої освіти України, 2 члени-кореспонденти Національної академії правових наук України, 4 заслужених юристи України та 1 заслужений працівник освіти України. До речі, у 1992 році, коли був відкритий університет у м. Хмельницькому працював лише один кандидат юридичних наук. Цей штрих засвідчує внесок університету у науковий потенціал обласного центру.

В університеті працює аспірантура за спеціальностями – 051 Економіка, 072 Фінанси,

банківська справа та страхування, 081 Право, в якій навчаються 50 аспірантів стаціонарної та заочної форми навчання. За останні два роки 6 з них захистили кандидатські дисертації.

У грудні 2008 року відбулася зміна керівництва університету. Виконуючим обов'язки ректора було призначено Л. І. Чорного, а з травня 2009 року обласна рада доручила очолити навчальний заклад декану юридичного факультету, кандидату юридичних наук, доценту О. М. Омельчуку. У вересні 2015 року на перших виборах ректором обрано на альтернативній основі доктора юридичних наук, професора О. М. Омельчука.

На даний час навчальний заклад за допомогою дванадцяти кафедр забезпечує високий рівень підготовки фахівців за ступенями бакалавра, спеціаліста та магістра і здійснює підготовку висококваліфікованих фахівців за такими спеціальностями: 081 Право, 281 Публічне управління та адміністрування, 073 Фінанси, банківська справа та страхування, 073 Менеджмент. Загалом за період діяльності університету підготовлено понад 8 700 правознавців та управлінців, які працюють у провідних підприємствах області, в органах державної влади та місцевого самоврядування, судових та правоохоронних органах.

При підготовці юристів та управлінців університет активно співпрацює з вітчизняними і

зарубіжними вищими навчальними закладами та науковими установами. Зокрема з Університетом Герц та Потсдамським університетом (Німеччина), Університетом Коменського в Братиславі (Словаччина), Вищою школою адміністрації (м. Бельсько-Бяла, Республіка Польща), Білоруським державним університетом, Академією управління при Президентіві Республіки Білорусь та іншими навчальними закладами. Університет бере участь у міжнародному TEMPUS проекті із впровадженням вивчення альтернативних способів вирішення спорів для забезпечення прав людини. Партнерами за цим проектом є дев'ять навчальних закладів Німеччини, Італії, Польщі, Литви, Республіки Білорусь та України.

За період свого становлення і розбудови Хмельницький університет управління та права здобув визнання елітного навчального закладу з гідним рівнем освіти, чудовою матеріально-технічною базою та високим науковим потенціалом. Своє 25-річчя колектив університету зустрічає, заслуживши високий авторитет, отримавши широку популярність і наукове визнання серед вищих навчальних закладів України, сповнений творчих сил, енергії, бажання примножити свої результати новими досягненнями у навчальній, науковій, методичній та виховній роботі.

Список використаних джерел та літератури

1. Відомчий архів Хмельницького філіалу Одеського відкритого університету (далі — ВА ХФОВУ). — Наказ № 1 від 16 липня 1992 р. — Арк. 2.
2. ВА ХФОВУ. — Наказ № 5 від 27 липня 1992 р. — Арк. 9.
3. ВА ХФОВУ. — Наказ № 14 від 15 жовтня 1992 р. — Арк. 26.
4. ВА ХФОВУ. — Наказ № 14 від 15 жовтня 1992 р. — Арк. 26–27.
5. ВА ХФОВУ. — Висновок експертної комісії по ліцензуванню Одеського відкритого університету та Хмельницького філіалу Одеського відкритого університету. — 2 квітня 1993 р. — Арк. 1.
6. Акредитаційна справа Хмельницького університету управління та права щодо проведення чергової акредитації діяльності з надання освітніх послуг у сфері вищої освіти з підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра з галузі знань 0304 «Право» напрямку 6.030401 «Правознавство», підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста з галузі знань 0304 «Право» спеціальності 7.03040101 «Правознавство» та перепідготовки спеціалістів за спеціальністю 7.060101 «Правознавство» напрямку підготовки 0601 «Право» і 7.03040101 «Правознавство» галузі знань 0304 «Право». — Хмельницький, 2012. — С. 86.
7. Відомчий архів Хмельницького інституту регіонального управління та права (ВА ХІРУП). Наказ № 36–к від 15 січня 1996 р. — Арк. 30.
8. Акредитаційна справа Хмельницького університету управління та права щодо проведення чергової акредитації діяльності з надання освітніх послуг у сфері вищої освіти з підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра з галузі знань 0304 «Право» напрямку 6.030401 «Правознавство», підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста з галузі знань 0304 «Право» спеціальності 7.03040101 «Правознавство» та перепідготовки спеціалістів за спеціальністю 7.060101 «Правознавство» напрямку підготовки 0601 «Право» і 7.03040101 «Правознавство» галузі знань 0304 «Право». — Хмельницький, 2012. — С. 86.

9. Місінкевич, Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. Л. Місінкевич. — К., 2000. — 19 с.
10. ВА ХІРУП. — Наказ № 266 від 18 липня 2000 р. — Арк. 69.
11. ВА ХІРУП. — Наказ № 494 від 25 жовтня 2000 р. — Арк. 108–113.
12. ВА ХІРУП. — Наказ № 710 від 16 жовтня 2001 р. — Арк. 88–90.
13. ВА ХІРУП. — Наказ № 84 від 19 квітня 2002 р. — Арк. 169–170.
14. ВА ХІРУП. — Наказ № 81 від 10 квітня 2002 р. — Арк. 158–163.
15. Ліцензійна справа Хмельницького університету управління та права про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг, пов'язаних з одержанням освіти на рівні кваліфікаційних вимог до підготовки до вступу у вищі навчальні заклади громадян України. — Хмельницький, 2012. — С. 282–284.
16. ВА ХІРУП Наказ № 274 від 14 жовтня 2002 р. — С. 119.
-

ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОФІКАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921-1928)

В статті аналізується стан електрофікації на Поділлі на початку 20-х років ХХ ст. Досліджується діяльність радянської влади з розвитку галузі в регіоні. З'ясовано труднощі та досягнення в проведенні електрофікації, участь подолян у цій справі.

Ключові слова: мережа, локомотив, електрофікація, електростанція, турбіна.

Сучасний світ важко уявити без повсюдного використання електрики. Особливо вражає розмах використання цього досягнення людства в країнах Європи. За цим показником Україна суттєво поступається їм. Щоб краще зрозуміти причини цього, доцільно проаналізувати стан електрофікації країни в роки нової економічної політики, коли було закладено основи подальшої політики в цій сфері. З врахуванням здійснюваної в Україні політики децентралізації метою даної статті є аналіз цих процесів на прикладі прикордонного Поділля. Зауважимо, що дана проблема лише частково розглядалася в працях П. Слободянюка [1], М. Шафінського [2] та «Нарисах історії Поділля» [3]. Проте ще відсутні узагальнюючі роботи.

Чинником, який мав стратегічний вплив на відновлення та розвиток промисловості, була електроенергетика. Її стан у краї був незадовільним. Так, в одному з найбільших промислових центрів Поділля, Проскуріві, збудована в 1911 р. електростанція загальною потужністю 245 кінських сил (180 квт.) була в аварійному стані, через що тиск в котлах був зменшений на третину. Всі три агрегати, працюючи одночасно, забезпечували лише 130 кінських сил потужності, що дозволяло виробити 95,5 квт. електрики. До того ж через зношеність мереж втрачалося до 25 % струму. Невеликі «підстанції», тобто локомотиви на підприємствах і гідроустановки на млинах, не могли суттєво вплинути на хронічний дефіцит електроенергії [2, с. 4].

Відтак постала необхідність не лише реконструкції діючих і пуску непрацюючих електростанцій, а й будівництва нових. Насамперед за вказівкою комісії з електрифікації України органи губраднаргоспу провели оцінку стану

справ у енергетиці краю. Зібрані матеріали лягли в основу роботи створеного у Вінниці в жовтні 1921 р. відділу електрифікації раднаргоспу. На проведеній невдовзі губернській міжвідомчій нараді за участі комісії з Москви напрацювали план електрифікації регіону. З огляду на відсутність коштів для будівництва й утримання великих районних електростанцій, на нараді визнали за доцільне обмежитися облаштуванням невеликих електростанцій на водяних млинах і закінчити вже розпочаті роботи. Загалом план передбачав будівництво 16 електростанцій [3, с. 223; 2, с. 4; 4, с. 25-26;]. Повітвиконкоми мали розробити детальний план для свого повіту та подати його до губекономнаради [5, арк. 34]. Важливе значення для старту програми електрифікації мав урочистий пуск у листопаді 1921 р. першої з включених до неї електростанцій – Новоушицької імені Жовтневої революції [3, с. 223]. Щоб краще зрозуміти значення даної події, звернімо увагу на те, що через два роки для проведення поточного ремонту обладнання вартістю 57 крб. 50 коп. сріблом довелося влаштувати спектакль, оскільки грошей ні у станції, ні у райвиконкому не було [6, арк. 213 зв.].

Невдовзі після ухвалення програми електрифікації І губернський з'їзд заввідділів комунгоспів поставив завдання відшукати кошти для відновлення всіх електростанцій і доведення їхньої потужності до довоєнного рівня. Водночас категорично заборонялося здавати електростанції в оренду [3, с. 4]. Проте така заборона не зашкодила президії губвиконкому 27 березня 1922 р. передати Томашпільську електростанцію Ямпільського повіту в концесійне користування на 20 років Томашпільській райфілії за «умови безкоштовного постачання

20 % енергії для освітлення державних установ і квартир відповідальних працівників” [7, арк. 15].

Особливе значення зазначений план надавав проведенню обстеження річок Поділля для встановлення їхнього енергетичного потенціалу. Зокрема, завідувач Брацлавським повземвідділу, обґрунтовуючи 17 березня 1922 р. повітекономнаradі необхідність створення повітової комісії з електрифікації та обстеження потенціалу річок, наголошував, що проведення електрифікації має “промислове, сільськогосподарське та споживчо-освітлювальне значення”. На його думку, використання “водяного вугілля” дозволило б забезпечити електроенергією роботу “5 великих млинів (з яких 3 найкращі), 16 сукновалень, 17 економій та освітити 30 сіл”. Зазначимо, що на підтримку електрифікації активно виступали селяни. Так, загальні збори в с. Яруга Ямпільського повіту 26 грудня 1922 р., заслухавши доповідь представника сільгоспкооперації, не лише “вітали такий захід як електрифікація”, а й вирішили створити спеціальний зерновий фонд для її проведення. Кожен двір мав внести до нього “10 пудів зернового хліба, причому 5 пуд. впродовж двох тижнів після зборів і 5 пуд. після врожаю 1923 р.” [8, с. 173-174, 240].

Не залишалися осторонь проблем енергетиків і органи радянської влади. Так, президія Кам’янецького окрвиконкому на засіданні 25 березня 1923 р. затвердила кошторис на ремонт Кам’янецької електростанції “на суму 6960 крб. 30 коп. або 174 тис. крб. в грошових знаках 1923 р. за курсом дня фондової комісії на 23/III-23 р.”. Разом з тим, враховуючи, що вилучення такої значної суми з місцевого бюджету боляче зачепить установи та організації, які фінансуються з нього, президія ОВК звернулася до губвиконкому та губкомгоспу з проханням виділити дотацію на ремонт у розмірі 50 % кошторису [9, арк. 17].

Велике значення мало створення 23 серпня 1924 р. акціонерного товариства “Вінелектро”. Основні пайовики – губвиконком, Укрдержспирт і Цукротрест – передали до статутного капіталу Тиврівську та Браїлівську ГЕС, а також два товарних млини в селах Демидівка та Сутиски Вінницької округи загальною вартіс-

тю 301 тис. червінців. Основу фінансової стабільності товариства мали забезпечувати зазначені млини, щорічна дохідність яких “при нормальній експлуатації” становила 120 тис. червінців [10, арк. 18; 11, арк. 3; 12, арк. 100 зв.]. 24 жовтня 1924 р. робоча трійка губвиконкому запропонувала всім установам та організаціям краю, всім окрвиконкомам “внести до “Вінелектро” по одному паю, як мінімум”. Проте відгукнулися лише Вінницький і Тульчинський окрвиконкоми, внісши 600 крб. і 100 крб. відповідно, та ще шість губернських установ, які внесли по 100 крб. [13, арк. 384, 389].

Передбачалося впродовж трьох років модернізувати у Вінницькій окрузі ці ГЕС й збільшити їхні потужності до 200 і 120 кінських сил відповідно та збудувати “крупну станцію Вітавську (с. Вітава біля Гнівані) на 800 кінських сил”. Завдяки цьому загальна потужність електростанцій дозволила б електрифікувати 45-50 сіл з 75 тис. селян [10, арк. 18, 40].

Задля створення привабливого іміджу товариства ще на етапі формування за підтримки мешканців швидкими темпами були проведено освітлення в с. Демидівка Жмеринського району Вінницької округи в квітні 1924 р. Тут у млині встановили турбіну потужністю 30 кінських сил, проклали п’ять кілометрів електроліній і встановили “виключно селянам – 250 лампочок”. Досвід проведення робіт у с. Демидівці показав, що масштабні роботи в цьому напрямку неможливі без розвитку самодіяльності населення, оскільки власних коштів “Вінелектро” не вистачало. Крім того, це дало підстави просити в губвиконкому передати цей млин-електростанцію до статутного капіталу товариства [14, арк. 5].

Першим кроком товариства з реалізації цього плану стала угода з мешканцями Тиврівського району, яка передбачала проведення електрифікації 13 сіл у радіусі 25-30 верст довкола містечок Тиврів та Красне. Для проведення зазначених робіт було складено кошторис на 541,9 тис. червінців з планованим прибутком на суму 3016 крб. До фінансування долучився також Краснянський електрокооператив, внісши майже 5000 крб. Решту “внесли держоргани та держпідприємства”. Велике значення мав товарний кредит, наданий Ленінградським елек-

тромашинобудівним трестом [11, арк. 3; 15, арк. 51]. Щоб пришвидшити реалізацію угоди, у вересні 1924 р. в Краснянському районі було створено один з перших в Україні електрокооперативів (статут таких кооперативів затвердили лише в грудні). Селяни самі копали ями під електроопори, перевозили та встановлювали стовпи, що забезпечило швидке прокладання високовольтної лінії електропередачі Тиврів-Красне довжиною 18 км і низьковольтної лінії завдовжки 6 км [10, арк. 19, 45; 11, арк. 4-5].

Завдяки спільним зусиллям енергетиків і місцевих мешканців електрифікація Краснянського району була завершена до 1 лютого 1925 р. Світло отримали м. Красне та сім сіл, а в них 2286 будинків і 7900 мешканців, або 50 % будинків. Тут встановили 1000 ламп потужністю 25 ват. Паралельно із завершенням цих робіт було уточнено плани на майбутнє. З урахуванням реальних можливостей “Вінелектро” запропонувало обмежити реконструкцію Тиврівської та Браїлівської ГЕС 120 і 85 кінськими силами відповідно і тимчасово відмовитися від спорудження Вітавської електростанції. Натомість пропонувалося на базі потужної греблі Сутиського млина, його генератора і турбіни в сусідньому непрацюючому винокурному заводі після невеликої модернізації при мінімальних затратах отримати електростанцію потужністю 175 кінських сил [10, арк. 77-79; 11, арк. 4-5]. Одночасно правління “Вінелектро” розвинуло ідею електрокооперативів, запропонувавши об’єднати їх у Електросоюз. Крім того, пропонувалося, щоб для проведення електрифікації певної місцевості електрокооператив укладав договір на здійснення відповідних робіт з “Вінелектро” та вносив 10 % їхньої вартості як заставу. Ще 10 % слід було вносити по завершенню робіт і отримати право власності на електростанцію та мережі. Решту 80 % електрокооперація мала покривати векселями на три роки. Така схема мала забезпечити “Вінелектро” ресурсами для отримання кредитів у електротресті та електробанку [10, арк. 80-81]. Робота в цьому напрямку дозволила вже до 1 жовтня 1925 р. створити на Поділлі десять електрокооперативів, які об’єднували чотири тисячі пайщиків-селян [4, с. 74].

Результативна робота “Вінелектро” та запропонований ним план знайшли підтримку у губвиконкомі, який у лютому 1925 р. запропонував йому поширити свою діяльність на все Поділля. Зазначимо, що бюро Подільського губкому КП(б)У аналогічну рекомендацію ухвалило ще 21 серпня 1924 р. Відтак товариство, спираючись на дані губземвідділу, провело оцінку енергетичних запасів губернії. За мінімальними підрахунками гідроресурси головної водної магістралі краю – Південного Бугу – становили 6000 кінських сил. Це дозволяло, на думку енергетиків, “мати нові гідроустановки” біля с. Сабарова, Вітави, Тиврова та Янева Вінницької округи, с. Печари – Тульчинської, с. Райгорода, Губника, Тростянца і Хоцеватового – Гайсинської. Крім того, пропонувалося збудувати ГЕС в Кам’яні-Подільському на річці Смотрич і в м. Калюс на р. Калюс Кам’янецької округи. У Могилівській окрузі мали з’явитися дві ГЕС на р. Мурафа. Звернули увагу також на поклади торфу. Експерти дійшли до висновку, що при використанні його як палива для електростанцій запасів вистачить на “50 років при вісімнадцятигодинній роботі щодня, для 3000 кінських сил” [8, с. 401; 10, арк. 79-80].

Раціональне використання можливостей великих і середніх млинів дозволило на їхній основі досить швидко обладнати ГЕС. Вже в 1925 р. такі електростанції вносили певну частку в електрифікацію краю. Так, у Тульчинській окрузі з 10 електростанцій 4 загальною потужністю 43 квт. були створені на базі млинів. Вони виробили в 1925 р. 17,8 % всієї електроенергії, а в 1927 р. – 15,6 % [16, арк. 21]. Така робота була особливо нагальною з огляду на погіршення стану електростанцій, які давно перебували в експлуатації. Так, на засіданні президії Проскурівського ОВК 19 лютого 1925 р. технічний стан Проскурівської електростанції визнали “дуже критичним” і, якщо терміново не вжити заходів, то “праця станції повинна припинитися, вважаючи на те, що в настоящій мент усі двигуни перевантажені, що всі вони потребують ремонту” [17, арк. 131]. Схоже попередження щодо Тульчинської електростанції проігнорували. Унаслідок

чого через “перевантаженість машин” сталася “зіпсованість машин” [16, арк. 171 зв.].

Враховуючи дефіцит електроенергії, постійний брак коштів на ремонт обладнання, окркомунгоспи постійно тримали в полі зору тарифи на електрику. Оскільки звичні в наш час електролічильники ще не застосовувалися, то споживачі укладали договори на оплату спожитої електроенергії відповідно до кількості ламп та їхньої яскравості чи електроприладів (промислові споживачі). Найчастіше використовувалися лампи в 16 і 25 свічок*. В разі не своєчасної сплати боржників слід було відмикати від мережі та стягувати заборгованість у судовому порядку. Для населення та торгових закладів електрика подавалася з “4 годин ранку до 1 години ночі” [18, арк. 4 зв.].

Значні зусилля спрямовувалися на будівництво запланованих ще в 1921 р. електростанцій. Тому пуск у 1924 р. Сабарівської, в 1926 р. – Браїлівської та в 1928 – Брацлавської ГЕС відзначали як великі свята. У 1927 р. розпочалося будівництво низки нових потужностей. Зокрема, гідроелектростанції в 450 кінських сил “на водоспаді у Кам’янці” [19, арк. 35 зв.]. Для забезпечення Проскурівської округи електроенергією запланували будівництво дизель-генераторної електростанції в 1200 кінських сил у Проскурові [1].

Таким чином, навіть враховуючи певні досягнення в царині проведення електрофікації на Поділлі, на кінець двадцятих років край залишався переважно без благ електроенергетики.

Список використаних джерел та літератури

1. Слободянюк П. Я. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля. URL: <http://www.hoe.com.ua/index.php?r=49>.
2. Шафінський М. Ще як млини з турбінами були. Енергія. Газета ПАТ “Хмельницькобленерго”. 2014. №4-5 (201-201). Квіт.-трав. С. 4.
3. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. Хмельницький: Облполіграф-видав, 1990. 327 с.
4. Социалистическое строительство на Винничине: Документы и материалы: (1921–1941). [Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др.]. Одесса: Маяк, 1987. 272 с.
5. ДАВО (Державний архів Вінницької області), ф.р. 925, оп. 1, спр. 200.
6. ДАХМО (Державний архів Хмельницької області), ф.р. 337, оп. 1, спр. 8.
7. ДАВО, ф.р. 925, оп. 1, спр. 806.
8. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. Вінниця, 1957. 560 с.
9. ДАХМО, ф.р. 337, оп. 1, спр. 11.
10. ДАВО, ф.п. 1, оп. 1, спр. 546.
11. ДАВО, ф.п. 1, оп. 1, спр. 547.
12. ДАВО, ф.р. 925, оп. 1, спр. 423.
13. ДАВО, ф.р. 925, оп. 1, спр. 130.
14. ДАХМО, ф.р. 337, оп. 1, спр. 70.
15. ДАВО, ф.п. 1, оп. 1, спр. 242.
16. ДАВО, ф.п. 33, оп. 1, спр. 511.
17. ДАХМО, ф.р. 926, оп. 1, спр. 2.
18. ДАХМО, ф.р. 337, оп. 1, спр. 444.
19. ДАХМО, ф.р. 337, оп. 1, спр. 508-А.
20. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.]. Вид. 2-е., випр. Київ: Аконіт, 2001. Т. 3 (П-Я). 862 с.

* Одиниця виміру сили світла [20, с. 255].

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ В ЛИПНІ-ЛИСТОПАДІ 1917 РОКУ

Стаття присвячена історії Поділля та Південно-Східної Волині за часів Центральної Ради. Досліджується суспільно-політичне життя та соціально-економічні процеси впродовж липня – листопада 1917 року. Робиться спроба відтворити цілісну картину подій тих часів.

Ключові слова: Поділля, Південно-Східна Волинь, Тимчасовий уряд, Центральна Рада.

Лютневі події 1917 року в Петрограді дали поштовх до розгортання українського національно-визвольного руху, який очолила Центральна Рада. Розпочалася нова сторінка вітчизняної історії, яка безпосередньо була пов'язана з Поділлям та Південно-Східною Волиною. У ній досить колоритним видався проміжок з липня по листопад 1917 року, впродовж якого розгорталися бурхливі суспільно-політичні події та соціально-економічні процеси. Події цього часу знайшли відображення в наукових дослідженнях радянських [1-3] і сучасних вітчизняних [4-6] істориків. Проте їх роботи не дають змогу відтворити цілісну картину подій тих часів, що і спонукало до появи даної статті.

Липневі події 1917 року в Києві (проголошення II Універсалу Центральної Ради, збройний виступ полуботківців) та й по всій Україні яскраво висвітлили складність, суперечливість революційних національно-визвольних процесів. Тимчасовий уряд і його органи на місцях продовжували великодержавну політику царизму. Така ситуація неодноразово обговорювалася на засіданнях Центральної Ради. Серед них предметом уваги були й Поділля та Південно-Східна Волинь, зокрема повідомлення про арешт Кам'янець-Подільського повітового комісара П.Блонського, який був прибічником Центральної Ради [7, с.544].

Влітку і восени 1917 року Центральна Рада проводила цілеспрямовану роботу по створенню інституцій української державності. Для цього на місцях рекомендувалось демократичними методами обирати на керівні посади прихильників автономії України та переобирати її противників. Відповідно до цього губкомісару П. Александрову було висловлено недовір'я

і він пішов у відставку. На його місце обрано М. Стаховського, котрий мав обійняти посаду 1 серпня 1917 року, але через опір Тимчасового уряду був затверджений лише 7 вересня [6, с.14].

Центральна петербурзька влада всіляко намагалася обмежити права Генерального Секретаріату і тому 4 серпня 1917 року видала «Тимчасову Інструкцію», за якою значно звужувалась його компетенція. Документ викликав обурення у подолян [8, с.666-667].

Український уряд не став утворювати нові органи влади на місцях, а намагався використати ті структури, які вже існували. На Поділлі та Південно-Східній Волині місцеві державні інституції фактично перебували в руках патріотично налаштованих українців – прихильників Центральної Ради. Разом з тим, в осінні місяці посилювалась більшовизація масових солдатських організацій – рад і комітетів. Більшовизовані солдати дедалі більше справляли вплив на розвиток подій. З наближенням повстання центральні органи більшовиків цілеспрямовано посилювали зв'язки з фронтом.

Влітку 1917 року в Україні, під впливом більшовицької пропаганди, почались масові заворушення: селяни підпалювали поміщицькі економії, грабували реманент, худобу, вирубували ліси тощо. Те ж саме мало місце і на Поділлі та Південно-Східній Волині. До осені 1917 року селянські заворушення набули масовості в Літинському, Новоушицькому, Могилів-Подільському та Проскурівському повітах [9, с.11]. Значного розмаху набули селянські виступи і на теренах Південно-Східної Волині, особливо на Старокостянтинівщині та Ізяславщині [10, с.26-27; 34; 38-39]. Від поміщиків,

місцевих властей посипались численні прохання про присилку війська [9, с.88-89; 11, с.363]. Почастішали каральні експедиції. В Барі, Летичеві, Літині, Деражні, Копайгороді та Жмеринці було оголошено військовий стан. Іноді цілі військові частини знімалися з фронту і відряджались у тил для придушення селянських виступів. Однак, репресивні дії властей, військових частин і міліції, як правило, ефекту не давали, здебільшого завершувались безрезультатно, викликали в масах селянства обурення й рішучий спротив. Нерідко солдати, надіслані для приборкання селян, виявляли до них співчуття, переходили на їх бік, проводили революційну агітацію. Навіть козачі частини переставали бути опорою ладу, що агонізував [9, с.119]. Донесення Подільського губернського комісара та рапорти начальника військової міліції за серпень 1917 року свідчать про значну кількість самоправних дій населення краю, постійні пограбування, насильства [12, с.42-49].

Тим часом обстановка в країні загострювалась. Розвал промисловості та транспорту, перебої з постачанням продуктів харчування населенню і армії призводили до широкого невдоволення. У містах і селах Поділля та Південно-Східної Волині склалось важке продовольче становище, яке ще більше загострилося в другій половині вересня. У деяких місцях спалахували голодні бунти. Нестача продовольства найбільше відчувалась у Кам'янці-Подільському, де була велика концентрація військових і біженців з прикордонних місцевостей [6, с.13]. Окрім того армійські частини забирали у місцевого населення більшу частину продовольства, солдати часто чинили бешкети, пограбування. Дезертирство набувало нечуваних розмірів. Перебування військових частин російської армії на Поділлі порівнювали з монголо-татарським нашествям [6, с.13]. Особливо «відзначався» збільшовизований 2-й гвардійський корпус [8, с.856-859]. Дійшло навіть до такого ганебного явища, як єврейські погроми. Активно себе проявили солдати і в вирубці лісу. Становище ускладнювало і нагромадження великої кількості зброї у селян. Лише в одному повіті міліція Кавказької дивізії конфіскувала 80 гранат. Загальна картина становища все більше свідчила про падіння і

безсилість влади. Ситуацію ускладнювала інфляція [8, с.856-859].

Селянські заворушення на Поділлі та Південно-Східній Волині ще більш активізувались восени 1917 року. Так, поміщик Глембіцький скаржився на захоплення його майна селянами Тележинець і Азинковець Пилявецької волості Літинського повіту [9, с.112]. Дійшло до того, що селяни Янова, захопили церковну землю, а мешканці Стражгорода, крім землі, захопили церкву, квартиру священника, а його самого вигнали з приходу [9, с.90-91]. Подібна ситуація повторилась у Тополівці Гайсинського повіту [9, с.100-101]. В жовтні в ці райони знову прийшлося направляти для придушення безпорядків козачі частини [9, с.137]. В листопаді було конфісковано землі і ліси Барського та Сатанівського монастирів [13, с.14]. Поряд з цим відбуваються селянські виступи в Ізяславському та Старокостянтинівському повітах. В центрі уваги стали маєтки графів Потоцьких і Грохольських [10, с.60, 62.64, 67, 68, 74]. Тоді ж було вбито князя Сангушко, пограбовано і спалено його палац у Славуті, а його маєтки і майно взято під контроль сільських комітетів [10, с.77].

Гострота земельного питання була найважливішою причиною розгромів поміщицьких маєтків, проте треба брати до уваги й загальне руйнування усталених соціальних зв'язків в умовах війни та агресивну соціальну демагогію лівих політичних партій [13, с.15].

Активним дестабілізуючим фактором були збільшовизовані війська. Так, наприкінці вересня 1917 року Подільський губернський комісар М. Стаховський інформував в Петроград про безчинства військових. Особливо постраждали Летичівський, Могилів-Подільський і Літинський повіти. В останньому впродовж жовтня прокотилася хвиля масових розгромів винокурних заводів, складів, маєтків [14, с.543-535].

Станом на вересень-жовтень 1917 року на Поділлі було зафіксовано 74 селянських виступів. По Україні цей показник поступався лише Київщині, Волині і Харківщині [15, с.384]. Хвиля аграрного екстремізму ще більше зростала після ухвалення більшовиками декрету про землі [13, с. 15].

Кінець літа та початок осені 1917 року характеризувалися майже цілковитою руйнацією громадського порядку. Правові, моральні та релігійні норми людської поведінки стрімко втрачали свій регулюючий вплив, поступаючи п'яному відчуттю всездозволеності і безкарності. Мирні й дружелюбні демонстрації перших місяців життя «без царя» змінилися масовими акціями, на яких промови та гасла ставали дедалі радикальнішими, а поведінка мітингуючих – агресивнішою, що відбивало всяке бажання громадян приєднатися до них. Активізувався місцевий кримінальний елемент. Почастішали розбійні напади, вбивства, пограбування та погроми. Зброя була у вільному продажу і купити її міг будь-хто, продавали свої гвинтівки солдати. Шахраї грали на вулицях у карти [5, с.134-141].

Адміністративне управління промисловістю було повністю дезорганізовано, різко скоротилося виробництво, впала продуктивність праці. Багато підприємств страйкувало. Промислових товарів у продажу не було, продуктивні продавалися за шаленими цінами і те з перебоями. Наприкінці серпня ціни на хліб зросли у 2 рази і сягнули 28-36 коп. за фунт. Спроби правління Подільського Союзу кредитних кооперативів придбати мануфактури у Києві та Москві зазнали невдачі. Щось купити можна було лише у спекулянтів. У вересні в обігу з'явилися не забезпечені золотом «керенки». Карбованець стрімко втрачав курс по відношенню до світових валют. Фабриканти та виробники відмовлялися відпускати товар за банківськими рахунками і вимагали виплат готівкою. Місцева влада не мала коштів ані на те, щоб закуповувати товари першої необхідності, ані на виплату заробітної платні працівникам організацій та установ [5, с.142-143]. На тлі цього влада стрімко втрачала авторитет.

Такий стан в губернії викликав велике занепокоєння у Подільського губкомісара. В вересневому донесенні Головному управлінню у справах міліції він констатував, що положення губернії в питанні забезпечення особистої і майнової безпеки громадян незадовільне [12, с.53-55].

Влітку – восени 1917 року дедалі більших обертів набуває процес українізації війська.

Найуспішнішим вів був серед частини 34-го корпусу, коли командуючим його призначили П. Скоропадського. Попри обнадійливі сподівання, мало місце чимало труднощів [16, с.72-73].

У серпні на території Південно-Східної Волині зароджується рух вільного козацтва. Головним завданням якого стала організація загонів самооборони. Крім того, ці загоны виконували функції громадської міліції, підтримували порядок і спокій у краї, охороняли майно і життя громадян, боролися з дезертирством [11, с.365].

У цей час 29 вересня 1917 року, під тиском українського руху, фронтове командування спільно з комісарами дає дозвіл арміям Південно-Західного фронту на проведення фронтового українського з'їзду [8, с.801-805].

Паралельно з підготовкою до українського з'їзду армій Південно-Західного фронту в Могилів-Подільському відбулось зібрання вояків-українців 8-ї армії Румунського фронт [8, с.856-859]. У результаті обговорення прийнято постанову, в якій засуджувалась діяльність Тимчасового уряду щодо України, української справи, Генерального секретарства. На з'їзді було висловлено ідею, в якій Центральній Раді пропонувалось самостійно взяти владу в Україні (в етнографічних межах) в свої руки. Окрім того було прийнято постанову про необхідність укладення миру без анексій і контрибуцій [8, с.856-859].

Активно впливали на настрої солдатських мас більшовики. Незважаючи на те, що обстановка в армії була особливо складною (поновились смертна кара, репресії, використання армії з каральною метою) більшовицька партія нарощувала свою діяльність. У війська Південно-Західного фронту, які дислокувались на Поділлі, часто навідувались лідери українських більшовиків (Є.Бош, М.Тарногородський). На масових мітингах вони дедалі частіше виходили переможцями у дискусіях [9, с.141].

Наприкінці серпня 1917 року розпочався Корніловський заколот. На захист революційних завоювань піднялось і Поділля. У Гайсині, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові створювались Комітети охорони революції, де більшість склали більшовики. Ними було проведено арешти усіх, хто міг виступити на

боці Корнілова, проведено зміни у адміністративному керівництві цих міст [12, с.53-55].

Загалом, осінь 1917 року виявилась насиченою різноманітними політичними зібраннями. У цей час у Летичеві, Кам'янці-Подільському, Вінниці відбулись повітові селянські з'їзди [8, с.801-805]. В окремих випадках повітові селянські з'їзди скликались місцевими радами робітничих і солдатських депутатів [8, с.801-805].

8-12 вересня 1917 року у Вінниці відбувся II Подільський губернський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, на якому було прийнято рішення про підтримку ідеї автономії України, сприяння закріпленню демократичних крайових організацій України (Центральної Ради і Секретаріату) [5, с.111].

Анархія в країні викликала велику тривогу в громадянства краю. За цих обставин 12 жовтня 1917 року були скликані надзвичайні Земські збори, які констатували факт зростання анархії та ухвалили просити допомоги в Генерального Секретаріату та побажання створення в сільській місцевості Поділля організацій Вільного Козацтва, які б боролися з контрреволюцією та анархією [6, с.14].

15 жовтня 1917 року губкомісару Поділля надійшла телеграма за підписом В.Винниченка, у якій пропонувалося зі всіх справ, що торкалися керівництва губернією, зноситися виключно з Генеральним Секретаріатом [6, с.14-15]. Відтак, місцева Подільська губернська адміністрація надалі виконувала вказівки лише вищих українських владних структур, утворених Центральною Радою.

На осінь 1917 року дедалі виразніше вимальовувалась революційна криза. Офіційна влада не лише не демонструвала впевненості, рішучості, наполегливості. Всі кроки ненавчливо спеціально підкреслювали її нездатність контролювати розвиток подій, повну розгубленість, пригніченість, дивний симбіоз паніки з апатією. Зволікання ж із розв'язанням нагальних завдань викликало зростаюче невдоволення мас.

Петроградський переворот став цілковитою несподіванкою для Центральної Ради. Засудження його останньою викликало невдоволення з боку більшовиків, які одразу ж вийшли

з неї. Назривав новий конфлікт. На захист Центральної Ради відгукнулися на фронті і в тилу. Серед тих підрозділів, які всупереч заборонам і погрозам російського командування вирушили до української столиці були й представники з Поділля. На початку листопада 1917 року до Києва прибув з Хмільника курінь імені Т. Шевченка (735 багнетів), під командою прапорщика Осадчого [17, с.91].

Після більшовицького перевороту в Петрограді, не лише в Києві, а й в інших регіонах України розпочалась боротьба за владу між більшовиками та українською владою. Не стали виключенням Поділля і Південно-Східна Волинь. У регіоні розташовувалося чимало збільшовизованих частин: 2-а Фінляндська дивізія (в районі Проскурова), 2-й гвардійський корпус (поблизу Жмеринки), 3-й Кавказький корпус (в районі Кам'янця-Подільського), 12-й корпус (в районі Ланцкоруня), 41-й корпус (в районі Сатанова) та ін. [17, с.156-159]. На численних мітингах і демонстраціях вояки Південно-Західного фронту вимагали негайного закінчення війни. Загальне прагнення до миру надзвичайно сприяло більшовицькій пропаганді.

Центром протистояння стала Вінниця, де активну роботу здійснювали більшовицькі пропагандисти, очолювані М. Тарногородським. На допомогу їм прибула з Києва Є. Бош, яка закликала захопити владу. Поштовхом до виступу стало небажання 15-го запасного полку виконувати наказ командування виступити на нові позиції на фронті. Наступного дня про підтримку бунтівників заявили солдати кулеметної роти, ремонтники ЕПК та 35-1 автоброньований взвод [5, с.160-162]. У той же день більшовиками було створено Ревком (голова М. Тарногородський) [1, с.126].

З огляду на небезпеку та відсутність в місті надійних військових частин у місті Центральної Рада вирішила направити туди війська під командуванням помічника комісара фронту В. Костицина [1, с.26-29].

Звістка про переворот у Петрограді та захоплення влади Раднаркомом спровокувала обидві сторони до негайних рішучих дій. Вранці 28 жовтня військам був оголошений наказ по гарнізону про боротьбу з більшовиками, після

чого сподівання на мирне вирішення конфлікту були вичерпані [5, с.173]. 30 жовтня більшовицький виступ було придушено. Частину збільшовизованих солдат вдалось роззброїти, а решта втекла до Жмеринки, де знаходились на той час полки 2-го збільшовизованого гвардійського корпусу. Отримавши звістку про події в місті, більшовицьке командування на чолі з Є.Бош направило на Вінницю два полки, і таким чином 2 листопада в місті, хоч і ненадовго, було встановлено радянську владу [9, с.160].

Більшовицький виступ у Вінниці знайшов свою підтримку і в регіоні. Сприяло цьому й прибуття на Південно-Західний фронт емісарів Раднаркому, які мали підпорядкувати війська більшовицькому урядові. На початку листопада владу Рад на певний час було встановлено у Проскуріві [1, с.132]. Підтримку влади Раднаркому оголосили мешканці та гарнізон Старокостянтинів [10, с.83]. В поле зору більшовиків потрапило і губернське місто. Підтримка була знайдена в частинах 3-го Кавказького корпусу, які дислокувались в Кам'янці-Подільському та навколишніх селах. 28-29 жовтня на Надзвичайному з'їзді делегатів корпусу було визнано Раднарком єдиною законною владою, обрано ВРК на чолі з більшовиком А. Макаркіним. 1 листопада 1917 року поширено радянську владу на Кам'янець-Подільський. Головою виконкому став більшовик М. Кушелєв [18, с.37]. 10 листопада 1917 року Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів зробила спробу поставити під свій контроль діяльність крайової адміністрації [19].

III Універсал Центральної Ради, виданий 7 листопада 1917 року отримав підтримку у більшості подолян і південно-східних волинців. 15 листопада 1917 року в Народному Домі Кам'янця-Подільського член Центральної Ради І. Гореміка-Крупчинський зачитав текст Універсалу. Після цього були мітинг і концерт, військовий парад [6, с.15-16].

Після Лютневої революції було оголошено про те, що всі основні політичні, економічні, соціальні питання, які стояли на порядку денному в Росії, вирішать Установчі Збори. Вибори до них було призначено на 12 листопада

1917 року. На Поділлі було висунуто 16 кандидатських списків від усієї різнобарвної палітри політичних і національних рухів. За неповними результатами виборів за список №1 (блок українських есерів, Селоспілки та українських соціал-демократів) проголосувала абсолютна більшість виборців – 237 тис. чоловік. Далі йшли списки кандидатів, які репрезентували не так політичну, як національну основу. Це списки №2 (єврейський національний виборчий комітет), та №8 (крайовий польський список). За ним йшли більшовики, які набрали у губернії 8994 голоси [20].

Більшовики, захопивши владу у багатьох містах Росії, поширювали свій вплив і в Україні. Їх агітатори працювали у військових частинах, що дислокувались на Поділлі та Південно-Східній Волині. 26 листопада фронтовий ВРК оголосив, що вся влада належить Раднаркому, а в армії – Верховному головнокомандуючому Н. Криленку. Військово-революційні комітети Південно-Західного фронту ігнорували розпорядження української влади, забороняли українізацію частин. Найчисленнішою та найнадійнішою військовою силою, яка могла протистояти більшовикам, був 1-й український корпус П. Скоропадського.

Наприкінці листопада 1917 року поширились чутки, що 2-й гвардійський корпус, який йшов за більшовиками, залишив фронт і прямує на Київ для здійснення там більшовицького перевороту. Такі настрої у солдат 2-го гвардійського корпусу справді існували, а Є.Бош пропонувала вирушити на охорону Всеукраїнського з'їзду Рад, що мав відбутись на початку грудня 1918 року [15, с.481]. Хоча цього й не сталося, але реальна загроза залишалася, адже влада в корпусі належала більшовицькому ВРК.

Таким чином, головною ідеєю суспільно-політичних процесів, що відбувались на Поділлі та Південно-Східній Волині в липні-листопаді 1917 р. було політичне протистояння між різними політичними групами, яке загострювалось складним соціально-економічним становищем краян. Попри всі не гаразди продовжував розгортатись український національно-визвольний і демократичний рух.

Список використаних джерел та літератури

1. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі / І.С. Зеленюк. – Львів: Каменяр, 1966. – 167 с.
2. Кострыба П.М. Борьба трудящихся за установление советской власти на Подолии / П.М. Кострыба. – Хмельницький, 1957. – 67 с.
3. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – 327 с.
4. Завальнюк О.М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
5. Логінов О. В. Вінниця у 1917 р. Революція в провінційному місті / О. В. Логінов, І. Л. Семенко. – Вид.2-е виправ. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. – 272 с.
6. Лозовий В. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 29 с.
7. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – 588 с.
8. Український національно-визвольний рух березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1204 с.
9. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.). Документи і матеріали. – Хмельницький: Хмельницький Облвидав, 1957. – 307 с.
10. Борьба трудящихся Волини за власть советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов / Бугаев А. Т. (глав. ред.). – Житомир: Житомирское областное издательство, 1957. – 480 с.
11. Лукашук О.В. Шепетівщина у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О.В. Лукашук // Матер. міжн. наук.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова) та ін. – Шепетівка, 2015. – С. 362-368.
12. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. К.Завальнюк, Т.Стецюк. – Вінниця: О.Власюк, 2008. – 208 с.
13. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917-1930 рр./ А. Зінченко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 344 с.
14. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / В.А. Смолій (відп.ред.). – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 653 с.
15. Солдатенко В. С. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У 4-х т.: Т.1: Рік 1917. / В.С. Солдатенко. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.
16. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / [Гол. ред. Я. Пеленський]. – К.-Філдельфія, 1995. – 493 с.
17. Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917 – 1918 рр. – Т. 1. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. – 608 с.
18. Завальнюк О.М. Події української революції 1917-1920 рр. на Кам'яниччині / О.М. Завальнюк // Кам'яниччина: історія і сьогодення.– Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-20062, 2013. – С. 132-160.
19. ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.147-148.
20. Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии. – Вінниця. Подольской губернии. – 1917. – 19 октября.

Петренко В.І.

«ПОДІЛЬСЬКА ФІЛІЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

*Для того, щоб знати куди ми прийшли,
потрібно знати як ми йшли
(стародавня мудрість)*

Впродовж останніх років, у зв'язку, насамперед, із збройною агресією Російської Федерації проти України, особливо гострим та актуальним постало питання щодо посилення обороноздатності нашої держави. Для цього з 2014 р. розпочалося глобальне реформування, переозброєння наявних армійських частин та спішне створення нових боездатних (у деякій мірі – напіввійськових) формувань: місцевих загонів самооборони, регіональних добровольчих батальйонів та ін., які стали фундаторами військ тієї ж – національної гвардії.

Слід зазначити, що за короткий термін, перш за все завдяки масовому патріотизму, українські військові підрозділи були не лише сформовані, але й загартувавшись у боях, дали гідну відсіч агресору і були готові до самопожертви – саме цей важливий фактор зупинив подальшу ескалацію збройного конфлікту на Сході країни.

Взагалі у нашій вітчизняній історії створення військових формувань з добровольців для спротиву окупантам та захисту незалежності України має глибокі коріння. У складні для українського народу часи, в різні епохальні періоди, завжди з'являлися національно-патріотичні сили, які ставали для ворога непереборною перешкодою. Їхня боротьба часто слугувала становленню історичної справедливості, посиленню консолідації суспільства, відродженню національної ідеї тощо.

Згадаймо славне українське козацтво, яке протягом віків чинило героїчний опір іноземним загарбникам; повстанців-гайдамаків, масовий спротив яких поневоленню та кріпосництву в ХУІІІ ст. оспівав наш Великий Кобзар Т. Г. Шевченко; селянський повстанський рух опору проти більшовицької влади у 1919-1921 рр. та ін.

Особливе місце в історії боротьби з окупантами посідає Українська Військова Організація

(УВО), адже її діяльність прийшла на 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., у період польської експансії на західноукраїнських землях та в умовах репресивної політики сталінського тоталітарного режиму проти українства в Наддніпрянській Україні.

Ще в час прикрих поразок військ Української Народної Республіки (УНР) в 1920 р., перед українськими патріотами постало питання якими методами продовжувати боротьбу за відновлення державності. У складній ситуації: в умовах окупації та переслідувань перевага була надана утворенню підпільної повстанської армії, яка й отримала назву Українська Військова Організація (УВО). Дане рішення було прийняте українськими військовими діячами в липні 1920 р. на нараді у м. Прага.¹

Вже в серпні 1920 р. на І з'їзді УВО, який також відбувся у Празі (Прага як і Відень на той час були центрами української політичної еміграції), делегати прийняли кілька важливих постанов, зокрема, направлених на усунення протиріч між галичанами та українцями Придніпров'я. Військові старшини добре усвідомлювали необхідність єднання, пам'ятаючи свіжі уроки радянсько-польської війни: у той час, коли війська УНР в союзі з Польщею героїчно боролися з більшовицькими арміями – бійці Української Галицької Армії (УГА) прагнули війни з поляками, які окупували Галичину і для цього спершу заключили договір з денікінцями, а пізніше реорганізували УГА в «червону» (ЧУГА), уклавши союз з більшовиками.²

Також на І з'їзді УВО були напрацьовані тактичні напрямки підпільно-партизанської діяльності цієї нелегальної організації на анексованих сусідніми державами українських землях та підтверджено ідею соборності усіх земель України.³

У вересні 1920 р. у Львові започаткував свою діяльність керівний орган УВО – Начальна Колегія УВО. Організаторами були відомі українські патріоти М. Матчак, О. Навроцький, Ю. Полянський, Я. Чиж та ін. В наступному році вона була перейменована на Начальну Команду (НК), її керівником став полковник Є. Коновалець, начальником штабу призначено полковника Ю. Отмарштайна. Основною територією діяльності УВО мала стати Галичина, яку поділили на 13 військових округ.⁴

Військові операції на території радянської України розробляли полковник Ю. Отмарштайн та генерал Ю. Тютюнник, які, вже перебуваючи в УВО, активно співпрацювали з урядом УНР в екзилі та штабом С. Петлюри.⁵

Великі сподівання ними покладались на посилення повстанського селянського руху опору в 1921 р., зокрема на Поділлі. З цією метою був здійснений «Листопадовий рейд» на окуповану більшовиками територію України.

Події розгорталися наступним чином. 31 серпня 1921 р. на нараді командного складу УНР, голова повстанського штабу Ю. Тютюнник представив план здійснення загальноукраїнського повстання. Його стратегія передбачала визволення підрозділами армії УНР (раніше інтернованими у Польщі) більшої частини Поділля з Кам'янцем-Подільським і поширення наступу з цього плацдарму на всю Правобережну Україну. Одночасно з території Румунії завдавали удару військові формування отамана Гулій-Гуленка, перед ними ставилось завдання звільнити приморський край.⁶

Після визволення м. Кам'янця-Подільського, туди мав прибути уряд УНР на чолі з С. Петлюрою і звернутися за військовою допомогою до Польщі та Румунії. Питання проведення всеукраїнського повстання були скоординовані військовими колами УНР з керівництвом цих країн на таємній нараді 24 вересня 1921 р. у м. Львів. До підготовки цієї масштабної операції залучалася Українська Військова Організація (УВО) на чолі з полковником Є. Коновальцем.⁷

Наприкінці вересня 1921 р. розпочалися конкретні бойові дії з метою проникнення на територію УСРР збройних формувань УНР та УВО для підготовки підґрунтя масового селянського повстання по всій Україні. Так,

в районі Острога прорвалися загони отамана Нельговського, який мав відвоювати залізничний вузол у м. Коростень і розгорнути повстанський рух у цьому регіоні.

Повномасштабна операція розпочалася в ніч з 27 на 28 жовтня, коли через річку Збруч переправилася бригада військ УНР на чолі з Палієм, відвоювавши у більшовиків залізничну станцію Ярмолинці, однак змушена була незабаром її залишити під ударами наступаючих червоноармійських частин. 5 листопада в районі Олевська розпочала наступ Київська дивізія під командуванням Ю. Тютюнника (понад 1250 багнетів), вона намагалася оволодіти Коростенем, однак зазнала невдачі.

Проти загонів УНР, окрім перебуваючих тут військ, було кинуте 9-ту Кримську кавалерійську дивізію Г. Котовського, яка 17 листопада розбила з'єднання Ю. Тютюнника в районі Овруча. Зазнала поразки і бригада Палія. Повстанці армії УНР, що потрапили до полону (359 чол.) були розстріляні з кулеметів у с. Базар.⁸

Ці військові невдачі, а також курс провідних західних держав на поступове врегулювання відносин з більшовицькою Росією, змусили військово керівництво УНР відмовитися від подальших відкритих збройних акцій.

Якби цей важливий похід був здійснений влітку, результат був би інший, адже селянський рух тоді був ще масовим. Восени ж, у зв'язку з великими втратами повстанців, він ослаб і став розпорошеним. Не сприяли успіху збройної операції Ю. Тютюнника і погодні умови. Рання зима, півметрове нашарування снігу перешкоджали швидкому пересуванню українських частин. Окрім цього, більшовицька контррозвідка знала про план операції та її початок, що дало змогу червоноармійським дивізіям сконцентрувати сили (тільки на Поділлі перебувало 5 дивізій)⁹ і завдати вирішального удару збройним формуванням УНР.

Після невдалого «Листопадового рейду» 1921 р., запровадження більшовиками НЕПу та проголошення амністії противникам радянської влади, повстанський рух проти більшовизму (в основному селянський) різко пішов на спад. Діяльність УВО в основному сконцентрувалась на західноукраїнських землях.

Детальніше необхідно проаналізувати причини поразки УНР, адже саме цей фактор призвів до окупації земель України, що стало першопричиною утворення УВО.

Внутрішні причини: Центральна Рада недооцінила важливість формування протягом короткого проміжку часу потужної української армії, яка б успішно протистояла агресорам; ідеї соціальної рівності, справедливості переважили, у значній частини населення, над національною ідеєю (а першочергове завдання кожної нації – створення своєї власної держави, лише за цієї умови можливий повноцінний розвиток народу); незважаючи на спроби частини української еліти консолідувати українське суспільство, цього не сталося, що було б запорукою успіху УНР та ін.

Зовнішні причини: УНР протистояв у той час найбільш потужний ворог у Європі – більшовицька Росія, яка прагнула до світового панування, поширюючи утопічні ідеї інтернаціоналізму; відмова світових держав, після розпаду європейських монархічних імперій, від ідеї створення української держави, як це було здійснено для народів країн Прибалтики, Польщі, Чехословаччини та ін. (основна причина – неспроможність у той час продовження війни з більшовизмом).

Взагалі в історіографії дослідження проблем причин поразки УНР та становлення УВО викликало і викликає у науковців немало запитань, зокрема, щодо ініціаторів створення УВО та періоду заснування організації, адже боротьба УНР проти зовнішніх інтервентів, насамперед більшовиків, тривала практично до кінця 1921 р.

Свою версію відповіді на ці актуальні запитання подано у п'ятому томі «Енциклопедії історії України». Так, стосовно історичної постаті Є Коновальця – констатується: «Після прийняття урядом УНР 6 грудня 1919 р. рішення про розпуск регулярного війська і налагодження партизанської боротьби він видав наказ про розпуск підрозділів січових стрільців. Спочатку деякий час разом із стрільцями перебував у польському таборі для військовополонених у Луцьку, а весною 1920 р. перебрався до Чехословаччини. Цього ж року взяв участь у створенні з окремих груп колишніх січових

стрільців Української військової організації (УВО), повернувся до Львова і як командант очолив Начальну команду УВО...».¹⁰

Проте в «Енциклопедії українознавства» зазначається, що УВО «нелегальна військова революційно-політична формація, що постала заходами старшин різних українських армій».¹¹ Йдеться як про старшин Січових стрільців, так і старшин Української Галицької Армії (УГА) та частини старшин військ УНР.

Трохи іншої думки дотримувався учасник тих подій З. Книш, який стверджував, що УВО «оформилась під впливом старшин Січових стрільців».¹²

В одній з останніх наукових праць з дослідження даної проблеми «На чолі Січових стрільців», яка побачила світ у 2010 р., її автор Михайло Ковальчук зазначив, що остаточної відповіді на запитання про фундаторів УВО в істориків ще немає і зробив важливий акцент на наступний аспект: «Окремі дослідники визнають (інколи навіть завуальовано), що в 1920-1921 рр. Є. Коновалець діяв самостійно від державного центру УНР».¹³

Для підтвердження своєї концепції науковець посилається і на трактування П. Мірчука, який, досліджуючи діяльність Є. Коновальця, вказав на причину створення УВО та мотив залишення армії УНР командантом, а саме: «Регулярну українську армію повинно заступити організоване збройне підпілля».¹⁴

Очевидно, що усвідомивши безперспективність відкритої збройної боротьби з кількома сусідніми країнами-агресорами (окрім більшовицької Росії і Польщі, українські землі також окупували Румунія та Чехословаччина)¹⁵ без підтримки світової спільноти, яка тоді не бажала сприяти утворенню нової європейської держави – України, частина вищого військового керівництва УНР обрало свій шлях продовження боротьби – підпільно-партизанський.

Але слід зазначити, що на сьогодні єдиного твердження серед науковців про причини залишення Є. Коновальцем військ УНР ще наприкінці 1919 р. та визначення його особистісної ролі у створенні УВО немає. Проте достовірним є те, що він не полишав надії на відновлення української державності, продовжуючи боротьбу за утвердження національної ідеї.

Можливо саме це спонукало Головного отамана у березні 1920 р. присвоїти Є. Коновальцю звання полковника,¹⁶ незважаючи на те, що він негативно ставився до, тоді лише запланованого С. Петлюрою, союзу з Польщею (згідно квітневого 1920 р. договору Галичина та Західна Волинь втрачалися Україною) проти більшовиків.¹⁷

Однак, на нашу думку, не лише постать Є. Коновальця є важливою для майбутніх досліджень. Найголовнішим є те, що боротьба за державність продовжувалась і саме з цією метою була сформована нова національно-патріотична військова організація УВО – ось цей важливий фактор повинен бути визначальним, а в епіцентрі наукових пошуків – її діяльність та вплив на розвиток подальших подій в процесі боротьби за суверенітет.

До речі значимість діяльності організації та її життєздатність підтвердили події в Україні 2014 р.: в умовах загострення українсько-російського конфлікту в гібридній війні, командир батальйону «Донбас» С. Семенченко задекларував відродження організації УВО та створення осередків на всій території України. Перший збір добровольців УВО оголосили у Києві 14 вересня 2014 р.¹⁸

Чому саме УВО? Занадто вже багато спільних ознак із сьогоденням вбачають політики, аналізуючи тодішні і теперішні події, проводячи паралелі з УНР періоду 1917-1920 рр. Проте, на нашу думку, при подібності деяких історичних ситуаційних аспектів, ці дві значимі епохи в історії України не є аналогічними. Події сьогодення відрізняються, насамперед, такими факторами: Україну підтримує практично уся світова спільнота; у суверенній державі зросло вже ціле покоління українських патріотів; українське суспільство згуртоване як ніколи у боротьбі з агресією, що є однією з важливих ознак нації.

Подільська філія УВО. Після остаточного згортання у 1928 р. політики НЕПу, більшовики розпочали «другий комуністичний штурм»,¹⁹ направлений, насамперед, на знищення всього національного, ідентичного, вільного, приватного тощо. У 1929 р. відновлюють свою діяльність так звані «судові трійки», завданням яких було виголошення вироків за ст. 54 КК УРСР

(контрреволюційна діяльність).²⁰ По-суті, в країні було відновлено масовий «червоний терор», який детально описав історик Мельгунов, аналізуючи криваві події в Росії у 1918-1923 рр.²¹

Знову в Україні масовим репресіям були піддані практично усі, хто вважався владою неблагонадійним, виявляв непокору, мав свою власну думку, що вже говорити про так званих «петлюрівців», «буржуазних націоналістів», «куркулів» та ін.

Не минула трагічна доля і подолян. Районними, окружними, з 1932 р. – обласним відділами ДПУ було «виявлено» десятки таємних антирадянських підпільних організацій, зокрема, і Подільську філію УВО.

Вчитуючись у зміст вже тусклого тексту слідчої справи цієї «таємної» організації за № 6435, «викриту» Вінницьким обласним відділом ДПУ в 1933 рр., яка налічує 14 томів (біля чотирьох тисяч аркушів),²² усвідомлюєш вкотре як важливо зберегти свою суверенну державу; розумієш, що найжахливіше для минулих поколінь українців було перебування в окупаційній неволі: втратити свободу означало втратити усі перспективи, навіть, на можливість, прояву людської гідності, а нерідко – й життя.

У розділі І-му звинувачувального вироку справи Подільської філії УВО читаємо: «Вінницьким обласним відділом ДПУ розкрита і ліквідована існуюча до останнього часу на території Поділля українська контрреволюційна військова організація – УВО, з обласним керівництвом у м. Вінниці. В процесі слідства встановлено, що дана організація представляє собою філію, ліквідованої ДПУ Всеукраїнської контрреволюційної військової організації, повстанська діяльність якої була направлена на ліквідацію Радянської влади і проголошення Соборної України».²³

Матеріали слідчої справи свідчать, що започаткувала свою діяльність Подільська філія ще у 1921 р., а передумовою стало перебування на території Вінниччини підрозділів Української Галицької армії (УГА), військові якої вороже ставились до більшовизму і, на думку слідчих, без вагань увійшли до антирадянської організації. Підтверджують цю констатацію допити

керівників філії УВО: усі 25 заарештованих «зізналися у злочинах» проти влади, визнаючи свою вину. Більшість з них затримувалась ЧК ще у 1920-1921 рр.

Хто ж вони – звинувачені ДПУ в намаганні повалити більшовицьку владу і яку контрреволюційну діяльність виявили при цьому?

Гринюк Юрій Михайлович, 1891 р.н., виходець із селян с. Воскресинці Коломийського округу Галичини, українець, освіта вища – юридична, викладач Вінницьких вищих навчальних закладів (ВНЗ). В УВО з 1920 р. З 1923 р. по 1932 р. керівник Подільської філії УВО, брав участь у згуртуванні активу шляхом вербування, а також створенні повстанських осередків у регіоні. Свою роботу корегував з українським Центром УВО у м. Харків та м. Київ, отримуючи вказівки Козоріса, Ірчана, Біляна (керівників Центру).

Білик Дмитро Федорович, 1895 р.н., із селян Зборівського повіту Галичини, українець, за професією журналіст, освіта вища незакінчена, останнє місце роботи – секретар редакції газети «Більшовицька Правда». Завербований в УВО у 1921 р., брав участь у розповсюдженні контрреволюційних листівок із закликами до збройного повалення радянської влади.

Колодрубський Омелян Якович, 1894 р.н., син диякона с. Давидківці Чортківського повіту Галичини, українець, освіта вища, лектор Вінницького шовкопрядного технікуму, член союзу РОБОС. У 1922 р. завербований УВО, будучи священиком автокефальної церкви Смотрицького району Кам'янець-Подільської округи. Персонально завербував до організації лише у Бершадському районі близько 30 осіб. Восени 1932 р. був відізваний до Вінниці для організації підпільного осередку зі студентів політехнічного технікуму.

Лотоцький Володимир Іванович, 1889 р.н., із селян с. Нестаничі Радежівського повіту Галичини, українець, незакінчена середня освіта, рахівник Вінницького спиртзаводу. Член УВО з 1922 р., брав активну участь в автокефальному русі на Поділлі. З 1928 р. входив до складу керівництва Подільської філії, вербуючи повстанців у селах Вінницького округу.

Нарушевич Микола Ферাপнтович, 1902 р.н., син куркуля с. Василівка Теофіпольського

району, українець, освіта вища, лектор української мови і науковий співробітник Вінницького краєзнавчого музею. В УВО з 1921 р., створив селянські повстанські загони, які взяли участь у збройному повстанні проти більшовиків 1930 р. в Антонівському, Базалійському, Теофіпольському районах. У 1930-х рр. – зв'язковий філії з Центром у м. Харкові.

Хітьков Микола Олексійович, 1870 р.н., уродженець с. Литвинівка на Київщині, українець, освіта вища, викладач Вінницького педагогічного технікуму. Став членом УВО ще будучи професором Кам'янець-Подільського інституту. Переїхавши в 1925 р. на проживання у Вінницю, організував підпільний осередок із студентів українського педагогічного технікуму в кількості 15 чол. В останній період брав участь у випусках антирадянських прокламацій та листівок.

Морський Олександр Федорович, 1889 р.н., народився у с. Угринь Чортківського району Галичини, українець, освіта вища юридична, працював юридичним консультантом Вінницької облспоживспілки. В роки УНР підтримував петлюрівців. З 1930 р. виконував обов'язки зв'язкового з Центром.

Голиній Федір Степанович, 1899 р.н., із селян Коломийської округи Галичини, українець, освіта середня, секретар Вінницького шовкопрядного технікуму. Колишній командир взводу УГА. В УВО з 1921 р., прибув у Вінницю в 1924 р. для розширення і зміцнення Подільської філії, входив до керівного складу організації.

Чередніков Олексій Олексійович, 1881 р.н., син службовця Курської губернії, українець, освіта вища, викладач Вінницького меліоративного технікуму. Завербований в ряди УВО у 1931 р., створив у технікумі студентський антирадянський осередок. Також організував селянську повстанську групу в с. Потоки Жмеринського району.

Матвій Володимир Іванович, 1898 р.н., з родини службовця м. Городок Поділля, українець, освіта вища, колишній чл. КП(б)У. Останнє місце роботи – заступник начальника Вінницького обласного управління зв'язку. Був завербований в УВО у м. Кам'янець-Подільський. Переїхавши у 1932 р. до Вінниці, організував

за місцем роботи контрреволюційну групу, яка планувала використання телеграфу і поштамту для початку всеукраїнського повстання.

Ступницький Микола Микитович, 1892 р.н., син урядника с. Низгурці Бердичівського повіту, українець, освіта середня агрономічна, працював у Вінницькій міськраді. Колишній офіцер царської армії. З 1931 р. член УВО, організував у селах Вінницького району чотири повстанські селянські загони.

Луцишин Константин Федорович, 1896 р.н., із середняцької сім'ї Бережнрянського повіту Галичини, українець, освіта вища, працював агрономом у Бердичівському повіті. Колишній підхорунжий УГА. До складу УВО вступив у 1924 р. Відповідав за створення підпільних груп та повстанських загонів у Бердичівському районі.

Карбівський Олександр Созонович, 1898 р.н., із середняцької родини с. Грижинці Тиврівського району, українець, освіта середня, учитель, працював у школі містечка Сутиски. В УВО з 1927 р., організував у своєму селі Грижинці повстанську селянську групу з шести чоловік для збройного виступу проти влади.

Сметанюк Семен Дмитрович, 1893 р.н., із селян Галичини, незакінчена середня освіта, українець. Останнє місце роботи – учитель школи с. Лопатинці Тиврівського району. Борець УГА. Вступив до УВО в 1921 р., перебуваючи в еміграції у Чехословаччині. Повернувся нелегально на Полтавщину в 1926 р. для організації контрреволюційної діяльності. На Поділлі з 1931 р., діяв разом з Карбівським.

Кутовський Іван Микитович, 1897 р.н., з селянської сім'ї с. Махнівка Бердичівської округи, українець. Освіта незакінчена вища. Лектор Вінницького фармацевтичного інституту. В УВО з 1931 р., вербував в організацію студентів інституту та вчителів Вінницької 6 трудової школи.

Жилевич Пантелеймон Дмитрович, 1891 р.н., із службовців м. Могилева Білорусії, білорус, освіта вища. Лектор меліоративного технікуму та референт установи «Віноблплан». До УВО увійшов у січні 1932 р. Проводив антирадянську пропаганду та вербував студентів.

Гавловський Федір Афанасійович, 1912 р.н., із селян с. Потоки Жмеринського райо-

ну, українець, колишній чл. ЛКСМУ. У 1931 р. був завербований УВО у технікумі меліорації. Сформував нелегальний студентський осередок у навчальному закладі та повстанський селянський загін у с. Потоки.

Пашенко Данило Савович, 1908 р.н., з селянської родини с. Глинянці Вороновицького району, українець. Закінчив у 1932 р. меліоративний технікум. Спільно з Гавловським з січня 1932 р. вербував студентів в антирадянські групи.

Шваюк Олексій Іванович, 1896 р.н., з селян с. Ліски Народичського району, українець, освіта вища. Редактор-мовник Вінницької газети «Більшовицька Правда». Колишній член Української Національної ради м. Вінниці та співучасник видання петлюрівської газети «Республіканські вісті». В УВО з липня 1932 р., вербував співробітників установ Вінниччини та Проскурівщини.

Лисак Григорій Васильович, 1885 р.н., уродженець м. Станіслав на Галичині, поляк. Завідуючий польською школою с. Миньківці Солобковецького району. Колишній лейтенант австрійської та галицької армії. Вступив до УВО в 1931 р., виконував завдання з вербування населення Солобковецького району в повстанські загони.

Ясинський Людвіг Степанович, 1901 р.н., з бідняцької селянської родини Солобковецького району, поляк. До організації УВО вступив у Києві в 1931 р. Отримав завдання агітувати проти влади і формувати у районі повстанські селянські групи.

Владимирський Олександр Дмитрович, 1889 р.н., з сім'ї священника, колишній псаломщик, росіянин, освіта вища, працював учителем у м. Солобківці. В УВО з 1931 р, входив до складу Солобковецького антирадянського осередку.

Марцинюк Микола Васильович, 1903 р.н., з селян с. Калиня Кам'янець-Подільського району, українець, освіта середня, учитель м. Солобківці. До УВО вступив у 1932 р., проводив контрреволюційну діяльність.

Дериновський Лук'ян Макарович, 1901 р.н., з родини службовця м. Дунаївці, українець, освіта середня, учитель м. Солобківці. В УВО з 1932 р. Разом з іншими вчителями здійснював антирадянські заходи.

Починає Данило Степанович, 1898 р.н., уродженець с. Ложківці Солобковецького району, українець, службовець, працював касиром залізничної станції м. Дунаївці. До складу УВО ввійшов у 1932 р., отримав завдання вербувати населення в УВО.²⁴

Подані вище дані, з оригіналу звинувачувальних матеріалів, на організаторів та членів Подільської філії УВО (далеко не на всіх репресованих у цій справі) свідчать, що практично всі вони мали середню та вищу освіту, займались викладацькою роботою в школах, технікумах, ВНЗ і належали до еліти тогочасного українського суспільства. Більшість з них, будучи українцями, активно боронили Україну в період УНР – цей фактор не міг не вплинути на суворість звинувачувального вироку.

Вінницький обласний відділ ДПУ інкримінував заарештованим звинувачення в контрреволюційній змові проти більшовицької влади за ст. 54-2 КК УСРР, акцентуючи, що домінуючим аспектом у діяльності УВО на Поділлі було підготування збройного повстання. Наголошувалось, що ця робота здійснювалася систематично, за різними напрямками: шляхом підбору кадрів для організації, наближених до села агрономів, кооператорів і т.д.; ідеологічною обробкою і вербуванням в ряди УВО студентства навчальних закладів регіону для подальшої роботи на селі; популяризацією ідей УВО через діяльність і вплив автокефальної церкви на селянство; втягнення до складу УВО української антирадянської інтелігенції для агітаційної роботи з подальшим створенням контрреволюційних осередків, повстанських селянських загонів.²⁵

Серед матеріалів справи знаходиться мапа, на якій відображено структурну мережу Подільської філії УВО, сфери та напрямки її діяльності в регіоні. Нанесені на карту-схему дані свідчать, що у м. Вінниці найбільше осередків філії функціонувало в освітянських, культурних, релігійних установах, навіть – у військових частинах.²⁶

Відділення Подільської філії УВО, нанесені на карту, також зафіксовані у багатьох районах області (до складу області на той час входив 71 район Вінниччини, Житомирщини, Хмельниччини, Черкащини),²⁷ зокрема – Барському,

Бершадському, Бердичівському, Вінницькому, Дунаївському, Іллінецькому, Жмеринському, Липовецькому, Немирівському, Солобківському, Томашпільському, Шепетівському та ін. В селах районів формувалися селянські повстанські загони, як, наприклад, у с. Потоки Жмеринського району.²⁸

Взагалі по цій кримінальній справі проходили сотні і сотні людей, а загальна кількість затриманих членів Подільської філії УВО, які притягувались до відповідальності, становила біля п'яти тисяч осіб.²⁹

Координували діяльність філії з Центром УВО її керівники: Гринюк, Білик, Лотоцький, Нарушевич, отримуючи директиви з Берліну (так зазначено у документі), Харкова, Києва, Львова.³⁰

У вересні 1933 р. слідча справа із звинувачувальними вироками членам Подільської філії УВО була направлена Вінницьким обласним відділом ДПУ на розгляд судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. У ній зафіксоване клопотання про винесення наступних покарань: Гринюка Ю.М. – розстріляти; Білика Д.Ф., Колодрубського О.Я., Лотоцького В.І., Нарушевича М.Ф. – ув'язнити у концтабір терміном на 10 років; Хітькова М.О., Морського О.Ф., Голинія Ф.С., Череднікова О.О., Матвіїва В.І., Ступницького М.М., Луцишина К.Ф., Карбовського О.С., Сметанюка С.Д., Жилевича П.Д., Гавловського Ф.А., Лисака Г.В. – ув'язнити у концтабір терміном на 5 років; Кустовського І.М., Пашенка Д.С., Шваюка О.І., Ясинського Л.С., Владимирського О.Д., Марцинюка М.В., Деринського Л.М., Починка Д.С. – заключити у концтабір терміном на 3 роки.³¹

27 жовтня 1933 р. судова трійка при Колегії ДПУ УСРР винесла остаточний вирок заарештованим: Білику Д.Ф., Гринюку Ю.М., Колодрубському О.Я., Нарушевичу М.Ф. – 10 років концтаборів; Голинію Ф.С., Лотоцькому В.І., Матвіїву В.І., Сметанюку С.Д., Ступницькому М.М., Череднікову О.О., Шваюку О.І. – 5 років концтаборів; іншим – 3 роки концтаборів.³²

Єдиним, кому посміхнулася доля ще в роки сталінського режиму, був Матвіїв В.І. За постановою, вже трійки НКВС УСРР, від 22 жовтня 1934 р. кримінальна справа на нього припиня-

лась (про конкретні причини припинення справи не вказується).³³

Щодо інших в'язнів, то лише в період «хрущовської відлиги»: у вересні 1960 р. судова колегія з кримінальних справ Верховного суду УРСР реабілітувала засуджених у звинувачувальній справі Подільської філії УВО, аргументуючи своє рішення тим, що у 1933 рр. слідство по даній справі велось з грубими порушеннями, із «застосуванням незаконних методів до заарештованих». Саме ці «методи» вплинули на хід слідства, в результаті якого усі звинувачені визнали себе членами контрреволюційної Подільської філії УВО і змушені були «оговорити багатьох чесних людей».³⁴

Що це були за «методи», задіяні співробітниками Вінницького обласного відділу ДПУ, дають відповідь матеріали допитів звинувачених, зокрема, Колодрубський О.Я у своєму листі до начальника СПО Вінницького обласного відділу ДПУ писав: «Виклавши свої злочини перед пролетарською країною у зізнаннях від 4 вересня 1933 р. хочу, насамперед, пояснити чому я так довго (шість місяців) вперто мовчав, не зізнавався. Це пояснюється не тим, що я неісправимий класовий ворог. Ні. Я мовчав щоб спасти своє життя, був трусом, нікчемним трусом. Не тільки сам вперто мовчав, але й був поганим прикладом для інших, які дивлячись на мене пішли моїм пагубним шляхом – це Чередніков, Кустовський, Матвіїв та ін... Ті злочини, що я проявив, дають повне право пролетарському правосуддю фізично знищити мене і коли мені буде зачитаний вирок про найвищу міру – сприйму його спокійно, як цілком справедливу заслужену кару...».³⁵

Безперечно цей абсурдний текст писався під диктовку слідчих. Але, що змусило піти на такий крок підсудного? Також, безперечно – фізичний та психологічний тиск, які систематично використовували так звані «захисники революції».

Ще одним підтвердженням вказаного висновку є протоколи допиту Гринюка Ю.М. від 6 липня 1933 р. Він «зізнався» навіть у тому, що в квітні 1932 р. отримав директиви від Харківського Центру УВО про посилення діяльності філії, у зв'язку з тим, що Центр отримав таку вказівку, через німецьке консульство, від

Є. Коновальця. Останній, нібито, мотивував посилення антирадянської діяльності майбутніми політичними змінами в Німеччині – приходом до влади гітлерівців у наступному 1933 р.³⁶

Подібні зізнання, задокументовані у матеріалах слідства, стосуються усіх підозрюваних. Зрозумілі і причини зізнань усіх 25-ти обвинувачених у кримінальній справі Подільської філії УВО. Ще за кілька років до початку «Великого терору» 1937 р. і надання дозволу слідчим здійснювати фізичний тиск на заарештованих,³⁷ методи катування вже використовувались Вінницьким обласним відділом ДПУ у 1933 р.

Наступним є питання, а чи є збігом обставин розгром Подільської філії УВО саме у 1933 р.? Році жахливого трагічного Голодомору. Аналіз архівних джерел цього періоду: так званої «сталінської революції з гори», підтверджує, що удар більшовицького тоталітарного режиму відбувався одночасно, як по українському селянству, так і по українській інтелігенції.

Зокрема, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ Лєвоцький у довідній записці про складність політичної ситуації на Поділлі в березні 1932 р. повідомляв: «Цілком таємно. Про повстанський рух. Територія, яка обслуговується обласним відділом ДПУ у відношенні засміченості контрреволюційним елементом займає одне з перших місць в Україні. Відсутність пролетарських центрів, близькість до Заходу створили благодатні умови для розвитку української контрреволюції, вкорінення в заможні маси селянства прагнення до української дрібно-буржуазної державності... В останніх числах лютого ліквідовано повстанські групи в Гайсинському, Теплицькому, Уманському та ін. (всього 39 районів). В антирадянські організації входили розкуркулені, середняки, ображені активісти, колишні петлюрівці, учнівська молодь, представники інтелігенції. Завданням організацій було збройне повалення радянської влади... Ряд документів засвідчує, що їхні керівники мають зв'язок з армією, а також із закордоном...».³⁸

Більшовицькі лідери не лише не церемонилися зі своїми внутрішніми ворогами, вони й не надто приховували свої масштабні злочи-

ни. У цьому контексті чого вартує тільки один виступ члена політбюро П. Постишева на 12 з'їзді КП(б)У в січні 1934 р., у якому він наголошував про важливість проведених репресивних заходів в Україні. А в резолюції з'їзду прямо констатовалося: «1933 р. був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником. З'їзд відмічає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів...».³⁹ І, це резолюція найвищого партійного форуму в той час, коли ще продовжували вмирати від голоду тисячі українців.

Стосовно причин фальсифікації цієї справи. Й. Сталін, готуючись до великої війни, поставив завдання перед органами ДПУ – знищити потенційних ворогів більшовицької влади, так званих представників п'ятої колони, які, на його думку, без сумніву стали б противниками у досягненні планів світового панування.

Для реалізації своєї мети, насамперед, потрібно було вирішити внутрішні проблеми, зокрема, провести примусову суцільну колективізацію для успішного здійснення індустріалізації країни. Без танків і літаків гегемонії не досягнеш. Чекісти старанно виконували вказівки «вождя усіх часів і народів», наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. ними було сфабриковано немало політичних справ: «Шахтинська справа», «Спілка Визволення України», «Український Національний Центр», «Білогвардійський Терористичний Центр», «Українська Військова Організація» та ін. Зважаючи на масові арешти та депортації того часу, відомий історик Ю. Шаповал цілком обгрунтовано стверджує, що для України «Великий терор 1937 р.» розпочався ще на початку 1930-х років.⁴⁰

Більшовицький режим дуже вже непокоїла Україна, одна із найпотужніших республік прикордоння. Так, Й. Сталін у листі До Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. наголошував: «Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити Майте на увазі, що Пилсудський не дримає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тис. чл.) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і

позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пилсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині...».⁴¹

Надумані чекістами операція з ліквідації Подільської філії (також прикордонного регіону) була здійснена у 1933 р., незважаючи й на те, що УВО вже на той час була малоефективною, практично передавши свої функції ОУН. На це вказували колишні учасники даних організацій. Зокрема, З. Книш зазначав: «Коли в 1926-1929 рр. почала формуватися Організація Українських Націоналістів (ОУН), на чолі проводу ОУН став Є. Коновалець, начальний командант УВО. Однак УВО не ліквідувалася, зберігаючи ще деякий час свою самобутність, видаючи газету «Сурма» до 1934 р... Вона існувала не тільки символічно, але й фактично, як резерв на випадок потреби бойових виступів».⁴²

Як склалась подальша доля репресованих у 1933 р. членів «контрреволюційної» Подільської філії УВО, можна також простежити з архівних матеріалів колишнього ДПУ. Так, наприклад, один із керівників організації Григнук Ю.М., перебуваючи в таборах Карелії, був повторно звинувачений владою у «ворожому ставленні до заходів партії і радянського уряду» і осуджений у 1937 р. до розстрілу.⁴³

Така ж доля спіткала і братів Нарушевичів. Микола Ферাপонтович був вдруге звинувачений в контрреволюційній діяльності і за постановою трійки УНКВС Ленінградської області розстріляний у грудні 1937 р. Його рідного брата Володимира розстріляли у листопаді 1937 р., за постановою трійки УНКВС Вінницької області.⁴⁴

Розстріляли більшовики в 1937 р. і рідного брата Ступницького Миколи Микитовича – Олександра Микитовича⁴⁵ та ін. Після розтаємнення архівних джерел колишнього ДПУ-НКВС-КДБ, за сфабрикованими справами лише у Вінницькій області в 1937-1938 рр. було репресовано понад 20 тис. осіб, з яких 13 475 – розстріляно.⁴⁶

Підсумовуючи історичний екскурс в трагічні для українців 1930-ті роки, на нашу думку, найголовніший урок минулого для сьогоднішніх поколінь – це збереження власної суверен-

ної держави – України. Про це нам нагадують і слова Т.Г. Шевченка: «В своїй хаті своя й сила, і слава, і воля...».

Хочеться також доповнити вищезазначений текст словами філософа Г. Ферреро: «Усі народи повинні пригадати собі стару правду, що «історія повторюється»... Вони повинні зрозуміти, що подібні помилки і провини неминуче ведуть до подібних наслідків...».⁴⁷

Дана стаття є лише науковою розвідкою, спробою загального аналізу значного пласту

матеріалів із звинуваченнями невинних людей по сфальсифікованій кримінальній справі Подільської філії УВО. Попереду дуже важлива робота з досліджень ще невідомих, так званих «білих сторінок» історичних подій тогочасного періоду, як цієї, так і аналогічних справ. Зокрема, детальніший аналіз кримінальної справи стосовно Всеукраїнської військової організації та вплив її звинувачувального процесу на фальсифікацію справи Подільської філії УВО та ін.

Список використаних джерел та літератури

- 1 Галайко Б. До питання створення Української військової організації. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – С. 389-395.
- 2 Завальнюк О. Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 79.
- 3 Книш З. Власним руслом. УВО в 1922-26. – Торонто, 1966. – С. 24.
- 4 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3340.
- 5 Веригін В. Листопадовий рейд. – К, 1995. – С. 159.
- 6 Другий зимовий похід. – К, 1995. – С. 17.
- 7 Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду. – Вінниця, 2008. – С. 83.
- 8 Другий зимовий похід. – К, 1995. – С. 62-65.
- 9 Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р-925. – Оп.8. – Спр.5. – Арк.30.
- 10 Енциклопедія історії України. Словникова частина. Т. 5. – К., 2008. – С. 30.
- 11 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3341.
- 12 Книш З. Начальна команда УВО у Львові. – Мюнхен, 1974. – С. 289.
- 13 Ковальчук М. На чолі січових стрільців. Військово-політична діяльність Є. Коновальця в 1917-1921 рр. – К, 2010. – С. 9, 10.
- 14 Мірчук П. Євген Коновалець. – Торонто, 1958. – С. 73.
- 15 Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 384-390.
- 16 Ковальчук М. На чолі січових стрільців. Військово-політична діяльність Є. Коновальця в 1917-1921 рр. – К, 2010. – С. 140.
- 17 Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. – К., 1994. – С. 328-332.
- 18 Українська Правда. 08.09.2014 р.
- 19 Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.
- 20 Місінкевич Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). – Хмельницький, 2009. – С. 60.
- 21 Мельгунов С. Красный террор в России (1918-1923). – М., 1990. – С.44-65.
- 22 ДАВО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.10695. – ТТ. 1-14.
- 23 Там само. – Т.1. – Арк.615.
- 24 Там само. – Т.1. – Арк. 652-663. Т.14. – Арк. 560-564.
- 25 Там само. – Т.1. – Арк. 621, 622.
- 26 Там само. – Т.1 – Арк. 613.
- 27 ДАВО. – Ф.П-136. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.1-4.
- 28 Там само. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.10695. – Т.1. – Арк.660. Т.14. – Арк. 562.
- 29 Мельник В. Трагічний фатум поета. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. – Вінниця, 2007. – С.43.
- 30 ДАВО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.10695. – Т. 1. – Арк. 613.
- 31 Там само. – Т. 1. – Арк. 651-666.
- 32 Там само. – Т. 14. – Арк. 569-575.
- 33 Там само. – Т. 14. – Арк. 572.
- 34 Там само. – Т. 14. – Арк. 580-582.
- 35 Там само. – Т. 1. – Арк. 507-508.
- 36 Там само. – Т. 1. – Арк. 12.
- 37 Україна в добу «Великого терору». – К., 2009. – С. 26.
- 38 ДАВО. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр.8. – Арк. 29-48.
- 39 КПУ в резолюціях рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С. 777.
- 40 Шаповал Ю. В очікуванні Нюрбергу. Критика. Видво Канадського інс-ту Українських Студій. – Оттава, 1998. – С.18-20.
- 41 Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. (Сост. Хлевнюк О., Дэвис Р., Кошелева Л. и др. – М., 2001. – С. 273.
- 42 Книш З. Далекий приціл. УВО в 1927-28. – Торонто, 1967. – С.9.
- 43 Мельник В. Трагічний фатум поета. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. – Вінниця, 2007. – С.45.
- 44 Завальнюк К. Нарушевичі: Портрет на тлі епохи. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 4. – Вінниця, 2012. – С.71.
- 45 Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 4. – Вінниця, 2012. – С.752.
- 46 Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937-1938 рр.. Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 2. – Вінниця, 2007. – С.14.
- 47 Трагедія Голодомору на Вінниччині 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Вінниця, 2003. – С. 79.

Рєєнт О. П.

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ УНР НА ЛІТИНЩИНІ (КІНЕЦЬ 1918 р.)

У статті розглянуто основні моменти переходу влади від гетьманату до Директорії УНР. Охарактеризовано процес формування нових органів державної влади та місцевого самоврядування на Поділлі. На прикладі Літина проаналізовано діяльність міської думи та управи по забезпеченню правопорядку та організації повсякденного життя у місті.

Ключові слова: гетьманат, Директорія УНР, Трудовий конгрес України, соціалізм, комісар, Подільська губернія, Літинщина.

Падіння режиму гетьманату за весь час Української революції стало початком третьої спроби збудувати національну державність. Незважаючи на те, що українці кількісно значно переважали всі інші національності, їх представництво в політичному, економічному, громадському та культурному житті не було домінуючим. Частка українців серед міського населення становила лише 15%, а у сфері сільськогосподарського виробництва вони склали 85%. Соціально-етнічна структура населення України виглядала так: переважно російські, а подекуди польські вищі суспільні верстви опанували місто і село; середні й нижчі міські верстви – євреї та росіяни; нижчі сільські верстви – здебільшого українці. Оскільки в містах і містечках зосереджувався апарат управління суспільними структурами, то й, відповідно, адміністративна влада перебувала в руках бюрократії не титульного народу [1, с. 12–13]. Тому третій, вирішальний, етап боротьби за державність України характеризувався етнополітичною ситуацією, коли серед національних меншин антиукраїнські, антидержавні елементи мали значну перевагу.

З огляду на події кінця листопада 1918 р. значимо, що процес падіння Української Держави П. Скоропадського розпочався з території Поділля. Саме тут у зв'язку з переходом на бік повстанців командира 2-го Подільського корпусу генерала П. Єрошевича влада до Директорії УНР перейшла швидко та безкровно. За дослідженням К. Завальнюка, Вінниця з околицями стала першим краєм в Україні, звільненим від гетьманського режиму. Уранці 19 листопада міський голова А. Фанстіль

отримав повідомлення від представників Вінницької філії Українського національного союзу (УНС) про те, що вона перебирає владу на Поділлі у свої руки [2, с. 30]. Відзначимо, що повідомлення міському голові підписали керівник філії О. Базилевич та чотири члени: Ю. Щириця, В. Мачушенко, П. Відибіда, П. Журавель [3, арк. 248]. Губстароста С. Кисельов був змушений 20 листопада 1918 р. передати у Кам'янці-Подільському службові справи представникові Директорії УНР Г. Степурі [4, с. 638–639]. До речі, колишній губстароста повернувся до рідного Проскурова і там, за наказом отамана Біденка, був заарештований [5, арк. 37]. Однак за клопотанням брата Володимира, котрий мешкав у Києві і мав зв'язки з високими посадовими особами УНР, справу розглянула Вища слідча комісія й ухвалила постанову про звільнення колишнього старости з-під варті [5, арк. 36]. Отаман Біденко тільки після особистої вказівки С. Петлюри відпустив С. Кисельова під домашній арешт. Але «через небезпеку від селян» колишній губерньський староста змушений був покинути Проскурів і перебрався до Києва [5, арк. 28].

Падіння режиму гетьманату на території Літинщини також проходило за участі певних політичних сил. Так, в листопаді 1918 р. в с. Мазурівці (нині частина м. Хмільник) в будинку Когодовських зібралися представники місцевих осередків партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, де учасники виробили спільну позицію щодо захоплення влади в повіті. Серед активістів перебували В. Липкань, В. Ощатовський, М. Харусь, П. Ощатовський, С. Когодовський, Д. Марієвич, І. Помагайба,

М. Калачик, А. Мельник, К. Солоненко та ін. [6, арк. 6]. Однак перехід влади в повіті відбувся з певними ускладненнями. Зокрема 19 листопада повітовий староста відмовився визнати Директорію УНР й, за наказом О. Ліпкіна, варта заарештувала делегацію із 5 осіб, яка прибула для оголошення юрисдикції нової влади [7]. За повідомленням газети «Республіканські вісті», лише 27 листопада до Літина підійшли з Вінниці війська Директорії, які без бою зайняли місто [8]. Це були підрозділи під командуванням Я. Гальчевського. У мемуарах отаман стверджував, що за дорученням керівництва УНС відповідав за підготовку повстання у чотирьох повітах Подільської губернії: Літинському, Вінницькому, Летичівському та Кам'янець-Подільському. «В перевороті Директорії, – писав він, – я грав на Поділлію видну роль, хоча мене і не видно було [...] Після опанування Вінниці в листопаді 1918 року я з літучим відділом очистив Північне Поділля, устанавлюючи владу Директорії. Отаборився в м. Літині, де сформував Окремий Літинський курінь, який увійшов до 2-го корпусу українського у Вінниці, і провадив мобілізацію, наслідками якої до 15 000 багнетів було відправлено на фронт під Київ. У грудні 1918 р. я залишив залоги на відповідних пунктах півночі Поділля; Шепеля Якова, який у мене був ад'ютантом, з кількома сотнями залишив у Літині, а своїх добірних козаків – піхоту, кінноту і 3 гармати з'єднав по наказу комкора-2 Колодія з курінем Гайсинським А. Волинця» [9].

Звільнивши Літинщину від гетьманців і більшовиків, на території повіту встановилася влада Директорії УНР, повноважним представником якої, тобто повіткомісаром, став В. Липкань – колишній голова Літинської земської управи [10, с. 353].

14 грудня 1918 р., коли сили Директорії УНР (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко) вступили до Києва, гетьман П. Скоропадський зрікся влади та виїхав за кордон [11, с. 343].

Повалення гетьманського режиму наприкінці 1918 р. й відновлення УНР громадськість Поділля зустріла як успішний наслідок антигетьманської боротьби. Саме Вінниця стала першим осідком Директорії УНР на чолі з

В. Винниченком. У той час, коли в Києві доживав свої останні дні гетьманат, місто над Бугом стало центром підготовки повстання проти його влади. У ніч з 13 на 14 листопада в Києві було створено Директорію (С. Петлюру обрали заочно) та її члени наприкінці листопада 1918 р. переїхали до Вінниці. Сюди почали з'їжджатися лідери політичних партій і відомі громадські діячі. Так повітове місто де-факто перетворювалося на тимчасовий центр української республіканської влади [12, с. 65]. Саме у Вінницю 10 грудня 1918 р. вперше прибули іноземні послы, зокрема з Одеси французька місія на чолі з доктором Феркалем. 12 грудня делегація Директорії УНР виїхала до Козятина, де підписала договір із німецькою стороною про їх відхід з України. 17 грудня 1918 р. голова Директорії В. Винниченко разом зі Ф. Швецем прийняли депутацію від Вінницького демократичного центру у складі Б. Оршанського, В. Романюка, І. Хаїмзона і Г. Тарасюка. Було зачитано вітальну адресу з нагоди звільнення Києва [13, с. 16].

Підвалини влади Директорії УНР було сформовано на державній нараді, яка відбулася 12–14 грудня у Вінниці. В основу поклали компромісний так званий «третій шлях»: побудувати державу радянського зразка, рушійною ланкою якої мали стати трудові ради, а на вершині – Трудовий конгрес України (ТКУ). Саме «трудовий принцип» в обранні форми влади став наріжним каменем між різними політичними угрупованнями. Проблематичність нормального функціонування Директорії була зумовленою й тим, що в її складі були два великі відомі популярні та амбітні лідери. В. Винниченко і С. Петлюра, маючи великий вплив і авторитет серед українства, намагалися проводити самостійну політику. До речі, характеризуючи їх роль, варто зразу зазначити, що особиста непримиренність лідерів антигетьманського руху посилювала анархістські, стихійні елементи в ньому і повною мірою вплинула на подальший хід подій. За визначенням істориків, С. Петлюра був схильний до силових рішень і відстоював принцип сильної влади. На відміну від нього В. Винниченко схилився до лівого радикалізму і прагнув до вживлювання соціалізму на український ґрунт. Тому, на нашу

думку, на шляху розбудови нової держави цей прецедент створював більше проблем і перешкод, аніж тріумфів [14, с. 156–157].

26 грудня соціал-демократ В. Чехівський очолив перший уряд Директорії УНР, до складу якого ввійшли представники політичних партій з числа учасників УНС [14, с. 157]. Уряд та створені місцеві органи – трудові ради – взяли на себе зобов'язання представляти інтереси робітників, селян, трудової інтелігенції. Було прийнято постанову про негайне звільнення всіх призначених за П. Скоропадського чиновників, про підвищення зарплати державним службовцям, учителям УНР [15]. 5 січня 1919 р. видано закон про вибори депутатів до ТКУ. Населення мало обирати їх без поміщиків і капіталістів, адвокатів, лікарів і професорів, що, в певній мірі, можна вважати дискримінацією та несправедливим заходом щодо прав громадян країни. Директорія та її уряд мали намір установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим вибити з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів.

Загалом за умов різної партійної належності, політичних поглядів і професійних рис членів Директорії від самого початку в цьому органі вищої державної влади були проблеми щодо об'єднання всіх українських сил навколо головної державницької ідеї. Складалася ситуація, коли всі 5 членів Директорії вже на початку державотворчого шляху не могли дійти спільного знаменника. Не було згоди між лідерами УНР щодо форми влади, яку розглядали 16 січня 1919 р. на другій Державній нараді. Голова Директорії В. Винниченко висунув три варіанти щодо державного будівництва: 1) курс на скликання Трудового конгресу; 2) запровадження диктатури пролетаріату у вигляді рад; 3) встановлення військової диктатури. Більшість учасників і сам С. Петлюра висловилися проти військової диктатури і проти рад та схилилися на вибори депутатів ТКУ. Таким чином, вищим органом влади в УНР (соціалістично-класократичній республіці) мав стати Конгрес трудового народу як революційне представництво організованих працюючих мас.

Уже 5 січня 1919 р. було затверджено «Інструкцію для виборів на Конгрес трудового на-

роду України», згідно з якою розпис депутатів до ТКУ по губерніях і повітах передбачався з 527 представників селянства, робітництва, інтелігенції. Згідно з квотою, 377 депутатів від селянства обирались на повітових селянських зібраннях, 97 обранців від робітників – на губернських робітничих з'їздах, а 33 представники від інтелігенції України – на губернських форумах. Згідно з інструкцією про вибори, до ТКУ можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної належності [16, с. 406–412]. Повітові селянські з'їзди скликалися за принципом: один представник від села (з населенням 500–2000 осіб) та по два – від сіл з населенням понад 2000 осіб. Села з населенням до 500 осіб та невеликі хутори об'єднувались для обрання одного депутата. Представники на з'їзд обирались на сільських сходах, скликаних з безземельних та трудових селян, що власноруч обробляли землю до Української революції. Губернські робітничі зібрання скликалися з робітників, обраних на заводах, фабриках, майстернях, поштово-телеграфних установах та ремісників з розрахунку однієї особи на 100 працюючих. Окремо вибирались 20 депутатів від службовців залізниць [17, арк. 170 зв.].

Зазначимо, що Літинщина зустріла падіння гетьманату з неприхованою радістю, адже мешканці цього краю відчутно постраждали від безчинств польських легіонерів, зазнавали каральних акцій і реквізицій від австро-угорських вояків, гетьманської варти. Тому звістка про Директорію і С. Петлюру як головного отамана українських військ і повстанських загонів, що подолали «панський» режим П. Скоропадського, сприйнялася селянськими масами позитивно і з великими сподіваннями на те, що вдасться знову жити за своїм правом, тобто розпоряджатись панською землею та автономізуватися від державного впливу.

Відчуваючи погромницькі настрої населення, новопризначений подільський губернський комісар Г. Степура 19 листопада 1918 р. видав свій перший наказ, в якому застерігав населення, що «зі всякими самочинними виступами й агітацією проти спокою і державного ладу Української республіки буду боротися рішуче по законам військового стану» [18, арк. 2].

В іншому наказі комісар вимагав заборонити будь-які, навіть службові, зібрання та сходи без відповідного дозволу комісарів і начальників охорони порядку, вбачаючи в них можливість проведення агітаційних заходів щодо грабницьких нападів на поміщицькі маєтки та інші місця зберігання матеріально-технічних цінностей [18, арк. 29].

Губкомісар наказав забезпечити на місцях правопорядок та негайно відновити діяльність органів міського та повітового самоврядування [18, арк. 2]. Він узяв на себе відповідальність і запропонував Директорії продовжити повноваження (до більш спокійного часу) раніше обраних народних управ, термін яких закінчувався 1 січня 1919 р. [18, арк. 93]. Тому на теренах Поділля було проведено позачергові засідання міських дум і повітових народних зборів, де депутати розглянули низку невідкладних питань щодо налагодження нової влади.

У Літині 16–17 грудня 1918 р. відбулися XV надзвичайні загальні збори гласних повіту, де розглянули низку питань. У роботі зібрання брали участь 32 обранці, серед яких були голова загальних земських зборів Ф. Бачинський, його заступник В. Ощеповський, голова повітової управи В. Липкань, голова з'їзду мирових суддів О. Івановський, міський голова А. Винославський, а також відомі діячі Ф. Слободянюк, П. Кузьминський, А. Кулижський, Е. Романов, Д. Головчук, В. Ляшок та ін. [19, арк. 5]. Першим питанням став звіт управи про діяльність у попередньому періоді. Виявилось, що робота виконавчого органу проходила в несприятливих умовах за втручанням попереднього повітового старости, який намагався будь-якими засобами змінити демократичний склад управи. Як відомо, спочатку арешт 3-х членів, ревізія і спроба усунути голову від посади, демарш П. Зарубайла (заява на звільнення), потім призначення замість утікача Ф. Харкова нового члена Т. Чернацького, а згодом на підставі телеграми Директорії про демократизацію особового складу земського самоврядування замість нього запросили з 1 грудня Д. Головчука – ось так зміцнювалася «дієздатність» Літинської повітової управи. Напередодні зібрання склад управи виглядав так: голова – В. Липкань, заступник – П. Зарубайло, члени – М.

Черній і Д. Головчук [19, арк. 11–12 зв.]. Депутати також ухвалили звернення до вищої влади про продовження терміну своїх повноважень до 1 січня 1920 р.

Гострі дебати виникли при обговоренні питання щодо компенсації 11 тис. крб, вкрадених у В. Липканя під час спроби придбати поштових коней. Частина депутатів погоджувалася з пропозицією погасити збитки позичальників і власників коштів за рахунок надходжень до бюджету 1918 р., що в підсумку гласні й ухвалили. Проте мировий суддя О. Івановський категорично не погодився з таким рішенням. Більше того він підготував відповідний протест і подав його губкомісару, мотивуючи свою незгоду відсутністю доказової бази щодо правомірності голови управи В. Липканя в частині позичок коштів у приватних осіб. Аргументи О. Івановського переконали губерньського комісара і той подав протест на рішення зборів до Кам'янець-Подільського окружного суду. Той, у свою чергу, скасував дію зазначеної вище постанови зборів гласних Літинського повіту і питання зависло в повітрі до проведення всіх необхідних процедур, тобто документального підтвердження факту пограбування і нового голосування [19, арк. 5 зв., 43–44 зв., 60].

Найскладніше проходили вибори нового повітового комісара. Головуючий Ф. Бачинський запропонував гласним висунути на цю посаду кандидатів, що завершилося списком понад 10 осіб. Однак жоден із висунутих повітових авторитетів не погодився балотуватися і збори зійшлися на 2-х кандидатах – Микиті Харусі (учитель з вищою освітою з с. Трибухи, активний учасник демократичних процесів) та Жуматія (помічник писаря Багринівської волосної управи), але жоден з них не набрав потрібної кількості голосів. Тому вирішили припинити процедуру обрання комісара до узгодження кандидатури з вищими органами [19, арк. 9 зв.].

Виконуючий обов'язки повітового комісара, він же голова повітууправи, В. Липкань запропонував провести перевибори нового складу управи. Забігаючи трішки наперед, зазначимо, що перевибори членів управи не були внесені до порядку денного, а їх проведення була особиста ініціатива голови. Цей процес також

проходив бурхливо і посаду голови знову опанував В. Липкань, набравши в другому турі на один голос більше ніж його опонент М. Харусь [19, арк. 9 зв.]. До речі, цей молодий енергійний діяч згодом став комісаром Летичівського повіту. Після поразки Української революції емігрував у Польщу, а звідти перебрався до Чехії, де написав книгу «Еміграція і рееміграція» [20, арк. 19–21]. Повірівши у заклик В. Винниченка, в 1927 р., повернувся в Україну, де зазнав політичних репресій [21].

У палких дебатах гласні сформували склад управи, до якої крім вже обраного голови ввійшли Головчук, Дудник, Коровецький, Краснопільський, Ощиповський і Петерсон. Посаду заступника голови довірили В. Ощиповському [19, арк. 10].

Однак обраному складу виконавців не судилося розгорнути активну роботу. Колишній член управи М. Черній звернувся зі скаргою до губкомісара і той змушений був спрямувати протест до Кам'янець-Подільського окружного суду. Ясна річ, що суд результати виборів скасував, а М. Чернія поновив на роботі [19, арк. 52].

Стурбований кризовою ситуацією в органах управління Літинського повіту губкомісар Г. Степура звернувся до новообраного складу з проханням негайно приступити до виконання обов'язків і «не сприяти руйнації народного господарства» та порекомендував провести «законні» вибори членів управи на чергових народних зборах [19, арк. 56]. До речі, вони були призначені на 15 березня, але в зв'язку з окупацією повіту червоногвардійськими загонами, не скликалися.

Крім організаційно-господарських справ депутати ухвалили низку постанов, які, на наше переконання, заслуговують особливої уваги. Йдеться про фінансову підтримку Кам'янець-Подільського університету, встановлення стипендій для студентів та виділення коштів на впорядкування могили Тараса Шевченка. З приводу підтримки національного університету в проекті постанови значилася сума 15 тис. крб одноразової допомоги. Однак гласний О. Івановський подав пропозицію цю суму подвоїти і виділити 30 тис. крб, що зустрілося гучними оплесками переважної більшості присутніх

в залі. «Нам, українцям, – зазначав у виступі депутат П. Кузьминський, – як демократам, приходить ся проводити свою українську культуру власними силами, бо великі власники, як не на стороні Великої Росії, то Польщі, і з цього боку нам не можна сподіватись допомоги. Чим більше ми підтримаємо наше наукове зерцало, тим більше зблизимо себе з культурними сусідами Західної Європи» [19, арк. 7].

Депутати також вирішили щорічно виділяти 5 тис. крб на стипендії студентам переважно родом з Літинщини та ухвалили постанову про виділення ще 5 тис. крб на виконання робіт щодо упорядкування могили поета, визнаючи, що «вшанування пам'яті Т. Шевченка є святою обов'язок всього українського народу» [19, арк. 39].

Державний переворот в Україні спонукав гласних Літинської міської думи вже 23 листопада 1918 р. скликати позачергове засідання. На порядок денний виносило ся одне першочергове питання – охорона правопорядку в місті. Виявилось, що місцева варта розбіглася, а місто залишилося без охоронних підрозділів. По суті, Літин опинився на межі реальної загрози вибуху анархічних виступів, які відбувалися в повіті впродовж другої половини 1917 – початку 1918 рр. «Ми вже бачили “дружини” із козаків і вarti, які не охороняли народ і його добро, і при яких безнаказанно відбувалися грабежі», – так гласний А. Корнійчук оцінював діяльність державної вarti гетьманату [22, арк. 3]. Тому гласні висунули пропозицію негайно організувати загін самооборони, забезпечивши недоторканність приватної і суспільної власності та гарантувати спокій літинчан. Дискусії щодо складу дружини та її утримання призвели до того, що було б найкраще, коли охоронна установа існувала на мішаній основі: керівництво наймалося за кошти громади, а рядові набиралися з числа мешканців міста та несли службу на добровільних засадах. При тому на платній основі працював командир загону, 4 старшини, писар та 12 вартових, які мали стояти при в'їзді в місто (на 4-х постах по 3 чол.). Всі інші члени дружини несли службу безкоштовно [22, арк. 3 зв.].

У пошуку джерела фінансування зійшлися на пропозиції голови думи Д. Побиванця, який

запропонував увести диференційований податок з майна громадян, виключаючи бідноту та мешканців частини міста (Селище і Хуторів). В основу поклали збір в розмірі 0,5% від оціночної вартості нерухомості, яку повинні сплачували власники та наймачі будинків. Для здійснення ухвалені постанови обрали комісію у складі М. Стахова, І. Слободянюка, А. Корнійчука, С. Винославського, Е. Гончара і М. Ліхтмана [22, арк. 5].

На наступному засіданні думи 26 грудня депутати обговорили невідкладні завдання щодо забезпечення жителів міста паливом і хлібопродуктами та розглянули фінансовий стан міського самоврядування. Виявилось, що у 1918 р. управа, відмовившись від державної позички на 15 тис. крб, допустила помилку, яка призвела до дефіциту коштів на нагальні потреби міста. В поточному році голова і члени управи не звертали уваги на забезпечення міста хлібом, внаслідок чого протягом останніх двох тижнів його в місці не було. Керівництво Літина не впливало на роботу «Хлібного бюро», агенти якого, вступивши у змову з поміщиками, не відображали реальне надходження ресурсів й не виділяли достатніх фондів на борошно для забезпечення мешканців міста [22, арк. 7].

До того ж управа не змогла навести лад у забезпеченні мешканців гасом і дровами. Високі ціни (у 2–3 рази вищі, ніж попереднього року) не дозволяли значній частині літинчан придбати ці життєво важливі товари. Зазначені вище та інші негаразди викликали бурхливу реакцію з боку міської управи – голова А. Винославський, члени Д. Аківісон і Г. Давидовський, «вважаючи себе зневаженими», подали у відставку та виступили з ініціативою негайно провести нові вибори [22, арк. 8 зв.]. Однак голова думи Д. Побиванець закликав збори вгамувати амбіції, детально розібратися в ситуації та знайти шляхи щодо вирішення проблем. Тому депутати вирішили звернутися до відповідного міністерства про корупційні дії місцевого лісничого, котрий ще від часів гетьманату почував себе «господарем лісу», не відпускав лісоматеріали для потреб міста, продавав їх приватним особам, які, в свою чергу, втридорога реалізували їх на базарах. Крім того для накопичення фінансових ресурсів на

паливо вирішили об'єднати зусилля всіх кооперативів та через утворений при управі орган (паливний склад) реалізувати за прийнятними цінами всі паливні ресурси, у першу чергу для найбільш бідних громадян міста [22, арк. 8 зв.].

Аналіз фінансового стану міського господарства виявив, що місцевий бюджет найбільше втратив від перебування військових частин, які розміщувалися у міських казармах. Зокрема австро-угорські солдати після сильного градобоя повиймали шибки з вікон і продали їх населенню. Вони ж, витягуючи колосники і металеві дверцята та піддувала, зруйнували всі опалювальні печі. Все це з успіхом йшло, як за гроші так і в обмін на горілку. Гетьманська охоронна сотня, службовці якої квартирувалися в казармах, за час перебування також завдали відчутних збитків, руйнуючи меблі та інше устаткування. Після спустошливого відходу австро-угорців і втечі гетьманських охоронців казарми зайняли повстанські загони, які також не намагалися берегти народне добро. Незважаючи на те, що для опалення приміщень міська управа виділяла дрова, мобілізовані вояки продовжували руйнувати обладнання, спалюючи меблі та дошки від нар (ясна річ, що дрова йшли в обмін на «продукт внутрішнього обігріву») [22, арк. 17]. При всіх завданних матеріальних втратах жодна з військових частин не відшкодувала місту ні копійки, хоч прямі збитки, орієнтовно, становили понад 20 тис. крб. Саме такі кошти потрібні були для виплати зарплати вчителям, на придбання скла й встановлення його в шкільних приміщеннях та на ремонт дошкового покриття містка в урочищі Скеля [22, арк. 18].

Усе ж у нагромадженні поточних справ міська управа знаходила можливість створювати прийнятні умови для культурно-освітнього життя міста. Так, упродовж 1918 р. певні преференції були надані для діяльності місцевого комітету «Культур-Ліги», який утримував вечірню школу та платну міську бібліотеку (близько 2 тис. томів книжкового фонду). Крім того, за повідомленням депутата М. Ліхтмана, комітет влаштовував платні вистави та інші театральні дійства, але ці кошти не покривали усіх витрат. У зв'язку з цим в другій половині 1918 р. комітет змушений був закрити вечірню школу,

а бібліотека опинилася на межі закриття, адже 270 абонентів із місячною платнею 50 коп. не покривали навіть зарплати працівників. Тому гласні Р. Сокіл, М. Ліхтман та ще декілька колег звернулися до голови з проханням надати субсидію для утримання цих закладів. Голова А. Винославський погодився виділити дотацію, але за умови, що бібліотека стане «народною», тобто безкоштовною [22, арк. 30–30 зв.].

Гострі дебати розгорнулися навколо утримання міських шкіл та матеріального забезпечення учительського персоналу. В доповіді голови спілки учителів літинських училищ Ф. Калашнюка була оголошена заява, що якщо влада кардинально не вплине на покращення злиденного існування вчителів, то «гарні фахівці підуть, а на службі залишаться сорокових років дячки» [22, арк. 24 зв.]. До протесту працівників міських училищ долучився секретар повітової профспілки вчителів С. Головащенко, який підтримав колегу й також висунув вимоги щодо поліпшення матеріального стану педагогічного персоналу Літина. З цього приводу міська дума ухвалила постанову про збільшення в два рази кредиту на видачу утримання шкільного персоналу і призначила 30 крб квартирних кожному вчителю, який не має власного житла. Також постановили всім учителям нарівні зі службовцями управи відпускати за пільговими цінами гас, дрова тощо [22, арк. 25].

З метою задіяння депутатського корпусу думи до шкільного життя гласні обрали попечителів для кожного із 9 початкових училищ міста. Зокрема проблемами 1-го міського училища (завідувач Нагатенко (?)) став М. Стахів; 2-го (зав. Левандовський) – І. Броцький; 3-го (зав. Юркевич) – І. Слободянюк; 4-го (зав. Головащенко) – І. Олійник; 5-го польського (в.о. зав. Горловська) – А. Пунинська; 6-го єврейського (зав. Фарберг) – А. Зац; 7-го єврейського (зав. Хітер) – М. Ліхтман; 8-го національного єврейського (зав. Рафалович) – М. Вільнер; 9-го – опікувався сам завідувач А. Корнійчук. Крім того, в кожному училищі були обрані батьківські комітети в складі декількох осіб, які разом з депутатами намагалися створювати нормальні умови для літинських хлопчаків і ді-

вчаток різних національностей [22, арк. 31–31 зв.]. Загалом для вирішення питань шкільної освіти в думі було створено шкільну комісію у складі Д. Побиванця, М. Ліхтмана, С. Слободянюка-Подольяка, М. Стахова і Р. Сокола [22, арк. 28 зв.].

На засіданні від 28 грудня 1918 р., незважаючи на бурхливі протести частини зацікавлених колег, гласні думи ухвали постанову про збільшення у 3 рази ставок податків і зборів на заклади пивної, вино-горілчаної торгівлі й на так звані трактирні установи, що, на переконання депутатів, суттєво забезпечить підвищення видатків на культурно-освітні заходи [22, арк. 29].

Нестабільність перехідного періоду від гетьманату до Директорії як сприятливий момент для виступу намагалися використати подільські більшовики. У листопаді у Жмеринці відкрито заявив про себе більшовицький «ревком», який не тільки не визнавав влади Директорії, а й блокував залізницю, не пропускав військові ешелони з Галичини в бік Києва [23, арк. 7]. Виявилось, що жмеринські ревкомівці з метою підняти повстання на Поділлі розіслали агітаторів до сусідніх Деражні, Літина, Летичева, Меджибожа і Проскурова. Поставили їм за мету встановити там більшовицьку владу та, об'єднавши зусилля, рушити через Жмеринку на Київ. Вони змогли розгорнути широку агітацію в декількох повітах, але найкраще прижилася комуністична ідеологія на теренах Летичівщини. Зокрема отаман А. Волинець, прибувши у січні 1919 р. до повіту, повідомляв штаб Галицько-Холмського фронту про те, що «більшовизм у Летичівському повіті пустив глибокий корінь. Села: Терпівка, Головчинці, Голосків, Гатна, Деражня, Марківці, Меджибіж, Кальня мають свої загони для допомоги більшовикам» [23, арк. 21]. Крім зазначених вище поселень, активну участь у виступах проти Директорії брали селяни Русанівки, Лисогірки, Копачівки, Шпичинець та інших сіл. Частина населених пунктів Літинського повіту, зокрема Дяківці, також потрапили в поле зору більшовицьких агітаторів. Проте лише окремі селяни підтримували ідеї заколотників, але участі в збройних виступах не брали.

Список використаних джерел та літератури

1. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. С. Лозовий. – Київ; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.
2. Завальнюк К. В. Життя в ім'я України / К. В. Завальнюк. – Вінниця: СПД Данилюк В. Г., 2007. – 140 с.
3. Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), ф. Д-255, оп. 1, спр. 124.
4. Кравчук О. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) / Олександр Кравчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М., Войтенко В. І., Баженов Л. В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 636–648.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1092, оп. 2, спр. 19.
6. Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 5243.
7. Слово Подолі. – 1918. – 20 листопада. – С. 2.
8. Республіканські вісти. – 1918. – № 1. – С. 2.
9. Коваль Р. Яків Гальчевський. Біографія / Роман Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/galchevskybio.htm>
10. Кравчук О. М. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі / О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, Н. М. Марценюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 11–12 жовт. 2013 р. – Вінниця, 2013. – С. 341–365.
11. Бойко О. Д. Історія України: Посібник / О. Д. Бойко. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.
12. Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.): Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008.
13. Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1998 року: хронолог. довід. – Вінниця, 1997.
14. Реєнт О. У робітнях історичної науки / Олександр Реєнт; НАН України, Ін-т історії України; Передмова П. Т. Тронька. – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 349 с., іл.
15. Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня.
16. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України від 05.01.1919 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. / відп. ред. і кер. упоряд. В. Ф. Верстюк. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
17. Держархів Вінницької обл., ф. Д-255, оп. 1, спр. 133.
18. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 8.
19. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 119.
20. Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4896.
21. Білокінь С. Київська вчена корпорація: Будинок вчених, його члени й гості / Сергій Білокінь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalial/Ernst/ScientificCorporation.html>
22. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 120.
23. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 6, спр. 129.

Рекрут В.П.

ПОЛЬСЬКІ ЛЕГІОНИ НА ПОДІЛЛІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1918 РОКУ: НЕОГОЛОШЕНА ВІЙНА З СЕЛЯНАМИ

У статті розглядається діяльність польських військових формувань на Поділлі у першій половині 1918 рр. та аналізуються матеріали щодо збройного протистояння між підрозділами легіонерів і селянськими загонами.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Поділля, польська шляхта, польські легіони, реквізиції, селянські загони, збройне протистояння.

В історії Української революції 1917-1921 рр. проблема стосунків між українцями і поляками на Поділлі не знайшла широкого висвітлення й потребує додаткового вивчення. Ще існують “білі лакуни” в дослідженні процесів формування та діяльності польських військових формувань, які виникли на території Подільського краю в кінці 1917 – першій половині 1918 рр. і зарекомендували себе як озброєні підрозділи, що вносили дезорганізацію в консолідацію суспільства навколо Української Центральної Ради.

Серед наукових і краєзнавчих розвідок сучасних дослідників вагомий внесок у вивчення проблеми зробив А. Папакін, який в дисертаційному дослідженні докладно розкрив стан джерельної бази і висвітлив процес становлення цих військових формувань в Україні [1, 2, 3, 4, 5].

Глибоким аналізом подій щодо перебування польських військових формувань на Поділлі вирізняється дисертаційне дослідження М. Потапенка [6]. На думку автора, виникнення конфлікту демонструвало слабкість УЦР та її урядових структур на місцях, а також підтверджувало наростаючу недовіру до діючої влади з боку селянства [7].

Окремі сторони діяльності легіонерів відображені в статтях А. Антонишина [8, 9], в яких автор, звернувши увагу на хаос міжетнічного протиборства, посяяний протиправними діями польських загонів.

Слід зазначити, що документи і матеріали про діяльність II-го і III-го корпусів польських легіонів у фондах архівів України майже не

відкриті, що значно звужує рамки дослідження всіх аспектів їх діяльності. Разом з тим, виявлені нові матеріали та опубліковані мемуари надають можливість більш глибоко проаналізувати маловідомі аспекти діяльності польських військових формувань на Поділлі та визначити основні причини протистояння між подільським селянством і польськими легіонерами в першій половині 1918 р.

Зазначимо, що розміщенню на Поділлі польських військових формувань передували події, котрі безпосередньо перепліталися з прагненням патріотів Польщі із контингенту військовослужбовців-поляків Російської армії утворити національні збройні сили для боротьби за відродження Речі Посполитої. На думку польського дослідника М. Волоса, Головне управління III Польської Військової Організації ставило конкретне завдання: на території колишньої Російської імперії підготувати польські частини для боротьби із збройними силами Центральних Держав, зокрема I-го і II-го Польських корпусів – проти німців, а III-го з'єднання – проти австрійців [10, с. 201]. Як зазначав А. Папакін, формування польських національних частин в Україні проходило в тяжких умовах самовільної демобілізації, анархії, відвертої більшовицької агітації та поширення революційних гасел серед деморалізованих солдатів і офіцерів армії Росії як в запіллі, так і на фронті. Тому й недаремно дослідник історії польських легіонів Х. Багінський зазначав, що створення військових частин з польських добровольців “рятувало військовослужбовців-поляків від збільшовичення в лавах російської

армії” [11, с. 51]. До цього додавалося на громадсько-політичному рівні неприхильне ставлення до польських збройних сил з боку української влади і громадськості. Разом з тим, на Поділлі, де переважно розміщалися підрозділи III-го польського корпусу, на думку місцевих подвижників ідеї, формування легіону переслідувало виконання двох головних завдань: 1) зібрати до купи на теренах Російської імперії всіх вояків-патріотів, забезпечити їх та направити до Польщі для відродження держави; 2) обстоювати і захищати “польськість” на Подільській землі [12, с. 104]. Організатори військових частин передбачали вплив поляків за рахунок трьох основних груп: 1) жовнірів і полонених, походженням з Польщі, що бажали повернутися додому; 2) вояків місцевого робітничо-селянського походження, які сподівалися брати участь в розподілі маєтності й отримати частину панської землі і рухомої фільваркової власності; 3) інтелігенції і молоді з поміщицьких родин, службовців і технічного персоналу заводів, фабрик та дрібних торговців і комерсантів [12, с. 104]. Як наслідок, вже у лютому 1918 р., напередодні приходу в Україну військ Німеччини та Австро-Угорщини, з патріотично налаштованих польських військовослужбовців Румунського (головним чином з IX-ї, VIII-ї та IV-ї армій) та Південно-Західного фронтів (VII-ї та деяких частин XI-ї армії) було утворено неповний II-й корпус, кілька підрозділів у підпорядкуванні командування III-го корпусу, а також польський підрозділ в Одесі, що знаходився на стадії формування [4, 5].

Значну організаційну роботу щодо формування підрозділів III-го корпусу здійснив Комітет боротьби з анархією на чолі зі З. Грохольським – відомим в Україні громадсько-політичним діячем, одним із найбільш авторитетних подільських поляків. Зокрема, зі зреченням царя в 1917 р., він, як керівник виконавчого комітету Ради громадських організацій, приймав присягу на вірність Тимчасовому уряду військ гарнізону м. Вінниці, був головою III-го з’їзду польських організацій в Україні (18-24.06. 1917 р.), постійно опікувався питаннями освіти і культури [13, с. 137-138]. У створенні цих військових формувань також брали участь Союз військовиків-поляків Південно-Західно-

го фронту і Товариство приятелів польського солдата, філії якого за підтримки родин З. Грохольського і Й. Потоцького з листопада 1917 р. діяли у Вінниці й Антонінах (нині: смт Антоніни Красилівського р-ну Хмельницької обл.) і сприяли організації військових відділів поляків, що залишали службу в Російській армії [7, с. 234]. До речі, в Антонінах на початку 1918 р. в просторому маєтку Йосипа Потоцького генерал Є. де Хеннінг-Міхаеліс разом з “Рицарською легією” під командуванням полковника Ю. Руммеля влаштував свій штаб й значно активізував масштабну роботу щодо кадрового поповнення корпусів [11, с. 51].

Зазначимо, що внаслідок потужних агітаційних заходів вже 24-27 грудня 1917 р. були сформовані перші бойові одиниці цього корпусу. Принагідно згадаємо, що польські підрозділи разом з українським військом обороняли Київ від більшовиків у лютому 1918 р., однак під натиском червоних загонів генерала М. Муравйова III-й корпус відійшов на Поділля, де зайняв околиці Вінниці [2, с. 106]. Це з’єднання вирізнялося специфічною структурою особового складу. Крім військовослужбовців, які прибули з підрозділів регулярної армії, значну частину контингенту складали члени так званих загонів самооборони – партизанських формувань, що утворювалися восени 1917 р. для захисту від нищівних погромів поміщицьких маєтків. Зокрема, у маєтку Міхала Собанського в с. Ободівці існував такий загін, який обороняв майно і панські землі від посягань сільських земельних комітетів та від окремих грабіжників [14, арк. 103 зв.]. Аналогічний воєнізований підрозділ у вигляді “вільної компанії шляхти”, котрий мав дозвіл на носіння зброї від австро-угорського коменданта, утримував польський землевласник у с. Вінківцях [14, арк. 29]. Потужний загін організувався в Кам’янці-Подільському, де місцева шляхта з метою підтримки порядку утримувала 150 “добровольців”, які заспокоювали мешканців навколишніх містечок Лянцкорунь, Збриж і Оринін [9, с. 242]. Зокрема, в Ольгопільському повіті існувало ще декілька партизанських формувань, які тероризували місцевих селян, намагаючись помститися за пограбовані маєтки. Так, за повідомленням начальника повіто-

вої міліції, банди так званих партизан здійснили наскоки на с. Строїнці, Кам'янку, Яланець, Ободівку та ін., перешкоджали обробітку відібраних земельних угідь, вели антидержавну агітацію і поширювали неправдиві чутки [15].

Цікаву інформацію про діяльність одного із таких загонів подала у спогадах дружина Г. Собанського – Марія Грохольська, яка в той час перебувала на Ольгопільщині і мала можливість спостерігати за стосунками між селянами і загонами самооборони. Зокрема, вона змальовує подію, яка ледь не закінчилася трагедією для 40 колишніх службовців і челяді маєтку пана Б. Міцінського, котрий покинув маєток і 1017 десятин землі в Яланці. Залишившись без роботи, місцеві і неміцеві підпанки вирішили організувати на базі залишених приміщень мобільний загін для захисту навколишніх сіл. Утім, так звані “оборонці”, ймовірно, добре знаючи де зберігся панський “рейнський погріб”, зловживали міцними напоями і одного разу влаштували стрілянину по селянських свинях, які вигулювалися навколо маєтку. Цим вчинком вони так розлютили селян, що обурені яланчани, оточивши будинок, намагалися рішуче покарати злочинців. Лише щасливий випадок врятував їх від розправи. Переляканим “захисникам” вдалося на зв’язаних простирадлах спуститися з вікон і на добрих конях втекти до Сумівки, де вони сховалися в панському маєтку [16, s. 172-173].

Характерний випадок стався в сумівському маєтку Г. Собанського, де місцевий земельний комітет, намагаючись розділити поміщицькі землі, потрапив під обстріл, що здійснювався із прилеглих до ланів панських будівель. Згодом, увечері, декілька озброєних осіб прибули до голови комітету вчителя Бевза і, переконавшись що це він, пострілом у груди важко його поранили. Коли обурені селяни підійшли до панського палацу, звідти відрили вогонь і натовп змушений був розбігтися. На вимогу влади надати для впізнання весь персонал маєтку, Г. Собанський направив для цієї процедури лише 8 осіб. Звісно, серед прибулих нападників не виявили. Наступного дня, 8 квітня, до палацу виїхали представники влади, члени селянського комітету, 24 козаки і 6 міліціонерів. Утім на шляху міліціонерів, що рухалися по-

передую колони, з’явилися озброєні австрійські вояки, які мешкали в маєтку, й арештували їх. По колоні козаків і селян був відкритий вогонь із вогнепальної зброї. Внаслідок обстрілу натовп розбігся, а 2-х козаків і 4-х коней було поранено. Згодом на звернення до Г. Собанського про надання інформації щодо організаторів стрілянини і арешту міліціонерів, той відповів, що він нічого не знає, перекинувши відповідальність на командування загону австрійців, котрі в складі 70-80 осіб зі старшинами розміщалися у його палаці [14, арк. 128-128 зв.]. Не викликає сумніву, що поміщик Г. Собанський утримував власний польський партизанський загін, а також використовував для охорони майна австрійські війська, передбачливо запобігаючи конфлікту з боку діючої влади УЦР.

Відтак, до кінця лютого 1918 р. більшість формувань III-го корпусу (близько 3,5 тис. осіб) зосередилась на території Подільської губернії [17, с. 445]. Головним чином вони розмістились у сільських маєтках місцевих поляків-землевласників, а також у повітових містах і містечках. Відомо, що підрозділи легіону перебували у Вінниці, Немирові, Ольгополі, Бершаді, Літині, Хмільнику, Старій-Синяві та в інших населених пунктах губернії. Значну кількість легіонерів розмістив відомий магнат Ф. Ярошинський – один із активних організаторів III-го корпусу, який доклав чимало зусиль для формування особового складу 12-го і 14-го польських полків легкої кавалерії (уланів) [13, с. 891]. Зокрема, в палатах маєтку С. Дзвонихи він надав притулок 4-му та 5-му полку польської кінноти. Не відставала від польської шляхти і княгиня М. Щербатова, яка також розташувала в Немирові 2-й і 3-й аналогічні підрозділи III-го корпусу [7, с. 235]. До речі, частина вищеназваних полків брала участь у жорстокій розправі над мешканцями сіл Ведмеже, Стрільчинець, Печори, Канави та інших сіл, чим знеславили в історії відомий бойовий ореол польських уланів.

Зазначимо, що за допомогою матеріальних заохочень з боку польських шляхтичів ті інших місцевих поміщиків командири підрозділів II-го і III-го корпусів залучали підпорядкованих жовнірів до оборони панських маєтків, які ще збереглися під час хвилі погромниць-

ких акцій деморалізованих солдат, дезертирів і тамтешніх селян. Крім того, вони брали участь у так званих акціях “реставрації” маєтності польських поміщиків, які постраждали під час хвилі селянських погромів, і згідно вимог влади отримали право на повернення втрачених ресурсів. Так, в с. Баланівці Бершадської волості польські легіонери повністю повернули все майно графині Потоцької. В ході операції загинуло 2-є солдатів, було вбито 3-х та заарештовано 80 селян [18, арк. 192].

Подільські легіонери забезпечувалися зі складів вінницького гарнізону, командування якого з допомогою впливових поляків виділяло жовнірам обмундирування, спорядження, зброю і навіть 3-х дюймові гармати. В цій справі досить вагомий внесок зробили відомі у Вінниці пани С. Сведерський, А. Станевич, яким вдавалося використати свій авторитет і виступати посередниками при забезпеченні польських вояків харчовими продуктами із земських складів, транспортом і квартирами в місті [12, с. 104]. Водночас, намагаючись забезпечити власні інтендантські і харчові потреби додатковими ресурсами, легіонери здійснювали незаконні реквізиції майна і продовольства. За визначенням сучасників, польські легіонери всіляко намагалися дискредитувати Українську Центральну Раду, розповсюджували плітки про те, що реквізиції коней, вилучення продовольства і майна, вони ведуть з дозволу міністра О. Жуковського, пред’являючи нібито ним підписані розпорядження [14, арк. 121]. Газета “Поділля” опублікувала спостереження про те, що як тільки українсько-німецькі війська виганяли більшовиків, вслід за ними прибували колишні власники й від імені УЦР повертали відібрані землі. “На Поділлі і Волині, – зазначав автор, – польські пани привели з собою навіть польське військо, щоб охороняло їх. Те військо пограбувало селян, розігнало земельні комітети..., а в народі пущена брехня, що то “гайдамаки, прислані Радою обороняють панів” [19, с. 1].

Аналіз подій в Ольгопільському повіті на початку 1918 р. засвідчує, що командування польських військових формувань у стосунках з українською владою не проявляло традиційної доброзичливості, що завжди прикрашала гостей, котрі перебували на чужій території.

Мова йде про те, що під час більшовицького заколоту в лютому 1918 р. потужна військова сила польських легіонів залишилася нейтральною і не відгукнулася на заклик місцевої Народної управи з проханням стати на захист від більшовицьких загонів, які, ймовірно, уникаючи зіткнення з австро-угорськими військами, проходили територією повіту. Володіючи 4 бойовими літаками і панцерниками, польські військові підрозділи були спроможні завдати нищівного удару, або ж, принаймні, не допустити грабунків і репресій у місті. Утім пілоти літаків, облетівши декілька разів територію повіту, лише повідомили, що озброєні загоны рухаються із заходу на південь й обов’язково зайдуть в Ольгопіль [20]. Напередодні Народна управа, отримавши інформацію про рух більшовицьких формувань, намагалася організувати оборону й сподівалася на підмогу легіонів та українських вояків із Кодими і Гайворона. Проте очікуваної підтримки з боку гостей і сусідів також не надійшло. Тоді члени управи вирішили не чинити збройного опору переважачим у декілька разів червоним воякам, а щоб врятувати громадську касу і власне життя, негайно покинути Ольгопіль і сховатися в надійних місцях. Наступного дня, 28 лютого 1918 р., в місто “вступила русько-фінська орда зі всією своєю “величністю”, яка не була схожа на руських солдат, а представляла “щось дике, безобразне, жорстоке, як колишні турки та татари, трохи не всі були п’яні” [20]. “Бігали вони по місту, – зазначав очевидець, – вишукуючи українців та гайдамаків. Один з них зібрав юрбу ротозіїв і обкидав болотом Українську Центральну Раду, та українських діячів” [20]. В зв’язку з тим, що в Ольгополі не залишилося жодного члена партії есерів та інших антибільшовицьких організацій, червоні вояки знищили всі вивіски українською мовою, вщент пограбували продовольчу управу, випустили всіх в’язнів, що представляли з себе ватагу громил, убивць і злодіїв, зібрали з населення достатню кількість хліба і ковбас та виступили в напрямку Кривого Озера. За даними автора допису, біля цього міста їх оточили і повністю розбили німецькі війська [20].

Стосунки між польськими військовими формуваннями і селянством на Поділлі також

вирізнялися своєю специфікою і переважно залежали від поведінки польської сторони. Як зазначав начальник Ольгопільської повітової міліції І. Христич, спочатку присутність поляків заспокоїливо впливала на ситуацію в повіті. Штаб військових підрозділів знаходився в Чечельнику, навколо якого в радіусі 30-ти км дислокувалися бойові одиниці цих військ [15]. Зокрема, в містечку стояло 50 польських легіонерів II-го корпусу, котрі залишилися для охорони панцирної чети, а в Бершаді залишилося 75 жовнірів і 14 автомобілів Ольгопільського полку. Легіонери харчуються за свої кошти [14, арк. 103 зв.]. Проте дуже швидко до повітової Народної управи стала надходити значна кількість скарг про те, що польські військовики реквізують овес, міняють або просто забирають коней, залишаючи при тому якісь записки. Крім того, прапорщики польських підрозділів, перебуваючи на поштових відділеннях, цензурували телеграми і всю кореспонденцію. У м. Чечельнику жовніри заволоділи частиною спирту на місцевій гуральні. Тому, згодом з метою запобігання погромницьким акціям представники влади змушені були злити залишки спирту в річку [15].

Слід зазначити, що за роки війни і перебування військових підрозділів на Поділлі практика реквізиції майна і продовольчих ресурсів настільки насторожила селян, що будь-які спроби проводити такі заходи сприймалися вкрай вороже. “Реквізували всі, – писав один із дописувачів газети “Поділля”, – з початку земство, за ним військові російські власті, продовольчі органи, більшовики, чехословаки, українці, німці, нарешті поляки ще й досі реквізують” [21, с. 1]. Вочевидь, що вилучення майна і продовольства, що здійснювали польські військові загоны, викликали законні протести і відповідний опір подільських хліборобів. В свою чергу легіонери, на початковому етапі перебування в Україні намагалися проводити розрахунки за так званими “твердими” цінами, а згодом вдавалися до відвертого обману селян, видаючи документи про реквізицію, які не несли жодної юридичної відповідальності. Згодом, відчувши безкарність і потурання української влади, легіонери з допомогою озброєних жовнірів стали відбирати у наляканих селян майно і продукти

харчування. Так, польський загін легіонерів, що стояв в с. Устя, за період з 18 лютого до 1 квітня 1918 р. забрав безкоштовно з місцевої економії 31 дійну корову, 35 ялових телиць і 1 коня, реквізував 250 фур (4000-4500 п.) горохової та вівсяної соломи, що використовувалася для годівлі худоби. Лише одного разу представники II-го корпусу, отримавши 150 п. пшениці і 6 биків, розрахували з орендатором І. Глинським, повернувши йому 1600 крб. за хліб і 1824 крб. за живність [22, арк. 43].

5 березня хлібороби села Попова Гребля А. Довгань, Х. Кравець та ще троє осіб втратили 12 коней, які в них відібрали польські жовніри, не заплативши жодної копійки [22, арк. 67-67 зв.].

В с. Велика-Киріївка вояки 3-го стрілецького полку 5 дивізії на чолі з підпоручиком Юзефом Болеймом вирвали замок на клуні місцевої економії та забрали 100 п. ячменю, 200 п. вівса і 91 мішок. Разом з цим реквізували двох коней під кличкою “Фат” і “Горобець”. Загальний збиток від цього грабунку становив 2573 крб. [22, арк. 126-127 зв.].

Серед постраждалих були й такі населені пункти, котрі потрапляли під грабунок легіонерів декілька разів. Зокрема, в с. Ольшанці-Побережній М'ястківської волості 25 лютого 1918 р. легіонери 4 дивізії II-го корпусу відібрали безкоштовно у братів Патратіїв, В. Лебедя, М. Шумило та ін. (загалом у 19 селян) 19 коней, 13 волів, 2 корови і 1 телицю [22, арк. 139-139 зв.]. Через два тижні, 13 березня, командир обозу II-го корпусу разом з двома жовнірами вилучили у М. Патратія пару коней і 48 п. вівса. “Я хлібороб, – писав він у заяві до повітового старости, – маю 8 душ сім'ї. Мої три сини брали участь у світовій війні 1914-1918 рр., двоє з них ще й донині знаходяться в австрійському полоні” [22, арк. 140-140 зв.]. Звертаючись до старости як до представника влади, постраждалий прохав повернути коні, адже він не мав можливості обробляти землю і тим був приречений на голодне життя.

Аналогічним діям того ж дня піддався мешканець того ж села С. Гаврилюк, в якого забрали з двору кованого воза вартістю 2 тис. крб. У селянина Я. Ласауци легіонери силою реквізували 70 п. вівса і 1 пару чобіт (на загальну

суму 850 крб.), а М. Плюта втратив пару коней і 12 п. вівса на загальну суму 1440 крб. [22, арк. 141-143 зв.]. Селяни вказаних вище сіл, намагаючись мирним шляхом вирішити конфлікти з легіонерами, вимагали від повітової влади повернути відібране майно або виплатити за нього грошову компенсацію.

Наведені вище матеріали характеризують період проходження через територію Ольгопільщини II-го корпусу, який згідно підписаного у Буфті (передмістя Бухаресту) 5 березня 1918 р. прелімінарного миру між Центральними державами та Румунією, мав покинути румунську територію і розташуватися в Україні. За даними А. Захарова, основні сили корпусу в кількості 6,5 тис. вояків в ніч з 8 на 9 березня переправилися через Дністер і вже 15 числа авангард підрозділів прибув до Ольгополя [11, с. 51]. Як зазначав дослідник, “марш проходив спокійно – війська Центральних держав... вільно їх пропускали” [11, с. 51], що згідно вищенаведених нами автентичних даних не відповідає дійсності. Тут швидше можна стверджувати, що українська влада практично не реагувала на маневри потужної військової сили на території республіки і закривала очі на безчинства вояків цього корпусу.

Зазначимо, що, відчуваючи безкарність з боку центральної влади, польські вояки польських корпусів взагалі перестали реагувати на справедливі протести селян та місцевих урядників і з кожним днем посилювали свої незаконні дії. Зокрема, Ольгопільський повітовий комісар Д. Зосіматю повідомляв, що легіонери “грабують населення, заарештовують селян і рвуть телефонні проводи, забирають все, що бачать” [23 с. 3]. В іншому повідомленні значилося, що під час пересування по повітах підрозділи польських вояків грабують всі підряд – “вози, коні, скот і розбили ветеринарну аптеку” [24, с. 3]. Ясна річ, що обурене населення взялося до зброї й у березні-квітні 1918 р. відбулася низка сутичок між легіонерами і селянством в Брацлавському і Вінницьких повітах, збройне протистояння на Літинщині, розгром сіл Качанівки та Війтівця, масові пограбування селян в Ольгопільському повіті тощо [7, с. 237].

Перебування в Україні польських військових формувань загострило увагу української

громадськості, адже III-й Універсал Центральної Ради декларував право національних меншин на автономний розвиток, однак Закон “Про національно-персональну автономію” не передбачав для поляків утримання власного війська. Справедливо звучали застереження, що для УНР, яка стоїть напередодні організації власної армії, розміщення польських легіонів, що проводять несанкціоновані реквізиційні акції і воюють з українським селянством, може мати несподівані наслідки [21, с. 1]. “Ми не можемо бути спокійними в той час, коли сі, без сумніву ворожі для нашої держави війська, нищать наші села, народ і його добро,” – так щоденна українська демократична газета “Поділля” висловлювала точку зору подільської громадськості [21, с. 1].

Інший обурений дописувач, опираючись на факти безчинства легіонерів в містечку Стара Синява на інших населених пунктах, нагадував легіонерам, що коли вони вривалися до сільських хат і стягували з печі дівчат, виламували на пошті двері, били сторожів, арештовували голову волосної народної управи, відбирали зброю у міліціонерів, чомусь їх не переймав сором ідесь подівся славетний гонор шляхетних польських лицарів. Для негайного залагодження справ автор пропонував легіонерам скористатися заповітною для поляків порадою: “Цекай пан до лясу і ховайся за демба” і нагадав, що селянство ще цілком свідомо зберігає дух Богдана Хмельницького та інших героїв славетної боротьби проти польської шляхти [25, с. 4].

Зазначимо, що обурення подолян змусило Подільський губернський комісаріат також оголосити свою рішучу позицію. Зокрема, 18 квітня 1918 р. Губернський комісар В. Дудич спрямував командиру польського корпусу у Вінниці “Донесення”, в якому в ультимативній формі вимагав припинити знущання польських легіонерів над селянами. Зазначаючи, що легіони “накладають контрибуції, грабують військово майно, зброю, хліб, втручаються навіть в розпорядження української влади, встановлюють місцями свою цезуру (Ольгопіль), видають обов’язкові постанови (Стара Синява)...”, комісар попереджав командування про недопустимість таких дій, спрямованих

на помсту легіонерів за польських поміщиків, внесення безладу та підриву авторитету Української влади. В документі висловлювалася тверда позиція, що в разі “неприпинення надужить (зловживань) легіонерів, проти них буде двинуте озброєне населення. Уряд Української Республіки не зупиниться перед певною ліквідацією польського війська на Україні” [26, с. 122]. Для припинення грабунків з боку легіонерів В. Дудич звернувся до губернського старости з проханням в разі потреби залучити українське військо [14, арк. 68].

Безчинства польських легіонерів були добре відомі вищим органам влади в Україні. Зокрема, на засіданні Малої Ради 24 березня депутат від партії українських есерів В. Мачушенко оголосив інтерпеляцію (звернення депутата) до військового і внутрішніх справ міністрів про події, що відбувалися на Поділлі і супроводжувалися втручаннями польських військовиків у внутрішні справи, проведенням незаконних операцій щодо вилучення продовольства і майна [27, с. 2]. Зокрема у телеграмі з Літинського повіту повідомлялося, що польські легіонери в Уланівській, Терешпільській, Хмільницькій та Старо-Синявській волостях роблять реквізиції і розстрілюють тих, хто не кориться їм. Протягом 3-16 березня комендант польських військ в Старій Синяві наказав арештувати увесь склад волосної управи за те, що вони відмовились доставляти полякам фураж і ще в лютому затримали легіонера Брилінського, який віз із собою 29 гвинтівок. Бойові дії відбулися між легіонерами і селянами в районі с. Митинці, де з'єднаний загін селян с. Мигинців, Маркушів, Рибчинець, Качанівки і Війтівець відібрали у поляків реквізовані коні, кулемет та іншу зброю. Однак легіонери викликали підмогу з артилерією і внаслідок обстрілу Качанівки село згоріло, а в боях загинуло 23 особи [27, с. 3]. Тут доречним буде навести витяг з акту, складеного 20 березня 1918 р. комісією в складі повітового комісара, начальника міліції, члена земської управи та понятих, про події в Качанівці. Зокрема, комісія звернула увагу на той факт, що в Качанівці згоріло не менше 400 селянських господарств разом з будинком священика. Водночас всі будівлі і господарські двори католиків залишилися недоторканими,

що свідчить про каральну акцію проти православних селян за наказом і на вибір [28, с. 19-20]. У промові В. Мачушенко, наводячи інші факти протиправних дій польських легіонерів, поставив до міністрів запитання: “Чи відомо міністрам військовому і справ внутрішніх про події, котрі чиняться на Поділлі польськими легіонами? Чи вживаються заходи до обеззброєння і виводу польських легіонів за межі України?” У виступах ще 10-х депутатів звучала неабияка стурбованість ситуацією на Поділлі. Врешті, Мала Рада голосуванням ухвалила визнати інтерпеляцію як негайну [27, с. 3].

Проте офіційна реакція УЦР була запізнілою і лише 6 квітня воєнний міністр О. Жуковський оприлюднив наказ від 30 березня, який начебто розставляв всі крапки над “і” [29, с. 227]. Зокрема, в документі значилося: “1) польські війська не мають жодного права втручатись у внутрішні справи республіки і не можуть робити будь-яких розпоряджень у цьому відношенні; 2) усякі самочинні реквізиції цими військами фуражу, хліба та інших продуктів мусять бути негайно припинені, позаяк реквізиції робляться за згодою та дозволом українського уряду; 3) ніякого поділу зброї та різного військового майна, одібраного у громадян Української Республіки між польськими частинами та українськими не повинно бути” [30, с. 1-2]. Судячи з тексту наказу, протиправні дії польських легіонів мали бути негайно припинені. Утім жодного слова про компенсацію втрат або повернення майна, відібраного польськими військовими формуваннями, в документі не знаходимо, що, на жаль, свідчить про безпорадність існуючої влади в справах захисту інтересів громадян УНР, яка не змогла гідно зреагувати на черговий грабунок українських селян.

Принагідно зазначимо, що виданий наказ міністра О. Жуковського і опублікований в центральних газетах “Ультиматум до польських легіонів”, ухвалений Українським урядом 3-го квітня з вимогою покинути Поділлі і межі України польська сторона проігнорувала [31, с. 2]. Так, в містечку Юзвині 5 квітня польський комендант надав наказ місцевій міліції зібрати до 8-ї години вечора 25 возів, 50 п. вівса, 60 п. фуражу, 20 п. хліба і передати легіо-

нерам. Якщо наказ не виконають, то всі міліціонери будуть арештовані, а зазначені матеріали відберуть у селян силою. У дні 4-6 квітня польські легіонери побили сторожа Барабаша, відібрали зброю у міліціонера Борковського, виламали двері на пошті і розмістилися в одній із кімнат, увірвалися до земської управи і чинили тиск на секретаря. Під страхом самовільних грабунків польських легіонерів секретар управи разом з міліціонерами виконали вимогу щодо доставки возів і продовольчих запасів. Принагідно зазначимо, що легіонерів не зупинила категорична вимога власного командування, яке наказом в. о. начальника продовольчого відділу Польського війська в Україні полковника К. Гінтовта-Дзевальтовського від 8 квітня 1918 р. забороняло будь-які реквізиції [32]. Навіть після оприлюднення таких вимог жовніри продовжували чинити незаконні реквізиції і знущатися над селянами. У відповідь вони отримали рішучі збройні сутички, а в деяких випадках – сплановані бойові дії селян. Так, поблизу Немирова, Стрільчинець, Канави, Кліщів, Тиврова, Сутисок, Гнівани та інших сіл відбулися збройні дії подільських селян, які швидко переросли у всенародне повстання і наближалися до повного розгрому польських формувань. Від поразки легіонерів врятував загін австрійських військ, що прибув зі Жмеринки і зупинив селян від штурму Гніванської цукроварні, де залишки III-го корпусу зайняли кругову оборону [7, с. 238].

У напруженій ситуації польська сторона спробувала зняти гостроту конфлікту, але, як завжди, перекладала провину на інших, вишукуючи різні аргументи для виправдання. Так, в. о. начальника постачання польських військ К. Гінтовт-Дзевальтовський надіслав телеграму військовому міністру УНР, в якій зазначав, що причинами бойовищ стали початок планомірного роззброєння польських частин і провокаційна агітація, що “розпалює жагу в селянських масах, збуджуючи негідні інстинкти” [33, арк. 5 зв.]. Зокрема, до побиття поляків закликали розповсюджені накази так званої “Красной Точки”, в яких бойовики цієї монархічної організації називали поляків “авангардом німецької армії, які скрізь грабують населення..., піддають вогню і мечу поселення, розстрілю-

ють наших батьків і братів, гвалтують жінок і дочок”, [34, арк. 11]. В закликах звучала вимога виступити організованою силою проти відновлення “жидо-ляхо-німецької панщини”, “розбити й вигнати польські легіони з території губернії” та не інакше як, “осягнувши себе хресним знаменням”, тобто перехрестившись, нищити ворогів багнетами, бомбами і кулеметами [35, с. 200].

Першим кроком для послаблення напруги стало офіційне повідомлення в газеті “Поділля” про те, що польські відділи, які б’ються з селянами на станції Гнівани, не входять до складу польських легіонів і нічого спільного з розміщеними на півдні України регулярними польськими військами не мають і таким чином є партизанськими [36]. Зрозуміло, що намагаючись зняти відповідальність офіційної польської сторони, командування польських військ поширювало завідомо неправдиву інформацію і, власне, відмовлялося від понад 1,5 тис. польських вояків, які могли бути негайно знищені як незаконні бандитські формування і такого роду організації.

Наступним кроком для урегулювання конфлікту стало укладення “Мирного договору” між селянами і польськими легіонерами, що був підписаний 18 квітня 1918 р. на станції Гнівани. Від поляків підпис поставив начальник штабу польських військ на Україні полковник Барто, а від селян – мешканці с. Тюшок С. Карась і Т. Іщенко із Шкуруинець. Договір засвідчили Вінницький повітовий комендант і представник австрійських військ [36, арк. 1]. Сутність цієї угоди зводилася до того, що під час пересування до місця дислокації польські війська припиняють виступи проти селян і не чинять ніякої шкоди. В свою чергу, селяни беруть зобов’язання не нападати на них. Також сторони домовились передавати один одному порушників договору, негайно звільнити арештованих і полонених та видати тіла загиблих, а також в подальшому зобов’язуються регулювати всі недоречності мирним шляхом, не допускаючи військових зіткнень [37, с. 3].

З метою часткового пом’якшення громадської думки в газеті “Винницкое Эхо” було надруковане повідомлення, в якому вказувалися прізвища загиблих і поранених та опису-

валися обставини бойових зіткнень. Зокрема, в числі № 2 часопису публікувалося, що польська сторона втратила “зарізаними” 5 жовнів, 1-го вбитого, 2-х поранених, а 3 вояки вчинили самогубство – “самі застрелились” [38, арк. 5 зв.].

Відома своїми українофобськими публікаціями “Киевская мысль” змалювала бойові дії в районі Немирова і на станції Гнівань як напад озброєних селян на підрозділи польських легіонерів, які рухались для з’єднання всіх вояків в один загін. Зокрема в статті, посилаючись на польське військове джерело, повідомлялося, що офіцери і солдати, які потрапили в полон, були по-звірячому вбиті. Для того, щоб зняти обручки з полонених поляків, селяни відрубували їм пальці [39].

Разом з тим, у повідомленні жодним словом не згадувалися жертви польських акцій. Внаслідок каральних дій легіонерів в с. Дзвониха від гарматного вогню згоріло 12 селянських осель [40, с. 3], у с. Ведмеже було спалено 22 господарства, 3-є селян отримали опіки, 3 – поранені, 3 – вбито і 5 осіб, переховуючись від легіонерів, загинули в підвалах від диму [40, арк. 5]. До речі, за даними брацлавського повітового комісара С. Шевченка, збройні сутички спровокував полковник Барто, який з відомим шляхетним гонором вимагав від розлючених і добре озброєних селян протягом 20-х хвилин здати зброю. Він ніяк не погоджувався на роззброєння польських легіонерів і дав наказ на артилерійський обстріл. У відповідь значно переважуючим силам селян вдалося завдати легіонерам повної поразки й підчас роззброєння внаслідок сутичок з деякими начальниками вчинили немилосердно [40, с. 4]. На жаль, ще до нині не існує офіційних даних щодо втрат обох сторін під час трагічних подій збройного протистояння між польськими легіонами і загонами українських селян у лютому – травні 1918 р. на Поділлі, принаймні, нам знайти їх не вдалося. За спогадами С. Стемповського, який не завжди вирізнявся об’єктивністю щодо українського селянства, внаслідок подій 15 квітня селяни зненацька захопили позиції легіонерів й вчинили криваву розправу, жертвами якої стало 32 вбитих. 206 легіонерів були полонені селянами й відправлені до Брацлава [7,

с. 238]. Утім, судячи лише за вищенаведеними епізодами, можна стверджувати, що жертви з обох сторін були вражаючими, адже селяни вели бої проти озброєних гарматами й кулеметами регулярних військ армійського зразка, які пройшли вишкіл в боях Першої світової війни і скеровувалися офіцерами зі знанням тактики й стратегії ведення воєнних дій. Разом з тим, легіонери своїми ганебними вчинками розбудили народну лють, яка довгий час покоїлася приспаною обіцянками влади про наведення порядку. Лише після того, як довготривале терпіння приниженого селянства луснуло, народний гнів вилився з усією потужністю й рішучістю в нищівну боротьбу проти своїх кривдників.

Підсумовуючи перебування III-го корпусу польських легіонів на Поділлі, зазначимо, що 15 квітня польські частини II-го корпусу знову з’явилися в Старій Синяві, а згодом розмістилися в с. Літинці. На протест повітового комісара Ю. Коваленка командування загону не реагувало і мало наміри знову проводити реквізицію згідно договору, засвідченого міністром О. Жуковським і командиром II-го корпусу Осінським. Селяни, відчувши небезпеку, організувалися і ставилися до польських легіонерів вороже [14, арк. 121 зв.]. За розпорядженням воєнного міністра УНР, залишки легіонів 28 квітня вийшли з Вінниці і передислокувалися у визначений район Чернігівщини на остаточне розформування і роззброєння, яке відбулось 9-10 червня 1918 р. силами австрійського війська. За іншими даними, польські легіони в середині травня були роззброєні в районі Уладівки [12, с. 106].

Зазначимо, що розформування польських легіонів в Україні сприйнялося з боку шляхти як трагедія і безпосередня загроза для збереження “польськості”. Німецький консул в Львові направив в міністерство іноземних справ листа, в якому виклав заяву подільських і волинських поміщиків з вимогою розпустити революційні комітети, обеззброїти селян, надати допомогу для відновлення поміщицьких господарств та відмінити відчуження крупного землеволодіння. Лише в такому разі, попереджали поміщики, австро-угорське командування може розраховувати на отримання бажаних

продовольчих ресурсів [41, с. 39]. В іншому до-
несенні на початку травня 1918 р. австро-угор-
ський дипломатичний представник у Варшаві
Ургон повідомляв, що під час зустрічі із паном
З. Грохольським той змалював критичний стан
місцевих польських поміщиків і вимагав
надати негайну і рішучу допомогу, мотивуючи
це неможливістю обробітку землі і повної
втрати майбутнього врожаю. Дипломат пропо-
нував негайно роззброїти селян, забрати вла-
ду у свої руки, припинити процеси “соціаліза-
ції” і відновити приватну власність. На думку
графа Грохольського, порядок міг бути легко
відновлений, “якщо б в кожному повіті діяло
приблизно 1000 солдат єдиною колоною (з ку-
леметами)”. Для цього в Правобережній Укра-
їні потрібно в 36 повітах мати близько 36 тис.
солдат [41, с. 40].

Однак всі сподівання польської магнатерії
на збереження легіонів як своєї жандарм-
ської сили для протидії політиці соціалізації
землі і ліквідації приватної власності, яку
проводила УЦР і підтримувало українське се-
лянство, не збулися. Гетьманський переворот
та жорсткі наполягання німецького і австро-
угорського командування на роззброєння поль-
ських військових з’єднань в Україні призвели
до того, що в травні – на початку червня 1918
р. після невдалих спроб протидії частина осо-
бового складу польських легіонів потрапила в
німецький полон, а інша була відправлена за
межі України.

Отже, утворення польських легіонів на те-
риторії Поділля відбувалися у специфічних
умовах безславного розпаду Російської імперії
і намаганням поневолених польського й укра-
їнського народів відновити незалежність влас-
них держав, які в різні часи і різними шляхами
потрапили в цупкі обійми роду Романових. По-
ляки, використовуючи викохане почуття “елі-
тарності” в рамках чітко визначених категорій
“Батьківщина”, “Церква”, “Мова”, спробували
на чужій території, на чужих харчах і на чужо-
му неспокої утворити власну озброєну силу
із вимуштруваних у чужій армії вояків, щоб
ті здобули свободу омріяної Речі Посполитої.
Україна в цій боротьбі, переживаючи автоно-
містський, федеративний і на кінець самостій-
ницький сон, сподівалась, що кат не рубане

сокирою, побачивши сльози на очах, і дасть
можливість жити й будувати власну українську
хату. Українська сторона також мала можли-
вість сформувати не менш вишколену армію з
частин деморалізованої російської армії, якщо
б висунула такі ж критерії і гасла, які поста-
вили перед собою патріотичні сили сусідньої
Польщі. Разом з тим, керівники Української
Центральної Ради, погодившись на формуван-
ня іноземних збройних сил на території Укра-
їни, одночасно не зуміли забезпечити гідного
захисту українських селян від несанкціонованих
дій польських легіонерів та інших озброє-
них загонів. З мовчазної згоди УЦР легіонери
і “партизани” здійснювали реквізиції майна і
продовольчих ресурсів, служили найманцями
польського і непольського панства у каральних
акціях проти селян, вносили напругу в міжет-
нічні стосунки тощо.

Не викликає сумнівів, що запроваджен-
ням чіткої регламентації і повсюдного контр-
олю з боку влади за перебуванням польських
військових формувань можна було вирішити
проблеми в продовольчому забезпеченні цих
військових частин, унеможливити втручання
польських вояків у внутрішні справи україн-
ців та не допустити до розпалювання зброй-
них конфліктів між сторонами. Однак цього не
сталось. Тому в оцінці діяльності польських
збройних формувань на Поділлі в першій по-
ловині 1918 р. влучною може стати ухвала
загальних зборів Подільського губернського
товариства “Просвіта”, в якій зазначалося, що
польські легіони “для справи УЦР не то що
безкорисні, але крайнє небезпечні, з огляду
на їх планове й умисне провокування і теро-
ризування українського населення, а також на
їх ворожі соціально-політичні наміри... з огля-
ду на намагання легіонерів через поширення
фальшованих відомостей, наказів, виконуван-
ня насильств викликати заколот на Україні, з
огляду на загарбання згаданими легіонерами...
українського військового добра... і закупівлі
державних фондів на ворожі для держави цілі”
[37, с. 4]. Громадськість краю висунула вимо-
гу до УЦР, в якій значилося, що для утримання
престижу української державної влади в очах
населення і запобігання сваволі, потрібно не-
гайно роззброїти польські легіони, конфіскува-

ти їхнє військове майно та заборонити на майбутнє існування подібних військових відділів. На жаль, за нас це зробили німці та австрійці.

Таким чином, перебування польських легіонів на території Поділля в кінці 1917 – першій половині 1918 рр. залишило за собою трагічні сторінки історії й повинно оцінюватися з кон-

тексті розуміння надзвичайно складної соціально-політичної ситуації катастрофічних наслідків Першої світової війни. Очевидно, що уроком з цих трагічних подій повинно стати визнання історичної правди і загальне прощення, а толерантність має бути запорукою у дружніх стосунках між поляками та українцями.

Список використаних джерел та літератури

1. Папакін А.Г. Формування польських військ в Україні у 1917-1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / А.Г. Папакін. – Київ, 2008. – 20 с.
2. Папакін А. Документи архівів Республіки Польща до історії польських військових формувань в Україні у 1917-1918 рр. / А. Папакін // Архіви України, 2005. – № 4. – С. 104-116.
3. Папакін А. Г. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство, 2004. – № 4. – С. 32-43.
4. Папакін А. Польські військові корпуси на території України 1917-1918 рр. // Військово-історичний альманах, 2006. – № 1. – С. 25-41.
5. Папакін А. Уніформа польських військ в Україні. 1917-1918 // Артем, Папакін – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://siberia-miniatures.ru>.
6. Потапенко М.В. Громадсько-політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917-квітні 1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / М.В. Потапенко. – Чернігів, 2011. – 20 с.
7. Потапенко М.В. Польський легіонер проти українського селянина. До історії діяльності III корпусу Польських військ на Поділлі у березні-квітні 1918 р. / М.В. Потапенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За ред. проф. П.Г. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 234-240.
8. Антонишин А.П. Соціально-економічні перетворення на Поділлі за гетьманату П. Скоропадського / А. П. Антонишин // Історичний журнал. – № 3, 2007 р. – С. 46-53.
9. Антонишин А.П. Діяльність політичних партій на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського / А.П. Антонишин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Зб-ник наук. праць / За аг. Ред. проф. П.Г. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 240-244.
10. Волос М. Польские организации в России и на Украине в 1917-1918 годах / Мариуш, Волос // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые истории, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей. – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – С. 194-217.
11. Захаров А.М. 2-й и 3-й польские добровольческие корпуса на территории Украины весной-летом 1918 года / А.М. Захаров // Вестник Челябинского государственного университета, 211. – № 22 (237). История. Вып. 46. – С. 49-54.
12. Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю. Переклад В. Колесник. / Я. Лазовський // Подільський Край, 2006. – № 2. – С. 90-106.
13. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / Вікторія, Колесник. – Вінниця: ВМГО "Розвиток", 2007. – 1008 с., іл.
14. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф.Р-1196, оп. 1, спр. 4.
15. Христин І. Польське військо / Іван, Христин // Поділля, 1918. – № 37.
16. Grocholski M. Wspominki nikle / M. Grocholski. – Primum, 2002. – 244 s.
17. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І.Ф. Курас К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с., іл.
18. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф-1793, оп. 1, спр. 64.
19. Панський похід // Поділля, 1918. – № 34.
20. Христин І. Большевики в Ольгопольському повіті на Поділлі / І. Христин // Поділля, 1918. – № 37.
21. М.Ч. Польське військо на Україні / М.Ч. // Поділля, 1918. – № 34.
22. ДАВіО. – Ф.Д-357, оп. 1, спр. 12.
23. Польські банди на Україні. Київ. Міністру Внутрішніх справ, копія Кам'янецькому губ. комісару // Поділля, 1918. – № 20.
24. Губерніяльна хроніка // Поділля, 1918. – № 21.
25. Певній. Ганебні події польських легіонів / Певній // Поділля, 1918. – № 41.
26. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.
27. Мала Рада. Інтерпеляції // Поділля, 1918. – № 14.
28. Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году/ Под ред. И. Минца и Е. Гордецкого. – М.: ОГИЗ, 1942. – 240 с.
29. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. АГ., Наукова думка, 1997. – 424 с.
30. Про польські легіони. Київ 6 квітня // Поділля, 1918. – № 23.

31. Ультиматум до польських легіонів // Поділля, 1918. – № 20.
32. Телеграми // Поділля, 1918. – 24 квітня.
33. ДАВіО. – Ф.Д-192, оп. 9, спр. 24.
34. ДАВіО. – Ф.Р-2734, оп. 1, спр. 13.
35. Рекрут В.П. “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / В.П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 408 с. іл.
36. Всякі звістки. До подій в Немирові // Поділля, 1918. – № 37.
37. Гніванські події // Народна Воля, 1918. – № 65.
38. ДАВіО. – Ф.Р-1196, оп. 1, спр. 15.
39. Кровавые события вблизи Немирова // Киевская мысль, 1918. – № 55.
40. Шевченко С. Криваві дні в Браสลівському повіті / Сергій, Шевченко // Поділля, 1918. – № 42.
41. Крах германской оккупации на Украине (по документах оккупантов) / Под. редакцій М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: ОГИЗ, 1936. – 206 с.
-

Хоптяр Ю.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОМІСІЇ ІЗ ВСТАНОВЛЕННЯ І РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТІВ В ЯРМОЛИНЕЦЬКОМУ РАЙОНІ (1944-1945)

У статті робиться спроба розглянути діяльність обласної комісії пов'язану із встановленням та розслідуванням злочинів німецько-фашистських загарбників 1941-1944 рр. на Ярмолинщині.

Ключові слова: окупаційна влада, героїчний опір, окупована територія, режим терору, визволення.

Процеси розбудови суверенної України передбачають діяльність спрямовану на створення об'єктивної історичної науки, вимагають глибокого знання і розуміння як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема. Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, сприяє всеохоплюючому аналізу історичних процесів. Важливе місце в історичному дослідженні відводиться аналізу процесів боротьби українського народу проти загарбників, що дає можливість застосування обґрунтованого підходу та об'єктивного висвітлення подій минулого.

Для документування злочинів, вчинених гітлерівцями та встановлення збитків, завданих ними населенню та промислового комплексу країни Указом Президії верховної Ради СРСР 2 листопада 1942 р. було створено Надзвичайну комісію із встановлення і розслідування злочинів гітлерівських загарбників та їх спільників і вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам. Головою комісії було призначено М.Шверника, а її членами А.Жданова, письменника О.Толстого, академіка Є.Тарле, М.Бурденко, Б.Веденеєва, І.Трайніна, В.Гризодубову та митрополита Київського і Галицького Ніколая.

16 березня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) № 229 були створені республіканські, краєві та обласні комісії. На території України вони розпочали роботу лише після визволення областей від нацистів.

Кам'янець-Подільська обласна комісія із встановлення та розслідування злочинів гітлерівських загарбників і їх спільників та вчинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам роботу розпочала у квітні 1944 р. під головуванням А.Устенка. У складі комісії також працювали: А.Ковбасюк (заступник голови); секретарі Чауш та Хоптяр; члени комісії: Г.Тонкачєєв (секретар Кам'янець-Подільського обкому), В.Крикливий, Г.Липчинський, В.Руденко та Б.Шлик.

Комісії на районному рівні розпочали роботу одразу після їх створення у складі: голови комісії (голова райвиконкому), членів комісії (2-3 лікарі медексперти). Так у Ярмолинському районі комісія розпочала роботу 20 червня 1944 р. у складі: голови комісії Томашенко П.К. (голови виконкому Ярмолинського району) та членів комісії Бохонського Ф.А. (райпрокурора), Заїкіна А.А. (капітана медичної служби в/ч № 05879), Ремовського М.Д. (головного лікаря райлікарні), Осипенко Ф.П. (лікаря), Селітреннікова О. (священника), Заокіпної К. (колгоспниці) [1, арк. 2-4].

Комісія, розпочавши роботу встановила, що відразу після вторгнення німецько-фашистських загарбників 22 червня 1941 р. бійці і командири Червоної армії чинили героїчний опір на всіх фронтах у тому числі на Поділлі, однак ворог швидко просувався на схід. 8 липня 1941 р. німецькі мотоциклісти з'явилися у містечку Ярмолинцях, де поблизу середньої школи їх обстріляли червоноармійці. Однак, за передовими загонами німців підійшла колона ворожої

техніки, що примусило червоноармійців відступити. Ворог захопив містечко і розпочався важкий період окупації.

З першого її дня озвірілі фашистські загарбники почали грабувати населення м.Ярмолинець та району, відловлювали потрапивших в оточення радянських військовополонених, проводили арешти цивільного населення та публічні акції терору. Так, допитаний комісією свідок Гуменюк Г.Ф. 1883 р.н., мешканець с.Грабини засвідчив: «9-го липня 1941 р. німецькі солдати зловили у м.Ярмолинцях 16 чол. місцевих мешканців, привели до мене на город і розстріляли, а мене примусили викопати яму, зняти з мертвих взуття і закопати трупи». Тоді ж німці зловили двох радянських танкістів і розстріляли їх на городі громадянина Шведа І. Німці в с.Варинцях Ярмолинецького району перестріли біженців – чоловіка 45 р. і жінку 65 р., які йшли шосейною дорогою і розстріляли їх, що засвідчив очевидець Борецький Олексій Микитович [4, с.397].

Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим, в генеральній окрузі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних одиниць (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летицівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький. В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Керівниками районів призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило

12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (шкільництва) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару. Робота в органах місцевого самоврядування оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1000 крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада видавала їм грошову винагороду [5, с.7-8].

В Ярмолинцях німецькі загарбники за наказом окружного німецького комісара Мертеца Еміля утворили органи окупаційної влади – комендатуру та жандармську управу на чолі з Бугольцом. Відділок місцевої поліції очолили місцеві зрадники – начальник Колбасюк та його заступник Оманський. Руками цих фашистських посіпак гітлерівці здійснювали чисельні злочини проти людства. Так, вказані особи тільки у квітні 1942 р. катували в застінках жандармерії та поліції 20 осіб похилого віку з Ярмолинець і Фрамполя, після чого публічно повісили. Комісією із встановлення і розслідування злочинів нацистів встановлено також, що за наказом Колбасюка і Оманського було заарештовано ні в чому не винних місцевих мешканців Пахолюка, Токаря, Бурковського С., Бурковського І., Пригляда І., Витер та інших. Безвинних жертв тривалий час катували після чого вивезли до військового містечка і розстріляли [4, с.398].

Окупаційна влада примушувала робітників відновити роботу на попередніх місцях, а селян сплачувати податки продуктами харчування.

Встановиши режим терору та репресій, фашисти страчували, перш за все, комуністів, військових, євреїв, а також тих, хто їх переховував. Місцем страти гестапівці обрали околицю урочища „Євеліна”. Повсемісно гітлерівцями створювалися табори для військовополонених. Так, на території господарства колгоспу «Більшовик» с.Буриниць (тепер північний район Ярмолинець) в липні 1941 р. окупанти утворили пересильний табір для радянських військовополонених, в якому утримували у нелюдських умовах близько 5 тис. чол. За свідченнями очевидця того ж Борецького О.М. комісія встановила, що полонених морили голодом, у кращому випадку давали баланду з проса один раз на день, не давали води, тому у таборі була висока смертність. Фашистські нелюди розстрілювали навіть голодних які брали їжу яку їм приносили мешканці містечка. Трупні військовополонених масово вивозили у невідомому напрямку [4, с.397].

У Кам'янець-Подільській області подібні табори діяли у Дунаївцях, Деражні, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Старокостянтиневі, Слауті, Шепетівці [5, с.9].

З початком окупації нацисти спробували сіяти міжнаціональну ворожнечу для провокації місцевого населення до антисемітських акцій. Євреїв, як ворожу рейху націю, за спеціальними розпорядженнями, відокремлювали від решти населення у резервації – гетто. Звірячою люттю відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення Ярмолинецького району. Тільки в містечку його залишилося понад 1,5 тис. чол. і ті хто не встиг евакуюватися, потрапляли до гетто. Вони утворювалися за наказом німецького окружного комісара Мертеса Е. у липні 1942 р. у Ярмолинцях (район міського парку), Шаровці і Фрамполі. Утиримували євреїв в гетто за колючим дротом і морили голодом, а хто відважувався покинути гетто і придбати продукти харчування на місцевому базарі, гітлерівці відловлювали, нещадно били і розстрілювали.

В кінці жовтня 1942 р. за наказом того ж Мертеса Е. понад 14 тис. чол. єврейської національності різного віку з Ярмолинецького, Михалпільського та Городоцького районів зігнали в 3-х поверхове приміщення військового містечка залізничної станції Ярмолинці і, протримавши три дні без їжі та води, розстріляли [4, с.397-398].

Та населення не скорилося окупантам. В містечку виникла підпільна група, яка встановила зв'язок з підпільниками Проскурова. Підпільна група діяла протягом 1941-1943 рр. і здійснила ряд акцій. Однак, навесні 1943 р. підпільників заарештували і стратили. Особливо постраждали сім'ї Монастирських, Михаліних та багато інших героїв [9, с.37].

Крім того, на території району діяли партизанські загони. У 1943 р. партизани одного із підрозділів з'єднання під командуванням І.К.Ніколюка розгромили поліцейський відділок.

Діяв на Ярмолинеччині також національний рух Опору. Підпілля ОУН(б), до складу якого увійшло 19 осіб, очолив В.Захарчук. Підпільники створили первинні осередки у селах Косогірка, Левківцях, Новій Соколівці, Сутківцях. Підпільна націоналістична група «За Україну», що діяла у с.Крупець на чолі з І.Олійником, розповсюджувала націоналістичну літературу, рятувала населення від нацистського рабства, переховувала євреїв та військовополонених [8, с.112].

Після поразки на Курсько-Орловській дузі німці зосередили в Ярмолинцях величезну кількість боєприпасів, зброї та амуніції і розмістили їх на складах у „Євеліні” та Чорному лісі.

У березні 1944 р. прийшло довгоочікуване визволення. 23 березня 1944 р. 3-я гвардійська армія генерала П.С.Рибалко одержала завдання обійти Ярмолинці із заходу та півдня і наступати далі на м.Бар. Проте одразу виконати це завдання не вдалося, оскільки фронт в районі сіл Нового Села, Томашівки і залізничної станції був добре укріплений німецькою обороною. Після посиленого наступу, німці все ж відступили у напрямку на м.Городок та с.Соснівку, при цьому фашистське командування відчайдушно намагалося стримувати просування ра-

дяньських військ. Зав'язалися кровопролитні бої в ході яких німці чинили відчайдушний опір. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що при наближенні радянських військ до містечка загарбники висадили в повітря величезний арсенал зброї та боєприпасів, що були зосереджені на складах в урочищі «Евеліна» та Чорному лісі, а вибухи було чути за десятки кілометрів навкруги. Поруч з цим, чимало боєприпасів ще залишилося і таїли в собі небезпеку для населення і особливо підлітків. До того ж німецькі далекобійні гармати обстрілювали резерви наступаючих. Три доби гриміли бої на цій ділянці фронту, в ході яких обидві сторони несли великі втрати у живій силі і техніці. Після цього фашисти почали відступати у південному напрямку на с.Соснівку.

Нарешті 27 березня 1944 р. воїни 167-ї стрілецької дивізії та 91-а танкова бригада визволили райцентр від ворога. А першими увірвалися в Ярмолинці бійці батареї самохідних артиллерійських гвардії капітана П.П.Крюковецького. Сьогодні САУ-152 стоїть на постаменті при в'їзді у Ярмолинці з боку Кам'янця-Подільського. У боях за Ярмолинці загинули 175 воїнів радянської армії. Втрати ворога становили понад сотні танків і самохідних гармат та близько 5 тис. чол. вбитими [9, с.38].

Одразу після визволення містечка розгорнув діяльність військовий комісаріат і всіх, хто не мав звільнення від призову за станом здоров'я забирали до лав збройних сил.

Масовим став героїзм ярмолинчан на фронтах війни. Навіднику 493-го винищувального протитанкового полку сержанту С.І.Хоптяру 10 квітня 1945 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нажаль 30 квітня Степан Іванович загинув смертю хоробрих під час наступу на м.Берлін [6, с.251-252]. Ім'я хороброго артилериста носять середня школа №2 в Ярмолинцях, одна з вулиць селища, а на будинку де він проживав встановлено пам'ятну дошку. На полі (при повороті на с.Сутківці) встановлено пам'ятний знак.

Чимало інших земляків – фронтовиків виконали свій обов'язок до кінця, здійснили бойові подвиги і повернулися з бойовими нагородами. Дорогою ціною далася перемога, оскільки 423 воїни ярмолинчани загинули на полі бою, померли від ран чи пропали безвісті. Їх

імена виписані на гранітних плитах меморіалу „Загиблим воїнам-односельчанам” та занесені у „Книгу Пам'яті України”.

Героїчно трудилися і ті, хто взявся за відбудову Ярмолинець, адже фашисти заподіяли збитків на 6,6 млн.крб. Серед чисельних втрат Ярмолинецького району комісія із встановлення та розслідування злочинів нацистів виявила також знищення районного архіву. До початку війни у Ярмолинецькому райархіві зберігалися документи починаючи з 1921 р. У його ориєнтовно 60 фондах із 30 тис. одиниць зберігання знаходилися документи сільських рад, колгоспів, радгоспів та інших організацій. Вказані документальні матеріали мали чималу цінність як наукову, так і довідкову з історії розвитку району, його господарського та культурного будівництва. Райархів знаходився в центрі містечка, поруч з Петропавлівським костьолом, у спільному приміщенні з Ярмолинецьким райвідділом НКВС, щоправда з автономним входом від костьолу (дві кімнати, загальною площею 220 кв.м.). Німецько-фашистські загарбники під час відступу у березні 1944 р. архів спалили вщент [3, арк.51].

Одразу ж після визволення 1 квітня 1944 р. відновили роботу радянські установи і населення приступило до відбудови зруйнованого господарства. В МТС, яку очолив Врублевський утворили 8 тракторних бригад, що допомогли колгоспникам розпочати і провести сівбу у 36 господарствах. На 1 травня відновили роботу електростанції, хлібопекарні, лікарні. Ярмолинчани взяли шефство над шахтою №59 „Фрунзевугілля”, відрядили туди робітників та надіслали продукти харчування [7, с.647].

Про фінансові витрати та вкладення коштів у різні сфери суспільного життя свідчить бюджет Ярмолинецького району на 1945 р. Аналіз бюджету показав, що прибутки становили 1,9 млн. крб., при цьому дотації склали 2,4 млн. крб. Найбільше коштів виділялося на освіту (2,6 млн.) управління (0,8 млн.), охорону здоров'я (0,6 млн.) [2, арк.61].

Робітники і службовці райцентру включилися в широкомасштабну роботу по відбудові зруйнованих війною будинків, впорядкуванню вулиць, тощо. Мінімальний відробіток для кожного працездатного складав 40 год. Райви-

конком зобов'язав керівників розпочинати робочий день о 7-й год. ранку. До відбудови містечка залучали також військових.

Військові сапери разом з бійцями винищувального загону здійснювали пошуки вибухової зброї, що була розкидана по лісах і довкіллі. Тільки з 1 квітня по 8 вересня 1944 р. ними відправлено у військові частини Першого Українського фронту 228 вагонів боєприпасів загальною вагою 4287 т. Однак, зібрали сапери далеко не все. Тому бійці другої саперної роти ще раз перевірили дороги та їх узбіччя загальною довжиною 126 км. І знищили 12 мін, 14 авіабомб і 583 снаряди, про що свідчить акт від 26 жовтня 1944 р. [10, с.37].

Те що пропустили військові, знаходили цивільні. Від вибухівки гинули як дорослі, так і

діти, а найбільше трагедій через безпечність та необережність зазнали сім'ї де були підлітки колишніх сіл Березівки і Грабини.

Ярмолинчани надавали відчутну допомогу фронту, що все далі просувався на захід. Одразу після визволення містечка розпочався збір коштів на побудову танкової колони, а згодом і ескадрильї „Радянське Поділля”.

Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам Вітчизни, героям-визволителям. Тому турбота про ветеранів війни і тилу постійно повинна бути в полі нашого зору. Надання допомоги у розв'язанні невідкладних проблем ветеранів, покращення їх соціального становища, повинні бути серед головних завдань органів державної влади.

Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької області. – Ф.Р-863. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.2-4.
2. Держархів Хмельницької області. – Ф.Р-946. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.61.
3. Держархів Хмельницької області. – Ф.Р-1481. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.51.
4. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів/ вступна стаття О.М.Завальнюка, В.Г.Байдича, Ю.В.Оліцника, упорядкування Байдича В.Г. та ін. – Хмельницький, Фоп Мельник А.А. – 2015. – 454 с.
5. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944.// За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. – Документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.7-8.
6. Гордость и слава Подолии.// Под ред. М.Є.Манухина. – Львов, 1985. – С.251-253.
7. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – С.647.
8. Мизак Н., Горбатюк В.За тебе свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній війні ОУН, УПА: Кн.5. – Чернівці, 2006. – С.112.
9. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. – Хмельницький, 2004. – С.37-38.
10. Снігур О.С.Ярмолинці: короткі історичні нариси. – Ярмолинці, 2000. – С.37.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Адамський В.Р.

ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА” ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ У ДОКУМЕНТАХ ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті вперше оприлюднюється комплекс документів з колекції Державного архіву Хмельницької області, в яких висвітлюються різні аспекти взаємовідносин між товариствами „Просвіта” та Українським національним союзом. Найчастіше у зверненнях просвітницьких організацій йшлося про порядок заснування філій Союзу у містах та містечках України і у зв'язку із цим висловлювалися прохання щодо надання допомоги необхідними документами, передусім статуту, який регламентував порядок відкриття, діяльності та ліквідації громадсько-політичної структури.

Ключові слова: товариства „Просвіта”, Український національний союз, документи, звернення, доба Директорії УНР, Державний архів Хмельницької області.

Український національний союз із часу свого створення наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. виступав координаційним осередком українських політичних партій, професійних та громадських організацій, що перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського. Серед їх числа достатньо вагомо були представлені й культурно-освітні товариства „Просвіта”. Присутність останніх серед творців УНС пояснювалась щонайменше двома основними причинами. По-перше, Український національний союз виступав за встановлення самостійної демократичної республіки, відновлення в Україні законної влади, відповідальної перед парламентом та прийняття демократичного виборчого закону. Тобто, обстоював ті фундаментальні засади та принципи, які, попри їхню пряму декларацію в статутних документах культурно-освітніх організацій, за своїм внутрішнім змістом були близькими їхнім основним завданням.

По-друге, саме завдяки відстоюванню ідеї української державності та демократичних принципів її існування товариства „Просвіта” у добу гетьманату П. Скоропадського перма-

нентно відчували на собі тиск з боку представників владних інституцій. Так, уже 22 травня 1918 р. у таємному повідомленні, адресованому австрійському коменданту м. Кам'янця-Подільського, Подільський губернський староста С. Кисельов зазначав, що за наявною у нього інформацією, щоправда яку необхідно було перевірити, просвітянська діячка Олімпіада Пашенко, Циганюк та колишній повітовий комісар Красовський „ведуть шкідливу агітацію проти влади та Австро-Угорського війська”. Не маючи у власному розпорядженні необхідних засобів для розслідування цієї справи, він просив коменданта допомогти у з'ясуванні обставин їхніх справжніх мотивів та про наслідки повідомити його особисто [1, арк. 2].

Невдовзі С. Кисельов суттєво розширив коло підозрюваних. На цей раз у поле його зору потрапили не лише громадські активісти з губернського центру Поділля, а й із Кам'янецького повіту. Серед них, зокрема, опинився батько О. Пашенко Михайло Федорович [1, арк. 1–1 зв.].

Товариства „Просвіта” зазнавали утисків і в подальшому. Наприкінці липня 1918 р. про-

світрянськими діячами була підготовлена навіть спеціальна довідка з фактами переслідування як окремих діячів, так і цілих осередків, що діяли на теренах усієї України. Зокрема, у матеріалі вказувалося на такі інциденти: „Т[оварист]ва „Просвіти” останніми часами терплять великі перешкоди від уряду за їх культурно-просвітню діяльність. Наприклад: 1) Брацлавській „Просвіті” (на Поділлі) старости роблять перешкоди в скликанні загальних зборів членів Т[оварист]ва, що дуже гальмує справу його діяльності по позашкільній освіті.

2) В м[істечку] Хабному Радом[ишльського] пов[іт]у на Київщині міліція і німці розігнали Т[оварист]во „Просвіту” і одібрали помешкання. Такі книжки як Історія України, Кобзар, байки і т[ак]е ин[ше] визнані політичними і сконфісковані. Міліція не визнає української мови (Заява Голови Хабенської „Просвіти”, „Вісти Краєвої Преси” 28-го травня 1918 р[оку] № 16).

3) В м[істечку] Іванкові на Київщині місцеву „Просвіту” закрито німцями, помешкання заняте, книжки винесені з помешкання школи („Вісти Краєвої Преси” 27-го травня № 15, „Нова Рада” 28-го травня № 86).

4) В м[істечку] Чорнобилі на Київщині в половині квітня с[ього] р[оку] помешкання „Просвіти” занято німцями і культурно-просвітня праця припинилась.

5) Заборонено провадити лекції і курси для дорослих і арештовано членів того ж Робітничого Клубу на Лук'янівці в Києві.

6) Павлоградське Т[оварист]во „Просвіта” доводить до відомості, що Комендант не дозволяє вистави, вимагаючи, щоб йому за тиждень подавали друковані примірники п'єс для перегляду. Добитися дозволу і подавши примірник п'єс трудно, бо п[ан] Комендант не розуміє української мови.

7) В селі Гусаково на Київщині заборонено Міліцією улаштувати вистави культурно-просвітньому гурткові „Цвіт”.

8) Реквізовано приміщення „Просвіти” в м[істі] Херсоні і запропоновано через міліцію в три дні увільнити помешкання.

9) Взято під військовий постою помешкання Товариства „Просвіта” в с[елі] Звягелі на Волині і вся культурно-просвітня праця припинена.

10) Арештовано Голову Сквирського Т[оварист]ва „Просвіта” і член Ради Повітової Спільки „Просвіт” Михайло Петрович Россінський.

11) Кам'янецького пов[іт]у в с[елі] Лянцкорунському Повітовий Староста заборонив виставу „По ревізії” й „Москаль Чарівник” Т[оварист]ву „Просвіта”. Н[ова] Рада № 150 від 27 липня 1918 р[оку] [2, с. 97–98].

Отже, поміркована платформа Українського національного союзу, спрямована на проведення перетворень у державі демократичним шляхом, цілком влаштувала національні громадські організації. А відсутність у статуті широкого громадсько-політичного об'єднання чітких критеріїв майбутніх соціально-економічних перетворень та конкретних шляхів політичної діяльності надавав суб'єктам його творення певну свободу дій у відповідності до власних завдань, що, в свою чергу, також сприяло входженню культурно-освітніх товариств до складу місцевих філій УНС. На практиці ці фактори виявилися більш важливими аніж та обставина, що розгортати свою діяльність новій інституції довелося за умов жорстких політичних обмежень, цензури та заборони у провадженні антиурядової пропаганди.

Широкі кола громадськості про утворення УНС повідомила газета „Нова Рада” 4 серпня 1918 р. Це стало могутнім каталізатором до пожвавлення діяльності національно-демократичних сил. Розпочалося організаційне становлення структур Союзу у регіонах, що потребувало з'ясування та конкретизації низки різнопланових питань.

Представлене нижче офіційне й приватне листування товариств „Просвіта” й Українського національного союзу, що зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області, частково віддзеркалює цей непростий процес. Крім того, публікація нових документів є вкрай важливою з огляду на доволі слабку репрезентацію діяльності УНС документальним корпусом, до того ж розпороченим по різних архівних інституціях.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 1. – 5 арк.
2. „Просвіти” Поділля в добу Української революції (1917–1920): зб. док. і мат. / упор., вступ. ст. В. Адамський, Б. Крищук. – Кам’янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – 571 с.

Додатки

№ 1

НІЖИНСЬКЕ
ТОВАРИСТВО ПРОСВІТА
25 вересня 1918 р.
Ч. 37.
м. Ніжин, на Чернігівщині.

До Президіума Українського Національного Союзу

Просимо Вас надіслати Т-ву „Просвіта” Статут Українського Національного Союзу, а також повідомити Раду Т-ва на яких вона умовах може закласти філію Союзу в м. Ніжині.

Голова Ради Т-ва „Просвіта” [підпис]

За писаря Товариш Голови [підпис]

ДАХМО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 2

БОГОДУХІВСЬКЕ
ТОВАРИСТВО „ПРОСВІТА”
імені Т. Г. Шевченка
10 жовтня 1918 р.
№ 87.
м. Богодухів, на Слобод.

Добродійці Кривохатській

З приводу Вашого прохання, рада Богодухівського т-ва „Просвіта” сповіщає Вас, що вона знає п. Миколу Антоновича Кривохатського, як щирого українця й чоловіка, який в своїй роботі дбає про культурно-національні інтереси українського народу.

Підписали: Голова Ради т. Гарбуз

Писарь [підпис]

ДАХМО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8. Рукопис. Засвідчена копія.

№ 3

ЗОЛОТОНОШСЬКЕ
ТОВАРИСТВО
„ПРОСВІТА”
Жовтня 12 дня року 1918
№ 77.

До Українського Національного Союзу

6-го жовтня в м. Золотоноші одбулися загальні збори членів Золотоношської Просвіти в купі з представниками сільських Просвіт повіту.

Після доповіді Голови Зборів про склад, діяльність, мету і напрямки Українського Національного Союзу, було одностайно ухвалено приєднатись до Українського Національного Союзу.

На підставі цієї постанови вищезгаданих загальних зборів маємо честь уклінно прохати не домовитись прийняти як Золотоношське Т-во просвіти (що має 186 членів), так і Золотоношську Повітову спілку Просвіт (до якої належать 32 Просвіти, що об’єднують коло 2000 осіб), до Українського Національного Союзу.

Голова Ради Золотоношської Просвіти і Голова Ради Повітової Спілки Просвіт [підпис]
 Писарь ради [підпис]
 М. Золотоноша
 На Полтавщині.
ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 52 – 52 зв. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 4

РОМЕНСЬКЕ Т-ВО
 „ПРОСВІТА”
 Жовтня 17 дня 1918 р.
 № 84.
 м. Ромен на Полтавщині
 Народній дім

УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ СОЮЗОВІ

27 жовтня н. с. 1918 р. в м. РОМНІ на Полтавщині відбудеться відкриття першого на Україні пам'ятника Великому Кобзареві – Т. Г. Шевченкові.

Серед сучасного лиха, яке переживає зараз Україна, коли громадянство стогне на роздоріжжі пригнічене, затуркане пануючим безладдям, анархією та темнотою, присутність представника Українського Національного Союзу, яко оборонця національних справ і кращої долі України, – могла би підняти віру громадянства України в свою національну силу і відродження України.

Тому Комісія Роменського Т-ва Просвіта по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Ромні має за честь прохати УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ бути почесним гостем сього національного свята України і зокрема м. Ромна.

З пошаною до Вас

Голова Комісії [підпис]

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6 – 6 зв. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 5

Телеграма
 З Вінниці

Прийнята 25/X 1918 р.

Національному Союзові

Копія Міністерству внутрішніх справ

Міністерству освіти

Реквізиційна комісія державна варта не захищають народних інституцій але нищать їх вказуючи їхні мешкання для реквізиції точка мешкання просвіти опять реквізується за їх вказівкою австрійцями

Вінницька філія національного союзу

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 25. Телеграфний бланк.

№ 6

УКРАЇНСЬКИЙ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ
 ПОЛТАВСЬКА
 ГУБЕРНСЬКА ФІЛІЯ
 Жовтня 26 дня 1918 р.
 № 8.

м. Полтава, Губземство

До Президії Українського Національного Союзу

У м. Полтаві заклалася і розпочала свою діяльність Полтавська Губернська Філія Українського Національного Союзу. До цього часу до Філії Союзу вступили такі організації:

- 1) Українська партія соц.-демократ.
- 2) Партія соціалістів-федераліст.
- 3) Партія хліборобів-демократів
- 4) Селянська Спілка
- 5) Спілка споживчих товариств
- 6) Губернське земство
- 7) Спілка українських лікарів
- 8) Спілка українських учителів
- 9) Спілка українських агрономів
- 10) Громада залізничників
- 11) Українське правниче товариство
- 12) Українське товариство „Баян”
- 13) Товариство „Просвіта”.

У контакті з філією перебуває губернська спілка учнів-середнєшкільників. Можливо, що до філії вступить і українська партія соціал.-революц.

З огляду на місцеві умовини філія не може провадити свою діяльність широко і прилюдно. Потрібен найтісніший контакт з центром. До Києва мала виїхати делегація для зв'язку та подання меморандумів – Українському Урядові та Німецькому Дипломатичному Представнику, але з причин особистого характеру виїзд делегації відкладено. Просимо подати вказівки щодо діяльності Союзу на місцях і вислати копію статуту, котрим керується Центральний Союз у своїй діяльності.

До цього долучаються копії меморандумів, що послані до Пана Гетьмана і до Німецького Посла.

Заступник Голови М. Токаревський

Писарь [підпис]

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3 – 3 зв. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 7

БЕРШАДСЬКЕ

Т-во „ПРОСВІТА”

„31” жовтня 1918 року

№ 4.

м. Бершадь, на Поділлі

До Центрального Українського Національного Союзу

Бершадським Товариством „ПРОСВІТА” ухвалено відкрити в м. Бершаді, на Поділлі, філію Українського Національного Союзу.

Звертаючись до Президії Центрального Національного Союзу, уклінно просим не відмовити надіслати нам необхідні матеріяли, що до відкриття в нас філії Національного Союзу.

Голова Просвіти К. Чайковський

За Секретаря В. Яворський

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 4. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 8
ПРОТОКОЛ

установчих зборів „Української Просвіти” дня 3 листопада 1918 року

Прибули:

1. О. К. Чайка, представник від Спілки Кооперативних робітників Черкаського повіту.
2. П. С. Сидоренко – від Смілянської Спілки Споживчих Т-в
3. Микола Коломієць – від Бутківської Селянської Спілки
4. П. Г. Щичко – від 2-го Ощадно-Позичкового Т-ва
5. М. Вовченко – від Тарасівської Просвіти
6. Дмитро Хоменко
7. Зінаїда Сінькевич
8. Федір Д. Краснюк
9. Іван Степанович Плохута
10. Григорій Володимирович Вишиваний
11. Степан Гнатович Бойко
12. Гаврило Степанович Невадовський
13. Степан В. Преорчук
14. Григорій С. Хоменко
15. Андрій Савченко
16. Кирило Вовченко
17. Андрій Стоканець
18. Михайло Петрович Кучеренко
19. Олександр Тетерин-Тетеря
20. Василь Андрійович Романенко
21. Микола Іванович Фоменко
22. Іван Водяний
23. Іван Семенович Коломієць
24. Іван Іванович Тарасенко
25. Іван Конов Шуба
26. Петро Будній
27. Михайло Максименко
28. Сметанка
29. Авраменко
30. Іван Васильович Вировий

СЛУХАЛИ: §8. Про заходи до заснування в м. Смілі філії „Національного Союзу”.

УХВАЛИЛИ: Установчі Збори „Української Просвіти” вмісті з представниками від організацій, які прибули на збори визнали потрібним відкрити в м. Смілі філію „Національного Союзу” і на Раду зложили тимчасово обов’язки бути представником тої ж філії та запрохати з центру потрібні директиви.

Писар [підпис]

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 – 1 зв. Машинопис. Засвідчена копія.

№ 9

КРАСНОКУТСЬКЕ

ТОВАРИСТВО

„ПРОСВІТА”

Листопада 4 дня 1918 р.

№ 93.

м. Краснокутськ
на Харківщині
Богодухівськ. повіту

Добродію М. А. Кривохатському

Рада Краснокутської „Просвіти” цим посвідчує, що вона знає д. Миколу Антоновича Кривохатського як щирого українця, поклавшого багацько сил на культурно-освітній праці серед українського народу, і який брав участь в діяльності нелегального українського гуртка, з якого в 1917 р. витворилась Краснокутська „Просвіта”, з 1914 р.

Тов. Голови [підпис]

За Секретаря [підпис]

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 5. Рукопис. Оригінал. Підпис.

№ 10

ТОВАРИСТВО

„ПРОСВІТА”

„6” листопада 1918 р.

№ 1.

СМІЛА на Київщині.

ДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО СОЮЗУ в м. Києві

3-го цього листопаду на Загальних Зборах „Української Просвіти” з представниками різних організацій в м. Смілі прочитан був Статут „Національного Союзу” в м. Києві і одногolosно УХВАЛЕНО: організувати в м. Смілі філію „Національного Союзу” і доручити Раді „Української Просвіти” тимчасово виконувати обов’язки Президії Філії. Сповіщаючи про це, прохаємо зарахувати нас яко свою Філію і надіслати нам посвідчення про се і директиви.

В. об. Голови О. Я. Тетерін-Тетеря

Товариш голови [підпис]

Писарь [підпис]

Адреса: м. Сміла на Черкащині, Хата Української Просвіти.

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19. Машинопис. Оригінал. Підпис.

№ 11

Телеграма

З Ніжина

Прийнята 20/XII 1918 р.

Голові ради Національного Українського союзу

Шана глибока і щира подяка за порятунок самостійної української республіки слава

Голова Ніжинської Просвіти Данчевський

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 10. Телеграфний бланк.

№ 12

Телеграма

З Бахмута

Прийнята 25/XII 1918 р.

Українській Національній Спілці

Прохаємо підтримати перед міністерством кандидатуру Івана Василевича Сербиніва на посаду Бахмутського повітового старости

Бахмутська Просвіта і вчительська спілка

ДАХмО. – Ф. Р – 1158. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 19. Телеграфний бланк.

Байдич В.О., Байдич О.В.

ПРО ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ ФОНДУ УПРАВЛІННЯ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ (1920-1921 рр.)

В цій статті, на базі архівних документів одного з фондів Держархіву Хмельницької області (Ф. Р-1503), розповідається про репресивну політику радянської влади на теренах Південно-Східної Волині наприкінці 1920 – на початку 1921 рр.

Ключові слова: Держархів Хмельницької області, фонд, справа, документ, Управління Старокостянтинівської повітової міліції.

Державний архів Хмельницької області є одним з найбагатших архівних зібрань незалежної України. Серед його матеріалів знаходиться велика кількість документів періоду української революції 1917-21 років та утвердження радянської влади. Перші з них в достатній мірі опрацьовані науковцями та краєзнавцями. А ось період кінця 1920 – початку 1921 рр., час встановлення у нашому краї (північній частині сучасної Хмельниччини) більшовицького режиму, вивчений досить поверхово, більше на матеріалах центральних архівів України.

Документи ж цілого ряду фондів Держархіву Хмельницької області можуть багато розповісти про становище на теренах Південно-Східної Волині у ті роки, про методи, якими більшовики встановлювали тут свою диктатуру.

Показовими у цьому плані можуть стати матеріали фондів управлінь міліції Старокостянтинівського, Ізяславського та Полонського (з 1921 р. – авт.) повітів.

У цій публікації авторами зроблена невелика підбірка відомостей про репресивну політику більшовиків на теренах краю у початковий період становлення радянської влади. Використанні при цьому документи фонду управління Старокостянтинівської радянської робітничо-селянської міліції (Ф. Р-1503).

На диво, у цьому фонді є велика кількість документів, які стосуються розпоряджень центральних органів нової влади та їх виконання на місця. Чимало матеріалів є специфічними саме для цього регіону України, хоча інколи вони нібито лише побічно з ним пов'язані.

Автори спробували підібрати документи таким чином, щоб наочно продемонструвати, як саме більшовики утверджували свою владу в нашому краї. Майже кожен матеріал того часу, виданий органами радянської влади, навіть побутового характеру, закінчується погрозами покарання судом ревтрибуналу. А що це означало, відомо з раніше виданих досліджень науковців.

Хочеться відмітити, що ці документи дають нам можливість глибше проникнути в атмосферу тих важких часів, якоюсь мірою зрозуміти становище і внутрішній стан населення Південно-Східної Волині. Звідти і, напевно, походить певна інертність людей, що проживали в насиченій репресивними органами прикордонній смузі, на рубежі з Польською державою.

Документ 1

Приказ № 21

Волинской Губернской комиссии по борьбе с дезертирством

6 сентября 1920 года, гор. Житомир

§ 1

Объявляю для точного и неукоснительного исполнения постановление Всеукраинской Центральной Комиссии по борьбе с дезертирством № 243

1. Во всех селах Украины назначить на каждые 5 или 10 хат старшего по борьбе с дезертирством.

2. Старшие 5-ти хатные (или десятихатные) обязаны не менее трех раз в неделю обходить свои районы с целью обнаружить дезертиров или оружие.
3. Сельскому совету не менее одного раза в неделю собирать всех старших пяти хатных (десятихатных) и под личным своим руководством производить повальные обыски на дезертиров по всему селу и обязательно по окрестностям.
4. Обнаруженных дезертиров и оружие препроводить в уездные комиссии по борьбе с дезертирством.
5. В случае обнаружения в каком-либо районе во время облав дезертиров или оружия, арестовать немедленно старшего (пяти или десятихатного) того района и препроводить в уезд. ком-дезертир для предания суду.
6. На пятихатных (или десятихатных), проявляющих бездействие, сельским и волостным советам предоставляется право накладывать штрафы или иные меры взыскания.
7. Все прочие граждане села, сель советы и военкоматы, ответственность за проживание дезертиров несут такую же, как было установлено ранее изданными постановлениями центральной власти, а потому они обязаны сами требовать от пятихатных исполнения возложенных на них обязанностей, а о нерадивых сообщать в Уездкомдезертир.
8. Должность пятихатного не может быть выбрана.
9. Настоящее постановление объявить и вывесить на видном месте в сель и волост. Советах.

Подписали:

Пред. Всеукр. Центр. Комиссии

по борьбе с дезертирством

Член Центркомдезертир

Врид окрвоенкома

Губвоенком и Предгубкомдезертир

Зампредгубкомдезертир

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 3, арк. 62

Оригінал. Машинопис

т. Артапов

т. Оликов

Шалыхманов

Васильев

(подпись)

Документ 2

Постановление

Совета Народных Комиссаров У.С.С.Р.

и Революционного Военного совета Южного фронта № 1970

Ноября 5 дня 1920 года

Г. Харьков

В виду участвовавших за последнее время случаев злоумышленной порчи железнодорожных путей и сооружений, телеграфных и телефонных проводов, Совет Народных Комиссаров Украинской Советской Социалистической Республики и Революционный Военный Совет Южного фронта и в подтверждение и дополнение постановления от 9-го мая 1920 г., постановили:

§ 1

Возложить ответственность за сохранность железнодорожного полотна, искусственных сооружений, телеграфных и телефонных линий на население прилегающих к 15 верстной полосе селений, деревень и населенных пунктов

§ 2

Вменить в обязанность всему населению в указанной в § 1 полосе принять все меры к охране железнодорожных путей и телеграфно-телефонных линий, сообщая в ближайшие Исполкомы, Комендантам станций, железнодорожной администрации, Начальникам милиции, Начальнику ближайшей воинской части, Комитету партии, органам Ч.К., Комитетам Незаможных Селян о появлении различных банд или отдельных злонамеренных лиц, стремящихся повредить указанные в § 1 сооружения.

§ 3

Командующему воинскими частями внутренней службы Южного фронта Украины в недельный срок произвести разбивку указанной в § 1 полосы между селениями, разделить такую на районы и предупредить через начальника района, население последних.

§4

В случае злоумышленной порчи железно-дорожных путей или телеграфных линий брать из районов коим поручен был участок, заложников исключительно из кулацкого элемента.

При взятии заложников руководствоваться преимущественно указаниями Комитетов Незаможных Селян.

Примечание: 1. В местностях где уже имели место частые случаи порчи железно-дорожной пути, телеграфных или телефонных линий, нападений на поезда и пр., заложников взять немедленно, по опубликовании настоящего постановления, объявить населению, что при повторении случаев порчи железно-дорожной пути, сооружений, нападениях на поезда и пр., заложники будут РАССТРЕЛЯНЫ. –

Примечание: 2. – Железно-дорожным агентам и военным властям в случае порчи или разрушения в том или ином районе указанных в § 1 сооружений, привлечь все, без исключения, население данного района к работе для немедленного восстановления разрушенного.

Примечание: 3. В районах особо охваченных бандитизмом привлечь население к тягчайшим формам принудительных работ, не останавливаясь перед выселением из пределов данного района целых семейств лиц, наиболее замеченных в участии в бандах.

§5

Укрыватели, попустители, доношители будут предаваться самым беспощадным карам вплоть до расстрела и конфискации всего имущества.

...Пред. Сов. Нар. Ком. У.С.С.Р. Х.Раковский
Ком. Армиями Южного фронта Фрунзе-Михайлов
Член Реввоенсовета Южного фронта С.Гусев
Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 3, арк. 61-61зв.
Копія. Друкований відбиток

Документ 3

Обращение

к населению города Старо-Константинова

Распоряжением военных властей предписано сделать Сбор Белья и Одежды для нужд находящихся в городе частей Красной армии. Не желая прибегать к реквизиции и рассчитывая, что само население пойдет на встречу указанному распоряжению,

Уездный Ревком предписал Домовым Комитетам сделать обход домов для добровольного пожертвования белья и одежды.

Надеясь на благоразумие и щедрость граждан, Уездный Ревком убежден, что нужное количество белья и одежды будет собрано и население будет освобождено от реквизиций.

Председатель Ревкома Санин
За Секретаря Ревкома Сокол

29 ноября 1920 г.

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 3, арк. 2

Оригінал. Друкований відбиток

Документ 4

Приказ № 4

Коменданта г. Старо-Константинова

§ 1

В дополнение моего приказа по городу от 27 ноября за № 1 § 2 приказываю в 48 часов зарегистрировать в Комендатуре города со всеми припасами охотничьи ружья с предоставлением таковых. После чего непосредственно будут выданы соответствующие разрешения.

Виновные в неисполнении настоящего приказа будут подвергнуты аресту с преданием суду Ревтрибунала, а оружие конфисковываться.

Примечание: Лицам кои уже получали разрешение обязаны вновь перерегистрироваться.

§ 2

Замеченные случаи самовольных обысков и реквизиций военными лицами, не имеющими на то разрешений от Комендатуры или Ревкома продолжают.

Виновные в таковых будут на месте арестовываться и ввиду вторичного настоящего предупреждения подвергнуты строгому наказанию.

§ 3

Ввиду наблюдающегося небрежного отношения многих граждан к очистке своих участков от нечистот, в целях решительной борьбы с эпидемией, Начальнику городской милиции принять срочные и строгие меры к своевременной очистке города от таковых, привлекая виновных к законной ответственности и ни в коем случае не допускать никаких послаблений.

§ 4

В случае замеченной злонамеренной порчи, тем более в ночное время Народного имущества как то: зданий, проводов, мостов, дорог и проч. уличенные в преступлении будут на месте РАССТРЕЛЯНЫ.

Комендант города Феоктистов

Секретарь Табак

10-ХІІ 1920 г. в 17 час.

г. Старо-Константинов

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 3, арк. 33

Оригінал. Друкований відбиток

Документ 5

Приказ № 27/1

Старо-Константиновского Уездного Революционного Комитета

по отделу Финансов

15 декабря 1920 г.

Подтверждается всем жителям гор. Старо-Константинова и его уезда, что обязательными к приему являются единственно денежные знаки Российской Советской Федеративной Социалистической Республики.

Денежные знаки всех других валют к приему не только не обязательны, но совершение торговых сделок при посредстве их строго воспрещается.

Замечавшееся до сего времени упорное нежелание принимать денежные знаки Р.С.Ф.С.Р. с момента опубликования этого приказа будет пресекаться на месте. Виновные в неисполнении сего приказа будут расстреляны.

Следить за точным исполнением приказа вменяется в обязанности Старо-Константиновского Политбюро.

Подлинный подписали Предревкома

Н.Волк

Заведывающий уездным Финотдела

Гаврилов

Исполняющий обязанности секретаря

Кузнецов

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 3, арк. 41

Оригінал. Друкований відбиток.

Документ 6

Выписка

из протокола № 8 заседания Старо-Константиновского Уездного Революционного Комитета
27 декабря 1920 г.

Присутствовали: Председатель Н.Волк, члены Продоус, Зам. Предуопродотдела Зороев, представитель 180 бригады Кав. Военкомбриг, Секретарь Шатульский.

Слушали: ... 4. О милиции в нейтральной зоне.

Постановили: В Нейтральной зоне милицию увеличить до 40 человек на волость, в остальных волостях до 10 человек. – Подлинно за надлежащими подписями:

Препровождается для исполнения Начальнику Уездной милиции.

4 января 1921 г. № 98

Предревкома Н.Волк

Секретарь Шатульский

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 2, арк. 37

Документ 7

У.С.С.Р

Начальник 3-го района
Старо-Константиновской
Уездной Советской
Рабоче-Крестьянской
Милиции

Начальник 3-го району
Старо-Костянтинівської
Повітової Робітничо-Селянської
Радянської Міліції
19 января 1921 г.

№ 109

м. Теофиполь

Тов. Начальнику Старо-Константиновской
Уездной Советской Рабоче-Крестьянской
Милиции

Рапорт

18 сего января из м. Ляховец прибыл в м. Теофиполь Упредставитель особого отдела Южного фронта, который пригласил с собой в м. Ляховцы Начальника 3 района тов. Гринюка для выяснения каких-то недоразумений. Поздно вечером того же числа возвратился милиционер ездивший с тов. Гринюком и подводчик возивший; Гринюк же остался там арестованным. О причине его ареста он ничего не передавал, сообщил лишь на словах через ездившего милиционера, чтобы я донес Вам о том, что он тов. Гринюк обезоружен, снят с него орден Красного Знамени и он остался арестованным.

О выше изложенном доношу на Ваше распоряжение. Временное исполнение обязанностей Начрайона т. Гринюк передал мне.

Пом.Начмилиции 3 района Сидорук

Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 2, арк. 29

Оригінал. Машинопис

Документ 8
Приказ № 1
по южной Пограничной полосе
г. Проскуров от 26 января 1921 г.

Южное пограничное особотделение Особого Отдела К.В.О. объявляет всем советским органам, учреждениям, организациям и частным лицам для неуклонного исполнения:

§ 1.

Выезд из г. Проскурова, передвижение в пограничной и выезд из таковой без разрешения Южно пограничного особотделения воспрещен.

§ 2.

Задержанные в пограничной полосе без разрешения, все без исключения, независимо от положения будут задерживаться и предаваться суду ревтрибунала.

§ 3.

Въезд в нейтральную зону совершенно воспрещен.

§ 4.

Лица, задержанные в нейтральной зоне будут арестовываться и отправляться в концентрационный лагерь, а имущество их будет конфисковано.

§ 5.

Всем начальникам милиции Погран. Полосы вменяется в обязанность, под страхом личной ответственности, всех приезжающих без разрешения Южного пограничного Особотделения, задерживать и направлять в Особотделение для привлечения к ответственности.

§ 6.

Для выдачи разрешения на право проезда организовано Бюро Пропусков в г. Проскурове Александровской улице в д. № 10 куда надлежит всем без исключения являться за пропусками.

§ 7.

Для получения пропуска лицом Командированным Сов. Учреждениями и организациями, предъявляют: 1) Командировочное удостоверение в 2-х экземплярах. 2) Удостоверение служебное. 3) 2 фотографические карточки. 4) паспорт. Примечание: исключение представляют военнослужащие, которые представляют экстренный отзыв взамен требование по форме № 2.

§ 8.

Частным лицам пропуска выдаются в исключительно редких и важных случаях.

§ 9.

Все приезжающие в г. Проскуров обязаны регистрироваться в Бюро Пропусков.

§ 10.

Лица, задержанные в городе без визы Бюро Пропусков будут задержаны и привлечены к ответственности как за неисполнение приказа.

§ 11.

Ответственность за неисполнение пункта № 9 возлагается на Квартальные Комитеты через домохозяев, а начальникам Городской и Районной Милиций вменяется в обязанность следить за выполнением выше указанного пункта и всех приезжающих не имеющих визы Бюро Пропусков задерживать и направлять в Особотделение.

Начужногопограничного Особотделения Широков
Завбюропропусков Тульман
Секретарь Гранов
Держархів Хмельницької області. Ф. Р-1503, оп. 2, спр. 2, арк. 55
Оригінал. Машинопис

ПРО ДОКУМЕНТИ ХІХ СТ. З СІМЕЙНОГО АРХІВУ МЕШКАНЦІВ С. КУЗЬМИН КРАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

В цій статті оприлюднюється ряд документів ХІХ ст. з архіву сім'ї Лосів, мешканців містечка Кузьмин Старокостянтинівського повіту, які дозволяють поглибити наші знання про побутові елементи життя населення того часу.

Ключові слова: ХІХ ст., містечко Кузьмин, сім'я Лосів, архів, документи.

Основна маса документів, що відносяться до нашого минулого, зосереджена в архівних установах. Саме звідти ми черпаємо більшу частину відомостей, які вивчаємо, аналізуємо, систематизуємо задля створення більш повної картини життя в ту чи іншу історичну епоху.

В той же час велика кількість матеріалів (особливо ХІХ та ХХ століть) знаходиться в сімейних архівах окремих громадян. Часто цінність їх є не меншою, ніж архівних документів. До всього ж, вони дозволяють нам детальніше вивчати історію життя мешканців краю в місцевих побутових умовах. А саме знань про побут наших предків нам, напевно, найбільше й не вистачає. У цьому плані ми відстаємо від західних істориків, оскільки такі дослідження мікроісторію розпочалися зовсім недавно, раніше їм не приділялася належна увага.

Нещодавно подібні документи з'явилися й в моїй колекції. Це були матеріали з сімейного архіву однієї кузьминської родини – нащадків Емануїла Лося. Передала їх нині покійна мешканка с. Кузьмин Красилівського району Ковбасюк Анастасія Іванівна, колишній бібліотекар місцевої дитячої бібліотеки. З нею ми плідно співпрацювали у вирішенні краєзнавчих питань більше 35 років.

Відносяться ці документи до другої половини ХІХ століття, є досить різноплановими й стосуються не лише тодішнього містечка Кузьмин, а й сусіднього повітового центру – міста Старокостянтинова. Серед них є випускне свідоцтво про здобуття Емануїлом Лосем ремісничої професії та свідоцтво його сина Никанора про здачу екзаменів за курс початкового народного училища, документи про розгляд суперечки за землю між рідними братами Емануїлом та Іваном Лосями у Кульчинецькому волосному суді, умова (угода) між Емануїлом Лосем та командуванням 45-го Азовського піхотного полку, що базувався в м. Старокостянтиніві, щодо виготовлення нової та ремонту старої кінської зброї тощо. Цікавим є юридичне оформлення зазначених документів, врахування субординаційних взаємовідносин та прав низових судових органів Російської імперії, сама форма укладення угод та їх написання.

Вважаю, що публікація цих матеріалів виявиться доречною і корисною для тих осіб, які цікавляться історією Хмельниччини. Надалі ж, планується копії документів сім'ї Лосів залишити для музею історії села Кузьмин, а оригінали передати в Держархів Хмельницької області для формування окремої одиниці зберігання.

Документ 1

Его Высоко Благородію
Господину Мировому посреднику 1го участка
Староконстантиновского уезда
Крестьянина м. Кузьмина
Емануила Лося

Прошення

Родной брат мой Иван Лось, 16го Апреля 1886го года, переуступил в иое пользование полевой надел и усадьбу За 75 рублей, начто совершил в волостном Правленіи формальную переусту-

почную сделку. Ныне названный брат самоправно засеял часть переуступленной мне земли, намеревается пахать остальную часть и горозит изгнать меня из усадьбы; апотому имею честь покорнейше просить Ваше Высоко Благородіе, предписать Кульчинецкому волостному Старшине о прекращение прописанного самоправства и об огражденіи прав моих на пользование землею до решения дела Судебным порядком.

Докладываю, что 24го Июля Сего года Кульчинецкій волостной суд, хотя и заслушал прописанное дело, но отказал постановить по таковому своего определения, очем мною 26 июля подано Вашему Высоко Благородію прошение На которое до сих пор резолюціи я не получил.

*Крестьянин м. Кузьмина, Эмануил Лось,
а За его неграмотного расписался Йось Гершман.*

*10-го Августа
1888 г.*

Документ 2

Его Высокородію
Господину Мировому Судьи 3 участка
С.Константиновского Судебно-Мироваго Округа
Крестьянин м. Кузьмина
Кульчинецкой волости
Эмануила Лося

Прошение

С 1869 г. по 1888 год я безспорно владел в м. Кузьмине участком земли в количестве 7 десятин 2296 саж. пахотной и 650 саж. усадебной земли каковая земля есть наследственная по отцу на которую землю осталось двух наследников я и брат мой Иван, но последний имел в своем пользовании особый земельный надел, выше прописанным наделом не пользовался, я же исключительно сам уплачивал за таковой все вообще повинности в течении 20 лет. - .

В 1886 году брат мой Иван предложил мне уплатить ему 75 руб., за что он передает мне безспорные права на вечное пользование этой землею без вмешательства когда либо в пользование таковой его Ивана илиже его наследников; впоследствии упомянутого предложениа между нами 16 Апреля состоялась формальная добровольная сделка.

В 1888 году брат мой Иван начал нарушать сделку и простираť свои права на пользование упомянутой землею, и самоправно обсеменял таковую в свою пользу, а кроме того предъявил ко мне об этой земле иск в Кульчинецкій волостной суд, который 27 Февраля сего года Определил: чтобы я в виде дополнительного вознаграждения уплотил брату еще 60 руб., а землю в силу выше приведенной сделки и в виду земской давности оставил в моем пользовании. – Иван остался означенным решением недоволен и принес на таковое по принадлежности жалобу. С.Константиновско-Заславскій Съезд Г. г. Мировых Посредников означенное решение отменил в виду определения Волостным Судом не подсудной ему в пользу моего брата суммы, которая в сложности с уплоченными по сделке 75 руб. состоит из 135 руб., и поручил Волостному Суду в новом составе судей рассмотреть дело по предварительной оценке, спорного имущества. Волостной Суд 30 июля сего года приступив к разрешению дела принял за основание оценки 75 руб уплоченных по сделке; как-же я на погашение за эту землю выкупной ссуды и другія повинности, а равно на удобрение земли понес расходов на 500 руб. то я сделал возражение против выше приведенной оценки и просил суд в рассмотрении дела как неподсудно по цене, иска не выходить и суд приняв во внимание это возражение постановил в дальнейшей разбор дела по неподсудности не выходить.

В виду выше изложенного и продолжающихся со стороны брата Ивана самоправств и нарушениа моего законного земельного владения, представляя при сем Копію сделки и двух решений

волостного Суда от 27 Февраля и 30 Июня сего года имею честь покорнейше просить Ваше Высокородіе о возстановленіи нарушенных прав моих Иваном Лосем по землевладенію и об огражденіи меня Судебным Приговором от самоуправств Ивана Лося в настоящее время и в будущем.

По делу прошу вызвать свидетелей Харитона Шаповалюка, Павла Антонца, Григорія Пахальчука, Арсенія Горду и Василя Немца.

Эмануил Лось, а за него неграмотного по его личной просьбе расписался Николай Адамовскій.

Июля *дня 1889 г.*

м. Кузьмин

Жительство мое, ответчика и свидетелей в м. Кузьмине

Документ 3

Его Высокородію
Господину Мировому Судьи 2 участка
Староконстантиновского Судебно-Мирового округа
Уполномоченного общества крестьян-собственников
м. Кузьмина Эмануила Иосифова Лося

Прошеніе

Прилагая при сем доверенность, выданную мне уполномоченными Кузьминскаго общества Шаповалюком, Немцем, Гордою, Михалюком и Момотом на полученіе у Вашего Высокородія Исполнительного Листа на 36 рублей на взысканіе с помещицы м. Кузьмина Баронессы Де-Шодуар – имею честь покорнейше просить Ваше Высокородіе таковой лист выдать.

*Проситель: уполномоченный общества крестьян м. Кузьмина
Эмануил Иосифов Лось, а за него неграмотного
по его личной просьбе расписался учитель Островскій.*

Документ 4

№ 432
Копія
М.В.Д.

9 јюня 1889 г.

Кульчинецкому Волостному Правленію
Староконстантиновско-
Заславского Съезда
Мировых Посредников
Мая 31 Дня 1889 г.

№ 921

г. Заславль

По разсмотреніи прошенія крестьянина м. Кузьмина Ивана Лося и копіи обжалованного им решения Кульчинецкого волостного суда, состоявшегося 8/27 Февраля 1889 года, по делу жалобника с братом его Эмануилом Лосем о земле Мировой Съезд нашел, что Иван Лось просил волостной суд об изьятіи из владенія брата его Эмануила Лося преуступленного им пешего участка земли за 75 руб.; Волостной же Суд, признав переуступочную сделку правильною, вместе с тем присудил: истцу доплата за переуступленную землю 60 руб. О чем истец вовсе не просил суд. Этим суд нарушил 103 Ст. общ. полож. Кроме того если принять во вниманіе что спорная земля переуступлена за 75 руб., и суд присудил за нее истцу еще 60 руб., то выйдет стоимость

в 135 руб. И тога дело неподсудно волостному суду по 96 ст. общ. полож., а потому, признавая решение это неправильным и руководствуясь правилами, изложенными в приложении к 109 ст. общ. полож. о крестьянах, Съезд по постановлению своему, состоявшемуся 22 Апреля 1889 г.

Определил: Решение по сему делу Кульчинецкого волостного суда отменить, поручив суду в новом составе судей, войти вновь в рассмотрение дела сего, за предварительной оценкой спорного имущества, по существующим ныне местным ценам. Об изложенном Съезд Мирowych Посредников дает знать Волостному Правлению для надлежащего исполнения и объявления входящим в дело лицам за расписками, с представлением таковых в Съезд и с разъяснением, что означенное постановление Съезда обжалованию не подлежит.

Поданное за надлежащим подписом.

С Подлинным верно:

Кульчинецкій Волостной Старшина
Волостной писарь

Кушнирук
Налишкевич

Документ 5

Копія

Решение Кульчинецкого волостного Суда № 44

30 июня 1889 г.

Волостной Суд, в составе 3^х Судей, под председательством судьи Степана Петрука, рассмотрел иск кр. м^{ка} Кузьмина Ивана Лося к родному брату Эмануилу Лося о земельном наделе.

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ДЕЛА: Истец Иван Лось заявил, что брат его Эмануил завладел принадлежащим ему, истцу, участком пахотной и усадебной земли и не допускает к пользованию означенным имуществом, а потому просит Суд прочесть свидетельские показания, изложенные в состоявшемся по сему делу 8/27 февраля сего года решении волостного суда, которое по жалобе его, истца, отменено Съездом Мирowych Посредников и изъять из владения Эмануила Лося землю и передать в его, истца, пользование.

- Ответчик Эмануил Лось заявил, что землю, о которой предъявлен Иваном Лосем иск, он, ответчик, пользуется уже более 20 лет и самолично без участия Ивана Лося отбывает за таковую все денежные и натуральные повинности; добавил, что в 1886 году Иван Лось, как пользующийся отдельным земельным наделом, совершил сделку по которой за 75 руб. переуступил спорную землю в его, Эмануила, вечное и потомственное пользование, а потому, ссылаясь на свидетельские показания, изложенные в Выше упомянутом решении волостного Суда от 8/27 Февраля сего года, просит оградить его права на пользование этим участком земли без вмешательства Ивана Лося; при чем ответчик заявил об отводе участвующего в заседании судьи Степана Никитюка. Справка: по рассмотрении решения по сему делу, от 8/27 февраля текущего года, отмененного постановлением Съезда от 22 Апреля, изложенным в предписании, от 31 Мая за № 921, на которое сослались обе стороны, оказалось, что 16 Апреля 1886 г. истец Иван Лось по сделке, явленной по книге под № 2 переуступил в вечное владение брату Эмануилу 650 к. с. Усадебной и 7 десятин 2296 саж. пахотной земли за суму 75 руб. и что земля эта переуступлена навсегда. Это подтверждается свидетельскими показаниями Кр. Харитона Шаповалюка, Павла Антонца, Григория Пахальчука, Арсения Горды и Василия Немца, присутствовавших при совершении сделки, а из показаний свидетелей истца, записанных в том же решении Ивана Лемишки, Созонта Грицюка, Василия Горды и Фомы Кота видно, что землю, о которой идет спор, Иван Лось переуступил Эмануилу Лося будто временно, а не в вечное владение. – Сообразив выше изложенное, Суд на основании 107 ст. Общ. полож., склоняя стороны к примирению, которого не последовало, а потому Суд, согласно Циркуляру Г-на Волынского Губернатора, от 31 Января 1887 года за

№ 696, приступив к оценке спорного имущества, нашел, что таковое по сделке, совершенной установленным 2 п. 91 ст. Общ. полож. Порядком, переуступлено всего за сумму 75 руб., но ответчик Эмануил Лось заявил возражения против этой оценки, объяснив, что хотя земля, которой домогается брат, приобретена им за 75 руб., то это совершенно по добровольному с братом соглашению, в сущности-же на уплату за эту землю в течении 20 лет повинностей и удобрения ея он, ответчик, понес расхода до 500 руб., почему просит в дальнейшее рассмотрение сего дела, как неподсудного волостному суду по цене, не входить. Волостной Суд, в виду приведенного возражения ответчика и положенной последним оценки спорного имущества ПОСТАНОВИЛ: в дальнейшее рассмотрение настоящего дела не входить. О чем объявить сторонам с правом обжалования недовольного в установленном порядке, в месячный срок. Решение объявлено 30 июня 1889 года: Волостные судьи: С. Печиск Степан Петрук (М.М.), С. Грицык Степан Янюк (М.М.) С. Маневец Роман Паска (собственно ручна подпись)

С подлинным верно.

Кульчинецкій Волостной Старшина *Кушнирук*
Волостной Писарь *Налишкевич*

Документ 6

Увольнительное свидетельство

Дано сіе от Иностранца Австрійского Подданого Мастера Рымарского ремесла Августа Рунге крестьянину помещика Староконстантиновского уезда имения М. Кузьмина Имануилу (Эмануилу – ред.) Лосовскому, в том, что он находился у меня в течении трех лет и занимался изучением рымарской работы, которой в течении сего срока обучился таковой самым лучшим образом как должно быть и понимает очень хорошо искусство этой работы и может после и сам быть полным Мастером данного ремесла, и в продолжении сей своей службы вел себя честно и добропорядочно и завсегда занимался возле работы прилежно и старательно, и к хозяину был послушным и никогда ни в каких худых делах замечаем не был. В чем и дано ему Лосовскому настоящее Свидетельство за подписами ниже подписавшихся Мастеров Рымарского Цеха 1860 года июня 25 дня.

August Runge
Николай Завадзкій
Дворянин Антоній Зволинскій

Документ 7

Копія

Условіе

1882 года Октября дня. Я ниже подписавшійся мещанин м. Кузьмина Эмануил Осипов Лось заключил настоящее условіе с 45 пехотным Азовским полком в том, что я обязываюсь разную новую сбрую и переделать старую в следующем количестве и по следующим ценам: сделать новых шлей 44 шт. по 5 руб. за каждую, новых нагрудников 45 шт. 1 руб. 20 коп. за каждый, новых нашилников 142 шт. по 1 р. 38 коп., посторонок с кожаными гортами две пары по 2 руб. 45 коп. за пару, узд коренных с чумбуром, т. е. с одним поводом 31 шт. по 2 руб. 85 коп., и кроме того обязуюсь переделать, из выданных мне полком сто шесть коренных уздечек старого образца на новый образец, придав к ним чумбур, из выданных 61 пристяжных старого образца на новый, придав к ним такие ж чумбура.

За переделку узд полк обязан заплатить мне за каждую переделанную узду по 1 руб. 80 коп. вновь сделать коренных возоней 36 шт. по 3 руб. за каждую пару, за весь выше упомянутый заказ я должен получить от полка 971 руб. 81 коп.

Если же к новым уздам мне нужно будет прибавлять по два повода, то полк обязан уплотить мне за каждую узду еще дополнительных денег по 60 коп. за каждую уздечку, срок окончания всей работы и сдачи в полк назначаю 1-е Апреля следующего 1883 года, кожаный материал должен быть хорошего достоинства не хуже данного мне полком на образец сбруи, пряжки и прочая принадлежность к сбруи должна быть сделана мною в счет упомянутой платы, если заказанная полком сбруя будет сделана не согласно, данных мне образцов и из плохого материала, то полк вправе забраковать мою работу и не принять, а я безпрекословно должен возвратить задаточные деньги; в обеспечение же моей добросовестной работы и полученных от полка 300 руб. задаточных денег отвечаю собственным домом и в том, что у меня есть в м. Кузьмине недвижимость представляю полку удостоверение Кульчинецкого Волостного Правления за № 721 По доставке полку заказа на сумму 300 руб. я должен получить еще 300 руб., затем причитающуюся остальную сумму полк должен выдать мне по окончании всей работы.

Условие это должно быть выполнено Свято и не нарушимо обоими сторонами. На подлинном подписались: Мануил Лось, а за него неграмотного по его личной просьбе расписался крестьянин Харитон Кондратьев Хомяк, Заведывающий хозяйством 45 пехотного Азовского полка майор Тимочко, командир Нестроевой роты штабс-капитан Качаунов.

По настоящему условию получил задаточных триста (300) руб. от 45 пехотн. Азовского полка 1882 г. Октября 26 дня;

руку приложил Эмануил Лось, а за него неграмотного по его личной просьбе расписался Харитон Кондратьев Хомяк.

При сем был свидетель Осип Осипов Кизюта

С подлинным верно:

Штабс-капитан

Качаунов

Документ 8 Свидетельство

Педагогический Совет Староконстантиновского городского двухклассного училища сим удостоверяет, что крестьянин М. Кузьмина, Кульчинецкой волости, Староконстантиновского уезда, Волынской губернии, Никанор Эмануилов Лось, родившийся 30 июля 1869 года, православного вероисповедения, успешно выдержал испытание в знании курса начального народного училища, а потому имеет право на льготу установленную пунктом 4-м статьи 56 устава о воинской повинности.

Выдано августа 30 дня 1881 года

Штатный смотритель

Ц.Добровольский

Законоучитель Протоиерей

Н.Карашевич

Учитель Русского языка

Фуянский

Учитель Истории и Географии

П.Якубовский

Секретарь Совета учитель черчения

А.Завинкевич

Білошицький С.В.

ХРОНІКИ ВИБОРЧИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ КАМПАНІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 2004 - 2006 РОКАХ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НОВІТНЬОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Автор презентує власне електронне документально-хронікальне видання «Виборчі та політичні кампанії на Хмельниччині в 2004–2006 роках: хроніка, особистості, технології», яке містить 128 тижневих інформаційно-аналітичних довідок про хід виборчих та політичних кампаній у Хмельницькій області з кінця лютого 2004 року до початку серпня 2006 року. Запропоновані довідки містять узагальнені дані, зібрані в результаті аналізу матеріалів, розміщених у регіональних газетах, Інтернеті, на місцевому радіо та телебаченні, що дозволяє автору робити своєрідну спробу презентувати світ хмельницької політики «очима рядового користувача місцевих ЗМІ». Видання розраховане на суспільствознавців, які прагнуть досліджувати конкретно-історичні обставини та регіональні особливості новітнього політичного процесу на Хмельниччині.

Ключові слова: виборчі кампанії, політичні кампанії, Хмельниччина, Помаранчева революція.

Швидко пролетіли перші 25 років незалежності нашої держави, які залишили значний, масштабний історичний спадок. Події недавнього минулого перетворилися на факти новітньої історії, які потребують ретельного аналізу, оцінки, усвідомлення та екстраполяції на проблеми сьогодення і майбуття.

Відповідно, важливим завданням історичної науки є не лише робота з аналітичного опрацювання логіки історичних подій, а й чіткого документування сукупності історичних фактів, що має виступити підґрунтям для подальших коректних історичних досліджень та футурологічних прогнозів.

З цієї точки зору певну користь може принести документально-хронікальне видання «Виборчі та політичні кампанії на Хмельниччині в 2004–2006 роках: хроніка, особистості, технології», підготовлене мною до друку ще в 2007 році.

Ідея цієї книги виникла в мене наприкінці 90-х років, коли я працював у державних архівах над кандидатською дисертацією з політичної історії. Досліджуючи партійно-політичне життя України першої чверті ХХ століття, я несподівано для себе констатував, що найцікавішими (і найменш дослідженими) матеріалами цього періоду є не програмні документи партій, не періодичні видання і навіть не мемуари відомих політиків, а чисельні записки, нотатки та щоденники рядових учасників подій, які у своїх витворах прагнули об'єднати велику політику з буденним життям провінційної України.

Саме тоді в мене виникло бажання і самому в якості «рядового інформаційного фронту», аби повернути борг історичному краєзнавству,

занотувати для майбутніх дослідників сучасної політичної історії свої враження від подій, які могли б зацікавити їх з огляду на масштабність та значимість.

До цього я доволі професійно цікавився інформаційним середовищем нашого суспільства. Отримавши фах військового журналіста, я в різні часи проходив службу в підрозділах міністерства оборони та міністерства внутрішніх справ СРСР; працював у інформаційно-аналітичному та організаційному відділах секретаріату Хмельницької облдержадміністрації, проходив стажування в організаційно-кадровому управлінні та управлінні з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України. Весь цей час я спеціалізувався на здійсненні інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів державної влади і державного управління, бачив сильні та слабкі сторони тогочасних традицій організації цієї діяльності.

У подальшому, коли я поєднував наукову й викладацьку діяльність з роботою експерта Асоціації політичної науки України (всеукраїнської громадської організації, заснованої майбутнім академіком НАН України Юрієм Левенцем), мені довелося протягом декількох років готувати інформаційно-аналітичні довідки для апарату Асоціації в рамках низки регіональних проектів. Відповідно, накопичився значний матеріал, частина якого представлена в цьому виданні.

Зокрема видання містить 128 тижневих довідок (у скороченому вигляді), підготовлених з кінця лютого 2004 року до початку серпня 2006 року. Хронологічні межі запропонованого дослідження визначені не випадково. Саме в останні дні лютого 2004 року в області, на думку автора, розпочалася публічна виборча президентська кампанія – була здійснена спроба утворити перше політичне об'єднання на підтримку майбутнього кандидата в Президенти України Віктора Ющенка. Ця подія, фактично, ознаменувала собою новий етап політичної боротьби в українському суспільстві з опанування та оновлення державної влади з боку національно-демократичних сил з використанням революційних соціальних технологій, які в подальшому отримали назву «Помаранчева

революція». Відповідно, на початку серпня 2006 року було підбито підсумки парламентських виборів, виборів до обласної та місцевих рад, у тому числі багатостраждальних виборів Хмельницького міського голови та депутатів міської ради, і призначено нового голову облдержадміністрації, що завершило більш ніж двоохрічний період у житті області та держави по підготовці, проведенню, ствердженню та випробуванню часом ідей Помаранчевої революції.

Типова інформаційно-аналітична тижнева довідка за своєю структурою складається з наступних позицій: політична ситуація; соціально-економічна ситуація; діяльність органів місцевої влади; державні діячі, партійні лідери в регіоні; загальні висновки та враження. Середній обсяг довідки – 3–6 сторінок формату А-4, який дозволяє висвітлити 10–20 помітних подій у житті області за звітний період та супроводити їх стислим оціночним коментарем.

Концепція книги не претендує на об'єктивне висвітлення реальних подій громадсько-політичного життя Хмельниччини, оскільки це є можливим лише за умов публічної легалізації багатьох офіційних і «напівофіційних» документів (насамперед інформаційно-аналітичних матеріалів органів державної влади, СБУ, МВС, виборчих штабів, окремих політичних сил і громадських організацій) та компетентних джерел інформації (у першу чергу осіб, безпосередньо залучених до реалізації виборчих і політичних стратегій, окремих експертів та журналістів), що здається неможливим в умовах закритої, «кулуарної» політики сучасного українського, у тому числі й хмельницького, політикуму.

Завдання автора бачилось мені простішим і реальнішим – презентувати світ хмельницької політики очима рядового користувача місцевих ЗМІ. Саме тому переважну більшість матеріалів взято з відкритих джерел. В основі книги містяться узагальнені матеріали, зібрані в результаті аналізу близько 2 тисяч примірників регіональних газет та 600 повідомлень, розміщених в Інтернеті, на місцевому радіо та телебаченні.

Певно, книга містить дещо спрощені висновки та неповне (і неточне) викладення деяких

фактів, що значною мірою є відображенням прогалин, які існують в регіональному інформаційному просторі при висвітленні усього спектру політичного життя нашої області. Сподіваюсь, що, попри це, у цілому запропонована праця має право на існування.

Основний текст книги супроводжується двома інформаційними додатками. Перший містить офіційні результати деяких виборчих кампаній в Україні та Хмельницькій області в 2004–2006 роках (результати голосування по Україні на президентських виборах 31.10.2004, 21.11.2004 та 26.12.2004; результати голосування виборців у межах України по виборах народних депутатів України 26.03.2006; результати голосування виборців області по виборах народних депутатів України 26.03.2006; підсумки голосування та результати виборів депутатів обласної ради 26.03.2006; результати з повторних виборів депутатів Хмельницької міської ради 25.06.2006). Другий додаток – це короткий біографічний довідник активних учасників виборчих та політичних кампаній в області в 2004–2006 роках (53 довідки).

Упевнений, що сконцентровані у виданні довідки зможуть забезпечити ґрунтовну фактологічну основу для дослідження цілого ряду питань, зокрема:

- передумов, рушійних сил, ходу та наслідків Помаранчевої революції в Хмельницькій області;
- характеру використання політичних та виборчих технологій місцевими суб'єктами політичної діяльності;
- формування та функціонування на теренах області багатопартійної політичної системи;
- розвитку мережі територіальних представництв політичних партій, їх кадрового наповнення, організаційної та інформаційної діяльності;
- характеру взаємин регіональних підрозділів політичних партій, громадських організацій, виборчих штабів зі своїми центральними органами управління;
- причин виникнення або занепаду певних політичних сил (проектів);
- росту в регіоні обсягів громадських ініціатив та становлення інститутів громадянського суспільства;

- розвитку та інституціалізації протестного руху, ствердження нових форм політичної участі активної частини населення;

- реакції населення області та її основних соціальних груп на державну та регіональну політику;

- ствердження нових політичних цінностей у суспільстві, зміни рівня політичної культури та свідомості населення;

- динаміки змін громадсько-політичних настроїв мешканців області (як за матеріалами регіональних соціологічних досліджень, так і на поведінковому рівні);

- ролі ЗМІ у висвітленні політичних та виборчих кампаній, діяльності органів влади, політичних сил та окремих політиків і громадських діячів;

- аналізу ефективності діяльності місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування;

- взаємної залежності обставин суспільно-політичного і соціально-економічного життя області;

- зростання громадсько-політичної ролі бізнес-середовища та представників «середнього класу»;

- публічної діяльності народних депутатів України від області на своїх територіях та у Верховній Раді України;

- ходу та наслідків візитів до області провідних державних, політичних, громадських та релігійних діячів України;

- процесу «селекції» нової формації регіональних політиків, громадських діячів, підприємців та управлінців;

- інших питань, пов'язаних зі змінами суспільно-політичної, соціально-економічної ситуації в області та державі.

Висловлюю надію, що багатьом учасникам виборчих і політичних баталій 2004–2006 років ця праця надасть можливість ще раз пригадати обставини політичної боротьби одного з найдраматичніших періодів у житті нашого суспільства. Сподіваюсь також, що видання допоможе місцевим політикам, політологам, соціологам та історикам краще усвідомити конкретно-історичні обставини та регіональні особливості ходу Помаранчевої революції на Хмельниччині.

Упевнений, що масштаб піднятої проблеми вимагає залучення значних інтелектуальних і матеріальних ресурсів, на що здатні лише організовані групи дослідників. На жаль, я був змушений обмежитися власними силами, унаслідок чого концепція цього видання та її реалізація далекі від досконалості.

Особливо хочеться із вдячністю відмітити працю тих журналістів, які в ті часи закладали канони громадсько-політичної журналістики на Хмельниччині та чий матеріал був використаний під час підготовки запропонованого видання. Мова йде, насамперед, про творчу діяльність Михайла Василевського, Володимира Разуваєва, Миколи Шокала, Йосипа Ядухи, Світлани Кабачинської, Анатолія Ненцінського, Олександра Космача, Миколи Тимківа, Олени Павлюк, Анатолія Вінкевича, Людмили Зань, Михайла Цимбалюка, Володимира Золотарьова, Тетяни Колісниченко та багатьох інших подільських авторів. Їм і присвячується запропонована книга.

Значний обсяг видання (45 друкованих аркушів) ускладнював процес його друку, тому макет книги, пролежавши 10 років у вигляді електронного файлу, нещодавно був розміщений на сайті Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (на сторінці науково-методичного центру організації наукової роботи та моніторингових досліджень за адресою: <https://nmcmonitoringhoippo.jimdo.com/авторські-розробки-працівників-нмц/посібники/>). Таким чином, документально-хронікальне видання «Виборчі та політичні кампанії

на Хмельниччині в 2004–2006 роках: хроніка, особистості, технології» побачило світ у вигляді електронної публікації.

Автор не створює проблем для зацікавлених сторін у використанні матеріалів видання. Кожен бажаючий може завантажити цей файл для власного використання. Прохання до користувачів – коректно, зі збереженням норм наукової етики, здійснювати цитування матеріалів та посилання на джерело.

Хочу також повідомити, що практика підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів мною продовжувалася і після 2006 року. З невеликими перервами задокументовані події життя області до початку 2016 року. Мова йде ще про понад 400 інформаційно-аналітичних тижневих довідок, які відображають різні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного життя області.

У разі, якщо перший досвід оприлюднення хронік виборчих та політичних кампаній виявиться вдалим, спробую підготувати всі наявні матеріали у вигляді окремих видань, сформованих за хронологічним принципом. Проте це завдання потребує декількох років кропіткої роботи з відновлення та систематизації різних документів.

Також, з огляду на розширення практики оприлюднення історичних матеріалів у вигляді електронних публікацій, пропоную Державному архіву Хмельницької області розглянути можливість відкриття на своєму сайті електронного депозитарію матеріалів краєзнавчого та історико-архівного характеру.

Галатир В.В.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ Я. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА (ІСТОРИКА, ДИПЛОМАТА, ДЕРЖАВНОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА)

Розглянуто джерельну базу в архівних установах України та світу, в якій містяться документи про життя та діяльність дипломата, науковця, громадського й державного діяча - Яна Токаржевського-Карашевича.

Ключові слова: архів, фонд, НТШ, бокс, Я. Токаржевський-Карашевич.

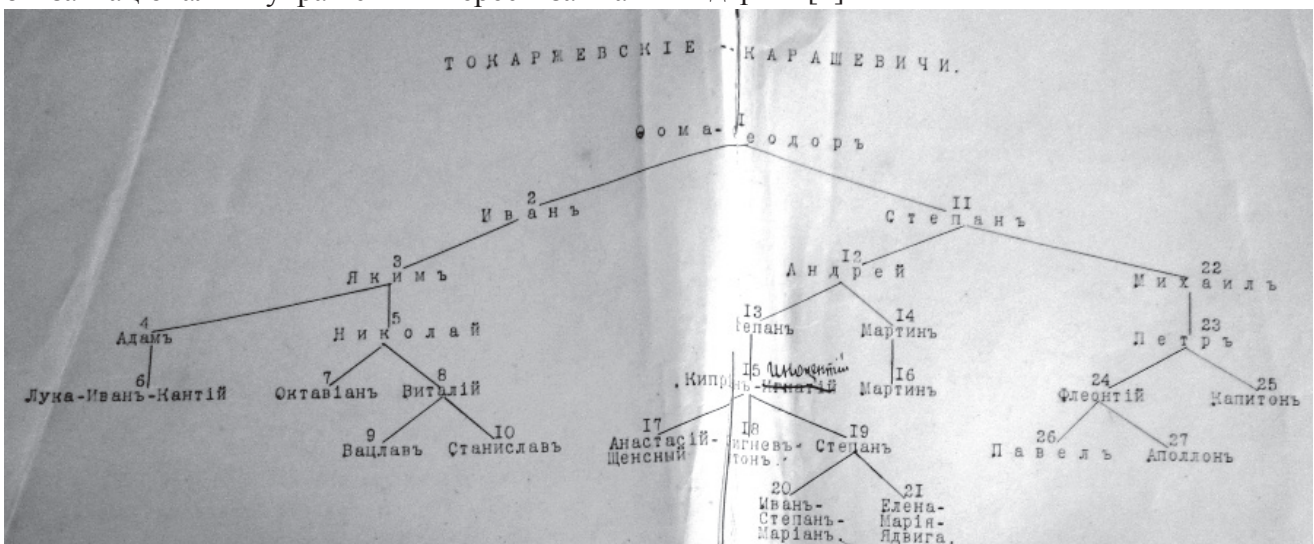

В 2017 р. виповнюється 100-річчя від дня заснування дипломатичної служби України. Одним із найвидатніших дипломатів-вихідців із Поділля є Я. Токаржевський-Карашевич.

Він будучи активним учасником боротьби за національні українські інтереси займав

різні посади починаючи від радника українського посольства у Відні до керуючого міністерством закордонних справ УНР. Безперечно для об'єктивного вивчення проблематики діяльності та життєвого шляху діяча насамперед слід звернутись до першоджерел. Вони зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівних установах.

Частина документів, які стосуються народження, юності, та початку дипломатичної роботи знаходяться в українських архівних установах. Досліджуючи родовід Токаржевських-Карашевичів, слід насамперед звернутись до документів Державного архіву Хмельницької області. Так, у справі 6604 «Дворянство Токаржевських-Карашевичів» фонду 230 «Подільське дворянське депутатське зібрання» є інформація про генеалогічну лінію роду на території Подільської губернії, земельні володіння, посвідчення, прохання в різні інституції, виписки із родовідної книги та схема родинного дерева [1].

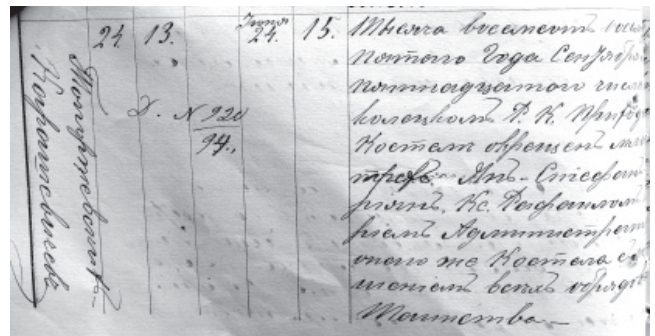
В справі 2004 фонду 3 «Ушицький повітовий суд» зберігаються дані про купівлю діду-сем – колезьким асесором – Кипріяном Стефановичем у 1856 р. маєтку в с. Лисківцях й Кривчанах та земельні наділи, що перебували у його володінні [2].

Інформація про бабусю та мати знаходиться в справі 960 «Про викуп селянами с. Чабанівки у Евеліни Янішевської земель» фонду 135 «Подільської палати карного та цивільного суду» [3]. Закладні свідоцтва, купчі грамоти на майно Токаржевських зберігаються у справах фонду 113 «Старшого нотаріуса Кам'янець-Подільського окружного суду» [4].

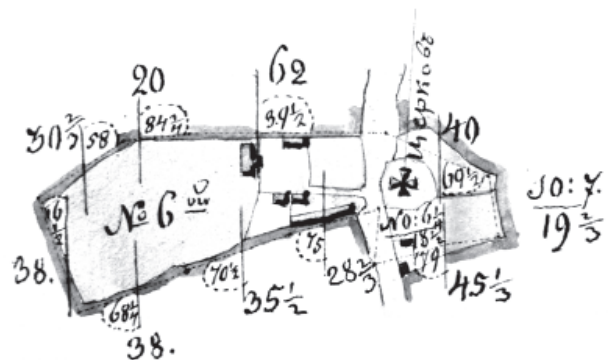

Оскільки Я. Токаржевський-Карашевич народився 24 червня 1885 р. в Чабанівці, Ушицького повіту на Поділлі, за відсутності костелу в селі (родина Токаржевських була римо-католицького віросповідання) – його хрещення відбулось у містечку Сокилець. Про це збереглись відомості у справі 77 «Книга реєстрації актів про народження за 1881-1899 рр. і смерті за

1870-1905 рр. Дунаєвецької і Соколецької римо-католицької церкви» фонду 17 «Костьоли Подільської та Волинської губернії» [5].

Дитинство Я. Токаржевський-Карашевич провів у маєтку батьків села Чабанівка, Ушицького повіту. У спадок він перейшов Яну 21 травня 1911 р. Інформацію про це, та кількість майна можемо знайти у справі 3869 фонду 113 «Старшого нотаріуса Кам'янець-Подільського окружного суду» [6]. Також, із актів Ушицької повітової комісії справи 8 «Про розгляд справ по націоналізованим маєткам, опису земель і майна, що знаходиться в державній власності Ново-Ушицького повіту» фонду Р-2300 «Подільського губернського управління державних земель та майна» дізнаємося про розміри та вигляд «панського двору» Токаржевських, який на той час складався із 9 будівель (з них 8 житлових та 1 сарай) [7]. Схематично їх вигляд зображено на спеціальному геометричному плані наділів церковних земель від 1856 р. складеному землеміром Казимиром Авлановичем, що зберігається в справі 2098 фонду 115 «Подільської губернської креслярні» [8].

Відомості про навчання Я. Токаржевського-Карашевича в Першій Житомирській гімназії містяться в справах фонду 72 «Житомирська

1-ша чоловіча гімназія» Державного архіву Житомирської області. Тут можна почерпнути цікаву інформацію про навчальний процес учня із класних журналів, особової справи, списку гімназистів, дані про успішність та ін. [9].

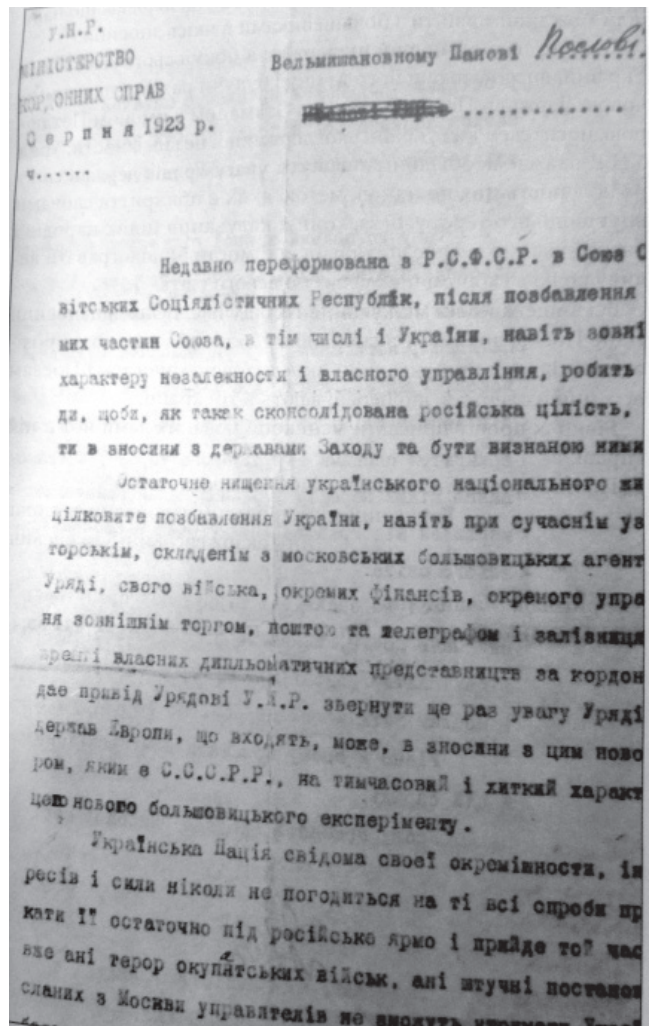
Наступною установою де вміщено архівні джерела з проблематики є Центральний державний історичний архів у м. Києві. В справі 139 фонду 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» зберігаються відомості про володіння в с. Лисківці (кількість землі, маєток, дворів, урожай), в справі 1836 фонду 301 «Жандармська установа Подільської губернії» перераховуються військовополонені Австрійської імперії направлені земською управою, що працювали на сільськогосподарських роботах в маєтку Токаржевського – загалом 31 особа [10].

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України із досліджуваної проблематики зосереджено документальні джерела, що стосуються діяльності Яна на дипломатичних посадах. Так в справі 108 фонду 1429 «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки» серед універсалів, відозв, декларацій, постанов, наказів Директорії УНР знаходиться лист на той час тимчасово виконуючого обов'язки міністра закордонних справ Я. Токаржевського–Карашевича датований лютим 1922 р. до голови української дипломатичної місії в Парижі про необхідність реалізації ідеї «Чорноморського союзу», де визначалися принципи, ключові позиції, кількість держав-учасників, концепції створення союзу, міркування українського дипломата з цього приводу [11].

У справі 83 фонду 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки» в інструктивному листі від 8 серпня 1923 р. простежується антибільшовицька позиція Я. Токаржевського–Карашевича, де він закликав своїх підлеглих послів розвінчувати незаконну діяльність більшовицького уряду в Україні [12].

Також в інших справах цього фонду знаходяться протокол огляду приміщення посольства УНР в Туреччині після нападу невідомих, де перераховано речі які зникли із кабінету Я. Токаржевського [13], доповідна записка 1920 р., коли дипломат-подолянин займав посаду

радника посольства УНР в Стамбулі, про візит до міністерства закордонних справ Туреччини та розмова із директором політичного департаменту Ахмед Решід Беєм по національних, торговельних, валютних та інших питаннях [14], доповідь про діяльність українських кооперативів у Стамбулі [15], про переговори із представниками Грузії щодо підписання договору [16]. У документах фонду «Міністерство сповідань Української Народної Республіки» прослідковується діяльність Я. Токаржевського–Карашевича у справі автокефалії Української православної церкви, листування з міністерствами, духовенством та дипломатичними місіями Директорії УНР [17].

На превеликий жаль значно більший масив архівних джерел із проблематики міститься за кордоном, тому вітчизняні дослідники мають до них обмежений доступ через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. Насамперед найбільше вказаних джерел зосереджено

в установах США. У першу чергу це документи зарубіжного періоду життя та діяльності Токаржевського-Карашевича. Вони зберігаються в університетах і бібліотеках з американською славістикою, архівах, музеях та установах, створених зусиллями українських емігрантів, приватних архівах, періодиці за різні часи, релігійних установах.

Особливістю американських архівів є те, що вони організаційно відрізняються від європейських. Наприклад, одиницею зберігання тут вважається не справа, а коробка (бокс). Тому вказується кількість боксів а не справ. Джерела, що зберігаються у відомчому Бахметь'євському архіві в Нью-Йорку (офіційна назва Архів Східно-Європейської історії і культури при Колумбійському університеті), які надходили до архіву в різні часи, мають реєстраційний запис, з якого починається пошук інформації. В Бахметь'євському архіві крім оригінальних документів є велика кількість колекцій газет всіх напрямків, часописів, плакатів, брошур, фотографій, малюнків та інших цікавих джерел для різнопланових досліджень. В нашому випадку цінною для вивчення проблеми є колекція Є. Архипенка під назвою «Name Of Collection: Evgen P. Arkhipenko Papers, Ukrainian Emigration 1922-1959» в 62 боксах. В ній серед документів є джерела особового походження Я. Токаржевського-Карашевича. Це насамперед лист до Є. Архипенка від 18 квітня 1948 р. та «Curriculum vitae» [18]. Частина джерел знаходиться в архіві Наукового товариства імені Т.Шевченка в США (Нью-Йорк) (Shevchenko Scientific Society Library and Archives), який було засновано у 1948 р. В архіві НТШ зберігається понад 80 колекцій серед яких особові документи відомих діячів української діаспори, листування, рукописи наукових праць, дисертацій, а також аудіовізуальні матеріали. Так, в колекції «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885-1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч» нараховується 67 боксів, в яких розміщено 11099 документів [19]. Серед найбільш цікавих тут зберігаються матеріали до історії дослідження орденів, геральдичні та генеалогічні матеріали, історичні записи, матеріали до історії дипломатії та державного устрою, нотатки церковно-релігійно-

го змісту, листування Токаржевського, бібліографічні нотатки, гравюри, літографії, тощо.

Частина джерел про постать Я. Токаржевського зберігаються в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Їх опис зробила Ксенія Кебудзинська. Це насамперед документи за 1895 р., 1906-1955 рр. на українській, французькій, польській, німецькій та англійській мовах. Колекція «Tokarzewski-Karaszewicz» поділена на чотири серії: листування (1908-1954); за темами файлів (1918-1948); твори, рукописи, опубліковані статті та дослідження (1923-1954); особисті файли (1895, 1906-1954). Колекція в цілому дає уявлення про події, що відбувалися після Першої світової війни в Україні, період Української Народної Республіки, діяльність уряду в екзилі. Документи є корисними для вивчення українського політичного життя біженців членів і співробітників колишніх українських дипломатичних та економічних місій УНР, а також лідерів і державних діячів у Парижі та Англії.

Велика частина колекції складається з листування Я. Токаржевського-Карашевича, яке розташоване в алфавітному порядку, та його дружини О. Лотоцької-Токаржевської. Більшість листів були написані під час їх перебування у Парижі, Римі та Лондоні. Це звернення до дипломата лідерів українського уряду О. Шульгіна, А. Левицького, С. Петлюри, В. Прокоповича та інших українських політичних діячів – Д. Дорошенка, В. Липинського, М. Єремєєва, П. Шандрука, Стецька, М. Тишкевича, а також французьких політичних діячів – Ф. д'Еспере, Дж. Нуланса, Г. Табоуїса. В колекції знаходиться велика частина листів від відомих громадських діячів, митців, журналістів, науковців і письменників: П. Холодного, В. Перебийніса, Д. Чайковського, В. Кедровського, Д. Донцова, В. Державіна, Г. Генуччі, Е. Інсабато, Р. Єндіка, Ф. Мазада, Ю. Русова, Р. Смаль-Стоцького та ін. Серед дописувачів були й релігійні діячі: А. Шептицький – греко-католицький архієпископ Львівський і Галицький; Полікарп Сікорський – митрополит Української Автокефальної Православної Церкви; Т. Галушинський та ін. Сімейне листування складається із дописів від сестри О. Громницької, а також членів родини Токаржевського-Карашевича, які прожи-

вали у Львові. Велика частина кореспонденції стосується досліджень в геральдиці.

Серія наступних тематичних файлів висвітлює дипломатичну роботу Токаржевського в Стамбулі у якості радника, а пізніше Генерального консула місії УНР (1919-1921). В них зберігається листування, звіти і статuti. Інші документи цієї серії містять інформацію про католицьких сановників, голод, суд над Шварцбардом і статут Української Народної Республіки.

В колекції є рукописи та опубліковані статті Токаржевського і його дружини. Загалом твори поділяються на теми: українські зовнішні відносини, географія, історія, геральдика та політика. Більшість його статей були опубліковані в листуванні АБН, «Голосі молоді», «Франція-Сходу», «Тризубі», «Українець-Година», «Української думки», і «Визвольному шляху».

Заключна серія джерел включає в себе особисті документи (свідоцтво про народження і шлюб, дипломи, офіційні урядові призначення, і т.д.), ідентифікації (паспорти, візи і т.д.), фотографії (Луї де Бурбон, Вільгельм Габсбург-Лотарингія, похорони Симона Петлюри, Токаржевський-Карашевич, конференція АБН, уряд УНР (1922), та ін.) [20].

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 230, оп. 1, спр. 6604, арк. 459.
2. Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 2004, арк. 1-2.
3. Там само, ф. 135, оп. 16, спр. 960, арк. 1-2.
4. Там само, ф. 113, оп. 36, спр. 1684, 3917, 3513, 3029, 3028.
5. Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 77, арк. 58 зв.-59.
6. Там само, ф. 113, оп. 36, спр. 3869, арк. 6.
7. Там само, ф. Р-2300, оп. 1, спр. 8, арк. 1027 зв.-1028.
8. Там само, ф. 115, оп. 1, спр. 2098, арк. 8.
9. Державний архів Житомирської області, ф. 72, оп. 1, спр. 1658-1789.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДА України), ф. 442, оп. 708, спр. 139, ч. 1, арк. 128; Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1836, арк. 5.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1429, оп. 2, спр. 108, арк. 21.
12. Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 83, арк. 41.
13. Там само, оп. 1, спр. 126, арк. 63, 64.
14. Там само, оп. 3, спр. 49, арк. 34.
15. Там само, оп. 2, спр. 529, арк. 13.
16. Там само, арк. 16.
17. Там само, ф. 1072, оп. 3, спр. 9, арк. 13, оп. 2, спр. 111, арк. 1–51; спр. 121, арк. 1–63; спр. 122, арк. 1–49; спр. 149-а, арк. 1–4.; спр. 116, арк. 4-4зв.; спр. 33, арк. 20-20 зв.
18. Курченко В. Американська україніка: фонди архіву українського інституту Америки та описи Бахмет'євського архіву Колумбійського університету Нью-Йорка / В. Курченко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 9: Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» / Національний університет «Острозька академія», Українське історичне товариство, Світова наукова рада при СКУ, Українська американська асоціація університетських професорів. Відп. редактори: І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 421-427.
19. Палієнко М. Українські архівні осередки в Північній Америці [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Palienko_2001.php. – Назва з екрану.
20. Tokarzewski-Karaszewicz, Jan. Papers, 1895-1955 (inclusive), 1918-1954 (bulk): A Finding Aid. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:FCOR.URI:uri00004>. – Назва з екрану.
21. Маквей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського-Карашевича / А. Маквей // Поступ. – 2008. – С. 7, 12, 14.

Гальчак С.Д.

ПЕРШОВИТОКИ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ТЕРЕНАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті йде мова про зародження краєзнавства на теренах Східного Поділля (сучасної Вінниччини), характеризується внесок тогочасних краєзнавців у поділлязнавство, історичну науку в Україні.

Ключові слова: краєзнавство, історико-краєзнавчі школи, духовні витоки народу, поділлязнавство, Східне Поділля.

Понад двадцять років Україна розвивається як суверенна держава. Розбудовуючи її, все більше громадян розуміють, що поруч зі створенням міцної, динамічної економіки має йти піднесення національної самосвідомості, відродження духовності й культури. Виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства зв'язує нас із рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім. Адже не можна уявити повноцінного духовного життя без історії наших міст і сіл, неповторних фольклорно-етнографічних пам'яток, унікальних творинь архітектури і мистецтва. З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою частиною державотворення.

Помітна тут і роль подільських краєзнавців, творчий здобуток яких постійно збагачується [1].

Власне, їх увага до древнього Поділля була прикута ще з періоду пізнього середньовіччя, починаючи від Ісаї Кам'янецького, Герасима і Мелентія Смотрицьких, мандрівників Е. Челебі, Булоса ібн аз-Заїма аль-Халєбі (Павла Халєбського), зусиллями яких у XVII – XVIII століттях з'явилися перші оригінальні історико-географічні описи краю.

Проте, справді наукове вивчення регіону, становлення подільського краєзнавства започатковане в другій половині XIX – на початку XX ст. фундаментальними працями М. С. Грушевського, В. Б. Антоновича, П. П. Чубинського, Ю. Й. Сіцінського, М. С. Симашкевича та інших поділлязнавців. Особливо значимих результатів досягли той же Ю. Й. Сіцінський, М. Я. Яворовський, В. К. Гульдман (XIX – поч. XX ст.), В. О. Геринович, В. Д. Отамановський,

М. І. Білінський (20 – 30-і роки XX ст.), С. К. Гуменюк, В. П. Воловик, Л. В. Баженов, Й. І. Винокур, В. С. Прокопчук, В. О. Савчук, М. М. Кравець (друга половина XX ст.) та інші.

На зламі XX – XXI століть з'явилося декілька ґрунтовних наукових досліджень, у яких проаналізовано здобутки подільського краєзнавства з часу зародження до наших днів. Це, насамперед, монографії Л. В. Баженова “Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.” [2] та В. С. Прокопчука “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” [3].

У своїй праці Л. В. Баженов виділяє ряд основних етапів розвитку поділлязнавства:

1. Кінець XVIII – середина XIX ст. – зародковий етап (характеризується переважанням у дослідженні краю польських учених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі).

2. Середина XIX – початок XX ст. – етап формування і становлення поділлязнавства (активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців. При цьому здійснюється русифікаторська політика в дослідженні регіону).

3. Початок 20-х – початок 30-х років XX ст. – етап активного розвитку краєзнавчого руху та досліджень у республіці і на Поділлі (його українізація в умовах радянської політичної системи).

4. Початок 30-х – середина 50-х років XX ст. – етап згортання краєзнавства в умовах тоталітарного режиму (під тиском сталінізму всі краєзнавчі установи і товариства ліквідовані або діють формально. У вихорі терору опинилися учені і, насамперед, краєзнавці. Вивчення Поділля здійснюється розрізнено і безсистемно, переважно науково-дослідними закладами).

5. Середина 50-х – середина 80-х років ХХ ст. – етап відродження і подальший розвиток краєзнавства (поява 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” та інших фундаментальних видань. Праці дослідників і краєзнавців написано заідеологізовано, з позицій офіційної методології радянської держави і науки).

6. Середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст. – етап інтенсифікації, деполітизації і демократизації краєзнавчих досліджень (переоцінка здобутків краєзнавства за попередні часи, активне вивчення раніше заборонених або “забутих” тем з історії Поділля в умовах формування суверенітету незалежної Української держави).

У праці В. С. Прокопчука йдеться про перші кроки у вивченні історії краю, на широкому фактичному матеріалі повідуються про розвиток краєзнавства у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Логічно і послідовно, з введенням нового масиву документів, автор аналізує краєзнавство Поділля 20 – 30 рр., показує як його здобутки, так і причини згортання, наводить статистику репресій проти краєзнавців регіону.

Прослідковуючи надбання краєзнавців Поділля 50-х – 90-х років, В. С. Прокопчук наводить імена численних невтомних дослідників, наголошуючи, що саме історико-краєзнавчий рух, ентузіазм його дослідників був першоосновою прийняття заходів державного рівня по збереженню багатой історико-культурної спадщини регіону, зокрема, комплексу Старого Міста в Кам’янець-Подільському, Меджибожі Летичівського району, Ізяславі, Полонному, Старокостянтиніві та ін.

Важливою узагальнюючою працею є стаття Л. В. Баженова “Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ – ХХ ст.” [4]. Учений виділяє такі з них:

- у першій половині ХІХ ст. – так звану українську школу в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, котра сформувалася під впливом польських поетів і письменників-українофілів і особливо зв’язаних своєю творчістю з Поділлям М. Гославського, Т. Падури, С. Гоцинського, Б. Залеського та інших і яка проіснувала до 1920 року. Публікаціям прошляхетського характеру української течії в польській краєзнавчій літературі дієво про-

тистояла Київська історична школа одного із фундаторів поділлязнавства професора В. Антоновича (60-і роки ХІХ – початок ХХ ст.);

- у середині ХІХ – на початку ХХ ст. – фольклорно-етнографічну наукову школу Кам’янець-Подільської духовної семінарії та Подільську історико-краєзнавчу школу;

- в 20-х роках ХХ ст. – історико-краєзнавчої школи Є. Сіцинського та В. Отамановського, а також етнографічно-мистецтвознавчу наукову школу В. Гегенмейстера;

- в 60-х – 90-х рр. минулого століття – Подільську археологічну наукову школу професора І. Винокура.

Можна говорити і про школу самого професора Л. Баженова, який уже не один рік очолює Центр дослідження історії Поділля інституту історії України НАН України при Кам’янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Кожна із шкіл позитивно позначилася на розвитку історичного краєзнавства, виховала значні постаті учених і внесла вклад у створення фундаментальних праць з історії й краєзнавства Поділля.

Зрозуміло, не залишаються по за увагою науковців й терени Східного Поділля.

Краєзнавчий рух у цій адміністративно-територіальній частині регіону зародився у ХІХ столітті. Відтоді не припиняв свого розвитку, хоч перешкод довелося здолати чимало.

Започаткований він аматорською діяльністю збирачів фольклору, дослідників старовини, які часто були неграмотними чи малоосвіченими, але мали в грудях полум’яне серце, що горіло любов’ю до рідного краю, його героїчного й стражденного минулого. Так, уродженка с. Кущинців (тепер: Гайсинського району Вінницької області) кріпачка Явдоха Микитівна Сивак, більше відома під йменням Явдоха Зуїха, була неписьменною, проте володіла феноменальною пам’яттю і тонким естетичним чуттям. Почуті пісні, влучні вислови, цікаві оповіді закарбувала в пам’яті. Зібравши вражаючи за обсягом і художньою цінністю скарби народної поезії і, збагативши їх своєю думкою та творчою уявою, передала наступним поколінням. З її вуст інший відомий на Вінниччині фольклорист і краєзнавець Гнат Трохимович

Танцюра записав 1008 народних пісень – календарно-обрядових, весільних, родинно-побутових, історичних, балад, жартівливих, – а також близько 400 прислів'їв та приказок, 156 казок, велику кількість загадок і етнографічних матеріалів [5].

У кріпацькій сім'ї в с. Антополі (тепер: Калинівського району Вінницької області) народився й Семен Микитович Олійничук. Таємно від пана навчався у Вінницькій гімназії. Викритий, переховувався під іменем шляхтича Сорочинського. Працював учителем у парафіяльних і монастирських школах. У 1845 р. після багатьох пригод і злигоднів отримав у пана відпускну. Мандрував шляхами Подільської, Київської, Волинської губерній; враження від мандрівок відобразив у рукописі “Исторический рассказ природных и коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волинской губерний про свое житье-бытье”. Працювати над ним почав у с. Яцківцях (тепер: с. Бруслинівка Літинського району Вінницької області), проте рукопис, що складав 158 аркушів і в якому йшлося про величезну суспільну несправедливість, трагедію українського народу – кріпацтво, залишився незавершеним. Закінчити роботу над твором, що містив також чимало цікавих відомостей про місцевості, де мандрував, перешкодили арешт та ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, де 1852 р. помер [5, с. 247 – 248].

Зрозуміло, ширші можливості для історико-краєзнавчих досліджень мали вихідці із соціальних верств, не зв'язаних путами кріпацтва, насамперед, із шляхетських родин, яких чимало було тоді на Поділлі.

Особливою постаттю серед них є уродженець містечка Махнівки (тепер: с. Комсомольське Козятинського району Вінницької області) Володимир Боніфатійович Антонович – видатний український історик, археолог, археограф, етнограф, фольклорист, автор понад 300 наукових праць, головним чином з історії України від найдавніших часів до XIX ст.

Основи його світогляду, що визначили майбутню наукову і громадську діяльність, заклалися в студентські роки. Зокрема, досить активно вплинуло на наукову орієнтацію ученого

знайомство з рукописами козацьких літописів, працями А. Скаловського про історію козаччини, “Кобзарем” Т. Г. Шевченка. Саме тоді у нього виникла думка, що “...дивно жити у краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності” [6]. А заповнити ці прогалини можна було через вивчення історичного минулого, традицій, звичаїв і побуту українського народу. У зв'язку з цим, у середині 50-х років XIX ст. В. Антонович разом із товаришами по Київському університету, де навчався, вирішив здійснювати під час літніх канікул великі мандрівки по Україні. Вони пішки обійшли Київщину, Холмщину, Волинь і Поділля. І як результат від подорожей – український народ “...став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є” [6, с. 396].

На початку 60-х років В. Антонович порвав з польськими шляхетськими колами інтелігенції і разом із своїми однодумцями приєднався до Української громади, що нелегально функціонувала в Києві, очоливши гурток “хлопоманів”-українофілів. Він зблизився з діячами української культури, налагодив зв'язки з журналом “Основа”, де опублікував свою “Сповідь” [7]. Пояснюючи причини розриву із шляхтою В. Б. Антонович писав: “...Скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, ...який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій... Сподіваюсь, що працюю і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, – оскільки я все готовий розділити з ними” [8].

Таким був шлях в “українофільство” й ряду інших шляхтичів...

У 1863 – 1902 рр. В. Б. Антонович опублікував дев'ять томів “Архива Юго-Западной России”, в яких широко відображена в статтях і документах історія Поділля і Волині XIV – XVIII століть. Проводив на цій території археологічні дослідження (розкопав в 1890 – 1891 рр. залишки давньоруського Бакотського монастиря, склав археологічну карту Волині). У багатьох книгах розглядав питання захоплення Поділля литовцями і поляками в XIV – XVI ст., про

самоврядування м. Кам'янець-Подільського, становище селян в XVI – XVII ст., народні повстання в XVIII ст. Передавав чимало книг, археологічних матеріалів Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Взяв участь в експедиції, яка під керівництвом П. Чубинського збирала в 1869 – 1870 рр. народознавчі та фольклорні матеріали в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Разом з М. Драгомановим видав “Исторические песни малорусского народа” в 2-х томах (К., 1874 – 1875). Цю ґрунтовну працю високо оцінила наукова громадськість України і Західної Європи, а Російська академія наук відзначила її Уваровською премією.

Завдяки своїй невтомній діяльності, невичерпній любові до краєзнавства, історії став засновником власної історичної школи, що в особі його учнів Д. Багалія, П. Голубовського, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, І. Линченка, О. Левицького, Н. Молчановського та ін. заклала підвалини сучасної української історичної науки.

Краєзнавчі мотиви, зокрема живий інтерес до фольклору та етнографії, лягли в основу творчості ряду польських письменників, чия біографія пов'язана зі Східним Поділлям.

Уродженець с. Янева (тепер: с. Іванів Калинівського району) Стефан Вітвіцький навчався у Вінниці. Пізніше закінчив Кременецький ліцей, навчався у Варшавському університеті, працював домашнім учителем. Учасник польського повстання 1830 – 31 рр. У 1832 р. емігрував до Франції. Літературну діяльність розпочав у 20-х рр. XIX ст. Автор книги-збірки “Нотатки Подолянина”, численних поетичних творів. В баладах “Замкова гора в Кременці”, “Вечір святого Анджея”, віршах “Втеча”, “Воїн”, “Лелеки”, збірці “Сільські пісеньки” широко використав подільський фольклор [5, с. 46].

Схожа біографія й Мауриція Гославського. Навчався у Вінниці і Кам'янець-Подільському, у Кременецькому ліцеї. Здобувши освіту, працював приватним учителем. У 1825 – 1826 рр. перебував у родині Михальських у Кордишівці (нині на карті Вінниччини є три населених пункти з такою назвою: у Козятинському районі – село і залізнична станція, у Вінницько-

му районі – село). Як учасник польського повстання 1830 – 1831 рр. зазнав переслідувань, емігрував до Галичини. Восени 1834 р. заарештований, помер в австрійській в'язниці. Критики небезпідставно називали його “співцем Поділля”. В поемах “Поділля” (1826), “Дума про Нечая”, “Зигмунт Кордиш, або Здобуття Немирова” (обидві в 1827 р.) змалював трагічні картини польської минувшини, широко використав український фольклор. Окремо здійснив опис подільського весілля з текстами пісень [9].

Яскравим представником “української школи” в польській літературі був Северин Гоцинський, який народився в с. Іллінцях (тепер: смт Іллінці Вінницької області) в багатодітній бідній родині управителя маєтку. Його дитинство і юність пройшли на Поділлі та Волині. В 1814 – 1815 рр. навчався у Вінницькій польській гімназії, потім в Умані. В 1820 р. переїхав до Варшави, де вступив до таємної Спілки вільних поляків-братів. У 1821 – 30 рр. знову жив в Україні, багато подорожував, у т. ч. по Поділлю, збирав народні пісні, вивчав історію, побут населення. У поемі “Канівський замок” з демократичних позицій висвітлив боротьбу українських селян проти польської шляхти за часів повстання 1768 р. Автор поеми “Вечір напередодні Івана Купала”, повісті “Король старого замку”. У своїй творчості оспівав природу, відтворив життя і побут України, зокрема Поділля [10].

Представником “української школи” у польській літературі, сподвижником краєзнавства був також Сильвестр Венжик Гроза, який у 1809 – 1812 рр. навчався у Вінницькій гімназії. Пізніше часто мандрував Поділлям. Бував у Літині, Летичеві, Махнівці. Писав на подільські теми. Його перу, зокрема, належать “Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів”.

Певний вклад у зародження та розвиток краєзнавства на Східному Поділлі вніс Чеслав Гермогенович Нейман, який працював у Вінниці присяжним повіреним. Тут у кінці 90-х років XIX ст. зблизився з М. Коцюбинським. Був активним співробітником журналу “Киевская старина”. Автор праць “Стара Брацлавщина та її люди”, “Нотатки археологічні з По-

ділля російського”, “Куплетні форми народної південно-руської пісні” та ін. Відредагував зібрані дружиною І. Тобілевича С. Дитківською “Етнографічні матеріали з околиць Плискова Липовецького повіту” [5, с. 211].

Присвятив життя краєзнавству та професії лікаря уродженець хутора Генріхівка (тепер: селище Роля Шаргородського району Вінницької області) Йосип Йосипович (Антоній-Йосип) Ролле.

Гімназичну освіту здобував у Немирові, Вінниці, Білій Церкві, Києві. У 1855 р. закінчив медичний факультет Київського університету. Деякий час працював лікарем у с. Яришеві поблизу Могилева-Подільського. З 1856 р. стажувався в університетських клініках Франції та Німеччини, захистив докторську дисертацію. З 1861 р. мешкав у Кам'янець-Подільському, працював у губернській лікарні, створив перше на Правобережній Україні Подільське товариство лікарів, яке під його редакцією видало у Варшаві 5 випусків “Матеріалів до топографії і лікарської статистики Поділля”. Ще в студентські роки почав цікавитись історією Поділля. Наполеглива праця вилилась у численні історико-краєзнавчі твори. Автор серіалу “Історичні оповідання” (у 80-и книгах і нарисах), що вийшли друком польською мовою у Львові в 1875 – 1893 рр. і частково опубліковані на сторінках журналу “Киевская старина” (“Кармелюк”, “Фатальна красуня”, “На шпаковому шляху” та ін.).

Важливе значення мають історичні праці Й. Й. Ролле “Замки подільські на кордонах молдавських”, “Побожжя в XVII і XVIII ст. (До історії польського землеволодіння в Брацлавщині)”, “Запровадження медицини і хвороби епідемічні в давньому Подільському воєводстві на початку XV ст.”

Активно співробітничав з колегами-поділлязнавцями Ю. Сіцінським, М. Яворовським, був одним із засновників Кам'янець-Подільського Давньосховища, почесним членом Польської академії наук, Подільського епархіального історико-статистичного комітету, лікарських товариств Києва, Вільнюса, Варшави, Парижа [2, с. 331 – 333].

Не можна не згадати про захоплення історичним краєзнавством Юліуша Словацького,

котрий ще змолоду бував у Східному Поділлі, зокрема в с. Верхівці (тепер: Барського району Вінницької області) в родині Михальських. Одним із перших в польській літературі показав “коліївщину” як справедливу боротьбу українського народу за соціальні і національні права (“Срібний сон Соломеї”). З життям та фольклором українців пов'язаний також незакінчений роман “Король Лядови”, в якому змальовується польське повстання 1830 – 1831 рр. (у п'яти написаних розділах дія відбувається на Поділлі). Своєрідним продовженням цієї теми стала “Дума про Вацлава Жевуського”. Жевуський (дійсна історична постать) гуртує загін українських селян і веде його на допомогу польським повстанцям, але під Дашевом (тепер: Вінницької області) зазнає поразки. Кілька творів поет присвятив барським конфедератам і гайдамацькому рухові. Серед них шедевр польської літератури – поема “Беньовський” [11].

Такий же характерний потяг до вивчення історичного минулого, культури, побуту, традицій рідного народу і для українських письменників – уродженців Східного Поділля та тих, чие життя було пов'язане з Подільським краєм. Їх також по-праву можна вважати піонерами краєзнавства на подільській землі.

Так, класик української літератури Марія Олександрівна Вілінська (Марко Вовчок) у 1855 – 1859 рр. разом із своїм чоловіком, відомим фольклористом О. В. Марковичем, проживала в Немирові. Тут вивчала місцеві побут, звичаї, фольклор. Спостереження, записані легенди, народні пісні Поділля знайшли глибоке відображення в її творчості, зокрема, в повісті “Інститутка” (1858), казці “Кармелюк”, в “Народних оповіданнях” [12] (1862) й ін.

Чільне місце посіло Поділля у житті та творчості неперевершеного майстра художнього слова Михайла Михайловича Коцюбинського. Народився у Вінниці, дитинство і юність минули в Радівцях, Барі, Кукавці, Шаргороді, Станіславчику, Пикові. У 1880 р. закінчив Шаргородське духовне училище. У 1880 – 1882 р. перебував у Кам'янці-Подільському. Повернувся до Вінниці. У 1891 р. вчителював у с. Лопатинцях (тепер: Шаргородського району), активно збирав місцевий фольклор і вивчав

побут села, який майстерно описав у своїх ранніх оповіданнях, повістях “Харитя”, “Ялинка”, “П’ятизолотник” та ін., у статті “Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго” [5, с. 152 – 153].

Так само ретельно вивчав побут та фольклор Поділля уродженець с. Хомутиців (тепер: с. Руданське Калинівського району) Степан Васильович Руданський. У 1849 – 1855 рр., після закінчення Шаргородської духовної бурси, навчався у Кам’янець-Подільській духовній семінарії, де став організатором гуртка по вивченню народного побуту і фольклору Поділля. На основі подільського народного епосу в 1851 – 1854 рр. створив балади “Вечорниці”, “Упир”, “Розбійник”. Упорядкував також двохтомний рукописний збірник “Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С. В. Р.” (1852), збірку “Копя пісень” (1861), здійснив етнографічний опис “Подольське весілля” (1862). Записав чимало легенд, частина яких увійшла до збірника М. Драгоманова “Малороссийские народные предания и рассказы” (1876), а зібрані ним у с. Хомутицях 298 прислів’їв та приказок у 1864 р. опублікував М. Номис у книзі “Українські прислів’я, приказки і таке інше” [2, с. 333].

Невтомним збирачем скарбів народної мудрості, дослідником вікових традицій, поклоніння, вірувань місцевого простолюдю був член організованого С. В. Руданським гуртка уродженець с. Маньківців (тепер: Тульчинського району Вінницької області) Анатолій Патрикійович Свидницький. У 1850 – 1856 рр. він також навчався у Кам’янець-Подільській духовній семінарії. Бажаючи здобути ґрунтовну освіту, до 1859 р. вчився спочатку на медичному, а потім історично-філологічному факультеті Київського університету, проте через брак коштів навчання не завершив. Зібрані на Поділлі фольклорно-етнографічні матеріали покладено в основу його головного твору “Люборацькі”. Автор ряду народознавчих статей, серед яких найбільш відомі “Великдень у подолян”, “Відьми, чарівниці й упирі...”, що ґрунтуються на враженнях, почерпнутих письменником на батьківщині [5, с. 262].

У 1860 – 1880-х рр. був тісно пов’язаний із Східним Поділлям (як власник невеликих ма-

етків у с. Садовій Могилів-Подільського і с. Кордишівці Брацлавського повітів) Михайло Петрович Старицький. Збираючи історико-етнографічний матеріал, відвідав Вороновицю, Немирів, Брацлав та інші населені пункти краю. Як співробітник Південно-Західного відділення Російського географічного товариства помістив у київських газетах “Заря” і “Труд” серію статей про Поділля. Проте найбільш яскраво його історичне минуле змалював у своїй трилогії “Богдан Хмельницький” (1895 – 1907), романі “Руїна” (1899), повістях “Облога Буші” (1891), “Заклятий скарб: Подільська легенда” (1892). Значної популярності здобув написаний ним історичний роман “Розбійник Кармелюк” (1903), в якому відтворена антифеодална боротьба селян Поділля першої половини ХІХ ст. [13].

Біля колиски краєзнавства у Східному Поділлі стояли також інші відомі ентузіасти: А. І. Димінський, С. О. Венгрженевський, І. О. Шипович, Л. І. Похилевич, Н. В. Молчановський.

Уродженець с. Борщівців (тепер: Могилів-Подільського району Вінницької області) Андрій Іванович Димінський у 1840 р. закінчив Кам’янець-Подільську повітову школу. Подальшу освіту здобував самотужки, працюючи сільським фельдшером, волосним писарем. З 1849 р. розпочав збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. У 1868 р. його доробок складав 2500 народних пісень, 2000 казок, 2000 приказок і загадок, налічував численні зразки прозових жанрів, опису побуту селян [2, с. 195]. Співробітничав з етнографами П. П. Чубинським, М. П. Драгомановим, Подільським епархіальним історико-статистичним комітетом. Був членом Російського Географічного товариства. У 70 – 90-х роках зазнав переслідування з боку властей за сподвижництво в українському національному русі, вів нужденне життя. Тільки з 20-х років ХХ століття його дослідницька діяльність була оцінена належним чином. Фактично лише тоді з’явилися у світ підготовлені ще за життя його основні публікації, і серед них “Збірка подільських казок 1850 – 1860-х рр. волосного писаря Димінського” [14].

Теж з фольклорних записів розпочав краєзнавчу діяльність ще один уродженець Моги-

лів-Подільщини Сергій Олександрович Венгрженовський. Крім того у Гайсині, Гайсинському повіті, де працював співробітником Подільського акцизного відомства, досліджував побут, звичаї, вірування місцевих мешканців, народну медицину. Одним із перших звернув увагу на виявлення національних традицій у вишиванках, ткацтві та писанках подолян. Опублікував 20 робіт: “Исторический очерк унии в Брацлавщине”, “Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве”, “Языческий обычай в Брацлавщине “гонити шуляка” [15] та ін. З 1890 р. був членом Подільського історико-археологічного товариства.

Родом із Могилів-Подільщини також Іван Омелянович Шипович. Народився він у сім'ї православного священника. Початкову освіту здобув у Шаргородському духовному училищі. В 1873 – 1879 рр. навчався в Подільській семінарії. У 1882 р. закінчив Києво-Могилянську академію (із ступенем кандидата богослов'я). Того ж року отримав призначення на посаду інспектора Подільської семінарії. З 1883 р. викладав у Приворотському духовному училищі (тепер: с. Подільське Дунаєвського району Хмельницької області). Саме тут заявив про себе як краєзнавця. Став активним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, що діяло з 1865 р. Почав досліджувати місцеву історію і опублікував у “Подольских епархиальных ведомостях” декілька розвідок. З 1893 р. – викладач Вінницького реального училища. В кінці століття підготував до друку “Літопис Вінницького капуцинського кляштору”. Серйозно займався археологією. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Зокрема, віднайшов під Вінницею Сабарівське слов'янське городище [2, с. 400].

У с. Збаржівці (тепер: Погребищенського району Вінницької області) в родині священника народився Леонтій Іванович Похилевич, відомий фундаментальними працями “Сказание о населенных местностях Киевской губернии” та “Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки”. У першій книзі він широко подав відомості про населені пункти теперішніх Погребищенського, Липовецького, Оратівського, частини Іллінецького та Козятинського районів Вінниччини.

Уродженець с. Лозуватої (тепер: Липовецького району Вінницької області) Никандр Васильович Молчановський був учнем і послідовником В. Б. Антоновича. У 1884 р. закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. Досліджував історію України й Поділля періоду раннього середньовіччя. Автор ґрунтовної історико-краєзнавчої праці “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.” [16].

У той же період розробляли історію краю керівник історичного товариства Нестора-літописця професор Київського університету М. П. Дашкевич, викладач Кам'янець-Подільської духовної семінарії, а пізніше настоятель Петропавлівської церкви у Кам'янці С. М. Лобатинський. Зокрема, Микола Павлович Дашкевич написав праці з історії Галицько-Волинського князівства, Болохівської землі, України XVI – XVII ст., в яких відображено феодальну добу Західного і Східного Поділля [17]. Перу уродженця с. Дмитрашківки (тепер: Піщанського району Вінницької області) Созонта Михайловича Лобатинського належать праці “Историко-статистическое описание м. Тульчина Винницкого уезда”, “Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства”, “Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии”, “К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия”, “О раскольниках Подольской епархии” [18].

В 1890-х роках науковий інтерес до Східного Поділля проявив видатний український історик Михайло Сергійович Грушевський, присвятивши дослідженню діяльності Барського староства ряд своїх праць, котрі лягли в основу його магістерської дисертації. Серед них “Этнографические данные о барской околичной шляхте до конца XVIII в.”, “Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве”, “Барське староство” [19].

Отже, краєзнавство на теренах сучасної Вінниччини зародилося в XIX столітті. Поштовхом його розвитку стала аматорська діяльність збирачів фольклору, дослідників етнографічних традицій місцевого населення. В числі

перших ентузіастів краєзнавчого руху були польські поети та письменники-українофіли, а також учені. У другій половині XIX століття помітний вагомий внесок у розвиток краєзнавства української інтелігенції – тих же поетів та письменників, науковців. Масовості крає-

навства перешкоджав загалом вкрай низький освітній рівень абсолютної більшості місцевих мешканців. Краєзнавчий рух у Східному Поділлі (Вінниччині) у XIX столітті не набув ознак організованості, у більшості випадків проявлявся на аматорсько-індивідуальному рівні.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – 351 с.; Білінський М. І. Вінницький замок: Історичний нарис з доби XVI – XVIII ст. – Вінниця, 1926. – 18 с.; Винокур І. С. Історія Лісостепоного Подністров'я та півд. Побужжя. – К., Одеса, 1985. – 126 с.; Воловик В. П. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 254 с. (у співавторстві); Грушевський М. С. Етнографические данные о Барской околичной шляхте до конца XVII в. // Чтения исторического общества Нестора-летописца. – К., 1892. – Т. VI; Гегенмейстер В. М. Селянські настільні розписи. – Кам'янець-Подільський, 1930. – 57 с.; Гюльдман В. К. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов. – Каменец-Подольский, 1893. – 626 с.; Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім "Стилос", 2004. – 204 с.; Котляр М. Ф. История Украины в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.; Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). – М.: Искусство, 1982. – 175 с.; Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: Типография Киевского университета, 1885. – 388 с.; Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XVIII в.: Эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII – XVIII вв. и процесса образования городского сословия: Автореферат дис... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1949. – 22 с.; Подолинний А. М. З-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини. – Вінниця, 1998; Симашкевич М. В. Римское католичество и его епархия на Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 469 с.; Сіцинський Ю. Й. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – 74 с.; Степанков В. С. Пам'ятні місця подій визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. на Поділлі. – Хмельницький, 1979; Тутковский П. А. Юго-Западный край: Популяные естественно-исторические и географические очерки. – К., 1893 – 1895. – Вып. 1 – 2; Шипович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношении Брацлавщины и Подолии. – Винница, 1914. – 24 с.; Дорош М. Н. Битва на Синій Воді: правда і домисли. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 188 с.; Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в у мовах Голодомору 30-х років XX століття. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. – 420 с.; Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. / Вид. 2-е, доп. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 987 с.; та ін.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
4. Баженов Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX – XX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 334 – 330.
5. Подолинний А. М. З-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини. – Вінниця: Континет-ПРИМ, 1998. – С. 119.
6. Антонович В. Б. Автобіографічні записки // Літературно-науковий вісник. – К.; Львів, 1908. – Т. 43. – Кн. IX. – С. 395.
7. Винокур І. С., Петров М. Б. Володимир Антонович і Поділля // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 266.
8. Антонович В. Моя исповедь // Основа. – 1862. – Январь. – С. 95 – 96.
9. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К., 1971. – С. 145 – 155.
10. Глинський І. Наш земляк – Северин Гощинський // Вінницька правда. – 1968. – 20 липня.
11. Вервес Г. Юліуш Словацький і Україна. – К., 1959.
12. Українські письменники: Біобібліографічний словник. – В 5-и т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 108 – 139.
13. Лісовий П. М. Поділля в історичних творах М. П. Старицького // 2-а республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1982. – С. 339 – 341.
14. Збірка подільських казок 1850 – 1860-х рр. волосного писаря Димінського // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 160 – 172.
15. Венгрженовский С. А. Исторический очерк унии в Брацлавщине // Труды Подольского историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1887. – Вып. 3; Он же. Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве // Труды Подольского историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890. – Вып. 5. – С. 1 – 186; Он же. Языческий обычай в Брацлавщине "гонити шуляка" // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – С. 282 – 323.
16. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К.: Типография Киевского университета, 1885. – 388 с.

17. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории: Эпизоды по истории Южной Руси в XII и XIV ст. – К., 1876; Он же. Княжение Даниила Галицкого. – К., 1873; Он же. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885.
18. Лобатинский С. М. Историко-статистическое описание м. Тульчина Винницкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – № 19; Он же. Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – 33 11, 13, 19 – 22; 1876. – №№ 1, 3 – 5; Он же. Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии // Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – №№ 8, 9, 22; Он же. К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5 – 6; Он же. О раскольниках Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – №№ 20 – 24.
19. Грушевський М. С. Барське староство. – 2-е вид., доп. – К., 1894; Он же. Етнографічні дані про Барську околичну шляхту до кінця XVIII в. // Читання історичного товариства Нестора-літописця. – К., 1892. – Т. VI; Он же. Організація старостинського і околичного управління в Барському старостві // Читання історичного товариства Нестора-літописця. – К., 1895. – Т. IX.
-

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКІВ, ГЕОГРАФІВ ТА КРАЄЗНАВЦІВ

У статті охарактеризовано праці та дослідження, які мають важливе значення для вивчення історії Поділля загалом та Східного Поділля зокрема. Історичні праці, документи є важливими джерелами при дослідженні топонімії краю, містять цінні відомості про поселення, їх заснування, місце знаходження. З'ясовано, що історія Поділля висвітлена у значній кількості джерел.

Ключові слова: історичні джерела, історико-географічна територія, регіон, писемна пам'ятка, топонімія.

Східне Поділля територіально співпадає з обширом Вінницької області і творить окрему історико-географічну територію. Більшість географів, істориків, краєзнавців рідко членують Поділля на Західне, Центральне та Східне, а воліють говорити про Поділля як цілість.

Історія Подільського краю багата на різні події. Протягом багатьох віків Поділля було ареною складних історичних перепетій, про що ми й довідуємося з численних праць дослідників, які вивчали цей край.

Історія цього своєрідного регіону України знайшла відображення в багатьох давніх документах, в т.ч. описах, грамотах і люстраціях. Так, «батько історії» Геродот у V ст. до н.е. на території між Бугом (Гіпаніс) і Дністром (Тірас) фіксує проживання скіфів-орачів, а там, де ці ріки зближуються, – племен алізонів. Він розповідає, що уздовж середньої течії Південного Бугу жили скіфи-орачі, а далі на північ, у верхній течії Бугу, за межами Скіфії жили неври, землі яких називали Невридою [1, с. 193].

Як зазначено в історичному нарисі «Вінниця. Історичний нарис» [2], неври та скіфи-орачі, як і більшість населення Наддніпрянщини, Побужжя та Наддністрянщини, склалися з ранньослов'янських племен, що походили від стародавніх слов'ян, або, як їх ще інакше називають, протослов'ян, а територія, на якій розташована тепер Вінниця, була в безпосередній близькості до північно-західних кордонів Скіфії і входила, очевидно, до складу Невриди [2, с. 8]. Тому, без сумніву, територія Східного Поділля (як і всього Поділля) з давніх часів була густо заселена слов'янськими племенами.

У джерелах початків писемної історії України, в киеворуських літописах ми не знаходи-

мо жодних відомостей про подільську землю. З приводу цього Н. Молчановський писав наступне: «Історія обширної області, відомої у письменників XV і XVI ст. під назвою Поділля, Подільської землі, є до цих пір нез'ясованою і загадковою. Оскільки в давні часи територія ця лежала, очевидно, окремо і не була в прямій залежності від київських князів, то початковий літопис дає дуже скупи і недостатні відомості з питання, яке нас цікавить...» [3, с. 1].

У «Повісті минулих літ» читаємо, що територію, яка сьогодні називається Поділлям, заселяли племена уличів і тиверців: «...а улутичі, тиверці сиділи по Бузі і по Дніпру і присидять до Дунаю, і було без ліку їх, сиділи-бо по Бузі і по Дніпру аж до моря, і є города їхні і до сьогодні. Край той греки називають Велика Скуф» [4, с. 21].

Українські відомості про Поділля подають писемні пам'ятки майже до XV ст. Дослідник Поділля Ю. Сіцінський відзначав: «Подільська земля була ніби форпостом України й українського народу: лежала вона на пограниччі різних держав, на межах земель різних народів, і кожна суміжна держава, кожен сусідній народ «закидали» око на цю багату родючу країну. Тут, на Поділлі і коло нього, у різний час сходилися межі Київського, Волинського й Галицького князівств, татарських улусів, Литовського князівства, Польщі, Молдавії й Туреччини, Росії та Австрії. Поділля не було якоюсь окремою самостійною державною одиницею чи князівством (за винятком II половини XIV ст.) і підпадало під вплив і владу різних сусідніх держав і народів, і з деякими з них поділяло свою історичну долю» [5, с. 11].

Уперше назва Поділля як окрема історико-географічна одиниця згадується з XIV ст.

в «Літописі Великих князів литовських», виданому А. Поповим у 1854 р. [6]. До цього часу, як пише дослідник Подільської землі Ю. Сіцінський, названа територія ділилася на дві частини: західну (іменувалася Пониззям) і східну (іменувалася Побужжям) [184, с. 26]. Згадуваний уже нами Н. Молчановський у праці «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» говорить про історика Стрийковського, який застосовує термін Поділля у відомостях про події XI ст. [3, с. 8].

Історія Поділля козацьких часів знайшла відображення у літописах Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки. Зокрема на сторінках літопису Самовидця говориться про історію українського народу другої половини XVII ст., а саме подаються історичні події та факти доби Богдана Хмельницького. При цьому згадуються уже такі населені пункти, як: *Бар, Браїлів, Брацлав, Бершадь, Жорнища, Іллінці, Кальник, Ладижин, Могилів, Немирів, Стіна, Тростянець, Чемериси* [7]. Літопис С. Величка охоплює події 1648-1700 рр. на Україні і теж фіксує значну кількість населених пунктів Вінниччини, що мали те чи інше відношення до історичних подій того часу: *Бар, Брацлав, Вінниця, Красне, Ладижин, Монастирище, Немирів, Нестервар (теп. Тульчин), Погребище, Райгород, Хмільник, Шаргород* та ін. [8]. Літопис Григорія Граб'янки розповідає про історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р.; описуються битви козацьких військ під проводом Богдана Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, походи на Збараж, Броди, Львів. Із населених пунктів сучасної Вінниччини літописець згадує *Бар, Браїлів, Брацлав, Вінницю, Іллінці, Ладижин, Липовець, Могилів, Монастирище, Немирів, Погребище, Шаргород, Ямпіль* [9].

Важливими джерелами вивчення історії Поділля литовсько-польського періоду є: «Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 г.», серед яких є грамоти литовських князів Вінницьким та Брацлавським землянам на володіння окремими селами на зразок: *Почапинці, Мізяків, Борків, Мукулинці* та ін. [10, с. 7; с. 56; с. 82]. В «Актах Литовської метрики» подані різні документи, в яких говориться про право на володіння землями та селами

Поділля різними власниками. Серед сіл Східного Поділля згадуються: *Клищів, Нестерівці, Тиврів, Тростянець, Шандирів* [11, с. 165]. А в «Актах Литовско-русского государства» з населених пунктів Східного Поділля згадуються лише *Брацлав, Вінниця і Могилів* [12, с. 90; с. 173-174].

Варто зазначити, що наукове вивчення Поділля розпочалося ще в першій половині XIX – на початку XX століття, однак у першій й почасті в другій половині XIX століття у тодішніх дослідженнях домінувала польська історіографія. Польські історики і краєзнавці зібрали значний фактичний матеріал про Поділля, який не втратив свого наукового значення й досі, а сьогодні активно використовується українськими істориками, географами, краєзнавцями. Важливі відомості про Східне Поділля містяться в опублікованих польською мовою працях В. Марчинського («Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej») [13] та О. Пшездзецького («Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów») [14]. Цікаві і маловідомі факти особливо народознавчого характеру про Поділля зосереджені у спільному виданні польських істориків М. Балинського і Т. Липинського («Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana») [15]. Заслуговує на увагу також праця Владислава Гурського («Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej») [16].

Одним з перших українських дослідників Поділля був історик Н. Молчановський, який під впливом і безпосереднім керівництвом В. Антоновича зробив глибокий аналіз літописів та інших історичних джерел і в 1885 році видав уже згадуваний «Нарис відомостей про Подільську землю до 1434 р.» [3]. Крім висвітлення історії Подільського краю за власними даними, автор аналізує праці інших вчених, що мають те чи інше відношення до визначення території та границь Поділля (зокрема праці К. Стадницького, А. Гваньїні, М. Кромера, Литовський літопис та ін., а також подає значну кількість географічних назв, що існували на території Східного Поділля, починаючи з XII століття: *Губник* – XII ст., *Дяківці* – XIII ст., *Немирів* – XIV ст., *Шаргород* – кінець XIV ст. і т.д. [3, с. 126-128; с. 202; с. 287]. У цій же

праці автор чи не вперше здійснив спробу пояснити походження самої назви Поділля, дав опис його території, кордонів, політичних і соціально-економічних відносин за татарського і литовського панування. На вказану роботу Н. Молчановського покликалися усі наступні дослідники цього краю, зокрема російський історик П. Батюшков, який у 1891 р. видав ґрунтовний історичний опис Поділля («Подолія. Историческое описание» [17]).

Спеціальні праці, присвячені вивченню Подільського краю, опублікував М. Симашкевич. Будучи ректором Подільської духовної семінарії, М. Симашкевич багато зробив для становлення подільського краєзнавства, в тому числі історичних досліджень. Особливий інтерес викликала його праця «Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Сочинение М. Симашкевича» [18], у якому вперше звернуто увагу на етнічні та етнологічні особливості населення цього регіону. Праця несе інформацію про давні та нові (на той час) границі Подільської губернії, про межування території з іншими землями, подано перелік повітів, що входили у склад губернії. Інші праці цього вченого («Историчний опис м. Хмільника» [179], «Римський католицизм та його ієрархія на Поділлі» [19]) теж є цікавими та важливими для вивчення історії Поділля. Остання праця містить зокрема багаті відомості про населені пункти Поділля: володіння, придбання, заснування. Тут зроблено також поділ Кам'янецької дієцезії на деканати, з чого ми дізнаємося про існування значної кількості населених пунктів Вінниччини у XVIII ст.

Кілька десятків праць з історії та етнографії Поділля залишив дослідник М. Яворовський – викладач Подільської духовної семінарії, редактор «Подільських єпархіальних відомостей» (1883-1892). Серед них – «Матеріали до історії Брацлавського староства» [20], «История гражданской и церковной жизни Подолии» [21] та ін., де одночасно з історичними відомостями міститься й матеріал топонімного плану: наявність монастиря або косяулу, духовного училища в тому чи іншому населеному пункті, взяття козаками певних укріплених міст і т.п.

Історія Поділля знайшла відображення також у низці праць видатного українського іс-

торика, археолога, етнографа В. Антоновича, який опублікував чимало документів XVI-XVIII ст. про цей край. Так, у своїй праці «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.» [22] він зробив огляд подільської історії з IX до середини XV ст., розкрив раніше невідомі сторони взаємовідносин Поділля з Києвом, Галицько-Волинськими князями до татаро-монгольської навали, на основі літописів відкрив маловивчені сторінки історії, показав захоплення краю литовцями в другій половині XIV ст. Інші історичні події також висвітлені в працях В. Антоновича: «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» [23], «Грановщина – эпизод из истории Брацлавской Украины» [24, с. 75-93] та ін.

Не обминув увагою подільського краю і найвидатніший український історик – М. Грушевський. У 1894 році він видав монографію «Барское староство. Исторические очерки. XV-XVIII вв.» [25], у якій розкрито процес заселення південно-східного Поділля в XV- на початку XVI ст., стан місцевого управління, землеволодіння, охарактеризовано територію і населення в Барському старостві. Різні аспекти життя Поділля відображають історичні розвідки вченого під загальною назвою «Опис Подільських замків 1494 р.» [26].

Певний інтерес для дослідників Поділля становлять праці відомого польського вченого Ю. Сіцинського: «Исторические местности Подолии и ихъ достопримечательности» [27]; «Нариси з історії Поділля». Ч.1. [5]. Варто також зазначити, що саме під керівництвом Ю. Сіцинського були здійснені історико-статистичні описи усіх церков і парафій, містечок і сіл Подільського краю, які були опубліковані під назвою «Приходы и церкви Подольской епархии» [28]. Давня історія Поділля широко відображена в його «Археологической карте Подольской губернии» [29], де подано короткий опис пам'яток матеріальної і духовної культури доби первісного і раннього середньовіччя (поселення, городища, вали, кургани, могили тощо), виявлені під час археологічних досліджень на території Подільської губернії. Крім того, у праці наявні відомості про місце розташування поселення, а також з'ясовується походження деяких назв населених пунктів до-

сліджуваного регіону. Матеріали про населені пункти, їх виникнення, історичну роль містяться і в довіднику Ю. Сіцинського «Населені місця Поділля» [30].

Для вивчення Поділля важливе наукове значення мають історико-краєзнавчі дослідження В. Гульдмана. Його перу належать такі цінні праці, як «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» [31], «Населенные места Подольской губернии» [32], «Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)» [33], що внесли суттєвий вклад у вивчення регіональної історії, а також містять цікавий та вагомий матеріал і для ономастів.

Нарис Д. Дорошенка «Про минулі часи на Поділля» [34] містить історичні відомості про Подільський край від часів заселення його і до початку ХХ ст. Зокрема дослідник пише про панування на Поділлі татар, про володіння Подільською землею литовськими князями, про боротьбу між поляками та литовцями за Поділля, і знову про наїзди татарської орди. Також у праці подано ряд народних пісень, зміст яких відповідає певним історичним подіям, що відбувалися на Подільській землі.

У довіднику М. Жарких «Храми Поділля» [35] подано характеристику монастирів, церков досліджуваної території, вказано час їх заснування, а також час заснування села, в якому знаходиться храм. Варто зазначити, що у праці здійснено адміністративний поділ назв населених пунктів Поділля за трьома століттями (XVI, XIX, XX ст.), тобто вказано, до якого повіту належав згаданий населений пункт у конкретному столітті. До окремих назв поселень подано коментар, у якому розкрито походження назви населеного пункту досліджуваного регіону.

Щодо дослідження території Східного Поділля (Вінниччини), то слід зазначити, що саме у ХХ-ХХІ століттях спостерігаємо поповнення джерельної бази цього регіону історичними, географічними, краєзнавчими працями: Д. Малаков «По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина» [36]; О. Мальченко «Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: XV - середина XVII ст.» [37];

О. Дан, В. Кривошея «Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку» [38] та ін.

Книга згаданого вище дослідника О. Дана «Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.)» [38] присвячена історичному розвитку східної частини Поділля – Брацлавщини в період визвольних змагань українського народу. Подано характеристику територіальних меж Брацлавського, Кальницького, Уманського полків, а також характеристику основних шляхетських родин, які мали землеволодіння на Брацлавщині.

Дослідження конкретних населених пунктів Східного Поділля репрезентується такими працями: С. Гальчак «Земля над Россю. (Краєзнавчі нариси)» [39]; О. Петренко «Лука-Мелешківська: нариси історії села» [40]; С. Вовк, С. Таранець, В. Косаківський «Нариси з історії Чечельника» [41]; М. Купчишин, А. Мичак «Шаргородщина. Сторінки історії» [42] та ін.

Серед найгрунтовніших та найважливіших в історичному плані праць, присвячених вивченню історії Поділля, в тому числі Східного Поділля, варто виділити монографічну працю історика М. Крикуна «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.» [43], у якій проведена реконструкція кордонів Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств, простежена їх динаміка протягом XV-XVIII ст. Значну наукову цінність мають також його різні наукові публікації. Так у статті «З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст.» [44] автор пише про заселення Хмільницького староства протягом 40 років. Окрема праця «Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVIII ст.» [45] містить відомості про зміни в кількості поселень і їх розміщенні у XVI-XVIII ст. на Поділлі. Ряд праць історик присвятив дослідженню повітового устрою території Подільського воєводства у другій половині XIV-XVIII ст.: «Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI-XVIII ст.» [46], «Початки подільського повітового устрою» [47], «Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст.» [48], «Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI-XVIII ст.» [49]. У праці «Кількість і структура поселень

Подільського воєводства в першій половині XVIIIст.» [50] подано перелік поселень Подільського воєводства у XVII ст., який містить назви, зафіксовані у хронологічному порядку у джерелах, що складені польською адміністрацією до 1672 р., коли його територія відійшла до Османської імперії. Далі подаються відомості з комісарського реєстру 1678 р., а ще з карти Боплана та кам'янецького дефтера 1681 р. Зазначено у списку і те, чи існувало певне поселення у XVIII ст. і чи існує сьогодні. Цікаві міркування щодо місця і часу заснування міста Могилів-Подільського містяться у статті М. Крикуна «Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення...» [51].

Вивченню історії Вінниччини присвятили свої роботи також: П. Бурдейний, М. Рубін «Вінницька область. Географічний нарис» [52]; Г. Лютворт «Вінниця. Історико-краєзнавчий нарис» [53]; О. Петренко «Брацлавське намісництво» [54] та ін.

Важливе значення для вивчення та дослідження історії Східного Поділля мають також роботи В. Отамановського: «Вінниця в XIV-XVIIIст.: історичні дослідження» [55], а також його дисертації: кандидатська – «Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV-XVII ст.» [56] та докторська – «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII – до кінця XVIII сторіччя» [57].

Отже, період історії Поділля із давнини і до сьогодення репрезентується багатою джерельною базою. Історія Поділля привертала увагу багатьох дослідників. На сьогодні з історії цього краю зібрано й опубліковано десятки писемних джерел, написано низку монографій і статей, здійснено чимало окремих видань. Подільська земля багата на історичні події, які не могли пройти безслідно. Однак більшою за обсягом і глибшою за змістом є документальна база історії Поділля кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Список використаних джерел та літератури

- Геродот. Історії геродота турійця з Гадікарнасса: В 9-ти кн. / Геродот. – К.: Наук. думка, 1993. – 575 с.
- Вінниця. Історичний Нарис. – Вінниця: Кн.-газ. в-во, 1964. – 353 с.
- Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К., 1885. – 388 с.
- Повість врямених літ. Літопис (За Іпатським списком) / [Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременко]. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
- Сіцинський Ю. Нариси з історії Поділля: у 2 ч. / Ю. Сіцинський. – Вінниця, 1927.
Ч.1. Нарис 1: Загальний огляд історії Поділля. – 1927. – 74 с., іл.
- Попов А. Летопись Великих Князей Литовскихъ / Попов А. // Уч. зап. Акад. Наукъ. – С.-Пб., 1854. - Кн.І. – С. 21-58.
- Летопись Самовидца (Краткое описание Малороссии). / [Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического»]. – К., 1878. – XVIII, 468, [4] с.
- Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / С. Величко. – К., 1991. – Т.1. – 371 с.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. із староукраїнської Р. Г. Іванченка]. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
- Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 г. / [собранные и изданные под редакцією В. Антоновича и К. Козловскаго]. – К., 1868. – 163 с.
- Акты Литовской метрики. / [собр. Ф. Леонтович]. – Варшава, 1896-1897. Т.1. Вып. 1: 1413-1498. – 1986. – 141, 169 с. Т.2. Вып.2: 1499-1507.- 1987. – 121, 200, IV с.
- Акты Литовско-Русского государства. / [изд. М.Довнаръ-Запольскимъ]. – Вып. 1: 1390-1529. – М., 1900.
- Marcyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. / – Marcyński W. – Wilno. – 1820-1823. Т. 1. – 1820. – [16], 353 с., Т. 2. – 1822. – [8], 302, [2] с., 4 табл.
- Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. / Przedziecki A. – Wilno, 1841. – Т. I-II.
- Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. / Baliński M., Lipiński T. – Warszawa. – Т.І-ІІІ. – 1843-1846.
- Górski Władysław Pobóg. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. / Pobóg Górski Wł. – Kraków, 1902. – 346 с., 9 il., 1 mapa.
- Подолія. Историческое описание съ высочайшаго соизволения издано при министерстве внутренних дел П.Н.Батюшковым. – СПб., 1891. – 264 с.
- Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // [Из Подольских Епархиальных Ведомостей]. – К.-Под., 1875. – Вып. І. – С. 16-24.
- Симашкевич М. Историческое описание г. Хмельника / М. Симашкевич. – К.-Под., 1869. – 24 с.
- Яворовський М. Матеріали до історії Брацлавського староства / М. Яворовський. – Кам'янець-Подільський, 1911. – 27 с.

21. Яворовский М. История гражданской и церковной жизни Подолии / М. Яворовский. – Камянец-Подольский, 1912. – 56 с.
22. Антонович В. Очеркъ истории Великого княжества Литовскаго до половины XV ст. / В. Антонович - К., 1878. – Вып. I. – 156, II с.
23. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Антонович – К., 1885. - Т.1. – 168 с.
24. Антонович В. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) / В. Антонович // Киевская Старина. – 1888. – № 1/3. – С. 75-93.
25. Грушевський М. С. Барское староство, исторические очерки: XV-XVIII вв. / М. С. Грушевський. – К., 1894. – 470 с.
26. Грушевський М. С. Опис Подільських замків 1494 р. / М. С. Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.11-13.
27. Сіцинський Ю. Исторические местности Подолии и их достопримечательности / Ю. Сіцинський. – К.-Под., 1911. - 20 с., іл.
28. Сіцинський Ю. Приходы и церкви Подольской епархии / Ю. Сіцинський // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – К.-Под., 1901. - Вып. IX. – XX, 1064, 175 с.
29. Сіцинський Ю. Археологическая карта Подольской губернии / Ю. Сіцинський // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. - Т. 1. – С. 197-353, 11 планов, 1 карта.
30. Сіцинський Ю. Населені місця Поділля / Ю. Сіцинський. – Вінниця, 1925. – XIII, 51 с.
31. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. - К.-Под.: Изд. Подольского губ. статист. комитета, 1889. – II, 414, 64, 26 с.
32. Гульдман В.К. Населённые места Подольской губернии / В. К. Гульдман – К.-Под., 1893. – 636 с.
33. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – К.- Под., 1901. – VII, 402, LVII с.
34. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділля. (Коротка історія краю) / Д. Дорошенко. – Хотин: філіал в-ва „Буковина”, 1992. – 40 с.
35. Жарких М. І. Храмы Поділля / М. І. Жарких. – К., 2007. – 356 с.
36. Малаков Д. В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д. В. Малаков. – М.: Искусство, 1980. – 176 с.
37. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: XV- середина XVII ст. / О. Мальченко. – К., 2001. – 380 с.
38. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.) / О. Ю. Дан. – Вінниця: В-во «Стилос», 2004. 288 с.
39. Гальчак С. Земля над Россю. (Краєзнавчі нариси) / С. Гальчак. – Вінниця, 1995. – 127 с.
40. Петренко О. С. Лука-Мелешківська: нариси історії села / О. С. Петренко. – Вінниця: «Універсум-Вінниця», 1999. – 440 с.
41. Вовк С. Нариси з історії Чечельника / С. Вовк, С. Таранець, В. Косаківський. – Вінниця, 2000. – 214 с.
42. Купчишин М. Шаргородщина. сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – К., 2002. – 320 с.
43. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел: Монографія АН України / М. Г. Крикун. – К., 1993.
44. Крикун М. Г. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. / М.Г.Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1983. – Вип. 9. – С. 72-75.
45. Крикун М. Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI-XVIII ст. / М.Г.Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1985. – Вип.11. – С.59-60.
46. Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI-XVIII ст. / М.Г.Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1982. – Вип.8. – С. 88-99.
47. Крикун М. Г. Початки подільського повітового устрою / М.Г.Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. - 1990. – С. 64-75.
48. Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. / М.Г.Крикун // Український археографічний щорічник. Перспективи джерелознавства історичної географії України. – 1992. – Вип. 1. Т. 4. – С. 157-173.
49. Крикун М. Г. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI-XVIII ст. / М.Г.Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. - 1997. – Вип. 32. – С. 43-53.
50. Крикун М. Г. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М.Г.Крикун // Записки НТШ, т. ССXLIII: Праці історико-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 374-511.
51. Крикун М. Г. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення / М. Г. Крикун // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Львів, 1998. – Вип. 36. – 353-365 с.
52. Бурдейний П. А. Вінницька область. Географічний нарис / П. А. Бурдейний, М. Б. Рубін. – К., 1967. – 165 с.
53. Лютворт Г. Вінниця. Історико-краєзнавчий нарис / Г. Лютворт. – Одеса: Маяк, 1972. – 80 с.
54. Петренко О. С. Брацлавське намісництво (90-ті роки XVIII ст.) / О. С. Петренко. – Вінниця, 2001. – 328 с.
55. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-прим., 1993. – 463 с.
56. Отамановський В. Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV-XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. «Історія». Київ, 1946. – 22 с.
57. Отамановський В. Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII – до кінця XVIII сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. істор. наук. Київ, 1956. – 20 с.

Комарніцький О.Б.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВІНИЦЬКОЇ І ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРО СТУДЕНТСТВО ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізується ряд фондів державних архівів Вінницької і Хмельницької областей, які містять багатогранну інформацію з історії студентства педагогічних навчальних закладів Поділля і Південно-Східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. Показано інформаційний потенціал архівних джерел, у яких широко представлені нормативно-правові акти більшовицької влади у галузі вищої освіти, документи про формування студентського складу, навчальну та громадсько-політичну діяльність молоді, її матеріальне становище і повсякденне життя.

Ключові слова: фонд, архів, студенти, інститут, технікум, осередок.

Проблема життя і діяльності студентства педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітаризму, викликала зацікавленість як зарубіжних, так і сучасних українських науковців. Низка робіт появилася і за радянської доби. Водночас, практично відсутніми є роботи, у яких було б здійснено ґрунтовний аналіз архівних джерел з історії студентства. У нашій статті спробуємо проаналізувати фонди державних архівів Вінницької і Хмельницької областей, які містять багатий матеріал з історії студентства педагогічних навчальних закладів.

Окремі документи з історії навчальних закладів загалом, і студентства, зокрема, містяться у фондах виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Так, фонд Кам'янецького окружного виконавчого комітету (ф.р.337 Держархів Хмельницької області) зберігає переписку з НКО УСРР, вишами Кам'янця-Подільського про будівництво навчальних корпусів і студентських гуртожитків [1]. Звіт Кам'янець-Подільського ІНО за 1922 р., накази і звернення Кам'янецького повітвиконкому про шефство над військовими частинами, протоколи засідань пленуму повітового комітету КП(б)У зберігаються у ф.р.336, фондоутворювачем якого став Кам'янецький повітовий виконавчий комітет [2]. У фонді Вінницького окрвиконкому (ф.р.595 Держархів Вінницької області) представлені відомості про роботу осередків Товариства сприяння обороні, комітету незаможних

селян, протоколи засідання окружної комісії з проведення українізації, інформація про роботу Вінницького єврейського педтехнікуму [3].

Значну кількість джерел ми почерпнули з фондів партійних і комсомольських комітетів різних рівнів, які до проголошення незалежності України зберігалися у партархівах. Інформативним є фонд Кам'янецького окружного комітету КП(б)У (ф.п.3 Держархів Хмельницької області), у якому містяться директиви ЦК ВКП(б) з питань освіти, протоколи партійних зборів, бюро осередків КП(б)У вишів Кам'янця-Подільського, переписка з навчальними закладами, вирізки з газет, матеріали про «шкідницьку» діяльність «троцькістів і націоналістів» [4]. У фонді Подільського губернського комітету КП(б)У (ф.п.1 Держархів Вінницької області) наявні протоколи засідань губернської комісії по прийому у навчальні заклади, циркуляри, інструкції, правила прийому, донесення, запити про надання місць у вишах, протоколи зборів бюро осередків ВНЗ м. Вінниці, комісій з перевірки успішності студентів-комуністів [5]. Фонд Вінницького окружного комітету КП(б)У (ф.п.29 Держархів Вінницької області) зберігає звіти і доповідні записки про стан народної освіти в окрузі, хід українізації, роботу партійних і радянських апаратів у сфері освіти, ліквідацію неписьменності, про роботу навчальних закладів, зокрема Вінницького єврейського педтехнікуму [6]. У ф.п.136 Держархіву Вінницької області (Вінницький обласний комітет КП(б)У) нашу увагу привернули ма-

теріали про роботу Бердичівського, Вінницького і Кам'янецького педінститутів, довідки райкомів партії про роботу технікумів області, інформації про стан студентських гуртожитків [7]. Фонд Проскурівського окружного комітету КП(б)У (ф.п.301 Держархів Хмельницької області) зберігає протоколи партійних зборів, засідань бюро партосередку Проскурівського педтехнікуму [8]. Подібні матеріали Шепетівського педтехнікуму наявні у фонді Шепетівського (ф.п.458 Держархів Хмельницької області) окружному партії [9].

Інформативними є також фонди міських, повітових і районних комітетів КП(б)У. У фонді Кам'янецького повіткому (ф.п.1 Держархів Хмельницької області) присутні донесення і звіти партійних осередків, протоколи зборів і засідань бюро партосередків вишів Кам'янець-Подільського, переписка по організаційним питанням [10]. Ф.п.12 Кам'янецького райкому містить донесення про культурно-господарський і політичний стан Кам'янець-Подільського, протоколи і матеріали комісії по чистці парторганізацій місцевих педінституту і педтехнікуму [11]. У фонді Проскурівського райкому (ф.п.323 Держархів Хмельницької області) розміщена переписка фондоутворювача з навчальними закладами міста [12].

Цінні документи з історії студентства представлені у фондах обласних, окружних і міських комітетів ЛКСМУ. У цьому контексті виокремимо фонд Вінницького обкому (ф.п.457), у якому зберігаються доповідні записки працівників обласної і районних комітетів ЛКСМУ про результати обслідування педтехнікумів, інформації райкомів про стан роботи первинних комсомольських організацій, довідки про роботу інститутів і технікумів, стенограми нарад секретарів комітетів комсомолу навчальних закладів, протоколи зборів осередків ЛКСМУ вишів області, переписка з питань прийому до ВНЗ [13]. Фонди Кам'янець-Подільського (ф.п.1602 Держархів Хмельницької області) [14] і Проскурівського (ф.п.1603 Держархів Хмельницької області) окружкомів містять протоколи засідань комісій по чистці комсомольських організацій навчальних закладів цих міст. Крім того, у першому з них знаходимо дані про антирадянську діяльність студентів Кам'янець-Подільського

ІНО, роботу «легкої кавалерії» [15]. Протоколи зборів засідань бюро осередків Кам'янець-Подільських ІНО, ІСВ, педінституту, педтехнікуму містяться у фонді Кам'янець-Подільського міськкому (ф.п.1605 Держархів Хмельницької області) [16].

Досить повними є фонди первинних партосередків педагогічних навчальних закладів. У цьому контексті виокремимо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф.п.4 Держархів Хмельницької області), у якому присутні директиви вищестоящих партійних органів, протоколи зборів, засідань бюро осередку, списки членів і кандидатів в члени партії, статистичні звіти, матеріали, звіти про стан роботи осередку, донесення і матеріали про роботу громадських добровільних організацій вишу [17]. Фонд Вінницького педінституту (ф.п.292 Держархів Вінницької області) зберігає директиви і розпорядження міського парткомітету та обкому КП(б)У, різне листування, протоколи засідань партійного бюро, загальних зборів, мітингів, звіти, плани, матеріали обстеження, доповідні записки про роботу організації, матеріали про проведення посівних кампаній [18]. Подібну документацію містять також фонди Немирівського (ф.п.476 Держархів Вінницької області) [19] і Вінницького (ф.п.249 Держархів Вінницької області) українських педтехнікумів [20].

Цікаві документи розміщено у фондах губернських і окружних інспектур народної освіти. Так, фонд Шепетівської окружної інспектури (ф.р.1086 Держархів Хмельницької області) об'єднує протоколи засідання окружної комісії та заяви студентів про призначення стипендії, відомості, звіти про стан навчальних закладів, проведення педпрактики, прийом до вишів, циркуляри, розпорядження НКО УСРР, ЦБПС про організацію санітарної освіти студентства, списки студентів Волинського ІНО, Новоград-Волинського і Шепетівського педтехнікумів, правила внутрішнього розпорядку останнього [21]. У фонді Кам'янець-Подільської окрінспектури (ф.р.5 Держархів Хмельницької області) присутні циркуляри, розпорядження, протоколи Подільського губернського комітету професійної освіти, комітету поліпшення побуту студентів, губернської комісії по студентським справам, студентського комітету Кам'янець-

Подільського ІНО, донесення та звіти про роботу ІНО, списки студентів, протоколи засідання правління та дані про комплектування цього вишу, анкети навчальних закладів [22].

Нашу увагу привернули також фонди профспілкових організацій працівників освіти. Так, фонд Кам'янець-Подільського окружного відділення профспілки (ф.р.1566 Держархів Хмельницької області) містить листування з інститутами та технікумами міста, положення про комісії профспілки, протоколи засідань Кам'янець-Подільського окружного бюро пролетарського студентства, загальних зборів членів профспілки Кам'янець-Подільського ІНО, матеріали комітету профспілки цього вишу [23].

Більшість документів з досліджуваної нами тематики знаходяться у фондах окремих навчальних закладів. У цьому відношенні найповнішими (у порівнянні з іншими обласними архівами України) є фонди Державного архіву Хмельницької області. Серед інших за кількістю документів виділяємо фонд Кам'янець-Подільського педінституту (ф.р.302). Тут представлені накази з основної діяльності вишу, протоколи засідань правлінь, загальних зборів колективу, факультетських рад, комісій по захисту дипломних робіт, програми, навчальні плани, звіти інституту, факультетів, голів екзаменаційних, державних кваліфікаційних комісій, керівників педпрактики студентів, відомості про рух студентів за навчальний рік, академуспівність студентів, про видачу студентам хлібних, продовольчих карток, забезпечення гуртожитком, матеріали з розподілу молодих спеціалістів, документи з особового складу студентів, профспілкового комітету, різні статистичні звіти [24]. У фондах Кам'янець-Подільського (ф.р.300) [25] і Шепетівського (ф.р.2853) українських [26], Славутського вечірнього (ф.р.2596) [27], Проскурівського польського (ф.р.2597) педтехнікумів зберігаються накази з основної діяльності закладів, протоколи засідань педагогічних, методичних рад, приймальних, кваліфікаційних, циклових комісій з різних предметів, окружної комісії з питань українізації в Кам'янець-Подільському окрузі, загальних зборів викладачів, студентів, співробітників технікумів, матеріали Всесоюзного перепису по технікумах (1927 р.),

навчальні плани, програми лекцій, доповідні записки про організацію навчально-виховної роботи, курсові роботи студентів, річні плани, звіти з навчальної, організаційної, політико-виховної, культурно-масової роботи, про роботу з іноземними студентами, правила прийому до технікумів та проведення вступних екзаменів, журнали обліку успішності, відвідувань студентів, довідки, посвідчення, списки про проходження студентами практики, заяви про призначення стипендій [28].

Декілька фондів навчальних закладів містить також Державний архів Вінницької області. Найповнішим є фонд Вінницького ІНО (ф.р.1941). Серед документів – протоколи засідань ради інституту, педагогічної ради, загальних зборів студентів, накази по вишу, навчальні плани, постанови комісій про звільнення молоді від плати за навчання [29]. У фондах Вінницького українського педтехнікуму імені Івана Франка (ф.р.1179) вміщено листування з НКО УСРР, обласним відділом народної освіти [30]; Могилів-Подільського педтехнікуму (ф.р.2223) – відомості про склад студентів, їхню успішність, протоколи екзаменів [31].

У держархівах представлені також фонди громадських організацій студентів. Зокрема, у Державному архіві Хмельницької області нашу увагу привернули фонди Кам'янецьких окружного бюро пролетарського студентства (ф.р.1584) [32], окружного комітету поліпшення побуту студентів (ф.р.1586). Вони містять постанови, розпорядження, директиви, циркуляри РНК та НКО УРСР, ВЦРПС, Центрального бюро пролетарського студентства, ЛКСМУ, окружного фінвідділу, накази Кам'янець-Подільського комітету покращення побуту студентів (1925 р.), студентського кооперативу (1934-1935 рр.), положення про студентські земляцтва (1923 р.), протоколи засідань губернських студентських комісій, окружних, міських бюро, правління студентського кооперативу, загальновишівських, стипендіальних комісій, плани роботи, місячні, кварталні, річні звіти, доповіді про виробничо-трудова діяльність, листування з НКО УРСР, губернським, окружним фінансовими відділами, районними виконкомами, місцевими організаціями, вишами, профспілковими організаціями про відкриття та розподіл кредитів,

надання студентам матеріальної допомоги, забезпечення гуртожитками, проведення медичного обстеження студентів та з інших питань, статті, дописи студентів вишив до газети «Студент Прикордоння» (1929-1930 рр.), фінансові звіти з додатками, звітні відомості про матеріальні цінності, книгу їх обліку, кошториси витрат, книгу відкритих кредитів (1924-1925 рр.), особові рахунки підприємств, відомості на виплату зарплати, списки студентів, заяви про надання матеріальної допомоги, протоколи засідань профспілкових комітетів [33].

Поодинокі документи, у яких йдеться про студентство досліджуваних нами навчальних закладів, зустрічаємо також у таких фондах: ф.р.96 Кам'янець-Подільський окружний комітет Товариства Червоного Хреста [34],

ф.р.1508 Кам'янець-Подільський окружний комітет Міжнародного товариства допомоги борцям революції [35], ф.р.3722 Кам'янець-Подільський окружний комітет допомоги жертвам інтервенції Державного архіву Хмельницької області [36].

Таким чином, матеріали Державних архівів Вінницької і Хмельницької областей дають можливість проаналізувати різні аспекти буття студентської молоді педагогічних навчальних закладів Поділля і Південно-Східної Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. Документи архівних установ показують політику більшовицької влади у галузі вищої освіти, повідомляють про формування студентського складу, навчальну та громадсько-політичну діяльність молоді, її матеріальне становище.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Хмельницької області, ф.р. 337, оп. 1, спр. 747.
2. Там само, ф.р. 336, оп. 1, спр. 91.
3. Державний архів Вінницької області, ф.р. 595, оп. 2, спр. 306; оп. 4, спр. 15.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.п. 3, оп. 1, спр. 34, 39, 69, 97, 231, 263, 339.
5. Державний архів Вінницької області, ф.п. 1, оп. 1, спр. 466, 1542, 1557, 1612, 1637.
6. Там само, ф.п. 29, оп. 1, спр. 172, 247, 478, 526, 620
7. Там само, ф.п. 136, оп. 6, спр. 20, 21, 492, 493, 494, 603, 605, 608, 951.
8. Державний архів Хмельницької області, ф.п. 301, оп. 1, спр. 92.
9. Там само, ф.п. 458, оп. 1, спр. 275, 327.
10. Там само, ф.п. 1, оп. 1, спр. 164, 203.
11. Там само, ф.п. 12, оп. 1, спр. 73, 100.
12. Там само, ф.п. 323, оп. 1, спр. 34.
13. Державний архів Вінницької області, ф.п. 457, оп. 1, спр. 135, 243, 245, 262, 437, 438, 439, 442, 444, 445, 447, 448, 457.
14. Державний архів Хмельницької області, ф.п. 1602, оп. 1, спр. 303, 360.
15. Там само, ф.п. 1603, оп. 1, спр. 230, 259, 325.
16. Там само, ф.п. 1605, оп. 1, спр. 5а, 5в, 5д, 6а.
17. Там само, ф.п. 4, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 42.
18. Державний архів Вінницької області, ф.п. 292, оп. 1, спр. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 39, 40, 41, 42.
19. Там само, ф.п. 476, оп. 1, спр. 2, 3.
20. Там само, ф.п. 249, оп. 1, спр. 4, 5, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 35.
21. Державний архів Хмельницької області, ф.р. 1086, оп. 1, спр. 12, 25, 87, 108, 134, 212, 230, 256, 264, 356, 414.
22. Там само, ф.р. 5, оп. 1, спр. 561, 563, 565, 587, 589, 605, 611, 612, 641.
23. Там само, ф.р. 1566, оп. 1, спр. 11, 52, 146, 167, 233, 256, 265.
24. Там само, ф.р.302, оп. 1, спр. 2, 3, 5, 11, 14, 17, 28, 32, 50, 51, 55, 59, 64, 91, 133, 160, 204, 206, 208, 210, 217, 218, 252, 260а, 273, 384, 385, 389, 394, 395, 398, 400, 414, 415, 419, 456, 459, 460, 461, 463, 465, 471, 473, 477, 480, 563, 564, 565, 566, 568, 570, 572, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 584, 599, 601, 603, 618, 619, 624, 625, 626, 627, 629, 630, 646, 704, 705, 710, 711, 715, 718, 721, 733, 752, 755, 756, 757, 812, 820, 843, 868, 921, 934, 937, 938, 939, 943, 998, 1000, 1053, 1054, 1142, 1144, 1145, 1146, 1149, 1248, 1250, 1255, 1260, 1299, 1379, 1385, 1386, 1388, 1389, 1403, 1413, 1443, 1444, 1568, 1574, 1576, 1581, 1582, 1585, 1586, 1588, 1593, 1603, 1631, 1657, 1839, 1841, 1842, 1849, 1921, 2066, 2070, 2072, 2097, 2100, 2113и, 2208, 2216; оп. 3, спр. 1, 3а, 5, 10; оп. 4, спр. 3, 4, 13, 15, 20, 28, 31, 34, 38, 43, 45, 51, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 71.
25. Там само, ф.р. 300, оп.1, спр. 12, 19, 24, 30, 31, 51, 53, 54, 57, 76, 83, 84, 88, 100, 117, 124, 126, 127; оп. 2, спр. 11, 14, 31, 45.
26. Там само, ф.р. 2853, оп.1, спр. 1.
27. Там само, ф.р. 2596, оп.1, спр. 1.
28. Там само, ф.р. 2597, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 18.
29. Державний архів Вінницької області, ф.р. 1941, оп. 1, спр. 5, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 45, 47.
30. Там само, ф.р. 1179, оп. 1, спр. 3, 4, 13.
31. Там само, ф.р. 2223, оп. 2, спр. 2.
32. Державний архів Хмельницької області, ф.р. 1584, оп. 1, спр. 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 14, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33.
33. Там само, ф.р. 1586, оп. 1, спр. 1, 3, 4, 5, 7, 10, 14, 16, 17б, 19, 21, 22, 33, 37, 38, 39, 42, 45, 47, 48, 52, 75, 76, 78, 98, 102.
34. Там само, ф.р. 96, оп. 1, спр. 125, 201.
35. Там само, ф.р. 1508, оп. 1, спр. 9, 26.
36. Там само, ф.р. 3722, оп. 1, спр. 1, 24.

Кримська О.М.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII-ПОЧАТКУ XX СТ.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

На основі аналізу низки архівних документів та опублікованих матеріалів (статистичних й довідкових видань, законодавчих документів, матеріалів періодичної преси та публіцистики) автор охарактеризував джерельну базу проблеми землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII - початку XX ст.

Зазначено, що найбільший масив джерел, представляють архівні документи, законодавчі, нормативно-правові акти і статистично-довідкові видання. Безперечно, найбільш повний як у змістовому, так і географічному контексті матеріал про землеволодіння міських і містечкових поселень краю та його зміни, зберігається в фондах різних губернських і повітових установ: ЦДІАУ у Києві, а також Державних архівів Хмельницької й Вінницької областей.

Ключові слова: Подільська губернія, міста, містечка, землеволодіння, джерела.

Найбільш вагомим підґрунтям у дослідженні міських і містечкових землеволодінь зазначеного періоду слугують документальні матеріали, не випадково виникла потреба аналізу опублікованих та неопублікованих джерел до вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII - початку XX століття.

Основну частину комплексу використаних у дослідженні джерел складають передусім архівні документи, більшість яких вперше вводяться в науковий обіг. Значний за обсягом документальний матеріал почерпнутий із фондів збірок Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Так, фонди канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора (ф. 442) [1] містять змістовну інформацію про різні сторони міського життя Подільської губернії і значення в ньому питань земельної власності. Значний науковий інтерес представляють архівні справи, Канцелярії міністерства фінансів (ф. 11) [2], Подільського губернського управління державного майна (ф. 490) [3], де зосереджені матеріали про врегулювання межових питань, яке передбачало юридичні, виробничо-господарські, фінансові та інші цілі. Офіційне листування губернської влади з адміністрацією генерал-губернатора в Києві охоплювало коло питань, пов'язаних із реалізацією міських

реформ 1870 р. і 1892 р., затвердженням нових планів міст, внесенням змін у офіційний статус міських поселень. Ключовим для нас є документи і матеріали про поступову муніципалізацію міської власності, в якій все більшу питому вагу посідали питання землекористування.

Неоціненним джерелом у дослідженні міських та містечкових землеволодінь зазначеного періоду слугують документи, що зберігаються в фондах Державного архіву Хмельницької області. Інформаційною наповненістю та найбільшою різноплановістю відзначаються справи фондів Подільського губернського правління (ф. 227) [4], Подільського губернського по міських справах присутствія (ф. 117) [5], Подільський губернський комітет із забезпечення сільського православно-духовенства (ф. 111) [6], Подільська губерньська креслярня (ф. 115) [7], Подільська палата цивільного суду (ф. 196) [8], Подільський губернський (інвентарний) комітет по розгляду поміщицьких помість (ф. 241) [9] та інші. Їх ґрунтовне вивчення дало можливість простежити еволюцію міського та містечкового землеволодіння, а також його законодавчий і нормативно-правовий супровід протягом всього досліджуваного періоду. Документи фонду Кам'янець-Подільської міської думи (ф. 132) [10] роблять можливим відтворити участь органів міського самоврядування в майнових відносинах, зокрема в системі землеволодіння та землекористування.

В фонді Подільського головного суду (ф.120), є копії грамот і привілеїв Кам'янця-Подільського [11], а в одній із судових справ їх виділили в окремий розділ під назвою "Сумаріуш документів" за 1432, 1537, 1544, 1549, 1579, 1627, 1646, 1707 та інші роки XVIII ст. По суті, кожен наступний із документів за вказані роки підтверджував правомірність попереднього, а, головним чином, грамоту князів Коріатовичів 1374 р., в якій визначалися розміри і межі кам'янецьких земель та їхня юридична належність [12]. Наприкінці XIX ст. привілеї м. Кам'янця привернули увагу дослідника історії міста Й. Аполінарія (Й. Ролле), якому вдалося значну частину їх зібрати (з 1374 р. і до кінця XIX ст.) у вигляді рукописів, хоча до публікації справа не дійшла. Вони зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника (відділ рукописів, ф. 5) [13].

Важливим інформаційним потенціалом відзначаються залучені справи фонду Подільського розпорядчого комітету (ф. 240) [14] з документами про застосування земель міського фонду під розквартирування військ.

Їхній аналіз засвідчує, що більшість міст і містечок Поділля в досліджуваній період належала різним власникам й відповідно до цього формувалися і їхні земельні наділи. Саме ця група джерел дозволяє простежити різні форми міського і містечкового землеволодіння: використання під забудову, для хліборобства, розведення садів, городів і сінокосів, оренди і відкупів, влаштування заводів, фабрик, мануфактур, використання корисних копалин і т.п. Вдалося відшукати чимало документів про відмежування містам і містечкам вигінних земель: повідомлення та рапорти міських магістратів, детальні кількісні відомості та звіти губернських землемірів і т.п.

Цінність вивчених нами в Державному архіві Вінницької області фондів, які стосуються діяльності міських органів влади, у тому, що в них містяться матеріали про самоврядування багатьох міст Подільської губернії і їх місце у системі землевласності. Найбільш інформаційно наповнені матеріали фондів Вінницька міська управа (Д.-230) [15], Гайсинська міська управа (Д.-286) [16] та Вінницький окружний комітет Всесоюзної спілки

сільськогосподарських і місцевих робітників (ф. 513) [17]. Для з'ясування принципів і порядку відведення в містах земельних ділянок під житлову та виробничу забудову важливим є фонд із картами та планами населених пунктів (Д.-896) [18]. Чимало таких матеріалів вдалося дослідити в справах фонду Держархіву Хмельницької області (ф. 800) [19]. Представлені в них плани міст Кам'янця-Подільського, Проскурова, Летичева, Брацлава, Вінниці, Гайсина тощо дозволили визначити етапи і сформувані уявлення особливості використання земельних ресурсів для їх забудови та виробити висновки щодо соціально-економічного розвитку міських поселень.

Документи цих регіональних органів влади фіксували повсякденну реакцію місцевої влади та тих чи інших верств населення на законодавчі новації верховної влади. Значне місце серед цих джерел посідає звітна документація (звіти, доповідні записки, рапорти), яка була практичною формою контролю вищих інстанцій влади за нижчими. В статистичних матеріалах відображається демографічна ситуація, розміри землеволодіння та землекористування, а також кредитні операції. Зазначені архівні фонди містять посилання на інструктивні законодавчі акти, які не були надруковані у ПСЗРИ і стосувалися багатьох спірних справ. Отже, діловодні документи органічно доповнюють законодавчі акти у висвітленні законотворчого реагування верховної влади на потреби в корекції практики поземельних відносин.

Другу групу складають опубліковані видання документів і матеріалів. Передусім, заслуговують на увагу законодавчі документи кінця XVIII – початку XX ст., які визначали правове поле для економічного та адміністративного устрою міст і містечок губернії. До них належать законодавчі акти й діловодна документація канцелярій генерал-губернатора, губернаторів, губернських правлінь та казенних палат, яким спрямовувались законодавчі акти для безпосереднього виконання. Основним джерелом дослідження є "Полное собрание законов Российской империи".

Одним із перших юридичних документів, які регламентували устрій і все суспільне життя міст і містечок, була "Грамота на права

и выгоды городам Российской империи” (Городове положення 1785 р.) [20]. На підставі грамоти визначалися права міст на земельні угіддя, які мали забудовуватися за планом. На основі російського законодавства впродовж 1837-1838 р. були відкриті міські думи в найбільших містах краю. У пореформений період набуло чинності нове міське положення від 16-28 червня 1870 р. [21, с. 519]. До його прийняття в Подільській губернії міста перебували в державній і приватній власності. Землі, які належали місту за планом, перебували у спільній власності всіх його мешканців. Міським думах надавалося право віддавати міські земельні ділянки у користування різних осіб без обмежень. Важливо підкреслити, що норми “Положення 1870 р”. на містечка не розповсюджувалися [22]. Щоправда, впроваджувати їх у життя стали лише через 5 років. Зокрема, 29 квітня 1875 р. Олександр II затвердив висновок Державної ради, узаконивши механізм поширення положення на Правобережжя. Його норми запроваджувалися з дозволу міністра внутрішніх справ, урахувавши політичну ситуацію в краї та пропозиції місцевої державної влади.

Зазначена джерельна база є достатньо репрезентативна і дає можливість розкрити та проаналізувати законодавче регулювання еволюції поземельних відносин в Подільській губернії, яка відбувалася унаслідок приєднання краю до Російської імперії, поширення в ньому Російського законодавства, репресивних дій самодержавства проти польської шляхти та великих землевласників, спричинених Листопадним 1830 р. та Січнеvim 1863 р. повстаннями, а також унаслідок аграрної реформи 1861 р. і розвитку товарно-грошових відносин. Саме законодавство було вагомим механізмом введення польської поземельної традиції в імперський правовий простір.

Окремий сегмент опублікованих джерел складають статистичні видання, вивчення яких відіграє важливу роль у відтворенні процесу соціально-економічного розвитку подільських міст. Випуски статистичних щорічників різних відомств, галузей, регіонів царської Росії становлять значний інтерес для дослідження нашої проблематики. Проте, зазначимо, що вка-

зані статистичні збірники хоча й випускалися Центральним та губернськими статистичними комітетами МВС, представлену в них інформацію збирали місцеві органи влади, які не завжди компетентно виконували їх рекомендації. Саме тому наведеними в них даними слід користуватися з певним застереженням, як, врешті, критично сприймати й більшість статистичних джерел, які публікувалися в царській Росії.

Детальний аналіз соціально-економічного розвитку краю дають статистичні відомості Подільської губернії, що виходили як додаток до губернаторських звітів і друкувалися в типографії губернського правління. Перші відомості (складені О. Дем'яненком) у 1862 р., у 1863-1866 та наступні – за 1886, 1890, 1895, 1899, 1901 і 1903 рр. дають змогу вивчити соціальні і економічні характеристики й простежити динаміку розвитку подільських міст та містечок [23].

Цінний фактичний матеріал щодо міського та містечкового землеволодіння й земельних відносин зосереджений у виданні “Военно-статистическое обозрение Российской империи” за 1849 р. [24]. Воно містить важливі статистичні данні стосовно кількості населення губернії за соціальним станом, землекористування військових поселенців і поміщиків, орних і сінокісних земель в кожному повіті.

Наступними важливими джерелами для вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії виступають: топографічний і камеральний опис 1800 р. К. Екстера та топографічний і статистичний опис 1819 р. В. Рудлицького [25]. Впродовж 1796–1798 рр. землеміри і військові інженери зібрали свідчення про економічне, географічне та соціальне становище краю. Саме ці матеріали були опрацьовані губернським землеміром К. Екстером у вигляді “Опису Подільської губернії 1800 р.” і подані губернатору. У 1819 р. подібний опис краю зробив губернський землемір В. Рудлицький. Сьогодні “Описи...” зберігаються у картографічному фонді Хмельницького обласного державного архіву [26]. Слід сказати, що згадані документи нещодавно привернули увагу дослідників, які опублікували опис В. Руд-

лицького (вперше оприлюднений в 1927 р.) та К. Екстера [27].

Досить цінним джерелом нашого дослідження є люстрації 1765, 1789 та 1798-1799 рр., описи 1810-1813 рр., ревізії 1837 р., а також положення про люстрації 1839 р. аналіз яких на теренах Правобережжя одним із перших в Україні зробив Є. Шашевський [28]. Особливо цінним для вивчення теми є огляд люстрації 1798–1799 рр. в Подільській губернії, що була першою в умовах Російської імперії. Її завданням полягало в з'ясуванні можливостей господарського розвитку і стану маєтків в інтересах метрополії.

Характеристику адміністративного устрою краю містить збірник “Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния”, виданий у 1863 р. [29]. В ньому подано короткі відомості про 17 міст і 123 містечка краю.

У 80-х рр. XIX ст. з'явилися видання Подільського статистичного комітету з соціально-економічними відомостями. В. Гульдман зробив спробу узагальнити географічно-статистичну інформацію, свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан, кількість земель у містах та містечках Подільської губернії, а також проаналізував економіку повітів губернії і дав соціально-економічну характеристику містечок краю [30].

У 1904 р. Центральний статистичний комітет за редакцією Н. Тройницького видав опрацьовані відомості першого загального перепису населення, який відбувся у 1897 р. [31]. Вони містять надзвичайно цінну інформацію про міста Поділля, що дозволяє провести аналіз населення подільських міст, зафіксувати їх станово-соціальні зміни, прослідкувати розподіл населення за місцем проживання, рід занять. Коротку характеристику кожного міста станом на 1905 р. у праці “Населенные места Подольской губернии” зафіксував А. Крилов [32].

Значною інформативною наповненістю про земельну власність у містах і містечках Поділля кінця XIX – початку XX ст. відзначаються адресні книги (адрес-календарі, пам'ятні книжки), які почали широко розповсюджуватися у Російській імперії наприкінці XIX ст. та набули масового видання на початку XX ст. Ці

видання мали інформативний та інколи статистичний зміст, містили переважно відомості про установи, підприємства та особи, що їх очолювали [33]. Найбільший інтерес представляють адрес-календарі, видані губернським статистичним комітетом [34]. Вміщена в них інформація хоча й використовувалася в дослідженнях з історії населених пунктів, але досить обмежено.

Характеризуючи динаміку різних сфер суспільного життя міст і містечок регіону, ми послуговуємося багатьма статистичними виданнями, які стосуються міських поселень Російської імперії [35]. Вказані видання фіксують чисельність, розміщення, соціальний та становий склад городян, їх основні види діяльності, дозволяють з'ясувати благоустрій та економічне становище міст Подільської губернії. До того ж, є можливість порівняти подільські міста з іншими містами царської Росії. Проте, слід зауважити, що упорядникам згаданих видань не вдалося уникнути загальної тенденції до наявності помилок, і в представленому ними статистичному матеріалі також подекуди можуть виникати сумніви.

У 1906 р. вийшла друком “Статистика землевладения” [36], що охоплює рух земельної власності та землеволодіння. Засвідчує, що площа міських земель Подільської губернії здебільшого виявилася меншою, ніж у 1877 р. Проте у ній допущені деякі неточності, оскільки враховувалася лише оподаткована кількість землі, а не загальна її площа. У разі виявлення таких неточностей, в більшості випадків не вистачало часу здійснити перерахунок, тому до оподаткованої кількості додавали чисельність заселених площ (згідно підрахунків 1904-1905 рр.), а це знову ж не відображало повної та достовірної картини розподілу землі, оскільки не враховувалася кількість незручної землі [37, с. 27-34].

Винятково цінним статистико-економічним джерелом для вивчення еволюції поземельних відносин у містах і містечках регіону другої половини XIX – початку XX ст. є 25-томна серія “Материалов по статистике движения землевладения в России” [38]. Джерело охоплює рух земельної власності в імперії з 1863 по 1910 р., а також щорічну динаміку землеволодіння за ті

ж роки включно. У ньому всебічно відображено складний та неоднозначний процес формування українського земельного ринку взагалі й процес купівлі-продажу землі як у містах, так і в сільській місцевості. Надзвичайно цінним робить це джерело та обставина, що згадані процеси відображені в динаміці на протязі досить тривалого часу. Окрім того, його дані дають можливість простежити взаємовплив еволюції поземельних відносин. У цьому зосереджено його, безперечно, позитивні сторони та переваги. Водночас, як і будь-яке інше масове статистичне джерело, “Материалы по статистике движения землевладения в России” не позбавлені численних огріхів та неточностей [39].

Джерелом вивчення нашої теми слугують також періодичні видання. Зокрема, засновані у 1862 р. “Подольские епархиальные ведомости”, акцентуючи увагу на соціально-політичній та релігійній історії Поділля, на їх сторінках публікувалися історико-статистичні описи більшості міст і містечок краю.

Особлива заслуга в створенні нарисів з історії населених пунктів належить священику М. Орловському, який здійснив історико-статистичні описи багатьох міст і містечок, зокрема Вінниці, Брацлава, Гайсина, Летичева, Літина, Сатанова, Меджибожа, Ярмолинець, Шаргорода, Ладижина, Чорного Острова тощо [40]. Й хоча нариси охоплюють здебільше давню історію міст, все ж у них є відомості, що стосуються й другої половини XIX ст.

Окрему групу джерел представляють праці: В. Гульдмана [41], І. Дитятини [42], Ю. Сіцинського [43], С. Саченка [44], В. Філімонова [45] та інші. Цінність, перш за все, представляють документальні матеріали про різні аспекти земельної власності, які використовуються авторами.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі –ЦДІАК), ф.442, оп.1, спр. 1195, 1521,1803.
2. ЦДІАК, ф.11, оп.1, спр. 11, 149, 166.
3. ЦДІАК, ф.11, оп.1, спр. 1, 21, 20, 33.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 227, оп.1, спр. 2, 71, 567.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 117, оп.1, спр. 38, 39.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 111, оп.1, спр. 16, 29.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп.1, спр. 1, 2, 4.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 196, оп.1, спр. 11878, 14584, 14589.
9. Держархів Хмельницької області, ф. 241, оп.1, спр. 6, 32.

Окремий сегмент джерельної бази проблематики пов’язаний із статтями про подільські міста й містечка, та статті, вміщені в “Подольских епархиальных ведомостях”. Виокремлюються матеріали, опубліковані в Енциклопедичному словнику Брокгауза и Ефрона. Вони представляють собою великий масив довідкової та статистичної інформації про міські поселення пореформеного періоду [46]. Так само, залучення статистичних матеріалів, які стосуються губерньського і повітових міст другої половини XIX ст., вирізняє і статті, вміщені у польському 15-томному виданні “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”. Характерним для видання є детальне висвітлення економічного розвитку міст краю [47].

Таким чином, найбільший масив залучених для вивчення обраної теми джерел, представляють архівні документи, законодавчі і нормативно-правові акти і статистично-довідкові видання. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери землеволодіння у містах та містечках. Тому вивчення законодавчої бази Російської імперії та її дії на території губернії дає розуміння багатьох аспектів як володіння так і використання землі. Безперечно, найбільш повний як у змістовому, так і географічному контексті матеріал про землеволодіння міських і містечкових поселень краю та його зміни, зберігається в фондах різних губерньських і повітових установ: ЦДІАУ у Києві, а також Державних архівів Хмельницької й Вінницької областей. Вивчення архівних документів дає можливість виявити особливості землеволодіння регіону та форми землекористування, а також трансформації цілого спектру поземельних відносин, які відбувалися у містах і містечок Подільської губернії з кінця XVIII – початку XX ст.

10. Держархів Хмельницької області, ф. 132, оп.1, спр. 9, 27, 76.
11. Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп.1, т. 3153, спр. 3352.
12. Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп.1, т. 3, спр. 1631.
13. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, ф. 5 Оссолінських, спр. 2250/3, 1-3 арк.
14. Держархів Хмельницької області, ф. 240, оп.1, спр. 14, 18.
15. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф. д.-230, оп.1, спр. 1, 1957, 1959.
16. Держархів Вінницької області ф. д.-286, оп.1, спр. 489.
17. Держархів Вінницької області ф. д.-513, оп.1, спр. 9.
18. Держархів Вінницької області ф. д.-896, оп.1, спр. 24.
19. Держархів Хмельницької області, ф. 800, оп.1, спр. 1, 3.
20. Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства // ПСЗРИ-1. – Т. 22. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 16187. – С. 344-358.
21. Свод законов Российской империи / Под ред. Добровольского А.; Сост. Н. Е. Озерцовский, П. С. Ципкин. – Кн. 2. – Т. 5–9. – СПб., 1913. – 2754 с.
22. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Т. О. Щерба. – Донецьк, 2001. – 24 с.
23. Демьяненко А. Статистические сведения Подольской губернии за 1865 по 1866 год / А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. губ. управления, 1869. – 50 с.
24. Военно-статистическое обозрение Российской империи / составил Ген. штаба капитан Тверитинов. – СПб., 1849. – Т. X. – Ч. 2: Подольская губерния. – 96 с. : [16 табл.]
25. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького / М. Карачківський // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 96-111.
26. Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп.1, спр. 2.
27. Описи Подільської губернії кінця XVIII - початку XIX ст. / укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 124 с.; Земський Ю. С. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880 рр.) / Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 127 с.
28. Шашевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине / Е. Д. Шашевский. – К., 1968. – 484 с.
29. Городские поселения Российской империи. – СПб.: Тип. т-ва “Обществ. польза”, 1864. – Т. 4: Подольская губерния. – VIII, 805. – 131 с.
30. Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губерн. правления, 1880. – Вып. I. – 212 с.; Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1882. – Вып. II. – 151 с.; Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1884. – Вып. III. – 102 с. : табл.; Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы. – Каменец-Подольск : Тип. Св.-Троицкого Братства, 1915. – 95 с.; Сборник обязательных для жителей Могилева постановлений, изданных Могилев-Подольскою городскою думою. – Могилев-Подольский: Тип. Х.Г. Кваши, 1909. – 81 с.
31. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / [под ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб. : Изд. центр. стат. комитета МВД, 1904. – Вып. XXXII: Подольская губерния. – XII, 285 с.
32. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.
33. Вся Винница: литературно-художественный календар-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1910. – 116 с.; Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М. : Изд. А. С. Суворина, 1897. – 3399 с.; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям / [под набл. М.В. Довнар-Запольского]. – К.: Изд. Т-ва Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 911-1068.; Вся Россия: справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. на 1911–1912 год. – К., 1912. – 2924 с.
34. Адрес-календарь Подольской губернии / [сост. А. Крылов]. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губерн. стат. комитета, 1904. – 358 с.; Адрес-календарь Подольской губернии / [сост. Г. Станкевич]. – Каменец-Подольский : Изд. Подол. губерн. стат. комитета, 1909. – 414 с.
35. Города России в 1904 году. – СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1906. – 873 с.; Города России в 1910 году. – СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. – 1158 с.; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – СПб.: Тип. Д. Кесневилля, 1863. – Ч. II, т. 29 : Подольская губерния. – 47 с.; Календар-справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 76 с.; Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 59-60.; Обязательные постановления Проскуровской городской думы. – Проскуров : Тип. Д. М. Левита, 1908. – 55 с.; Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киев-

- ской, Подольской и Волынской губернии) / [сост. Н. Тарановский]. – К. : Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. – 285 с.
36. Статистика землевладения Центральный статистический комитет М. В. Д. – Вып. 9 : Подольская губерния. – СПб. : – 1906. – 54 с.
37. Семенов-Тянь-Шаньский В. Город и деревня в Европейской России / В. Семенов-Тянь-Шаньский – СПб., 1914. – 212 с.
38. Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб., 1896–1917. – 25 т.
39. Шевченко В. М. Мобілізація земельної власності на Поділлі 1906-1914 рр. / В. М. Шевченко // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. – Київ – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 538-539.
40. Орловский М. Историческое описание уездного города Балты Подольской губернии / М. Орловский // Подольские Епархиальные Ведомости. – Прибавление. – 1864. – № 5. – С. 155–161.; Орловский М. Историческое описание уездного города Могилева Подольской губернии / М. Орловский М. Историческое описание уездного города Ольгополя Подольской губернии / М.
41. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Кам’янець-Подільський : Тип. Подольского губерн. правления, 1893. – 183 с.; Гульдман В. К. Поместное землевладение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов) / В. К. Гульдман. – Изд. 2-е, исправл. и знач. доп. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1903. – 570 с.
42. Дитятин И. И. Наши города / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – СПб. : Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – С. 33-48.; Дитятин И. И. Русский дореформенный город / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – СПб. : Паровая скоропечатная А. Пороховщикова, 1895. – С. 1-32.; Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. – Т. 1: Города России в XVIII столетии / И. И. Дитятин. – СПб. : Тип. П. П. Меркульева, 1875. – 508 с.
43. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: ист. описание / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 250 с.; Сецинский Ю. Й. Переход Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. / Ю. Й. Сецинский // К столетию Воссоединения Подолии с Россией / Сб. статей. – Каменец-Подольский, 1893. – С. 36-38.
44. Саченко С. Статистические очерки Подолии / С. Саченко. – Каменец-Подольский, 1906. – 215 с.
45. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / [сост. В. Филимонов]. – Каменец-Подольск: Изд. губерн. стат. комитета, 1911. – [отд. I, II.], 296, [отд. III.], 218, [алф. указатель], 66 с.
46. Балта // Энциклопедический словарь. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон, 1891. – Т. II А. – С. 820-821. Бар // Энциклопедический словарь. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон, 1891. – Т. III. – С. 135.
47. Braclaw // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. I. – S. 345-347.; Hajsyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. III. – S. 11-12.

Михайлик А.О.

ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено історіографії соціально-економічного розвитку Правобережної України, створеній в XIX – на початку XX ст. Визначаються особливості вивчення сільського господарства, промисловості, торгівлі, банківської сфери великого українського регіону, аналізуються основні напрями наукового пошуку тогочасних авторів. Значну увагу приділено характеристичності статей та розвідок з названої проблеми, вміщених у періодичних виданнях Київської, Подільської та Волинської губерній.

Ключові слова: Правобережна Україна, історіографія, соціально-економічний розвиток, наукові дослідження, історичний аналіз.

Правобережна Україна завжди викликала підвищений інтерес дослідників-істориків. Це обумовлюється багатою і різноманітною історією краю, широкою національною і культурною палітрою населення, особливостями географічного розташування. Всі ці фактори не могли не вплинути на економічний поступ регіону, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. у період швидкого розвитку вільного ринку.

Характерною особливістю тогочасної історіографії є те, що її творці були сучасниками зрушень, які відбувались в соціально-економічній сфері краю. Майже в усіх дослідженнях, що були видані у названий період, привертає увагу солідний статистичний матеріал, часто зустрічається порівняння економічних показників регіону з іншими українськими територіями.

Однак, їм притаманні і деякі недоліки. Чи не найголовнішим з них є великодержавна, імперська позиція щодо українських територій, притаманна багатьом працям.

Початковий період українського національного відродження, що припадав на початок XIX ст., ознаменувався цілеспрямованою роботою зі створення статистичних описів окремих регіонів України, в тому числі й Правобережжя. Серед останніх на першочергову увагу заслуговують “Топографічний і камеральний опис Подільської губернії” (1800) і “Географічний, гідрографічний, топографічний і економічний опис Подільської губернії і

до нього атлас” (1806), укладені губернським землеміром Карлом Екстером фактично відразу після другого поділу Польщі. Тут подаються дані щодо поширення серед населення краю різноманітних ремесел, окремі розділи приділено характеристиці торгівлі і ярмарків краю, діяльності місцевих заводів і фабрик. К. Екстер, зокрема, зазначає, що: “Головна купецька торгівля закордонними товарами здійснюється в губернському місті Кам’янці-Подільському і повітовому місті Могилеві” [1, с.53].

До найбільш ґрунтовних праць з історії одного з регіонів Правобережжя – Поділля, що з’явилися у першій половині XIX ст., слід віднести тритомну працю, надруковану польською мовою у Вільно (сучасний Вільнюс) кам’янецьким ксьондзом В. Марчинським [2]. Книга, видана власним коштом, стала чи не першою спробою систематизувати історію, географію, духовне життя, економічний розвиток регіону.

Багато цікавої інформації стосовного регіону знайдемо у місцевих періодичних виданнях, що друкувалися в Кам’янці-Подільському протягом XIX ст. Так, з 1838 р. було започатковано видання часопису “Подольские губернские ведомости”, який швидко перетворився на трибуну для місцевих дослідників-краєзнавців і систематично виходив до 1917 р. З 1862 до 1906 р. при місцевій семінарії друкувався часопис “Подольские епархиальные ведомости”, однак вміщена тут інформація більше стосується духовної сфери та культури кам’янчан.

Головними редакторами періодичного видання в різні періоди працювали такі знанні організатори і подвижники краєзнавчого руху, як М.В. Сіماشкевич (1874 – 1884), М.І. Яворовський (1884-1892) та Ю.Й. Сіцінський (1892-1906) [3, с.187]. Показово, що всі вони, на громадських засадах, входили до Подільського губернського статистичного комітету – установи, що залишила значний слід в історико-краєзнавчих дослідженнях не лише Поділля, але й інших українських земель.

Ведучи мову про історію Правобережжя неможливо оминати Київську археографічну комісію, створену 1843 р. при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання й публікації документальних матеріалів. Утворена за ініціативою М. Максимовича, вона стала першою загальноукраїнською інституцією з виявлення, вивчення й публікації давніх джерел з історії України. Єдина методика, розроблена членами комісії, організаційна структура та основні напрями її діяльності справили значний вплив на формування вітчизняної археографічної практики впродовж наступного півтора століття. У її роботі брали участь відомі вчені – Михайло Владимирський-Буданов, Митрофан Довнар-Запольський, Микола Іванишев, Володимир Іконников, Іван Каманін, Микола Костомаров, Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Василь Домбровський та інші. 1921 комісія влилася до Археографічної комісії ВУАН [4, с.53].

1859 р. у Кам'янці-Подільському виникло одне з перших у Правобережній Україні наукових краєзнавчих осередків – “Товариство подільських лікарів”, яке працювало до 1865 року [5, с.25]. До його складу входило понад 130 дійсних членів, а душею товариства був його секретар, доктор медицини, історик, краєзнавець і письменник Й.Й. Ролле (друкувався під псевдонімом “доктор Антоній Ю”). Праці Ролле відіграли визначну роль у подальшому поступі подільського краєзнавства. Тут, поряд із вивченням минувшини краю, зустрічаємо цікаву та різнобічну інформацію не лише про Кам'янець-Подільський, але й інші населені пункти краю, такі як Могилів-Подільський, Жванець, Бар, Шаргород [6]. Секретарі вже

згаданого Подільського статистичного комітету А. Дем'яненко та І. Данильченко вперше в практиці закладу здійснили видання книг “Статистические сведения о Подольской губернии за 1862-1863 гг.” [7] і “Статистические сведения о Подольской губернии за 1863-1864 гг.” [8]. Тут вміщено багатий цифровий матеріал щодо господарського життя краю.

На нашу думку, новий етап у вивченні історії Правобережжя припадає на другу половину XIX ст. Його започаткували праці місцевих польських науковців-україністів О. Пшездецького, М. Балінського, та Т. Ліпінського [9, с.15]. У цей час на потужний осередок історичних і краєзнавчих досліджень регіону перетворилася Подільська православна духовна семінарія, яка в 1805 – 1920 рр. діяла в губернському центрі. Її ректор, професор М.В. Сіماشкевич, опублікував фундаментальну працю “Историко-этнографический очерк Подолии” (1875-1876) [9, с.198], де знайдемо багато цікавої наукової інформації щодо подільського регіону.

Не стояли осторонь економічної проблематики історики і краєзнавці Волині. Так, комплексне і різноманітне вивчення історії Правобережної України започаткував П.М. Батюшков. Він був ініціатором видання історико-краєзнавчих збірників про історичне минуле краю. Окремого слова заслуговує його фундаментальна праця “Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” [10].

З 1838 р. почав працювати Волинський губернський статистичний комітет. Установа готувала матеріали до щорічних звітів губернатора, вела різнопланову статистику населення, забезпечувала необхідними даними державні структури. Статистичні матеріали осідали в державних архівах і, згодом, ставали цінним історичним джерелом для дослідників. Одним з них був О.Б. Братчиков [11]. Його перу належить цілий ряд статей, вміщених у “Волинских губернских ведомостях” [12;13;14].

Деякі відомості щодо названої тематики можна знайти у роботах Х. Корнаковського [15] та Ф. Кітченка [16;17]. Особливостям хлібного ринку Волинської губернії перших пореформених років присвячена наукова розвідка Ю. Янсона [18]. Ґрунтовний матеріал щодо економічного розвитку Волинської губернії міститься

в дослідженнях Г. Оссовського [19] і М. Трипольського [20].

Надзвичайно багато для висвітлення історії регіону зробив М.І. Теодорович, який, крім іншого, протягом 1888 – 1903 рр. видав п'ять томів “Историко-статистического описания церквей и приходов Волынской епархии”. Микола Іванович спочатку друкував статті у “Волынских епархиальных ведомостях” (1887 – 1899 рр.), а потім видав їх окремими книгами, об'єднаними в п'ять томів (1888 – 1903 рр.), в яких описано, на фоні викладу історії населених пунктів, 1477 парафій і церков 10 волинських повітів [21].

Наприкінці ХІХ ст. у культурному житті регіону відбулася знаменна подія. В 1893 р. було засновано Волинське Церковно-Археологічне товариство. До його складу, крім місцевої еліти, входили відомі вчені, професори Київського університету імені Св. Володимира В.Б. Антонович і Н.П. Дашкевич. На кінець ХІХ ст. до складу товариства входило 18 дійсних членів і 119 співробітників. 1899 р. у Києві відбувся ХІ Археологічний з'їзд, присвячений Волині. Дещо раніше, в 1898 р., на територію Волинської губернії були командировані ряд вчених для збору інформації про регіон згідно програми, складеної Володимиром Антоновичем. Останній, разом з Є.Н. Мельником, відповідали за історичні та археологічні старожитності, М.П. Істомін опікувався церковною старовиною та артефактами, а І.М. Каманін досліджував давнє архівознавство та бібліографію краю [22, с.219].

Не стояв осторонь досліджень Правобережної України і Київський губернський статистичний комітет. Саме з другої половини ХІХ ст. розпочалась наукова робота його активного діяча – відомого історика і краєзнавця Київщини Л.І. Похилевича. Його перу належить ряд праць, що є безцінним джерелом для вивчення історії та господарського розвитку населених пунктів краю, загального економічного стану Київської губернії другої половини ХІХ ст. [23;24].

Дослідження Л.І. Похилевича, Н. Войнова [25] ґрунтувались, переважно, на трьохтомному виданні видатного вченого-статиста Д.П. Журавського “Статистическое описание

Киевской губернии” (1852 р.). Вчений очолив роботу зі створення повного опису Київської губернії, яка здійснювалася за Київського губернатора Івана Фундукля [26]. Він не лише організував збір та обробку необхідної інформації, але й сам написав усі глави (за винятком деяких, присвячених природі губернії).

Господарське життя і суспільні відносини Київської губернії були об'єктом наукового інтересу В. Мозгового [27], Ю. Гессена [28], Л. Личкова [29] та ін.

У цей період було продовжено вивчення Поділля. Вже згадуваний Йосип Ролле разом з А.С. Дем'яненком видали спільну працю “Статистическое описание Подольской губернии” (1866) [30]. Крім того, “доктор Антоній Ю” опублікував кілька інших доробок [31; 32].

У 80-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. в історіографії проблеми домінують дослідження секретаря Подільського губернського статистичного комітету В.К. Гульдмана. Його перу належить низка статистичних довідників і досліджень [33-36]. Найбільш повною працею про сільське господарство і аграрне виробництво В.К. Гульдмана стали два видання книги “Поместное землевладение в Подольской губернии” (1898, 1903) [37].

На початку ХХ ст. помітний слід у вивченні економічних проблем у сільському господарстві, промисловості, ремеслі й торгівлі Поділля залишили праці місцевих науковців і краєзнавців О. Прусевича [38-41], Б.Стопкевича [42], Н. Єр'оміна [43], Г. Александровича [44; 45].

Не стояли осторонь від проблем соціально-економічного вивчення українських земель у досліджуваній період відомі українські вчені та громадські діячі. Пантелеймон Куліш [46] і Михайло Драгоманов [47] одними з перших у своїх працях звернули увагу на зв'язок економічних проблем з проблемами національно-культурного відродження України, розглянули становище різних трудових верств населення в зв'язку з розвитком капіталізму. Проблеми формування пролетаріату в Україні та статистиці праці присвячено ряд досліджень М. Порша [48]. Актуальними залишаються також оцінки процесів названого періоду історії Правобережної України, зроблені М.С.Грушевським в “Ілюстрованій історії України” [49]. Н.Д. По-

лонська-Василенко зазначала, що російський уряд не визнавав на Правобережжі національного питання, а тому залишив тут недоторканим польське шляхетство [50 с. 268 - 183].

З використанням статистичних матеріалів щодо економічного розвитку регіонів України написані у 80-х роках XIX ст. праці Т.І.Осадчого, в яких він торкається проблеми землеволодіння та земельного фонду південно-західних губерній Російської імперії [51] та ін.

На межі XIX – XX ст. були опубліковані дослідження про вплив на розвиток ринкових відносин розбудови залізничної мережі. Такий аналіз здійснили А. Білімович [52] та П. Андрєєв [53].

Ґрунтовна характеристика соціальної структури населення українських губерній, господарської діяльності українців у кінці XIX ст. подано у дослідженні видатного українського статиста, громадського діяча, етнографа, педагога О.О. Русова [54]. Матеріали, що конкретно стосуються проблем економічного розвитку і формування ринкових відносин на Правобережжі, містяться в роботах українських істориків Н.Л. Островерхова [55], С.А. Єфремова [56]. Оригінальним дослідженням стала монографія Ф. Бельциновського [57].

Економічному стану міських поселень Європейської частини імперії Романових у перші пореформені роки було присвячено багатотомне видання, що вийшло з друку в 1884 р. Тут, зокрема, знайдемо матеріал окремо по Київській, Волинській і Подільській губерніям [58].

Наріжними в українській історіографії початку XX ст. стали історико-економічні праці А.І. Ярошевича [59-61].

Багато в чому вони перегукуються з дослідженнями в цій галузі І.С. Аксакова, коло наукових інтересів якого було надзвичайно широким [62- 64].

Доповнює праці А.І. Ярошевича книга П.І. Фоміна “Синдикаты и тресты” (1914) [65]. В ній автор вбачав основну причину появи капіталістичних монополій в Україні в економічних кризах з їхнім загостренням конкуренції, падінням цін, надвиробництвом, географією розташування самих підприємств.

Окремо розглянемо праці, присвячені соціально-економічному розвитку Російської імпе-

рії загалом і які лише дотичні Правобережжя. Так, відомий російський історик – економіст А.А.Блау узагальнив різноманітний матеріал щодо промислового потенціалу імперії кінця XIX ст. [66]. Значна увага приділяється вченим Правобережним губерніям.

Загальний огляд промисловості й сільського господарства, з'ясування особливостей економічних, у тому числі й торгівельних, відносин Російської імперії кінця XIX ст. зустрічаємо в капітальній монографії В.І. Ковалевського [67]. Значення та роль іноземних інвестицій у розбудову капіталістичної промисловості, в тому числі й названого українського краю, висвітлено у праці Б.С. Брандта [68].

Значним внеском у вивчення проблеми є монографія С.С.Бахтеєва [69], яка дозволяє порівняти показники економічного розвитку окремих регіонів Російської імперії в останні передреформені роки і наприкінці XIX ст. У кінці XIX ст. з'являється капітальна праця В.І. Ульянова (Леніна) “Розвиток капіталізму в Росії” [70].

У книзі В.І. Гурка “Устои народного хозяйства” (1902) [71] об'єктивно проаналізовано місце і значення аграрної продукції у торгівлі краю, інші аспекти господарського життя.

На початку XX ст. з'являється двотомне видання М.Ротшільда під промовистою назвою “Комерційна енциклопедія”, яке слугувало своєрідним показчиком економічного розвитку регіонів імперії [72].

1912 р. побачила світ монографія П.І. Лященка, у якій учений визначив основні напрямки товарного руху хліба на внутрішніх ринках Європейської Росії [73]. У праці історик підкреслив велике значення українських земель, зокрема Правобережжя.

Збут збіжжя селянськими господарствами, роль кооперативних об'єднань на початку XX ст. дослідив С. Маслов [74]. Учений докладно зупинився на губерніях Правобережної України, де у названий час кооперативний рух набув широкого розповсюдження. Економічна характеристика земств подається в іншій праці дослідника [75]. Особливості розвитку кустарних промислів Російської імперії висвітлені у дослідженні А.А. Рибнікова [76].

Загальну картину торгово-промислових організацій у регіонах Російської імперії першого десятиліття ХХ ст., особливості внутрішнього товарно-грошового обігу визначено у доробку Є.С. Лур'є (1913) [77]. Роль залізниць в економіці регіонів України, їх вплив на сільське господарство, промисловість і торгівлю висвітлив А. Радциг [78].

Багато уваги в працях тогочасних російських істориків приділялось такому новому явищу в економіці держави, як виникнення монополій. Так, дослідник капіталістичної індустрії А. Рафалович бачив причини монополізації у високому митному тарифі, який ізолював внутрішній ринок від іноземної конкуренції [79]. На думку С.П. Фармаковського, це, насамперед, конкуренція у тих стадіях її розвитку, коли всі засоби здешевлення виробництва вже використані, а виробництво в гонитві за здешевленням накладних витрат доведене до максимальних меж [80; 81].

Над питаннями, пов'язаними з монополізацією виробництва і реалізації, крім вищезазначених дослідників, працювали також Л.Б. Кафенгауз [82], С.О. Загорський [83], Л.М. Гольдштейн [84], М.М. Варшавський [85].

Отже, історіографічна база ХІХ – початку ХХ ст. заклала міцний фундамент вивчення економічного потенціалу регіонів імперії, виявила зацікавлення, зокрема, і до Правобережжя. Проте, вона була неспроможна деталізувати і узагальнити місцеві процеси регіонального розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, промисловості й торгівлі. Активно досліджували проблеми економічного розвитку Правобережної України в 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ століття українські історики, а також економісти, статистики і краєзнавці. Вони створили з цього приводу численну літературу, фактичний матеріал якої не втратив своєї актуальності й до нашого часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Описи Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. / Укладачі, автори вступної статті С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.
2. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno, 1820-1823. – Т. 1–3.
3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1993. – 480 с.
4. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – Київ: Наукова думка, 1993. – 187 с.
5. Баженова С.Е. Товариство подільських лікарів і Юзеф Антоній Ролле / С.Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5(7). – С. 23-28.
6. Ролле Й. Очерки гигиены Подольской губернии / Й. Ролле // Памятная книга Подольской губернии на 1866 г. – Каменец-Подольск: Под. губ. Стат. Комитет, 1866. – С.1–48.
7. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862-1863 гг. / А. Демьяненко – Каменец-Подольск: Под. губ. Стат. Комитет, 1865. – 130 с.
8. Данильченко И. Статистические сведения о Подольской губернии за 1863-1864 гг. / И. Данильченко – Каменец-Подольск: Под. губ. Стат. Комитет, 1865. – 86 с.
9. Баженов Л.В. Кам'янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків ХІХ – початку ХХ ст. / Л.В. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С.15-19.
10. Батюшков П.М. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.М. Батюшков. – Спб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 430 с.
11. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир: Типография Губернского Управления, 1868. – Вып. I. – 180 с.
12. Братчиков А. Из местных наблюдений. Рыбные рынки и рыболовство в Волынской губернии / А. Братчиков // Волыньские губернские ведомости. – 1874. - № 8. – С. 21-27.
13. Братчиков А. По вопросам местного скотоводства и огородничества / А.Братчиков // Волыньские губернские ведомости. – 1883. - № 28-31.
14. Братчиков А. Статистические очерки населения Волынской губернии. // Волыньские губернские ведомости. – 1885. - № 29-84.
15. Корнаковский Х. Материалы для истории Волыни: Города на Волыни / Х.Корнаковский // Волыньские губернские ведомости. – 1863. - № 1, 9, 11, 13-20, 33, 34; 1864. - № 4-6, 14-18, 20-23.
16. Китченко Ф. Дубенские контракты / Ф. Китченко // Волыньские губернские ведомости. – 1862. - № 7-9.
17. Китченко Ф. О судоходных и справных реках Волынской губернии / Ф.Китченко // Волыньские губернские ведомости. – 1862. - № 9-12.
18. Янсон Ю.Э. Хлебная торговля на Волыни / Ю.Э. Янсон. – СПб: Б.в., 1870. – 285 с.

19. Оссовский Г. Геолого-геогностический очерк Волынской губернии / Г.Оссовский // Труды Волынского губ. Стат. комитета. – Житомир: Вол. Губ. Стат. Комитет, 1867. – Вып. I. – 2.
20. Трипольский Н. Историческое исследование о городах, местечках и селах Волынской губернии. Острожский уезд / Н. Трипольский. – Житомир, 1880. – 370 с.
21. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев: Типограф. Почаево-Успенской Лавры, 1888. – Т. I; 1890. – Т. II; 1894. – Т. III; 1899. – Т. IV; 1903. – Т. V.
22. Волынские епархиальные ведомости. – 1899. - № 9.
23. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л.Похилевич. – Киев: Типограф. Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с.
24. Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский: Статистические и исторические заметки / Л.И. Похилевич. – К.: Киев. губ. стат. комитет, 1887. – 157 с.
25. Войнов Н. Потребительская кооперация в Киевской губернии / Н. Войнов. – К.: Киевский губ. стат. комитет, 1910. - 193 с.
26. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И.Фундуклей. – С.-Петербург: Типогр. Мин. Внутр. Дел, 1852. – Часть I – III.
27. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-Календарь на 1887 год / В.Г. Мозговой. – К.: Типограф. Губернского Правления, 1887. – 352 с.
28. Гессен Ю. И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев / Ю. И. Гессен. - СПб.: Типо-Литогр. А.Г. Розена, 1906. – 471 с.
29. Личковъ Л. Юго-Западный край по даннымъ переписи 1897 года : оттискъ изъ журнала «Кіевская Стари́на» / Л. Личковъ. – К.: Императорский Университет св. Владими́ра; АО Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1905. – 50 с.: табл.
30. Ролле Й., Статистическое описание Подольской губернии / Й. Ролле, А.Демьяненко. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1866. – 65 с.
31. Ролле Й. Очерки гигиены Подольской губернии / Й. Ролле // Памятная книга Подольской губернии на 1866 г. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1866. – С.1-48.
32. Ролле Й. Материалы для медико-топографического и гигиенического описания Подольской губернии / Й. Ролле. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1865. – 83 с.
33. Гульдман В.К. Движение населения в Подольской губернии за 1872-1886 гг. / В.К.Гульдман. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1888. - 63 с.
34. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Под.губ. стат. комитет, 1900. – 400 с.
35. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типограф. Под. губ. правления, 1889. – 498 с.
36. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений В.К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Под. губ. правление, 1893. – 636 с.
37. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии / В.К.Гульдман. –Каменец-Подольск: Губернск. стат. комитет, 1903. – 908 с.
38. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa, 1915. – 128 с.
39. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарная промышленность Подольской губернии. – К.: Б.в., 1916. – С.21-31.
40. Прусевич А. Фосфоритная промышленность в Подольской губернии / А.Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 5. – С. 31-39.
41. Прусевич А. Евреи земледельцы – кустари Подольской губернии: Экономический очерк / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 7. – С. 7-24.
42. Стопкевич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии / Б.Стопкевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 1. – С. 7 – 11.
43. Еремин Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898 - 1913) / Н. Еремин // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - № 1. – С. 3 – 18.
44. Александрович Г. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии / Г.Александрович // Кустарная промышленность Подольской губернии. – К.: Б.в., 1916. – С. 54-64.
45. Александрович Г. Опыт воссоздания истории древодельных промыслов Подольской губернии / Г.Александрович // Экономическая жизнь Подолии. – 1917. - № 6. – С.44-51.
46. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края / П. Кулиш // Вестник Европы.- СПб.-1874.-Т.2.- С.3-35; Т.4.- С.483-511.
47. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – С. 133-149.
48. Порш М. Робітництво України: нарис по статистиці праці / М. Порш. К.: ЗНТК. – 1913. – 151 с.
49. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – Київ - Відень: Друкарня J.N. Verday, 1921. - 584 с.
50. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2-х т. / Н. Д. Полонська-Василенко. - К.: Либідь, 1992. – Т.1. – 640 с.
51. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Югозападном крае (на Украине, Подолии и Волыни) / Т.И. Осадчий. – К.: Типогр. П. Барского, 1899. – 127с.

52. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах / А.Д.Билимович. – К.: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. – 516 с.
53. Андреев П. Юго-Западные железные дороги / П. Андреев. – К.: Типограф. Р.М. Ромма, 1896. – 133 с.
54. Русов О.О. Про заняття українців по перепису 1897 року / О.О. Русов // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1910. – Т.XCIV. – 235 с.
55. Островерхов Н.Л. Каменец-Подольск: История и экономика города / Н.Л.Островерхов. – К.: Б.в., 1882. – 268 с.
56. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – СПб.: Вік, 1909. – 89 с.
57. Бельциновский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией / Ф. Бельциновский. – К.: Витязь, 1902. – 336 с.
58. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 1862 г. – СПб.: Типограф. А.С. Суворина, 1884. – Т.I.: Волынская губерния, Киевская губерния; Т.II: Подольская губерния.
59. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф. университета св. Владимира, 1908-1911. – Вып. I-IV.
60. Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда / А.И. Ярошевич. – К.: Б.в., 1912. – 8 с.
61. Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф. ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с.
62. Аксаков И.С. Введение к украинским ярмаркам. / Сочинения. – Москва: Типография Волчаникова, 1887. – Т.6. – С. 1-71.
63. Аксаков И.С. Внутренние дела России. / Сочинения. – Москва: Типограф. Волчаникова, 1887. – Т. 6. – С. 72-128.
64. Аксаков И.С. О финансовом положении России в 1862 г. / Сочинения // И.С. Аксаков. Москва: Типограф. Волчаникова, 1887. – Т. 6. – С. 171-180.
65. Фомин П.И. Синдикаты и тресты / П.И. Фомин. – Харьков: Союз, 1919. – 110 с.
66. Блау А.А. Торгово-промышленная Россия / А.А. Блау. – СПб.: Типограф. А.С. Суворина, 1899. – 3038 с.
67. Ковалевский В.И. Россия в конце XIX века / В.И. Ковалевский. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1900. – 970 с.
68. Брандт Б.С. Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны / Б.С. Брандт. – СПб.: Новый мир, 1899. – Ч.II.
69. Бахтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему / С.С. Бахтеев. – СПб.: Типограф. ф. М.О.Вольфа, 1902. – 369 с.
70. Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – К.: В-во політ. літератури України, 1970. – Т.3. – 577 с.
71. Гурко В.И. Устои народного хозяйства / В.И. Гурко. – СПб.: Антей, 1902. – 176 с.
72. Ротшильд М. Коммерческая энциклопедия / М. Ротшильд. – СПб.: Новый мир, 1912. – Т.1-2.
73. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П.И.Лященко. – СПб.: Новый мир, 1912. – 317 с.
74. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация / С.Маслов. – Москва: Типограф. Волчаникова, 1913. – 380 с.
75. Маслов С.Л. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования / С.Л.Маслов. – Москва: Б.в., 1914. – 388 с.
76. Рыбников А.А. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А.А.Рыбников. – Москва: Изд. дом С.В. Шведова, 1913. – 210 с.
77. Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е.С. Лурье. – СПб.: Изд. С.-Петербургского политехнического института, 1913. – 191 с.
78. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1896. – 312 с.
79. Рафалович А. Промышленные синдикаты за границей и в России, их экономическое и социальное значение / А. Рафалович. – СПб.: Антей, 1904. – 246 с.
80. Фармаковский С.П. Синдикатские этюды. – СПб.: Синдикатские этюды / С.П.Фармаковский. – Санкт-Петербург: Типо-литография «Якорь», 1908. – 148 с.
81. Фармаковский С.П. К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов / С.П. Фармаковский. – Санкт-Петербург: Типография «Якорь», 1910. – 55 с.
82. Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности. К вопросу концентрации производства в России / Л.Б. Кафенгауз. – Москва: Изд-во А.В.Ройта, 1910. – 332 с.
83. Загорский С.О. Синдикаты и тресты. (Чтение о капиталистических монополиях) / С.О.Загорский. – СПб.: Новый мир, 1914. – 362 с.
84. Гольдштейн Л.М. Благоприятна ли русская действительность для образования синдикатов и трестов / Л.М. Гольдштейн. – Москва: Типограф. Р.М. Ромма, 1913. – 158 с.
85. Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы / Л.М. Варшавский. – Москва: Тов-во Типо-Литографии И.М. Машистова, 1910. – 217 с.

Мороз В.С., Мороз В.С.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. КОПИСТИН

Досліджено джерела до історії Свято-Миколаївської церкви с. Копистин: поборові реєстри 16 ст., зібрані А.Яблоновським, клірові відомості за 1811,1812,1825,1838,1842,1896 та 1910 роки, життєписи відомих священників і їх внесок у розквіт духовного життя села, атеїстичні гоніння на церкву, її закриття і руйнація, побудова нової Свято-Миколаївської церкви у 2004 році, її благоустрій, подальше оновлення та реконструкція.

Ключові слова: Копистин, церква, храм, будівництво, реконструкція, клірові відомості, священник, псаломщик, єпископ, паламар, диякон, камилавка, набедреник, скуфія.

Історія Свято-Миколаївської церкви с. Копистин налічує більше 450 років від першої писемної згадки. Церква за свою історію два рази руйнувалась і три рази будувалась. Через низьку обізнаність дослідників та краєзнавців з джерельною базою до останнього часу історія церкви майже не досліджувалась. Тому метою даної статті є аналіз комплексу документальних джерел з історії церкви, який розпорошений в Державному архіві Хмельницької області, наукових та енциклопедичних виданнях польських авторів, щоденниках мандрівників та дипломатів, працях Ю.Сіцінського, В. Січинського, В.Гульдмана, А.Крилова, В.Михайловського, В.Дячка, С.Єсюніна та інших дослідників, спогади та перекази стапджилів.

Перша письмова згадка про Копистинську церкву приходиться на другу половину XVI ст. Намагаючись впорядкувати фінанси Корони Польської згідно рішення Пйотрковського сейму 1562-1563 рр. шляхом розмежування приватних і королівських володінь, були складені поборові реєстри Подільського воєводства – єдине достовірне джерело інформації про тогочасну кількість парафій на території руських земель Королівства Польського [1, с. 130]. В 1889 році польський дослідник А. Яблоновський опублікував низку таких поборових реєстрів [2]. За поборовими реєстрами у 1563-1564 рр. було проведено оподаткування православних храмів. Наступні сейми 1567, 1569 і 1570 рр. скасували податок з руських церков, але їхні піддані мали сплачувати 20 грошей з ріллі. Ситуація з оподаткуванням не змінилася і в наступні десятиліття. В поборових реєстрах наведені відомості про

приватні села, в яких зафіксовані православні храми (Sinagoga), кількість храмів, кількість священників та власника села. Переважна більшість власників населених пунктів, де існували православні храми, становили християни західного обряду. Власником с. Копистина у 1563-1564 роках була дружина барського старости Бернарда Претвича (початок 16 ст. – після 1560) – Претвичова, у володінні якої знаходилось дві церкви. При церкві в с. Копистин (Sinagoga 1) служив один піп (Pop 1). Селяни в 1565 р. обробляли 11 плугів орної землі [1, с. 137,140; 2, с. 166,186]. Село Копистин в 1568 р. стало власністю Миколи (1489-1569) та Рафаеля Сенявських і було включене до Меджибіжського ключа [2, с. 269]. Микола Сенявський став власником Меджибожа і замка в 1540 р.

Духовне та культурне життя селян формувалося навколо церкви. Церква – це не тільки сакральна споруда, а ще й причт священноцерковнослужителів та парафіяни.

Перша церква знаходилась на сучасній вулиці Перемоги, в районі обійстя Михайла Бевзи. В ній ніс пастирську службу один священник (Pop 1). В тому ж районі знаходився і перший сільський цвинтар, бо при копанні погребів знаходять багато кістяків. Старожили, предки яких зустрічались з жителями села кінця XIX ст. оповідали, що вони ще пам'ятали руїни тої першої церкви (о. Сергій). Ні зовнішній вид, ні розміри цієї сакральної споруди нам невідомі. Таким чином, роботу А.Яблоновського [2] та її узагальнення українським дослідником В. Михайловським [1] слід вважати важливим джерелом відомостей про початкову історію церкви.

Важливим джерелом відомостей про наш край являються щоденники дипломатів та мандрівників. Першими з іноземців, що відвідали наш край, був посол німецького короля Рудольфа II Еріх Ляссота (1550-1616) [3, с. 56-60; 4, с. 175-176, 216]. Він на початку 1594 р. проїхав північніше Проскурова і Копистина, а тому не залишив про них своїх записів. 21 листопада 1671 року німецький дипломат і мандрівник Ульріх фон Вердум повертаючись із Запоріжжя в 1 милью від Деражні проїхав до села Масівці, яке було оточене частоколом з малим укріпленням з валами, ровом і частоколом. Взимку 1670 року його штурмували 6 тисяч татар, але не здобули. На півдорозі із Масівець до Проскурова проїхали село Копистин, власність Миколая Героніма Сенявського, маршалка надвірного коронного. В ньому було не більше трьох-чотирьох хат. На сході височіли дві могили або гробниці [5; 6, с.14-15].

Селу дошкуляли постійні напади татар. За даними покійного дослідника краю священика з Голоскова Віктора Магдіна найбільші напади були у 1575, 1615, 1666 роках, коли нападники взяли великий ясир від місцевих жителів[7]. В 1672 р. Пłosкирів і навколишні села підпав під Османську імперію. Пłosкирів став центром окремої нахії, що підпорядковувалась Меджибізькому санджаку Кам'янецького єйяляту. Турки до православного люду проявляли певну віротерпимість. Після звільнення від турків у 1699 р. Проскурів з навколишніми селами переходить до Польщі.

Незважаючи на такі обставини, село розвивалось, зростала чисельність його жителів, підіймалась економіка. Збудована у середині 16 ст. церква з часом стала руйнуватись. А тому постало питання будівництва нової церкви, яка була збудована коштом селян у 1784 році. Перший опис Копистинської Свято-Миколаївської церкви був виконаний 31 серпня 1811 року в «Ревизских сказках» [8]. Церква дерев'яна. При церкві числилось 102,5 дворів, в яких проживало 409 душ чоловічої статі. Селом на той час володів князь Адам Чарторийський. Церковної землі (ріллі) було в три переміни на 30 днів, сінокосів – на 20 косарів. Дім священика огорожений. Дім і місця для складування збіжжя розміщені на під церковній землі. Село

Копистин знаходилось на відстані в 40 верстах від повітового міста Летичева, з навколишніми селами в 7 верстах від Масівець, в 8 верстах від Шумовець та 7 верстах від Колибані. До 1803 року пастирську службу у Свято-Миколаївській церкві ніс Іоаким Григорович Крушинський, помер у 1803 році у віці 42 роки. Він народився у 1759 році і на момент закінчення будівництва Свято-Миколаївської церкви у 1784 р. мав 25 років від народження, а тому можемо вважати його першим священиком Свято-Миколаївської церкви с. Копистин. Мав двох синів: Іоанна 9 років та Фтому 7 років, які померли у 1800 році. Послух несли: дячка Іаков Павлович Бафталовський, мав 43 роки від народження та сина Григорія, який помер у 1797 року у віці 1 рік; пономара – Симеон Михайлович Лотоцький віком 26 років.

На час складання «Ревизских сказок» церковну службу ніс священик Іоанн Григорович Піснячевський, який мав тоді 34 роки від народження (1777 р.). Був навчений російській, польській та латинській мовам, навчався в класі риторики. По останній ревізії знаходився і був записаний при тамтешній церкві села Грабова Балтського повіту. 20 вересня 1803 року рукоположений у священики православним архієпископом Його Високопреосвященством Іоаннікієм у с. Копистин. В 1803 р. по виборі православного духовенства був обраний і затверджений Архієпископом Іоаннікієм благочинним; в 1816 році по хворобі залишив цю посаду. Його діти: Стефан -4 роки, Ігнатій – 3 роки та Платон – 1 рік. В 1811 році на час складання «Ревизской сказки» при церкві несли послух дячка Гаврило Григорович Александрович у віці 46 років, мав два сина Петра віком 21 рік та Іоанна 17 років; пономарем – Федір Андрійович Ольшевський віком 31 рік.

Відомий джерелознавець та дослідник старовини Поділля Дячок В.В. в Державному архіві Хмельницької області виявив топографічний і камеральний опис с. Копистина за 1812 рік. Церква «греко-российская, из унии обращенная деревянная церковь во имя Святителя Николая, иконостас посредственный. При сей церкви священник один, жительство имеет в церковном доме. Земли к сему приходу принадлежат пахотной на 31 шнуров и сенокос-

ной на 25 косарей. Для священнослужителя есть дом, называемый школа». [9, 35-42; 10]. Примітка. Шнур (нім. Schnur) – одна із найдавніших земельних мір вимірювання площі (4,55 м²) і довжини земельних наділів (49,7 м), використовувалася на Правобережжі і Речі Посполитій аж до середини XIX ст.

Клірові відомості про духовенство Летичівського повіту за 1825 рік містять опис Свято-Миколаївську церкву с. Копистин. Значних змін в описі Свято-Миколаївської церкви за останні 14 років у клірових відомостях майже не відбулося. Свято-Миколаївська церква дерев'яна, побудована у 1784 році, при 102,5 указних дворів, в яких проживало 409 душ чоловічої статті; село Копистин залишалось власністю поміщика князя Адама Чарторийського. Церква володіла землею. Церковної землі було в три переміни на 30 днів, сінокосу на 20 косарів. Дім священника огорожений. Дім і місце для складання збіжжя розміщені на під церковній землі. В 1825 році пастирську службу у Свято-Миколаївській церкві ніс священник Іоанн Григорович Піснячевський, мав 48 років від народження, не був штрафований і під слідством, хорошої поведінки і звання священника достойний, по неділях і у високо вранці свята виголошує проповіді своїм прихожанам. У нього шість синів: Стефан 18, Ігнатій 17, Платон 15, Мартин 8, Антон 6 та Лукіан 3 роки. Степан та Ігнатій навчаються у Подільській духовній семінарії, Антон навчається вдома. В 1825 році при Свято-Миколаївській церкві несли послух дячка Симеон Михайлович Лотоцький, 64 роки, навчений російської граматики і церковного співу; пономаря – Іван Гаврилович Александрович, 24 роки, неписьменний; послушника – Яків Андрійович Лисаківський, 17 років. Церковники визначені на основі указу Летичівського Духовного правління в 1821 році. Штрафовані і під слідством не були, поведінки хорошої, свого звання і посади достойні [11].

Як уже відмічалось, Копистин входив до складу Меджибізького ключа і був власністю одного із найбільших земельних магнатів Поділля і Росії Адама Єжи (Адама Адамовича) Чарторийського (1770-1861). За участь у польському повстанні 1830-1831 рр. царський

уряд позбавив його дворянського і князівських титулів; його маєтки були конфісковані і передані відомству державного майна. На час конфіскації А. Чарторийський володів 44 селами з 22912 душами чоловічої і жіночої статі, мав багато млинів, ставків, фабрик. Із зміною власника с. Копистин змінює і свій статус і церква. З 1831 по 1840 роки село із навколишніми землями перебувало у відомстві державного майна, а з 1840 р – військовому відомстві як військове поселення. В 1838 році по опису церкви [12] церква була дерев'яною з такою ж дзвіницею. По огляду церкви начальством було рекомендовано замість дерев'яної, яка почала вже руйнуватись, побудувати нову, кам'яну. разом із дзвіницею. Престол у церкви один, церковним начинням церква забезпечена задовільно. Притчу у церкві з давніх часів священник, дячок і пономар. Церква має два морги присадибної землі, 45 моргів ріллі і сінокосів 15 моргів на острові. Дім і господарські будівлі священника власні і знаходяться на церковній землі на значній відстані від церкви. На утримання священно і церковнослужителів жалування та інших постійних окладів немає, а тому утримання їх бідове. Іншими будівлями церква не володіє. Приписної та домової церков при Свято-Миколаївській церкві немає. Описи церковного майна та приходно-видаткова книги ведуться справно. Сповідальні відомості зберігаються з 1804 року справно. Оскільки Свято-Миколаївська церква із уніатської перейшла у православну, то з уніатської церкви Часослов, 2 Псалтирі, Книга акафістів, Служебник, Євангеліє і Тріод Цвітна залишались без вживання.

В 1838 році у Свято-Миколаївській церкві церковну службу ніс священник Григорій Іванович Мончинський віком 36 років, син священника. Навчався слов'янської, російської і польської грамоти, нотному співу і письму. З 8 листопада 1820 року по 30 квітня 1829 року продовжував штатську, його Імператорського Величества Службу в Летичівським Духовнім Управлінні. На протязі служби начальство замітило його здібності та благонадійність, за що його командували на різні комісії для письменоводительства; під час проходження служби був доброї поведінки, про що свідчать нагороди начальства підвищеннями по служ-

бі: 8 листопада 1822 року копіїстом, 13 вересня підканцеляристом, 20 червня 1824 року канцеляристом. 3 травня 1831 року Його Високопреосвященством Ксенофонтом Архієпископом Подільським і Брацлавським, кавалером рукоположений у священники в Свято-Миколаївську церкву с. Копистин, на що отримав грамоту. Працюючи священником, по різних дорученнях повітового Духовного начальства займався різними слідчими справами. В серпні 1834 року за попечительство про благоустрій церкви був удостоєний об'явлення Архієпископської вдячності Його Високопреосвященством Кирилом Архієпископом Подільським і Брацлавським кавалером різних орденів. На протязі священницької діяльності приєднав 12 осіб римо-католицького віросповідання до греко-російського.

Його сім'я: дружина Олена Іванівна, 26 років; їх діти: Кирило – 3 роки, Філіп – 1 рік, Олександр – 5 років. Брат дружини священника Лука Іванович Піснячевський навчався у Вищому відділенні Подільського Кам'янецького повітового училища і був на утриманні свого швагра священника Григорія Мончинського.

Місце дячка вільне. Пономар Антон Васильович Монастирський, дячків син, холостяк, малограмотний; в 1835 році призначений до цієї церкви, на що має Указ, виданий із Подільської Духовної Консисторії. По ревізії записаний при церкві м. Хотина. Його мати Анастасія Миронова 49 років, її діти Григорій Васильєв навчається при домі читанню з духовних книг, 14 років, дочка Марія Васильєва 22 роки. Заштатні: дячок Симеон Микитович Лотоцький, дяків син; його дружина Катерина Андріївна, дочка.

Прихожани Свято-Миколаївської церкви: селяни греко-російського віросповідання дворів 76, в них 305 душ чоловічої та 314 душ жіночої статі. 1 дворянський дім, в якому проживало 2 особи чоловічої та 3 особи жіночої статі. Селяни римо-католицького віросповідання – дворів 15, в них проживало 34 душі чоловічої та 41 душа жіночої статі. На хуторі Калинівка, який приписаний до Свято-Миколаївської церкви було 7 дворянських дворів, в них проживало 14 душ чоловічої та 12 душ жіночої статі; селянських дворів греко-російського ві-

росповідання 21, в них проживало 80 душ чоловічої та 93 душі жіночої статі.

Основним джерелом прибутків церкви були поступлення за церковні триби 80,5 руб., продажі вінків – 3,34 руб. та свічок – 17,91 руб.

Притч свої обов'язки виконує справно. По запису благочинного священник читання катехізису священник знає добре, молитви прихожанам читав в'яло, читає Святе Письмо та інші духовні книги.

В 1841 році села Меджибізького ключа перейшли у Військове відомство. Село Копистин стало військовим поселенням і Свято-Миколаївська церква була віднесена до 4 округу Подільського військового поселення. В опису церкви за 1842 рік [13] відмічається, що церква будовою дерев'яна з такою ж дзвіницею, в дереві міцна, основа (фундамент) прогнила, прогнила і підлога. На місці цієї церкви комісія, що обслідувала церкву, ще у 1835 році пропонувала збудувати нову кам'яну. Але в поточному році, на думку Військового керівництва міцності цієї церкви достатньо, якщо провести її ремонт. Отже, в 1842 році був зроблений ремонт церкви. Фундамент із дубових колод, який значно прогнив за 58 років, замінили на кам'яний та перекрыли дах листовим залізом. По опису 1842 року Свято-Миколаївська церква мала один престол, церковним начинням була забезпечена достатньо. По штатному розпису з давніх часів причт складався із священника, дячка і пономаря. При церкві була одна десятина присадибної ріллі, 30 десятин поля і три десятини сінокоосу. Дім і господарські будівлі священника дерев'яні власні, а для церковнослужителів був також дім на церковній землі. На утримання священо і церковнослужителів жалування та інших постійних окладів не виділяється, а тому вони бідують. Будівель, що належали цій церкві, не було. Приписної до цієї церкви та домової церкви також не було. Постійно ведеться облік приходно-витратних сум із свічних та церковних поступлень та видатків. Свято-Миколаївська церква із уніатської перейшла у православну, а тому церковні книги що є при цій церкві не затребувані. Це: Часослов, Псалтир, Книга акафістів, Служебник, Євангеліє, Тріод Цвітна.

Сімейство священника: дружина Олена Іванівна 30 років. Кирило – 7 років, Філіп – 5 ро-

ків; їх діти Єлісей – пів року, Олександр – 9 років.

Брат дружини священника Лука Іванович Піснячевський навчався в нищому відділенні Семінарії, на утриманні свого швагра священника Мончинського. Від народження мав 20 років. Двоюрідний брат священника Філіп Михайлович Яновський сирота, знаходився на вихованні священника, мав 5 років. Пономар Антон Васильович Монастирський дяківський син в 1835 році був призначений на цю посаду, на що мав Указ, виданий Подільською Духовною Консисторією, а по останній ревізії був записаний до місцевої Свято-Успенської церкви містечка Михампіль Летичівського повіту. Мав 24 роки. Його дружина Ганна Іванівна 25 років, дочка Ірина 2 роки; їх мати Ірина Михайлівна вдова, 56 років. Заштатні: дячок Симеон Микитович Лотоцький, син дячка записаний по останній ревізії при Копистинській церкві, мав 79 років; його дружина Катерина Антонівна 58 років і дочка.

Прихожани Свято-Миколаївської церкви. В с. Копистин 1-ої Волості 4-го Кавалерійського округу Подільського Військового Поселення поселення греко-російського віросповідання мало дворів 70, в них проживало 285 душ чоловічої та 288 душ жіночої статі; поселення римокатолицького віросповідання мали 5 дворів, в них проживало 25 душ чоловічої та 31 душа жіночої статі. Іновірців та інших розкольників не було.

Священик Григорій Іванович Мончинський по результатах запису у кліросній відомості благочинного священника спів та катехізис знає, не був судимим, не штрафований, не був під судом та слідством.

В 1883 році вийшов четвертий том польського географічного словника. В ньому наводиться деяка інформація про Копистин та його церкву [14, с. 238]. Копистин Летичівського повіту лежить над Бугом при Одесько-Волочиській залізниці між станціями Проскурів і Богданівці, має 600 мешканців, 105 жилих будинків, 1512 десятин землі. У селі церква во ім'я Святителя Миколая, при ній 681 парафіян, 36 десятин землі. Належав до Меджибізького ключа, конфіскованого у Чарторійського. На ґрунтах с. Копистин лежить станція Богданів-

ці Одесько-Волочиської залізниці в 10 верстах від села Богданівці і 16 верстах від м. Деражні.

В 1896 р. був зроблений новий опис Свято-Миколаївської церкви [15]. В 1895 році церква розширена двома дерев'яними прибудовами, всередині та зовні викрашена олійними фарбами, при ній у 1854 році прибудована нова дерев'яна дзвіниця. Престол у церкві один во ім'я святителя Миколая. Церковним начинням забезпечена достатньо. По височайше затверженому штату 9 лютого 1854 року положено священник і псаломщик. Присадибної землі при церкві в двох місцях 6,23 дес., ріллі 31 дес., сінокосів на трясовині і болотистому місці ріки Буг 8 дес. Всього придатної землі 45,23 дес., а непридатної 17 дес. А всього землі 63,23 дес., в тому числі 3,23 дес. так званої старої садиби біля самої річки Буг, яка підлягала роздачі селянам, але була залишена люстраційною комісією в 1871 р. при церкві для проживання на ній заштатних священно-церковнослужителів, вдів і сиріт духовного звання. Цією землею користується місцевий причт. Якість землі – середньої родючості. Середній дохід від землі 300 руб з 1 десятини. Земля здається для використання селянам.

Церква не мала будинку для священника. Священик проживав у власному домі на власній садибі, квартирних грошей ні від церкви, ні від приходу не отримував. У псаломщика дім церковний, старий, господарчих будівель немає. Про будівництво причтових будинків 19 листопада 1889 року зроблено звернення до окружного благочинного, як голови місцевого будівельного комітету. На утримання священно-церковно-служителів казною відпускається 294 руб священнику і псаломщику 49 руб в рік. Через 14 років (1910 рік) був зроблений новий опис Свято-Миколаївської церкви с. Копистин [16]. Розмір земельного наділу причту залишився без змін – 63,5 дес., але покращилися побутові умови проживання священно і церковнослужителів. Були збудовані нові дерев'яні будинки на присадибній церковній землі за підтримки селян коштом будівельної компанії в 1901 році, які стали власністю церкви. Інші будівлі, що належали церкві – церковно-приходська школа. Всі будівлі у хорошому стані. Зросло жалування у священно і церковнослужи-

телів. Священику від казни належало 300 руб, а псаломщику 50 руб на рік. Кружечних доходів в 1910 році було отримано 228 руб 44 коп.

До Копистинської Свято-Миколаївської церкви приписаних інших церков і часовень, цвинтарних і молитовних домів немає. В церкві зберігались копії метричних книг, починаючи з 1813 року, а сповідальні розписи – з 1844 року [16].

З 1798 по 1900 роки всіх священиків в Копистинській Свято-Миколаївській церкві було 4. Із них найдовше служив у церкві 47 років (з 1853 року) священик Іаннуарій Песнячевський [17, с. 437].

Священик Іаннуарій Миколайович Песнячевський, син священика, народився 21 квітня 1830 року в с. Літківці Брацлавського повіту. По закінченні повного курсу семінарських наук 15 липня 1853 року звільнений із Подільської Духовної Семінарії з атестатом 2-го розряду. 15 листопада 1853 року Преосвященнішим Євсевієм Єпископом Подільським і Брацлавським рукоположений у священики до Свято-Миколаївської церкви в село Копистин, на що отримав грамоту під №107, яку бережливо зберігав. За розпорядженням Єпархіального Начальства обіймав посаду члена благочинницької Ради в 4-й окрузі (Указ Консисторії від 13 квітня 1871 року №441). По вибранні місцевим окружним духовенством видав Документи на училищні і єпархіальні з'їзди за власні кошти. Від 4-9 листопада 1888 року затверджений на посаді окружного Духівника (Подольские Епархиальные Ведомости №49 за 1888 г.). За сумлінне та тривале виконання пастирських обов'язків Преосвященнішим Леонтієм Єпископом Подільським і Брацлавським нагороджується набедреником (Подольские Епархиальные Ведомости №15 за 1868 г.). За сумлінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується Синодальною скуфією (Указ Консисторії від 17 липня 1879 р. №5507). За сумлінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується камилавкою (Свидельства Подольской Духовной Консистории 9 июля 1881 г. за №7136). За сумлінну і відмінну службу за клопотанням Єпархіального Начальства нагороджується наперсним хрестом від Святійшо-

го Синоду (Церковные Ведомости №20 за 1893 г.). Мав наперсний темно бронзовий хрест на Володимирській стрічці і медаль на Андріївській стрічці пам'яті війни 1853-1856 років. По останньому 10 народному перепису 1858 року записаний при цій церкві. Жонатий. Його жінка Олександра Григорівна. Діти: Михайло на посаді псаломщика, Микола при домі. Іаннуарій Песнячевський ніс послух священика по 23 серпня 1900 року. Потім вийшов у за штат. Його змінив Володимир Антонович Доброшинський [16].

Станом на 1896 рік Іаннуарію Песнячевському було 66 років, його дружині Олександрі Григорівні 62 роки, сину Михайлу 30 років і сину Миколі 24 роки.

В 1864 році в с. Копистин була відкрита церковно-приходська школа. Її першим вчителем був протоієрей Іаннуарій Миколайович Песнячевський. Помер Песнячевський в 1913 році. Похований біля церкви Святого Миколая у с. Копистин. В кліросних відомостях за 1910 р зберігся запис про Копистинську церковно-приходську школу. Подаємо його мовою оригіналу.

Ведомость о церковно-приходской школе с. Копыстин Летичевского уезда за 1910 год

1. Церковно-приходская школа в с. Копыстин существует с 1864 года.

2. Помещается в собственном здании, устроенном в 1906 году на средства крестьян и попечительства. Школьное здание состоит из классной комнаты, достаточно обширной, из небольшой библиотеки и двух комнат с кухней и кладовкой для квартиры учителя.

3. Классными принадлежностями школа снабжена достаточно: скамей новых имеется 16 и старых 4. Учебников имеется 15 названий 250 томов. Для внеклассного чтения 150 названий 200 томов.

4. Денежные средства школа получает от крестьянского общества в сумме 250 руб, в том числе жаловаяние учителя 140 руб, сторожу 20 руб, на отопление 20 руб, на письменные принадлежности и учебники 20 руб. Кроме того, учитель получает ежегодно прибавки к жалованию из земских сумм 150 руб.

5. В истекшем учебном 1909-1910 году в школе обучалось мальчиков 65, девочек 19;

все православные. Из них окончило курс в школе 5 мальчиков и 4 девочки. В настоящем 1910/1911 году в школе обучается мальчиков 56, девочек 16.

Учитель Филипчук Леонид Васильевич сын крестьянина м. Чорного Острова Проскуровского уезда, холост, окончил курс учения в Проскуровском городском 2-х классном училище. Имеет звание учителя начальной школы.

Проскуровским уездным отделением назначен по должности помощника учителя в церковно-приходскую школу села Ружичной с жалованием 60 рублей (1904 г., сентябрь).

Согласно прошению перемещен тем же отделением на должность учителя в церковно-приходскую школу села Калиновки с жалованием 134 руб. (1905 г., сентябрь).

По прошению назначен Летичевским отделением Подольского Епархиального Училищного Совета на должность учителя церковно-приходской школы с. Копыстина с жалованием 320 руб. (1907 г., август). Имеет от роду 23 года.

Псаломщик Михайло Іаннуарієвич Песнячевський, син священника, народився 22 травня 1866 року в с. Копистин Летичівського повіту. По закінченні Кам'янецького Духовного Училища журнальною постановою Єпархіальної Училищної Ради від 16-17 грудня 1882 року визначився вчителем церковної приходської школи в с. Копистин. Для пошуку собі кращих джерел життя резолюцією Преосвященнішого Димитрія Єпископа Балинського вікарія Подільського 24 листопада 1882 року визначений на псаломницьке місце в село Копистин (Указ Подольської Духовної Консисторії. Декабрь 1882 г. за №14560). Не жонатий [16]. Рік його смерті невідомий. На його могилі, що на старому цвинтарі с. Копистин встановлено металевий хрест, знятий місцевими атеїстами зі старої Свято-Миколаївської церкви (протоієрей о. Сергій).

Сиротствуючі: Вдова заштатного пономаря Олександра Діонісіївна Песнячевська 56 років. На утриманні із окружного попечительства 12 руб в рік. Її дочка Марфа – при домі (15 років).

Померлого псаломщика Іоанна Гловацького діти: Дмитрій службовець Поштово Телеграфного відомства (38 років). Григорій – жона-

тий на селянці (34 роки). Іоанникій (17 років). Анна (13 років) – при братові.

Померлого пономаря Антонія Монастирського діти: Григорій жонатий на селянці (50 років). Андрій жонатий на селянці (47 років). Василій находиться в запасі армії (41 рік). Іоанн служить на залізниці. Жонатий на мішанці (38 років).

Феодосій Стефанович Песнячевський син священника, сліпий (65 років). На утриманні. Із окружного попечительства отримує 14 руб в рік. Холостяк.

При церкві церковним старостою служив селянин Олександр Присяжний, який займає посаду з 18 травня 1908 року [16].

Священик Володимир Антонович Доброшинський народився 24 січня 1870 року. На момент складання опису Копистинської Свято-Миколаївської церкви у 1910 році мав 40 років від народження [16]. 17 липня 1898 року Преосвященним Христофором нагороджений скуфією. 12 квітня 1906 року Святійшим Синодом нагороджений камилавкою. Від казни отримує 300 руб жалування на рік. Закінчив повний курс навчання в Подільській Духовній семінарії в 1893 році. Визначений, згідно прошення, Преосвященним Миколаєм на посаду псаломщика в с. Махновку Вінницького повіту в 1894 році. 20 травня 1895 року рукоположений Преосвященним Димитрієм на священника Михайлівської церкви села Подоприлипа Кам'янецького повіту. 23 серпня 1900 року переміщений, згідно прошенню, Преосвященним Христофором в Свято-Миколаївську церкву села Копистин Летичівського повіту. Був одружений. Жінка Валентина Андріївна на момент складання в 1910 році опису Свято-Миколаївської Копистинської церкви мала 34 роки від народження. Діти: Ігор 12 років навчався в Проскурівському ремісничому училищі, Микола 9 років навчався в тому ж училищі і Тетяна 6 років [16].

Володимир Антонович Доброшинський прожив довге та трагічне життя. Деякі старожили с. Копистин ще пам'ятають про нього і його трагічну смерть. Він пережив Першу світову війну, Національно-визвольну війну 1917-1921 років, колективізацію, Голодомор, репресії, Велику Вітчизняну війну, після воєнне лихоліття та розгул атеїстичної пропаганди.

Все він переніс і витримав, тільки не витримав наруги атеїстів над церквою. Він проводив службу Богу у Свято-Миколаївській церкві під час німецької окупації села та у після воєнний період. Не мав власного житла. Як відмічає у своїх спогадах старожил села Тютік Василь Трохимович Доброшинський проживав на квартирі нині покійного Пікуса Павла; діти від нього відмовились як від священика. Обставини склалися так, що під впливом сімейних та політичних обставин В.А.Доброшинський зрікся сану священика, не міг стерпіти наруги над церквою і всередині 50-х років (імовірно в 1956-1958 роки) покінчив життя самогубством. Похоронений на старому цвинтарі с. Копистин. Хоронили Доброшинського колишні прихожани. Могила знаходилась по середні старого цвинтаря. На його могилі жителями села був встановлений великий дерев'яний хрест.

При священику Доброшинському в Свято-Миколаївській церкві псаломщиками працювали Іван Ступницький по листопад 1910 рік та Олександр Онуфрійович Карашевський, який народився в с. Герлях Ушицького повіту 2 грудня 1856 року. Син псаломщика. Отримував 50 руб жалування від казни. Закінчив 4 класи в Приворотському Духовному училищі в 1875 році. Визначений, згідно прошенню, Преосвященним Веніаміном 1 листопада 1876 року на посаду псаломщика в село Слободу Сутиську Вінницького повіту. Переміщений, згідно прошенню, Преосвященним Донатом на ту ж посаду в село Велика Жмеринка Вінницького повіту 26 листопада 1888 року. Призначений, згідно прошенню, Преосвященним Серафимом на посаду псаломщика в село Копистин Летичівського повіту 2 грудня 1910 року. Залишався без місця роботи з 30 січня 1910 року по 2 грудня 1910 року.

Жонатий. В сім'ї у нього була дружина Аулінія Іванівна. Діти: Єлизавета 27 років, заміжньою не була. Анна 24 роки також заміжньою не була. Євгенія 19 років навчалася в Жмеринській гімназії. Клавдія 16 років навчалася в тій же гімназії.

Головним джерелом відомостей про демографічні процеси явилися метричні книги [18]. Станом на 1910 рік в приході села Копистин було 226 домів, чисельність душ чоловічої статі 689, жіночої – 692[19,20].

В 1958-1959 роках священиком Свято-Миколаївської церкви служив насельник Почаївської Лаври архімандрит Любомир. Йому допомагали дві монашки із закритого Городищенського монастиря. Архімандрит Любомир помер у 60-х роках минулого століття. Похований на Чернечому цвинтарі Почаївської Лаври.

В 50-х роках минулого століття почалися атеїстичні гоніння на церкву. Церкву спочатку перетворили на зерновий склад, місцеві атеїсти зняли хрести із церкви і в 1960 році переобладнали у клуб. Коли в 70-х роках збудували новий клуб, то в 1972 році церкву розібрали. Дубові колоди з розібраної церкви були майже живісінські і були використані у місцевому колгоспі на господарчі потреби. В серпні місяці п'ятого числа 1993 року Бойчук В.Г., 1935 р. народження, організує ініціативну групу з трьох чоловік: Бойчук В.Г., Стецюк Л.С., Корнієнко М.В. Завдання групи: створення Парафіяльної Ради для вирішення питання будівництва церкви в с. Копистин. 25 серпня 1993 року відбулося засідання Парафіяльної Ради, де було обрано Бойчука В.Г. головою Ради. У вересні 1993 року у Копистині почалось будівництво церкви. Священика ще не було. В будівництво церкви активно включився тодішній голова колгоспу «Поділля» Кіриак І.Т. Колгосп допоміг у виготовленні проекту будівництва, надав посильну допомогу технікою та матеріалами. Колгоспом у 1994 році у Роздольських була викуплена садиба і передана церковній громаді на молитовний будинок. За рішенням Єпархії священиком був призначений отець Олександр Хворостюк. Працював на цій посаді до листопада 1996 року. Указом № 101 від 02.12. 1996 р. настоятелем Свято-Миколаївського храму с. Копистин був призначений Причишин Сергій Максимович, протоієрей, кандидат богослов'я, докторант Київської духовної академії. Більше 15 років несе послух і є читцем Святого письма при Свято-Миколаївській церкві Анатолій Миколайович Яковишин – палкий поборник Православ'я. Великий внесок у будівництво храму зробив тодішній церковний староста Бойчук Василь Гнатович. Фінансування будівництва майже не було і Бойчук В.Г. вишукував спонсорів, на кошти яких і була збудована церква. Будівництво церкви було завершено

у 2004 році, а освячення відбулося 29 травня 2005 р. на Миколая. На освячення храму приїжджав Владика Антоній. Територія церкви огорожена, придбано все церковне начиння, посаджено садок, викопано криницю, висипані щебенем доріжки до і навколо церкви

1960 р. Свято-Миколаївська церква. Будівля 1784 р.

2015 р. Свято-Миколаївська церква. Будівля 2004 р.

*О.Сергій з авторами статті.
Зліва на право: Віктор, о.Сергій,
Володимир Степановичі Морози*

Бойчук В. Г.

Яковишин А. М.

Список використаних джерел та літератури

1. Михайловський В.М. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560 р. / В.М.Михайловський // Український історичний журнал – 2012 - №6. – с.130-144.
2. .Zrodla dziejowe. – Tom XIX.// Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie ruskie. Wolyn i Podole / Opisane przez A Jablonowskiego – Warszawa, 1889. – S. 159 – 307 +XLVI s.
- 3 Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева 1588-1594 / Мемуари до історії Південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віжер, Л.Горецький, Е.Ляссота За редакцією В.Антоновича / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої; Передмова В.С.Мороза; Худож. оформ. А.П.Дерев'янка – Дніпропетровськ:, «Січ», 2005.- 218 с.
4. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів по дорожжях по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть –Київ: Фірма «Довіра» 1992. – 255 с.
5. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця.// «Жовтень». – 1983. №9-10.
6. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С. М. – Хмельницький: 2006. – 80 с.
7. Магдін Віктор свящ. Нариси з історії села Русанівці (в документах та людській пам'яті). Ювілейне видання 1837-1997. – Голосків: 1997.- 48 с
- 8.Ревизские сказки о духовенстве Летичевского уезда за 1811год. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Фонд 315. – Опис 1. – Справа 6942.
9. Дячок В.В. Лісоводи та Копистин в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII–початку XIX. / Хмельницькі краєзнавчі студії. Науко-

- во-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.), Захар'єв В.А. (упорядник) та ін.]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. – Вип. 2. – 188 с.+ 6 іл.
10. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2.
11. Клировые ведомости о духовенстве Летичевского уезда за 1825 год / ДАХМО. – Фонд 315. – Опис 1. – Справа 7241.
12. Клировые ведомости о церквах Летичевского уезда за 1838 год./ ДАХМО. – Фонд 315. – Опис 1. – Справа 7440.
13. Клировые ведомости о церквах Подольского Военного поселения за 1842 год. / ДАХМО. – Фонд 315. – Опис 1. – Справа 7584.
14. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV– Warszawa, 1883. – 960 s.
15. Ведомости о церквах и духовенстве Летичевского уезда за 1896 год. – Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Фонд 315. – Опис 1.- Справа 9184.
16. Ведомости о церквах и духовенстве по Летичевскому уезду за 1910 г. / ДАХМО. – Фонд 315. – Опис 1. – Справа 9221.
17. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII+996с.
18. Метрическая книга данная из Подольской Духовной Консистории Летичевского уезда с. Копистина для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. ДАХМО Фонд 315. – Опис. – 4. – Справ 102.
19. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии [Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений]. Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского Правления – 1893. – 636 с.
20. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1905. – 563 с.
-

Погорілець О.Г., Западєнко І.В.

«ПОДІЛЬСЬКИЙ ПІВГРОШИК»: ДО ІСТОРІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПОДІЛЛІ. АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

У статті подано анований бібліографічний покажчик статей про так званій “подільський півгрошик” – монету подільського князя Костянтина Коріатовича, яка карбувалася у м. Смотрич в другій половині XIV ст. До покажчика включено статті, які було опубліковано з 2004 р., тобто з часу першої публікації про атрибуцію монети. Атрибуцію було здійснено за примірником монети, який знайдено у смт. Дунаївці Хмельницької обл.

Ключові слова: гроші, нумізматика, Поділля, Коріатовичі, подільський півгрошик, бібліографія.

“Подільським півгрошиком” називають срібну монету, яка у досить значних обсягах карбувалася у подільському місті Смотрич за часів княжіння Костянтина Коріатовича, тобто у другій половині XIV ст.

Монета Костянтина Коріатовича, яку було знайдено у смт. Дунаївці Хмельницької області, була четвертою за черговістю знахідки. На сьогоднішній день є повідомлення про знахідки у різний час вже 12-ти таких монет. Однак саме монета, знайдена в Дунаївцях, дала можливість дослідникам О. Погорілець і Р. Саввову атрибуувати її та всі попередньо відомі монети цього зразку як “подільський півгрошик”, який згадується у хроніках, прочитати у найповнішому вигляді легенду монети, а також ідентифікувати карбувальні форми, які використовувалися під час виготовлення різних партій монет.

За майже півтора минулих десятиліття дослідницький доробок щодо різноманітних аспектів, пов’язаних з “подільським півгрошиком”, сягнув трьох десятків публікацій, які вийшли друком в Україні, Литві, Польщі, Словаччині, Білорусії, Росії. Тематика цих публікацій стосується широкого кола питань, починаючи від устрою грошового обігу Східної Європи в другій половині XIV ст., і аж до геральдичних деталей та особливостей васалітету Костянтина Кор’ятовича у тогочасній феодальній системі.

Втім, незважаючи на досить-таки значний обсяг матеріалу, пов’язаного з “подільським півгрошиком” Костянтина Кор’ятовича, українські і зокрема подільські науковці і краєзнавці досі залишаються не надто поінформовани-

ми у цій темі. Між тим, знахідка і атрибуція “подільського півгрошика” є вагомим науковим фактом, який багато в чому змінює установлені та формує нові уявлення про формування та функціонування грошового обігу на теренах сучасної України.

Пропонований читачеві анований покажчик має на меті ознайомити з бібліографією “подільського півгрошика” якнайширше коло дослідників, які зацікавлені у подальших розвідках у цьому напрямку.

2004 рік

1. Погорілець О. Г. Монета подільського князя Костянтина / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С. 24–29.

У статті повідомляється про знахідку в містечку Дунаївці, що на Поділлі, монети, яка атрибується як «подільський півгрошик». Наводяться приклади знаходження подібних монет в музейних збірках. Опубліковано графічні та фотографічні зображення усіх чотирьох монет, відомих на момент публікації. Аналізуються стильові, метрологічні, геральдичні особливості монет, текст написів, проводиться співставлення з історичними обставинами, які могли призвести до емісії монет у містечку Смотрич.

2. Погорілець О. Г. Відкриття карбування в II пол. XIV ст. монети на Поділлі / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Літопис Хмельниччини - 2004: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 17–28.

У статті висвітлюються різнобічні аспекти короточасного існування Подільського князівства в другій пол. XIV – поч. XV ст.: іс-

нування уряду та карбування власної монети. Порівнюються зображення монет, відомих на час написання статті, аналізуються їхні технологічні особливості. Реконструйовано легенду монети князя Костянтина. Проведено аналітичне порівняння зображень на аверсі та реверсі з геральдиком та сфрагістиком Коріатовичів.

3. Погорілець О. Г. Карбування «Подольських полугрошків» на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі». – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2004. – С. 202–207.

У статті здійснюється детальна атрибуція монети, яку знайдено у 2003 р. в смт. Дунаївці. Підтверджується її попередня атрибуція за належністю Костянтину Коріатовичу, князю подільському – так само, як і неатрибутованих монет з фондів НМІУ та УНМ.

4. Погорілець О. Г. До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 144–156.

2005 рік

1. Погорілець О. Г. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Матеріали міжнародної наукової конференції «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». – Львів, 2005. – С. 145–153.

У статті повідомляється про знахідку срібної монети в смт. Дунаївці, яка збереглася в добром стані, що дає можливість прочитати більшу частину легенди. Монета порівнюється з іншими відомими аналогічними монетами Костянтина Коріатовича. Висувається гіпотеза, яка пояснює протиріччя у титулуванні князя Костянтина на монеті і у відомих грамотах.

2. Погорілець О. Г. Монети подольського князя Константина Кориатовича (вторая половина XIV века) / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // XIII всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва : «Альфа-Принт», 2005. – С. 109–110.

У статті подано обставини відомих на час публікації екземплярів монет, карбованих Кос-

тянтином Коріатовичем. Наводяться особливості штемпелів, якими карбовано ці монети, проаналізовано зображення на аверсі та реверсі. Наведено імовірний зразок, який було обрано для карбування монет та їхнє датування.

4. Крижанівський А. До генези іконографії та метрологічних показників монет Подільського князівства другої половини XIV ст. / А. Крижанівський, Р. Шуст. // Нумізматики і Фалеристика. – 2005. – №2. – С. 8–10.

У статті узагальнюється хронологія відкриття хмельницькими дослідниками Олегом Погорільцем і Ростиславом Савовим випуску монети князем Костянтином Коріатовичем у м. Смотрич. Встановлюється номінал цієї монети та оцінюються обсяги її емісії.

2006 рік

1. Погорілець О. Г. Начало чеканки монеты в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина 14 в.) / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2006. – С. 164–167.

На підставі попереднього аналізу у статті наведено спільні риси монетного карбування Подільського і Київського князівств, зокрема наслідувальний характер монет локальної емісії.

2. Погорілець О. Г. Монета Константина Кориатовича в денежном обращении Подольского княжества / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Современные веги и актуалии в нумизматике, фалеристике и сфрагистике. – Тракай, 2005. – С. 22–24.

У статті йдеться про три монети емісії Подільського князівства часів Костянтина Коріатовича, які знайдено в Україні. місце знахідки однієї монети, яка зберігається в Національному музеї Угорщини, невідоме. Одна з трьох згаданих монет була знайдена у Вишгороді, а дві інші у Дунаївцях (неподалік Смотрича, колишнього адміністративного центру Поділля). Подано описи, графічні зображення та метрологічні характеристики цих монет.

2007 рік

1. Саввов Р. В. Історія Подільського князівства в монетах литовських князів Коріатовичів / Р. В. Саввов, О. Г. Погорілець // Видатні по-

статі міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»). – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. – С. 100–106.

Автори статті аналізують геральдичний аспект монет Костянтина Коріатовича ("подільські півгрошики") з метою вивчення початкового періоду застосування гербів на українських землях у XIV-XV ст.

2. Шостопал А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі / А. Шостопал. // Нумізмати́ка і Фалеристика. – 2007. – №3. – С. 24–26.

У статті наводиться факт знахідки ще однієї монети Подільського князівства поблизу с. Трушівці Чигиринського р-ну Черкаської обл. Робиться спроба реконструкції початкового вигляду витертих зображень. Метричні характеристики подільських монет порівнюються з нормами карбування монет сусідніх земель.

3. Погорілець О. Г. Про нові знахідки монет Подільського князівства / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов. // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2007. – № 4. – С. 28–31.

У статті йдеться про нові знахідки монет Подільського князівства на Поділлі і на Черкащині. Аналізуються відмінності від вже відомих монет. Аргументуються зміни в монетній легенді, пов'язані із зміною владного статусу Костянтина Коріатовича.

4. Погорілець О. Г. Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (2-а полов. XIV ст.) / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 228–235.

5. Погорілець О. Г. К вопросу о происхождении типа монеты Подольского княжества (II пол. XIV в.) / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Международный нумизматический симпозиум «Иконография денег Средней и Восточной Европы». – Гуменне, 2007. – С. 13–15.

У статті відзначається стилістична єдність "подільського півгроша" з монетами інших земель, яка розглядається як ознака можливого залучення досвідчених майстрів.

2008 р.

1. Погорілець О., Саввов Р. «Подольский полугрошок» и упоминания о нем в литовско-рус-

ских летописях / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Pieniądz – kapitał – praca – wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej konferencji numizmatycznej. Białystok – Augustów, 18–21 września 2008 r. – Warszawa, 2008. – S. 52–59.

У статті проаналізовано знахідки монет Подільського князівства часів Костянтина Коріатовича. Описано, де і за яких обставин вони були знайдені. Також наведено згадки у хроніках, які стосуються подільських півгрошів.

2. Погорілець О. Г. Чеканка монеты в Подольском княжестве во второй половине XIV в. / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Навуковы зборнік. – Мінськ, 2008. – Вип. 4. – С. 114–120.

У статті аналізуються графічні, геральдичні та метрологічні характеристики монети Костянтина Коріатовича, знайденої в с. Дунаївці. Знахідка цієї монети дозволяє переглянути деякі усталені уявлення про події на Подільських землях кінця XIV ст.

2010 р.

1. Погорілець О. Виникнення на Поділлі місцевої грошової лічильної одиниці – «Подільської копи» у XIV-XV століттях / О. Погорілець, Р. Саввов // Записки наукового товариства імені Шевченка. т. ССLX. – Львів, 2010. – Книга 1. – С. 395–399.

2. Громыко А. О подольских денариях Константина Кориатовича / А. Громыко. // Банкаўскі веснік. – 2010. – №7. – С. 68–71.

У статті аналізується відповідність початково не атрибутованого денарію з Сошницького скарбу до подільських денаріїв, описаних О. Погорільцем і Р. Саввовим. Наводяться факти нових знахідок монет Костянтина Коріатовича, кількість яких досягає вже 12.

3. Саввов Р. В. Ще раз про так звану монету Федора / Р. Саввов // Нумізмати́ка і Фалеристика. – 2010. – №2. – С. 8-10.

Автор статті здійснює порівняльний аналіз так званої монети Федора та монети Костянтина Коріатовича з точки зору іконографії та метрологічних характеристик. Пропонується гіпотеза про належність так званої

монети Федора до числа монет, емітованих князем Костянтином Кориатовичем і наголошує на проблемі її атрибуції.

2012 р.

1. Погорелец О. Г. Монета и счетная единица Подольского княжества князей Кориатовичей (вторая половина 14 в.) / О. Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2012. – С. 116–119.

У статті аргументується метричне співвідношення “подільського півгрошика” з празьким грошем, який у другій половині XIV ст. був панівним монетним номіналом грошового ринку Східної Європи. Також аналізується процес формування “подільської копи” як одиниці монетного лічництва.

2013 р.

1. Савов Р. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича / Р. Савов // Львівські нумизматичні записки, ч. 8, 2013.

2. Алфёров А. Герб на монете подольского князя Константина Кориатовича / А. Алфёров, А. Артюхин // XXI всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2013. – С. 68–69.

У статті простежуються зміни у геральдичних елементах різних екземплярів монети Костянтина Кориатовича, на підставі яких робляться висновки щодо історії створення емітента.

2014 рік

1. Церковняк В. Каталогізація монет Подільського князівства карбованих наприкінці XIV ст. (подільський денарій, півгрошики «Смотрич» та «Поділля») / В. Церковняк. // Нумизматика і Фалеристика. – 2014. – №2. – С. 9–11.

У статті описано нові знахідки монет Подільського князівства кінця XIV ст. з принципово новими штемпельними відмінами, вперше каталогізовано монети Подільського князівства кінця XIV ст. відповідно до раніше відомих монет та нових знахідок, пов'язано раніше започатковані описи подільських монет з представленою каталогізацією.

2. Бакалець О. А. Нові знахідки празьких грошів XIII – XV ст. на території Поділля / О. А. Бакалець. // Історичні студії суспільного прогресу. – 2014. – Вип. 2. – С. 8–15.

Автор статті робить спробу проаналізувати близько десяти нових знахідок празьких грошів XIV – XV ст. на території Поділля, показує роль празького гроша як основного номіналу в грошовому обігу європейських держав та подільського краю зокрема. Як одна з грошових одиниць місцевого обігу наводиться “подільський полугрошик”.

2015 р.

1. Погорілець О. Г. Рахункові одиниці Подільської землі і Галицької Русі: «Подільська копа» і «Руська копа» (II пол. XIV – XV ст.). До питання про виникнення та грошове наповнення / О. Г. Погорілець // Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. / Кіровоград: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2015. – С. 48–50.

У статті досліджується історія формування згадуваної в документах XV-XVI ст. рахункової одиниці – “подільської копи”, яке пов'язується з обігом “подільських півгрошиків”. Підкреслюється визначальний вплив місцевого карбування на грошовий ринок Поділля.

2016 р.

1. Саввов Р. Подольский полугрошок и денежное обращение в Подольском княжестве / Ростислав Саввов. // Банкаўскі веснік. – 2016. – №3. – С. 12–19.

Автор наводить огляд нумизматичних знахідок межі XIV-XV ст. на Поділлі та в сусідніх регіонах, зокрема півгрошів князя Костянтина, висловлює власний погляд на частку “подільського півгроша” у загальному монетному обігу та визначає часові межі його автивного побутування.

2. Бакалець О. А. Монети Подільського князівства кінця XIV часу правління Костянтина Кориатовича: топографія знахідок / О. А. Бакалець, О. В. Пінкасевиц, В. О. Шапринський // Матеріали IV Міжнародної науково – практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» / Київ, 2016. – С. 182–197.

Автори статті, дослідивши попередні одиничні знахідки “подільського полугрошика” та нові скарбові матеріали з Хмельниччини,

Вінниччини, Черкащини, Тернопільщини, роблять спробу скласти найновішу топографію поширення та використання в грошовому обігу Подільського князівства кінця XIV – початку XV ст. срібних півгрошів Костянтина Коріа-

товича як місцевих платіжних засобів поряд з празькими грошами, польськими, львівськими, молдавськими півгрошами, угорськими, польськими, литовськими денаріями та наслідуваннями золотоординських срібних дирхем.

Список використаних джерел та літератури

1. Нумізмати́ка і фалеристика. – Вип. 1 (1996). – Київ : ПП Максим Загреба. – . – ISSN 1811-542X
2. Літопис Хмельниччини - 2004: краєзнавчий збірник. – Хмельницький : Заколадний М. І., 2004. – 208 с.
3. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі». – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2004. – 368 с.
4. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – 441 с. – ISBN 966-7865-75-4
5. Матеріали міжнародної наукової конференції «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». – Львів, 2005.
6. XIII всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва : "Альфа-Принт", 2005. – 240 с.
7. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2006.
8. Современные вехи и актуалии в нумизматике, фалеристике и сфрагистике. – Тракай, 2005.
9. Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»). – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2007. – 312 с.
10. Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – 512 с.
11. Международный нумизматический симпозиум «Иконография денег Средней и Восточной Европы». – Гуменне, 2007. – 70 с.
12. Pieniądz – kapitał – praca – wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej konferencji numizmatycznej. Białystok – Augustów, 18–21 września 2008 r. – Warszawa, 2008. – 301 s.
13. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Навуковы зборнік. – Мінськ, 2008. – Вип. 4.
14. Записки наукового товариства імені Шевченка. т. CCLX. – Львів, 2010. – Книга 1. – 492 с.
15. Банкаўскі веснік. – Вип. 1 (1992). – Мінск : Національний банк Республіки Беларусь. – . – ISSN 2071-8896
16. Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2012. – 224 с.
17. Львівські нумизматичні записки. – Вип. 1 (2004). – Львів : ТЗОВ «Простір-М». – .
18. Історичні студії суспільного прогресу / [редкол. : О. І. Курок (голова), Я. М. Гирич (заст. голов. ред.), В. М. Крижанівський, О. А. Чумаченко (відп. ред.)]. – Глухів: РВВ ГНГУ ім. О. Довженка, 2014. – Вип. 2. – 133 с.
19. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. / Кіровоград: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2015. – 96 с.
20. Матеріали IV Міжнародної науково – практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» / Київ, 2016. – 380с.

Полянський Ф.І.

ТЕРНОПІЛЬЩИНА У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941-1944 РР.): ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Стаття розкриває основні методологічні підходи протистояння німецького окупаційного режиму і руху Опору на території Тернопільщини у роки німецько-радянської війни (1941–1944). Окреслено основні напрями німецької окупаційної політики та з'ясовано основні чинники розвитку антинімецького руху.

Ключові слова: німецька влада, УПА. АК, радянські партизани, населення.

Німецько-радянська війна як складова східноєвропейського театру воєнних дій Другої світової війни розпочалась 22 червня 1941 р. нападом Німеччини на Радянський Союз. В німецькій історіографії отримала назву Східного фронту (нім. Ostfront), а в радянській – Великою Отчественою війною (рос. Великая Отечественная война).

Основні групи німецьких військ «Північ», «Центр» і «Південь» швидко просувались у трьох напрямках, відповідно, Ленінграду, Москви та Києва. До середини липня німцями було окуповано Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію, а до середини серпня – все Правобережжя.

В адміністративно-територіальному аспекті Тернопільщину як цілісну адміністративну одиницю УРСР було розподілено між двома окупаційними зонами – генеральним губернаторством і рейхскомісаріатом. Оскільки такий розподіл західноукраїнських земель було зроблено за кордонами польської держави 1920-1930-х рр., то дістав схвалення з сторони поляків, які не втрачали надії відвоювати Польщу у кордонах 1939 р. Водночас українські національні кола засудили даний крок німецької влади, адже йшлося про поділ всіх українських земель на зони, що не відповідало національному складу населення.

Отож, Тернопільщина стала прикордонною зоною між рейхскомісаріатом і дистриктом та німецькими й угорськими окупаційними зонами з такими пограничними станицями: Загір'я, Залізці, Мильне (Зборівщина); Іванчани, Кобилля, Новики, Красносільці, Збараж, Сенява, Шили (Збаражчина); Гнилиці, Кошляки, Токи, Скорики, Дорофіївка, Підволочиськ, Мислова,

Рожиськ (Підволочищина); Мала Лука, Кокошинці, Козина (Гусятинщина); Скала-Подільська (Борщівщина) [1, арк. 1-16]. Факт пограниччя у військовий час характеризується посиленням контролем з сторони окупаційної влади, провокативною діяльністю рейдучих радянських партизанських загонів, постійними небезпеками для місцевого населення.

Основні напрями німецької окупаційної політики здійснював розгалужений карально-поліцейський апарат. Цивільне населення було розподілене на національні групи, українці, поляки і євреї, яким визначалися різні соціальні функції в німецькому “новому порядку”. Найвищими правами користувався німець. В той час як українцям і полякам надавалися обмежені громадянські права. Німецька адміністрація в українсько-польських відносинах використовувала різні способи до їхнього несприйняття і ворожнечі. Неоднаковим було їхнє становище у різних окупаційних зонах. У кращому становищі перебували жителі дистрикту у порівнянні з райхскомісаріатом, адже у тут діяли національні представницькі органи: для українців – Український центральний комітет, а для поляків – Головна рада опіки. Безправним вважалось єврейське населення. Їхній комітет, Єврейська суспільна самопоміч, виконував роль статиста. Для них створювалися гетто у найбільших населених пунктах (Тернопіль, Кременець, Бережани, Борщів, Підволочиськ та ін.) і проводилися винищувальні акції німецьким карально-репресивним апаратом. Тільки в Тернополі з березня 1942р. по червень 1943р. було проведено шість таких акцій [2, арк. 5-7]. Якщо спочатку окупаційного періоду фашисти намагалися обережніше поводитися з

українським і польським населенням, спрямовуючи репресії переважно проти комуністів і євреїв, то незабаром все населення стало жертвою принципу колективної відповідальності. Вважаємо, що такі заходи німецьких властей у сфері національної політики закладали основу для втілення генерального плану «Ост».

У соціальному аспекті німецький окупаційний режим зводився до інтенсивної експлуатації соціальних груп. Набір робочої сили вважався одним з найважливіших напрямків німецької окупаційної політики. Робочу силу з числа цивільного населення на роботи до Німеччини вербували на добровільних засадах, однак вже незабаром «вербування» перетворилося у відверте полонування на людей за допомогою поліції, а то й нерідко шляхом залучення тилових частин вермахту. На основі фактологічного аналізу можна класифікувати такі методи набору робочої сили: 1) захоплення робітників за допомогою імітованого медогляду призовної молоді; 2) під виглядом проведення масових заходів; 3) використання паломництва 4) закриття шкіл; 5) виловлювання; 6) примус [3, с. 65]. Найбільш радикальними способами облави і депортації здійснювалися на території райхскомісаріату. За період німецької окупації Тернопільської області гітлерівцями шляхом облав, арештів під загрозою розстрілу вивезено на примусові роботи в Німеччину 164 046 чоловік.

З 13 україномовних газет, що пропагували свободу слова на території Тернопільщини, в умовах запровадження німецького окупаційного режиму з сторінок газет зникли спочатку державницькі гасла і зображення тризубу, матеріали про ОУН, стали забороняти вживати термін «незалежність», а потім на території дистрикту взагалі німці почали закривати українські часописи. З другої половини 1942 р. всі газети замінять дві сторінки в цензурованих німецькою владою виданнях краю «Чортківська Думка» і «Тернопільський Голос» [4, с. 311]. Україномовна преса відігравши суттєву роль у формуванні лояльного ставлення цивільного населення до «нового порядку», з часом стала німцям не потрібною.

Одним з найбільших ареалів сільськогосподарських земель у дистрикті Галичина знаходилися на Тернопіллі. Господарювання німців на тернопільських землях характеризувалося

експансивно-грабіжницькою політикою. Головним завданням, визначеним окупаційною владою для селян, стало забезпечення фронту продуктами харчування, майже у кожному селі проводилися господарські наради, на яких розглядалися насамперед питання виконання контингенту. Якщо населення не платило вчасно, то на них накладалися штрафи або арешт, якщо не сплачували і штрафи, у них конфісковували майно. Кількість землі, відібраною німецькою владою у селян на території Тернопілля, як свідчить статистика станом на 1942 р., становила 125,5 тис. га, що перевищує сукупний показник Львівщини (60,3 тис. га) і Івано-Франківщини (51,1 тис. га) [5, с. 135]. Виходить, що селяни, не впоравшись з непосильним контингентом, втрачали ті права на землю, які мали. Порівняно з львів'янами й івано-франківцями селянам-галичанам на Тернопіллі було тяжче виконувати задачу контингентів. Домінувала тенденція переведення земельних наділів селян у великі земельні ділянки, тобто лігеншафти. Це відповідало основам німецької окупаційної економічної політики про «високотоварне виробництво».

За невиконання податків і поставок гітлерівці розоряли селянські господарства, забирали худобу і вбивали людей. В актах німецько-нацистського терору можна простежити й використання т.зв. громадських езекуцій незалежно від національності. Так, за свідченням жителя с. Шпиколоси Кременецького району Вознюка І. М., у 1943 р. німецька окупаційна влада пред'явила ряд завищених вимог щодо постачання зерна, м'яса і молока. Оскільки селяни цього завдання виконати не змогли, то 14 липня 1943 р. в с. Шпиколоси приїхав каральний загін до 300 чол. і вчинив погром над селянами. Німці групами ходили по селі, били вікна, підпалювали двори, забирали речі, вбивали людей, а деяких живими кидали в палаючі будинки. Частина жителів загнали в сарай і спалили. За цей день було спалено 240 селянських дворів і 22 чол. живими. Забрано в примусовому порядку 113 коней, 497 корови, 80 овець і 46 свиней [6, арк. 116].

Антинімецький рух Опору на території Тернопільщини, як і загалом, діяв більше за політичною доцільністю і сформувався за національним принципом. Антинімецький рух був

представлений самостійницьким рухом українських націоналістів, підпільною діяльністю АК, радянським підпіллям і партизанським рухом. Чи могли учасники рухів об'єднатися? Очевидно, що ні, адже вже дуже виглядали суперечними їхні національно-політичні завдання.

Рух Опору 1941–1944 рр. на тимчасово окупованих українських землях Німеччиною пройшов у своєму розвитку три періоди. У першому періоді руху Опору, що хронологічно охопив час від початку війни (22 червня 1941р.) й до кінця листопада 1942 р., проходило формування антинімецького руху. У цей період відбулася зміна настроїв переважної більшості населення до німецької окупації (з ліберальної на протестну) і встановлюються форми організації сил руху Опору.

З початком німецько-радянської війни на території Тернопілля діяли три руху Опору. Українські націоналісти, що були представлені в основному ОУН(Б) і ОУН(М), надіялися на військову силу Німеччини у боротьбі з СРСР. Проголошення Акту заклало початки державності у краю (влада, народна міліція, армія), а його святкування мало велике історичне значення для подальшої революційно-повстанської боротьби. На Тернопіллі протягом липня 1941 р. активно проходило відновлення нормального суспільного життя, громадські похорони політичних жертв „радянзації”, започатковували основи самоврядування на місцевому рівні. Було сформовано обласну, міські і районні управи. Після проголошення Акту відновлення Української державності, що не входило у плани Німеччини, зазнають переслідування й арештів активні члени організації та згодом з великими втратами переходять у підпілля. На початку 1942 р Південна Волинь (Кременеччина, Лановеччині, Шумщина). стає основною базою, де організуються військові формування з різними політичними вподобаннями та назвами (ОУН(М), ОУН(Б), ФУР, «Вільне Козацтво», «Холодний Яр» [7, с. 33].

Восени 1941 року у місті Тернополі польські сили почали реалізовувати положення статуту «Союзу збройної боротьби». Їхню позицію визначалася лондонським польським урядом в екзилі в особі генерала В. Сікорського, який 23 червня 1941 року виступив із вимогою повер-

нутися до кордонів, що існували до кордонів Польщі станом до 17 вересня 1939 р. Формування організаційно-територіальної структури Тернопільського округу АК тривало від осені 1941 р. до кінця 1942 р. Округ складався з чотирьох інспекторатів: Тернопільський; Чортківський; Бережанський і Золочівський. Частина тернопільської землі, а саме територія Кременеччини увійшла у склад Волинського округу АК у Дубненський районний інспекторат АК з Дубненським і Кременецьким районами [8, с. 89]. Загалом, судячи з документів, підпілля розгорталося із верхів до низів із урахуванням потенційних кадрів польських патріотичних сил й остаточно сформувалося як антифашистське в кінці 1942 – на початку 1943 рр.

Пропагандистські заходи органами радянської влади здійснювалися вже з факту нападу Німеччини та її союзників на СРСР. Формування радянського підпілля проходило в умовах переслідування новою окупаційною німецькою владою, перебування в антагоністичних відносинах з іншими напрямками руху Опору, а також через те, що воно не мало належної підтримки західноукраїнського населення. Під час аналізу архівних матеріалів виявилось, що закономірністю є приналежність учасників радянського підпілля до лісництва. Аналізуючи подальші події, бачимо, що єдиної централізованої структури радянському підпіллю на Тернопільщині не вдалося створити. Тому діяльність підпільних груп завжди було загрозливим, а їхня діяльність часто мала локальний характер. Радянський рух Опору виник як реакція на наступальні військові дії Німеччини проти СРСР. На початку німецько-радянської війни радянське збройне підпілля було паралізоване і формувалося як стихійно з військовослужбовців, що втекли з німецького полону. Пізніше органами КП(б)У було організовано кілька підпільних груп з числа колишніх держпрацівників [9, арк.2-7; 11-12]. Значного впливу в краю воно не мало.

Отже, на Тернопіллі протистояла одна одній чотири сили: українські націоналісти, котрі прагнули незалежності всієї України; німці як окупанти; поляки, які хотіли заявити про належність західноукраїнських земель до польської держави; радянське підпілля, яке проголошувало про приналежність цієї території до УРСР.

Другий період антинімецького руху Опору, який хронологічно датується з грудня 1942 р. і завершується кінцем 1943 р., позначився збільшенням кількості радянських партизанських формувань, формуванням на теренах Волині – Полісся УПА, визначенням кінцевої тактики АК – планом «Буря». Масове звільнення території УРСР від німців, яке розпочалося після поразки німецько-фашистських військ у битві під Курськом, висунуло перед учасниками руху Опору України нові відповідальні завдання.

Українські націоналістичні, польські і радянські збройні формування представлені відповідно УПА, АК і радянськими з'єднаннями партизанських загонів визначали політико-військову карту Тернопільщини у 1943 р.

На території Тернопільщини відбуваються важливі структурні трансформації ОУН і УПА. Зміни в керівництві Проводу ОУН, у Головній команді УПА, в ідеології ОУН [10, с. 83]. Координація збройною боротьбою з німцями, радянськими партизанами та АК. Якщо галицькі землі стали повстанською базою, то Волинь – полігоном військових дій.

Польський самостійницький рух представлений АК не визначався великими боями з німецькими військовими силами на Тернопіллі, переважно займав вичікувальну позицію. Відомі випадки польсько-українського збройного загострення, а також план «Буря», що передбачав захоплення поляками влади після відходу німецьких військ. Сильні позиції АК займала на півдні Тернопільщини [11, с. 166-167].

Радянське підпілля, за задумом московських імперіалістів, мало стати основою для радянського партизанського руху. Оскільки так звані «місцеві» підпільні антифашистські групи не змогли стати всенародними і підняти революційний дух краян під червоними прапорами, то партизанські загони засилали з тилу. Радянський партизанський рух у 1943 р. відзначився наступальними діями, особливо загонів під керівництвом А. Одухи (Південна Волинь), а також С. Ковпака (Галичина). Рейд Ковпака показав сутність протиріч серед населення Галичини. Своєю пропагандистською місією пришивши виступ українських націоналістів на Галичині проти німців у формі мобілізації членів ОУН (Б) до куренів Української Народної

Самооборони. Показав справжню «міцність» тилів німецького фронту. Розкрив ставлення німецької влади до українського населення.

„Протиповстанчі” заходи здійснювала німецька влада, особливо, проти українських націоналістів. Вони використовували різні аргументи стосовно того, щоб УПА з німцями не воювала. Проводилися облави на основні бази формування українського визвольного руху. Розстріли відбувалися не тільки за доносом, але й за списком, який німці склали станом на липень-серпень 1941 р. Розвиток українського визвольного руху намагалися пригальмувати облавами на основні бази, військові сили, переслідування і арештами симпатиків і членів ОУН. Водночас майже не проводились контрповстанчі заходів проти баз формування АК. Боячись масового антинацистського виступу німці проводили маневри з метою укріплення залог у великих населених пунктах [12, с. 40-42].

Отже, українські, польські і радянські військові формування несли серйозну загрозу для німецького окупаційного режиму на Тернопіллі. Водночас наявність основних німецьких військових частин в основному у містах та зосередженості на охоронних функціях важливих комунікацій створювали для руху Опору широкі можливості.

На завершальному етапі визволення українських земель від німецьких окупантів (січень-серпень 1944 р.), що став третім періодом руху антинімецького Опору, Перед учасниками антинімецького руху стояли різні завдання.

У першій половині 1944 р. на тлі боротьби регулярних армій Німеччини і СРСР проходила підпільно-партизанська боротьба між УПА, АК, радянськими партизанами та німецькими військами. Цей період на Тернопіллі відзначається тотальним наступом радянських партизанських з'єднань проти німців і підпілля українських націоналістів. З наближенням фронту на захід проходить передислокація і радянських партизанських з'єднань (Кам'янець-Подільське з'єднання І. Скубка та С. Олексека, Житомирське з'єднання під командуванням С. Малікова, Друге Молдавське з'єднання під командуванням Я. Шкрябача, партизанський загін під командуванням Я. Мухіна, Перше Молдавське

з'єднання партизанських загонів під командуванням В. Андреева, партизанське з'єднання ім. Й. Сталіна під командуванням М. Шукаєва, партизанське з'єднання під командуванням П. Цветкова). З березня 1944 р. спеціально з УПА мало воювати на території Шумщини партизанське з'єднання А. Одухи у складі 2400 бійців [13, арк.3]. У міру проходження ЧА в західному напрямкові одухівцям ставилося завдання повністю охопити кременецькі ліси. У квітні-липіні радянські партизани діяли синхронно з ЧА.

Польський еміграційний уряд в особі АК на західноукраїнських землях намагалася дипломатично вирішити українське питання з СРСР, ігноруючи при цьому позицію українських націоналістів (ОУН(Б) і УПА). АК готувала комплекс диверсійних операцій проти німців. Лише певні неузгодженості у зв'язку периферії і центру не дали змоги тут розвинути антинімецький збройний виступ. АК намагалася показати свою роль у боротьбі з німцями, тому не рідко пропонувала ЧА діяти спільно. Це призводило до розконспірації польського підпілля. Відзначимо

вагомі військові сили АК на Бережанщині (під керівництвом Ф. Гарволя) [14, с. 227-228].

Боротьбу з німцями вели курені УПА–Захід, що діяли на території центральної і південної Тернопільщини («Сірі Вовки» (командир П. Хамчук), Подільський курінь (Я. Белінський), курінь «Крука» (Б. Федик) та ін.). З квітня по липень, коли фронт стабілізувався, і Тернопільська область як фронтова зона була насичена передовими військами ЧА. У цей час загопи УПА намагалися не проявляти активності. Тактика українських націоналістів була спрямована на накопичення сил для подальшої боротьби з військами НКВД [15, с. 26-29].

Таким чином, можна простежити висхідну лінію на основі аналізу утвердження окупаційного режиму – вагомим збільшенням протестних настроїв населення – розвитком антинімецького руху. Другим витком для руху Опору виступають умови перебігу німецько-радянського фронту. Важливим аргументом для розуміння цього протистояння виступає національна складова руху Опору.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф.174, оп.1, спр.6, арк. 1-16.
2. ДАТО, ф.319, оп.4, спр.21, арк.5-7.
3. Полянський Ф. Вербування робочої сили, збір контингенту і боротьба з рухом Опору в німецькій окупаційній політиці 1941-1944 рр. (за матеріалами Тернопільської області) / Федір Полянський // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2007.– №5.– С. 62–66.
4. Галушко М. В. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886 – 1944рр.) / М. В. Галушко : [відп. ред. Л. В. Снісарчук]. – Львів : НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділення “Науково-дослідний центр періодики”, 2008. – 352 с. – (Історико-бібліографічне дослідження).
5. Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни / Мирослав Сич. – Львів : Українське наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2000. – 334 с. – (Українознавча бібліотека НТШ ; Ч.14). – С.135.
6. ДАТО, ф.319, оп.4, спр.40, арк.116.
7. Полянський Ф. Підпілля і повстанський рух українських націоналістів в умовах німецької окупації у 1941-1944 рр. (за матеріалами Тернопільської області) / Федір Полянський // III Міжнародний конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді і повідомлення: В 3-х т./ Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / Гол. ред.:
8. Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки другої світової війни (в світлі польських документів) / І. Ілюшин. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – 198 с.
9. ДАТО, ф.319, оп.4, спр.20.
10. Полянський Ф. Роман Шухевич і Тернопілля в історії українського визвольного руху / Федір Полянський // Мандрівець.– 2007.– № 5.– С. 82-83.
11. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 520 с.
12. Полянський Ф. Німецькі протиповстанські акції у 1942-1943 рр. (за матеріалами Тернопілля) / Федір Полянський // Мандрівець.– 2009.– № 6.– С. 39-43.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф.1, оп.23, спр.920.
14. Ілюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ілюшин. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001.
15. Полянський Ф. Тернопільщина як епіцентр боротьби українських, польських, радянських і німецьких військових сил у першій половині 1944 р. / Федір Полянський // Мандрівець. – 2007. – №4 (69). – С. 25–30.

Поташнікова Г.В.

**МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 309 ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ТА КАДРОВОГО СКЛАДУ
МИТНИХ УСТАНОВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(60–ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.)**

У статті на основі архівних матеріалів йдеться про структуру, кадровий склад митних установ Російської імперії, які здійснювали митну справу на території Подільської губернії у період 60–ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.

Ключові слова: митниця, митна застава, митний пост, перехідний пункт, класи та розряди митниць, митний округ, штатний розпис, митна діляниця, кадрова політика, вимоги до митників.

У повному обсязі збережений фонд 309 «Ісаковецька митниця, с. Ісаківці Кам'янецького повіту Подільської губернії» ДАХмО. Всі опрацьовані документи, можна умовно поділити за такими групами:

- 1) митні порушення,
- 2) статистика руху товарів та громадян,
- 3) структура митних установ та кадрові питання,
- 4) здійснення митного контролю та митного оформлення,
- 5) нормативне та організаційне забезпечення здійснення митної справи.

В даній статті акцентуємо увагу на документах на підставі яких можна проаналізувати структуру та кадрове забезпечення митних установ Російської імперії, що функціонували на території Подільської губернії в 60–ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.

На території Подільської губернії у досліджувальний період здійснювали митну справу дві митниці Ісаковецька (с. Ісаківці Кам'янець–Подільського повіту Подільської губернії), Гусятинська (м. Гусятин Кам'янець–Подільського повіту Подільської губернії), одна митна застава – Гуківська (с. Гуків Кам'янець–Подільського повіту Подільської губернії) та один перехідний пункт (митний пост) – Сатанівський (м. Сатанів Проскурівського повіту Подільської губернії). Ще у 1811 р. у Російській імперії було прийнято закон “Про встановлення митного управління по європейській торгівлі”, відповідно до якого усі митні установи, у тому числі і ті, що знаходились на Поділлі, регіонально розподілялися на митні округи.

Вище зазначені митні установи входили до Радзивилівського митного округу (адміністрація округу розміщувалася у м. Радзивилів Волинської губернії).

Залежно від більших чи менших прав, наданих митним установам у ввезенні та обкладенні митом товарів, митниці поділялись на три класи і стільки ж розрядів. Гусятинська мала повноваження третьокласної, а Ісаковецька – на два порядки вище (першокласної).

До першого класу належали митниці, через які дозволялося провозити всі, не заборонені тарифом, іноземні товари. На очистку¹ їх митом відводився один рік, який наступав з дня ввезення товарів. З цих митниць через усі портові й розташовані поблизу залізниці дозволялося вивозити протягом року назад, за кордон, іноземні товари, без стягнення мита.

Митницями третьокласними вважалися ті, до яких дозволялося привозити усі безмитні товари, за винятком машин та апаратів, крім землеробських. Термін для очистки товарів митом у митницях другого класу тривав два місяці з дня ввезення товарів. Звідси не дозволялося відправляти іноземні товари до інших митниць для очистки митом. Стягнення мита не перевищувало один місяць.

До 1856 р. у структурі митних установ Подільської губернії відбулося ряд змін. Так, зокрема, було надано права та обов'язки у здійсненні митної справи Гусятинській як митниці

¹ Митна очистка чи очистка митом – сукупність адміністративних дій, пов'язаних з легалізацією вантажу.

першокласній, але II розряду, Ісаковецькій – як третьокласній.

До митниць 1 класу, II розряду дозволялось провезення іноземних товарів з терміном для очищення мита протягом 6 місяців (для митниць 1 класу I розряду 6 і 8 місяців). Вони не користувалися складовим правом і не могли відправляти товари для платежу мита в інші місця.

Упродовж 1857–1864 рр. кількість митних установ в регіоні залишалась незмінною, тільки відбулась ще вужча спеціалізація – митниці третьокласні поділено на два розряди (Ісаковецька – третьокласна II розряду).

У листопаді 1865 р. до Митного статуту 1857 р. були внесені зміни щодо класифікації митних установ і штатів, які набрали чинності з 1 березня 1866 р.

Ділянку кордону Подільської та Волинської губернії з Австро-Угорщиною продовжував контролювати Радзивилівський митний округ. Відповідно до рішення Державної Ради (1865 р.) до нього увійшли митниці першокласні – Радзивилівська, Гусятинська, третьокласні – Ісаковецька, Волочиська, Дружкопольська (розміщувалась у м. Дружкополь Володимир-волинського повіту Волинської губернії).

У наступні роки склад митних округів неодноразово змінювався, що фіксувалося у Митних статутах, особливих розпорядженнях Сенату, Державної Ради, Міністерства фінансів.

На території Подільської губернії у 1884 р. працювали дві митниці – Гусятинська, Ісаковецька та Гуківська митна застава (знаходилась поблизу поштової станції Лянцкорунь у с. Гуків Кам'янецького повіту), які теж входили до складу зазначеного вже округу.

У 1885 р. структура митних установ на території Поділля мала такий вигляд: до Радзивилівського митного округу увійшли митниці: першокласні – Гусятинська, Ісаковецька; застава – Гуківська; перехідний пункт: Сатанівський.

Відповідно до Митного статуту 1892 р. право найменування митних округів надавалось міністру фінансів за умови, що про порядок розподілу митних округів він доповідатиме Сенатові.

1897 року в Російській імперії (європейській та азійській частинах) міністром фінансів

було визначено дев'ять митних округів, у тому числі незмінний Радзивилівський. На території губернії продовжували функціонувати Ісаковецька, Гусятинська митниці, Гуківська митна застава та Сатанівський перехідний пункт.

Новий статут 1904 р. зафіксував зміни, які відбулися в системі. Тепер до неї належали департамент митних зборів, окружні і регіональні митні управління, митниці, застави, пости і пункти. Кількість митних установ регіону залишилася незмінною, що було зумовлене стабільністю інтенсивності товаро- та пасажиропотоків. До прикладу, що стосується переміщення громадян, то за 1909 р. вибуло за кордон через Ісаковецьку митницю: за паспортами – 541 особа, за легітимаційними білетами² – 19264 осіб (разом 19805); 1910 р. – відповідно – 1967 і 17021 (разом 18988 осіб); 1911 р. – відповідно 3367 і 12731 (разом 16098 осіб); прибуло впродовж 1909 р. за паспортами 630 осіб, за легітимаційними білетами – 19264 осіб (разом 19894); 1910 р. – відповідно 2819 і 17021 (разом 19840 осіб); 1911 р. – відповідно 3379 і 12731 (разом 16110 осіб) [1, арк.45].

Зменшення пасажиропотоку у 1914 р. слід пояснити вступом Росії у Першу світову війну. За півроку 1914 р. через Ісаковецьку митницю вибуло за кордон за паспортами 678 осіб, за легітимаційними білетами – 3741 осіб (разом 4419), прибуло відповідно 667 і 3435 осіб (разом 4102) [2]. За період з 1900 по 1911 рр. Ісаковецька, Гусятинська митниці, Гуківська митна застава та Сатанівський перехідний пункт функціонували не змінюючи ані статусу, ані місця розташування.

Щодо структури митної установи, то типовий штатний розпис митниці Російської імперії у досліджуваній період передбачав посади: управляючого, ревізора, контролерів 1–5 розрядів, експерта-техніка, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного наглядача та його помічника, канцелярських чиновників. Для прикладу, штат Волочиської митни-

2 Легітимаційний білет – документ (строком дії 3 і 8 місяців), який видавався особам, що проживали у прикордонних населених пунктах або мали у власності землю у межуючій з Російською імперією країні. У пропусковому легітимаційному білеті зазначався перехідний пункт у якому митники засвідчували перетин кордону.

ці нараховував 19 штатних одиниць: управляючого, ревізора 3 розряду, трьох контролерів, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного наглядача і його помічника.

Працівники митних установ поділялись на дві категорії: одна забезпечувала виконання внутрішніх функцій, інша була пов'язана із зовнішньою службою. Відповідно до регламентованих документів секретар займався діловодством з питань по роботі з особовим складом (листування про призначення, службові переміщення, відрадження, звільнення; підготовка подань про нагородження, стягнення, надання грошової допомоги, оформлення відпусток), узагальненням матеріалів та підготовкою доповідей для загальних зборів митниці з спірних питань по застосуванню митної ставки до товару, реєстрацією та зберіганням зразків товарів, діловодством з повернення надмірно стягненого мита і інших зборів та з накладення стягнень за невірні об'яви товарів, конфіскаційним провадженням за порушення Митного статуту, архівним діловодством, діловодством із стягнення зборів за митний нагляд в приватних складах відповідно до ст. 525 Митного статуту, а також діловодством по руху пасажирів. У підпорядкуванні секретаря були перекладачі, які розглядали та перевіряли вантажні документи, перекладали скарги, які надходили до митної установи на іноземній мові.

Бухгалтерія відповідно до функціональних обов'язків поділялась на товарну та касову. В товарній кожного дня готувалися огляди об'яв товарів і виписки з вантажних документів, велися справи по зберіганню оглядових документів, по прийому об'яв і виписок, повернених на митницю після огляду товарів, оглядових документів, спостереженню за строком зберігання на складі, прийому контрольних шнурових книг, перевірки об'яв, виписок з книг для огляду товарів, заявлених в усній формі для пересилання в контрольну палату, прийому наказів, повернених з пакгаузної контори, перевірки інформації про кількість вивезених вантажів за наданими коносаментами³, маніфестами, звітними реєстрами, нарахуванню та стягненню поподного збору за цими документами.

3 Коносамент – розписка перевізника про отримання вантажу для перевезення з описом стану вантажу, товаросупровідний документ.

Касова бухгалтерія займалася оприбуткуванням сум, котрі надходили до каси митниці по касових книгах, платежів за квитанціями казначейства і Державного банку, веденням відомості для порівняння надходжень митних зборів, фіксуванням сум, які надходили за прострочення закордонних паспортів. На бухгалтерію також було покладено складання статистичних відомостей про вартість всіх проведених митницею операцій.

Казначейська частина приймала грошові знаки, вела журнали надходжень переданих на зберігання вантажів, прийому відповідних квитанцій, видачі митним чиновникам та іншим особам, які служили на митниці, грошового забезпечення, нагородних грошей, допомоги, штрафних.

На пакгаузних чиновників покладалися обов'язки проводити огляд товарів, завідувати приміщеннями складів і товарами, які зберігалися на складах, приймати і випускати товарні місця з відповідним обліком, складати акти про пошкодження товарів, наглядати за прийманням, відпуском залізничних потягів і за перевантаженням товарів, вести контрольні пакгаузні книги, складати графіки чергування чиновників і оглядачів, наглядати за клеймуванням товарів та щоденним обліком клеймувальних матеріалів.

Корабельна частина реєструвала прихід та відхід суден закордонного плавання чи каботажних, а також наглядала за вантажними операціями (вивантаження, навантаження, тощо), приймала від шкіперів вантажні документи, облікувала матеріали для опломбування люків суден і товарних місць, робила нагляд за опломбуванням, вела статистику судноплавства.

Оглядова служба проводила огляд товарів з метою застосування до них відповідної ставки Митного тарифу. Проте не завжди оглядачі проводили тільки огляд товарів. Так, у Волочиській митниці один оглядач постійно працював на копіювальному пресі, інший розносив об'яви з бухгалтерії до пакгаузу; два (черговий і його помічник) – виконували обов'язки швейцара, а також постійні доручення щодо передачі документів і паперів з однієї частини митниці в іншу, вони також доставляли на пошту і отримували службову кореспонденцію.

Розпорядженням міністра фінансів від 29 червня 1910 р. Радзивилівський митний округ перейменували на Південно–Західний з 1 липня того ж року. Міністр фінансів, користуючись наданими йому повноваженнями, прийняв рішення, за яким всі митні установи колишнього Радзивилівського митного округу увійшли до складу новоствореного Південно–Західного (з центром у тому ж таки м. Радзивилові), а саме по досліджувальному регіоні: митниці друго-класні – Гусятинська, Ісаковецька; застави – Гуківська та Сатанівська.

До митниць другого класу дозволялося привозити наступні іноземні товари: по-перше, всі товари, неоподатковані митом за тарифом; по-друге, з товарів, обкладених за тарифом митом, ті, котрі не підлягають накладенню митних клейм, за винятком лиш: чаю, вин, міцних напоїв, цукру (сирцю і товченого всякого), фарб і аптекарських матеріалів, золотих і срібних речей, які підлягають накладенню клейм в пробірній палаті; по-третє, з товарів, обкладених митом, які підлягають накладенню бандеролей: цукор рафінований, в головах і шматках, і тютюн курильний і нюхальний, та сигари.

Термін для очищення товарів мита в митницях другого класу встановлювався двоми-сячний, з дня привозу товарів. З цих митниць не дозволяється відправляти ніяких іноземних товарів в інші митниці для очищення митом.

З цих митниць не дозволялося відправляти іноземні товари в інші митниці для очистки митом.

Що стосується регіональної адміністрації, то кожним митним округом керував начальник округу, при якому були: окружний митний ревізор, чиновники для особливих доручень, техніки-експерти, секретар, помічник секретаря та переписувачі. Начальник митного округу управляв усіма розташованими у підпорядкованому йому окрузі митними установами, постійно спостерігав за здійсненням митної справи в окрузі. У межах наданих йому відомством повноважень він діяв самостійно, підкоряючись безпосередньо департаменту митних зборів, видавав підвідомчим йому установам та особам накази й розпорядження, дотримуючись порядку підлеглості (в екстрених випадках здійснював це безпосередньо, повідомляючи одночасно про

зроблені розпорядження начальника відповідної митної установи), контролював дотримання митними установами митного законодавства, надавав до департаменту пропозиції про необхідні доповнення, зміни або відміну діючих у митному відомстві законів, інструкцій, розпоряджень, відповідав за роботу з особовим складом (робив подання департаменту: про звільнення зі служби штатних чиновників митних установ (за поданням їх керівників); підвищення у посаді штатних чинів окружного управління, управляючих митниць; присвоєння чинів, нагородження орденами, медалями та грошовими винагородами; надавав управляючим митними установами дозвіл на шлюб, а у випадку їх звільнення зі служби видавав їм атестати та укази про відставку), завідував вирішенням господарських питань [3, 4, 5, 6].

Наступним кроком на шляху оптимізації структури та управління митного відомства стало затвердження 28 травня 1912 р. “Встановлення місцевого митного управління”. Згідно з ним з 1 січня 1913 р. митні установи, як прикордонні, так і внутрішні, увійшли до складу митних дільниць. Найменування останніх, їх кордони, а також місця розташування управлінь визначалися міністром фінансів, з подальшим опублікуванням через правлячий Сенат. Міністрові фінансів надавалося право (у тих випадках, коли не потрібне було додаткове фінансування з державної скарбниці) відкривати та ліквідовувати митні установи, а також змінювати місця їх розташування; переводити установи з одного класу або розряду до іншого. Про свої розпорядження він інформував урядовий Сенат для опублікування. Ці заходи міністр фінансів здійснював, попередньо узгодивши з іншими міністрами – закордонних справ, а також з торгівлі й промисловості [7].

Після проведення реформи у 1913 р. управління митною дільницею складали: дільничний митний інспектор; помічник дільничного митного інспектора, секретар, помічник секретаря, канцелярські чиновники та вільнонаймані службовці. При управліннях митними дільницями перебували експерти-техніки й архітектори, яких призначав директор департаменту митних зборів у ті місця, де їх присутність була необхідна. Права і обов’язки інспекторів мит-

них установ були визначені у законі “Про установавання місцевого митного управління” та в “Інструкції для інспекторів митних дільниць і чинів, котрі перебували при них”, затвердженої міністром фінансів у грудні 1912 року.

Було визначено чотири види митних установ. Відповідно до обсягу прав у провозі товарів і сплати мита, вони поділялись на митниці першого і другого класів, митні застави і пости. До митниць першого класу можна було привозити всі дозволені до ввезення товари. Щодо управління, то вони були підпорядковані безпосередньо департаменту митних зборів. Митницям другого класу також дозволялося приймати всі дозволені до ввезення товари, але крім тих, застосування яких до тарифу вимагало технічної експертизи або виявлялося особливо складним. Списки товарів, не дозволених до привозу у митниці другого класу, затверджувалися міністром фінансів з подальшим опублікуванням через Сенат.

Названі митниці підпорядковувалися безпосередньо інспекторові митної дільниці.

До митних застав можна було вільно ввозити усі дозволені до пропуску через митниці другого класу товари, за умови що вони, по-перше, призначалися для місцевого споживання, по-друге, сума мита з них не перевищувала 15 руб. у кожному окремому випадку привозу.

Через митні пости ввезення іноземних товарів не дозволялося. На ці установи покладался виключно пропуск прикордонних жителів.

На українських землях були створені III (Південно-Західна) і IV (Одеська) інспекторські дільниці. Митні установи Поділля входили до III дільниці.

Митному інспектору, окрім митниці II класу, підпорядковувалися всі митні застави і митні пости, які знаходилися на ввіреній йому ділянці кордону. Митниці ж I класу підпорядковувалися інспектору лише під час проведення ревізій [7, арк.19].

Що стосується кадрової політики, яку проводив департамент митних зборів. Складовими її були:

- 1) вироблення вимог до кандидатів на посаду у митній установі;
- 2) підготовка кандидатів на посади митарів;

- 3) встановлення порядку призначення та звільнення службовців;

- 4) забезпечення умов для роботи працівникам митних установ;

- 5) заохочення і накладання стягнення на службовців.

Щодо першої складової, то вироблення низки вимог до кандидатів у митарі є свідченням того, що представникам зазначеної професійної групи приділялась особлива увага у суспільстві як до захисників економічних інтересів Російської держави. По-перше, це повинні були бути люди освічені. У “Положенні про митних оглядачів”, затвердженому 16 березня 1896 р., зазначалось: “Оглядачами приймаються особи будь-якого соціального стану, не молодше 21 та не старше 40 років, гарної поведінки і грамотні...” [8, с.380].

Станом на 1 січня 1897 р. серед осіб, котрі займали по митному відомству посади V – VII класів, з восьми прийнятих на службу середню освіту мали три працівники (двоє з них були дворянами, один – представником іншого стану), нижчу – п’ятеро (дворян – троє, інших – двоє). Із чотирнадцяти осіб прийнятих на посади IX – XIV класів, вищу освіту мали двоє (один з них був дворянином), середню – троє (дворяни) та нижчу – дев’ятеро осіб (шестеро – дворяни, троє – представники інших станів) [8, с.145]. Тобто, з двадцяти чотирьох прийнятих на митну службу лише вісім (33%) мали середню і вищу освіту.

Траплялись випадки, коли керівники митниць не мали вищої освіти. Наприклад, Сердинський, управляючий Ісаковецькою митницею з 1885 р., навчався в Смоленській духовній семінарії, але навчання не завершив і вибув з нижчого відділення; Годлевський, членказначей тієї ж митниці, на посаді з 1896 р., навчався в Кишинівській губернській гімназії, проте вибув з шостого класу [9, арк. 18].

Ще складнішою була ситуація з оглядачами, адже їх набирали переважно з селян або відставних солдатів [10, с.427]. Відомо, що рівень грамотності населення України наприкінці XIX ст. становив всього 15–20%. Наявні навчальні заклади не задовольняли потреби народу навіть у початковій освіті. І це при тому, що кількість початкових шкіл у підросійській

Україні порівняно з серединою століття зросла у 12 разів.

На початку ХХ ст. Міністерство фінансів в обґрунтуванні для запровадження нових штатів митних установ пропонувало допускати кандидатами на посади оглядачів осіб, які мали вищу освіту. Перевага надавалася випускникам спеціальних технічних навчальних закладів. Крім того, претенденти на звання кандидата на посаду оглядача повинні були до встановленого часу набути відповідного службового стажу, тобто вивчити справу оглядача, а також отримати, по можливості, й інші навички, які стосувалися митної справи.

Коли керівництво митної установи переконалися, що претендент достатньо підготовлений і здатен виконувати обов'язки оглядача, то його допускали до іспиту, який приймала особлива комісія (вона працювала за межами митної установи, у якій проходив підготовку претендент). Склад її та програму іспиту затверджував міністр фінансів. Успішно складений іспит відкривав шлях до звання кандидата на посаду оглядача і надавав першочергове право зайняти вакантне місце. Зробити це було вкрай не просто, адже при департаменті митних зборів функціонував інститут кандидатів на посади по митному відомству, тобто своєрідний кадровий резерв, який, наприклад, на початку ХХ ст. нараховував 30 осіб. Прерогативою резервістів було те, що їм попередньо призначалось грошове утримання, яке обов'язково виплачували при працевлаштуванні.

Запровадження освітнього цензу при прийомі на роботу до митних установ дало свої результати. Так, із 18 чиновників, прийнятих до Волочиської митниці у 1910 р., 12 (67%) мали середню спеціальну освіту.

У 1911 р. міністр фінансів вніс на розгляд Державної Думи і Державної Ради Росії проект щодо удосконалення митного правління та роботи з особовим складом. Окрім реформування самої системи митного управління, передбачалось запровадити систему підготовки до служби у митних установах. Зрештою, 7 грудня 1912 р. були затверджені правила і програма для проведення іспиту кандидатів на посаду контролера. З 1 січня 1913 р. у штатному розписі митної установи з'явилася зазначена

посада, яка за обсягом обов'язків і рівнем відповідальності прирівнювалася до посад члена митниці та пакгаузного чиновника. Вказану зміну зафіксувала "Інструкція для дії чинів митних установ по одноосібному огляді товарів" прийнята 7 грудня 1912 р. [7, арк.7].

Обов'язки контролера були пов'язані із оглядом товарів і особистою відповідальністю за об'єктивність процедури.

Метою іспиту було з'ясування рівня практичних навичок і теоретичних знань митної справи.

При комплектуванні штату митниці зверталась увага також на національність. У циркулярі ж від 25 липня 1887 р. начальник Бессарабського митного округу повідомляв, що на виконання припису директора департаменту митних зборів, забороняється приймати на службу у митні установи іноземців та євреїв, навіть по вільному найму [11, арк.26].

Якщо претендент відповідав всім вище перерахованим вимогам, то він міг бути прийнятий до митної установи.

Порядок призначення повідомлявся у листі департаменту митних зборів від 28 січня 1895 р.: "Після затвердження при канцелярії Імператорської Величності Особливого інспекторського відділу, обов'язками якого є розгляд справ про службу чинів цивільного відомства, остаточне затвердження кадрових перестановок відбувається відповідно до наказу Його Величності по кожному конкретному випадку. На підставі цього всі пропозиції департаменту, які стосуються змін особового складу митного відомства, вносяться до вище зазначеного відділу у вигляді проектів до затвердження. Особи, яких стосуються ці зміни, допускаються до виконання обов'язків на посади, на які вони будуть призначені окремим розпорядженням. З метою зменшення обсягу канцелярського листування департамент митних зборів визнав найбільш доцільним групувати всі подібні розпорядження в один загальний наказ по департаменту і його відомству.

Зазначені накази видаватимуться проміжками від 7 до 15 днів, по мірі накопичення матеріалів, і в них буде міститись така інформація: 1) про всі переміщення по службі чинів департаменту і митного відомства, про які оголошу-

ється у наказах Його Величності по цивільному відомству, як то: про призначення на службу та звільнення, про затвердження в чині, про отримання чину за вислугу років, про нагороду; 2) про допущення до виконання обов'язків на вакантній посаді і про звільнення від виконання обов'язків; 3) про такі ж розпорядження департаменту митних зборів; 4) про тимчасові відрядження чинів з одних митних установ до інших для підсилення особового складу; 5) про відпустки чиновників, які надавались з дозволу Його Величності, міністра фінансів, департаменту митних зборів" [12, арк.4].

На початку ХХ ст. питаннями кадрового добору займалися загальні збори митниці. Члени загальних зборів розглядали прохання кандидата на посаду митника і приймали рішення, відповідно до припису начальника митного округу. Останнє відіграло вирішальну роль. Так, наказом від 20 листопада 1904 р. за №6 по Ісаковецькій митниці "внаслідок припису начальника Радзивилівського митного округу від 17 листопада 1904 р. за №6023, на вакансію звільненого від служби оглядача Нагурського, допускався з 23 листопада до виконання обов'язків оглядача, з випробувальним терміном один місяць, для виявлення здатності до митної служби селянин с. Опа, Радзивилівської волості Ігнат Іванюк, про що оголошено по митниці" [13, арк.25].

Керівний склад митної установи призначала вища влада з урахуванням пропозицій начальника митного округу або генерал-губернатора. Кандидатури чиновників визначав начальник митного округу, про що йшлося, зокрема у наказі управляючого Ісаковецької митниці від 1900 р. за №1: "Син колезького асесора А.В. Кошицький, який працював в канцелярії Ісаковецької митниці вільнонайманим писарем, з дозволу Його Превосходительства начальника Радзивилівського митного округу від 11 січня 1900 р. за №152, призначений з 14 січня на дійсну службу в штат канцелярії службовцем цієї митниці на наявну вакансію з окладом 360 руб. у рік. Оголосити про це по митниці пропонує виконуючому обов'язки Члена Казначея Цинкевичу. Якому ж привести у приміщенні церкви Кошицького до присяги на вірність службі і присяжний лист надати митниці" [13, арк.5].

Всіх працівників митних установ, відповідно до правового статусу, умовно можна поділити на штатних і вільнонайманих. До штатних відносилися керівники митної установи і канцелярські чиновники. Одночасно з просуванням по кар'єрній драбині та відповідно до вислуги років вони отримували звання губерньського секретаря, колезького секретаря, титулярного радника, колезького асесора, чини надвірного радника, колезького радника, статського радника, дійсного статського радника. Штатні митні оглядачі складали окрему категорію працівників, яка різнилася за своїми правами та обов'язками від попередніх. По вільному найму приймалися писарі, оглядачі, сторожі і веслувальники.

Визначальним для досліджуваного періоду було те, що чітко було виписано порядок звільнення митників. Найбільш поширеними причинами звільнення працівників митних установ були:

- 1) за станом здоров'я (на підставі довідки від лікаря);
- 2) за власним бажанням (наприклад, для пошуку нової роботи);
- 3) за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків;
- 4) у зв'язку з відсутністю на службі без поважних причин [13, арк.25].

Відповідно до "Положення про оглядачів", з 60-річного віку припинялася служба у митній установі. Усім звільненим видавали атестат про службу, який пред'являвся на новому місці. У документі містилися дані про час вступу і звільнення службовця, подавалась характеристика, де йшлося про попередню службу. Старий атестат, у разі звільнення з роботи, не видавали, він залишався в архіві митниці. Після цього службовець отримував усю суму свого жалування до останнього робочого дня. Загальні збори митниці видавали наказ про звільнення і просили начальника митного округу затвердити його [14].

Митним працівникам надавались відпустки. Їх дозволяв начальник митного округу, а з 1913 р. – інспектор митної дільниці.

Дозвіл оформлявся відповідним білетом, із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові, посади, митної установи відпускника, особи, яка

надавала відпустку, термін і межі (наприклад, Подільська губернія або всі міста імперії) та наказом по митниці (значився термін відпустки та порядок заміщення відсутнього працівника). Термін перебування у відпустці становив один місяць. Відпустку можна було брати частинами по 2–3 дні [14, арк.19]. Відпустки оглядачам надавались за окремими правилами (з кожних 30 оглядачів по всьому митному округу відпусткався лише один; відпустку надавали в такий період, коли оглядачі були найменше потрібні і їм не планували тимчасове відрядження для посилення складу інших митниць).

Після виходу з відпустки працівник письмово просив управляючого митницею допустити його до виконання службових обов'язків. У разі, якщо керівництво митної установи перебувало у відпустці, то про вихід на роботу видавали наказ по митниці, а відповідний лист направляли до митних установ [13, арк.24]. Після реформи місцевого митного управління 1913 р. митні інспектори та управляючі митницями першого класу про надані ними відпустки підвідомчим чиновникам негайно інформували департамент (термін відпустки, повернення з відпустки).

Порядок перебування на лікарняному теж був визначений: грошове утримання виплачувалося оглядачам протягом двох місяців хвороби, якщо обсяг роботи не вимагав призначення іншого оглядача на місце хворого [15, арк.45].

Більшість працівників митних установ Правобережної України були одружені. Зміни у сімейному становищі працівника відстежувались з боку керівництва митниці. Так, про одруження, розлучення, смерть дружини, народження чи смерть дитини в обов'язковому порядку працівник повинен був повідомити своє начальство [16].

Широко використовувалася практика прикомандирування чиновників та оглядачів однієї митної установи до іншої у зв'язку з виробничою необхідністю. Наприклад, на період навігації на Дністрі [17, 18]. Про це, зокрема, йшлося у листі начальника Радзивилівського митного округу управляючому Ісаковецької митниці від 20 квітня 1909 р.: “Мною зроблено розпорядження про відрядження з Унгенської митниці для підсилення штату, на час навігації

на Дністрі, пакгаузного наглядача губернського секретаря Властарі і одного з канцелярських чиновників тієї ж митниці” [19, арк.11]. Управляючий же просив збільшити кількість штатних посад через нестачу працівників. Проте його намір залишився безрезультатним. Начальник Радзивилівського митного округу у листі від 24 квітня 1909 р. писав: “На моє прохання про збільшення штату Ісаковецької митниці на одну одиницю корабельного “смотрителя”, департамент митних зборів приписом від 20 квітня цього року повідомив, що відсутні вільні кредити на даний час, тому збільшення штату неможливе” [13, арк.21].

З 1911 р. запровадили практику проведення щорічної атестації канцелярських чиновників. Порядок її проведення був таким: кожного року, не пізніше 10 лютого керівник митної установи надавав інформацію про кожного канцелярського чиновника (прізвище, ім'я, по-батькові, вік, віросповідання, стаж роботи, оклад, сімейний стан) та давав йому характеристику (вказував як він виконує службові обов'язки, чи підготовлений до переведення на іншу посаду і яку саме), після чого дані матеріали надсилалися до начальника митного округу, який робив загальний висновок і узагальнену інформацію надсилав до департаменту митних зборів.

Таким чином, архівний фонд 309 «Ісаковецька митниця, с. Ісаківці Кам'янецького повіту Подільської губернії» є важливим джерелом для вивчення структури та кадрового забезпечення митних установ Російської імперії, що функціонували на території Подільської губернії у період 60–ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.

Проаналізовані архівні матеріали дозволяють зробити наступні висновки. Управління та структура митних установ Подільської губернії мали особливості, які полягали в тому, що:

по-перше, реформування митного управління Російської імперії забезпечило функціонування системи митних установ під керівництвом спочатку Радзивилівського, потім Південно-Західного митних округів та Південно-Західної митної дільниці, збалансована структура яких сприяла більш ефективному здійсненню митної справи у прикордонному регіоні країни;

по–друге, започатковані у досліджувальний період вимоги до працівників митних установ, такі як освітній ценз, вікові обмеження, аполітичність, заборона родичам працювати в одній

митній установі, і порядок проходження служби (порядок прийому на роботу, проведення атестації, формування кадрового резерву) свідчать про підвищення вимог до якості митних кадрів.

Список використаних джерел та літератури

1. Личный состав и деятельность Исаковецкой таможи // ДАХМО, ф.309, оп. 1, спр. 987, 51 арк.
2. Со статистической отчетностью о деятельности таможи в 1914 г. // ДАХМО, ф.309, оп. 1, спр. 1224, 6 арк.
3. Циркуляры по таможенному ведомству // ДАХМО, ф. 309, оп. 2, спр. 2, 130 арк.
4. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа // ДАХМО, ф. 309, оп. 2, спр. 10, 129 арк.
5. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа за 1891 г. // ДАХМО, ф.309, оп. 2, спр. 12, 202 арк.
6. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа // ДАХМО, ф. 309, оп.2, спр. 13, арк. 10.
7. О переименовании Исаковецкой таможи из III классной во II классную и введение единоличного досмотра // ДАХМО, ф. 309, оп. 1, спр.1104, 36 арк.
8. Митниці Слобожанщини: 1660 – 1870 – 1992 – 2000. // ред. рада: П. Пашко, В. Резнікова, Л. Поліщук та ін. – Х.: Каравела, 2000. – 496 с.
9. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа за 1901 г. // ДАХМО, ф.309, оп. 2, спр.20, 29 арк.
10. Історія митної справи в Україні / [К.М. Колесников, О.М. Морозов, Г.М. Виноградов та ін.]; за ред. П. В. Пашка. – К.: Знання, 2006. – 606 с.
11. О секретных бумагах, поступивших на имя управляющего таможеню // ДАХМО, ф. 309, оп. 1, спр. 4, 93 арк.
12. Циркуляры, распоряжения, инструкции Министерства финансов, Департамента таможенных сборов, начальника таможенного округа за 1895 г. // ДАХМО, ф.309, оп. 2, спр.16, 134 арк.
13. Книга приказов управляющего Исаковецкой таможи // ДАХМО, ф.309, оп. 1, спр. 88, 32 арк.
14. Книга приказов управляющего Исаковецкой таможи // ДАХМО, ф.309, оп. 1, спр. 933. 15. Циркуляры к руководству и исполнению // ДАХМО, ф. 309, оп. 1, спр.565, 141 арк.
16. Сведения о семейном положении чиновников и формулярный список о службе Павла Кройтера // ДАХМО, ф. 309, оп. 2, спр. 30, 33 арк.
17. О деньгах, взыскаемых за командировки досмотрщиков по делам службы вне таможенной черты и о расходовании этих денег // ДАХМО, ф.309, оп. 2, спр. 64, 172 арк. 18. Об открытии и закрытии навигации и каботажном сплаве на р. Днестр // ДАХМО, ф. 309, оп. 1, спр. 1038, 183 арк.
19. Об увеличении штата чиновников Исаковецкой таможи // ДАХМО, ф.309, оп. 1, спр. 662, 22 арк.

Рибак І.В., Матвєєв А.Ю.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ, РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (1927-1934 РР.) У МАТЕРІАЛАХ АРХІВІВ

В статті перераховано архівні матеріали по дослідженню колективізації, розкуркулення та голодомору на Поділлі та Південно-Східній Волині.

Ключові слова: архів, голодомор, куркуль, колективізація, неопубліковані документи, розкуркулення, Поділля, Південно-Східна Волинь, фонди.

Неопубліковані матеріали фондів українських архівів є особливо важливим джерелом для вивчення колективізації, розкуркулення та голодомору на Поділлі та Південно-Східній Волині. Ще й досі значна частина архівних матеріалів з вищеназваних питань уводиться дослідниками до наукового обігу вперше.

Багато документів періоду колективізації, розкуркулення та голодомору, з якими можна ознайомитись, знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України): Ф. 1 – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК) м. Харків, Київ (20.05.1920 р. – 03.03.1935 р.); Ф. 27 – Народний комісаріат земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР) м. Харків (20.02.1920 р. – 1930 р.); Ф. 166 – Народний комісаріат освіти (НКО УРСР, 1920–1941 рр.).

Частина документів знаходиться у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України): Ф. 1 – Центральний Комітет Компартії України (1917–1991 рр.); Ф. 22 – Центральна контрольно-комісія ЦК КП(б)У.

Значну цінність представляють документи обласних архівів. Це перш за все матеріали Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО): Ф. П-3 – Кам'янець-Подільський округовий комітет КП(б)У; Ф. П-32 – Антонінський районний комітет КП(б)У; Ф. П-34 – Березівський райком КП(б) України; Ф. П-112 – Деражнянський райком КП(б) України; Ф. П-115 – Дунаєвецький районний комітет КП(б) України Хмельницької області; Ф. П-152 – Красилівський районний комітет КП(б) України; Ф. П-230

– Ново-Ушицький районний комітет КП(б) України; Ф. П-231 – Оринінський районний комітет КП(б)У; Ф. П-301 – Проскурівський окружний комітет КП(б)У; Ф. П-323 – Хмельницький районний комітет КП(б)У України; Ф. П-364 – Славутський районний комітет КП(б)У; Ф. П-402 – Старокостянтинівський районний комітет КП(б)У України; Ф. П-405 – Старосинявський районний комітет КП(б)У України; Ф. П-433 – Чемеровецький районний комітет КП(б)У (РК КП(б)У) (Кам'янець-Подільської області, зараз Хмельницької області); Ф. П-458 – Шепетівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України; Ф. П-459 – Шепетівський районний комітет КП(б)У України; Ф. Р-259 – Виконавчий комітет Чемеровецької районної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-301 – Проскурівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України; Ф. Р-331 – Виконавчий комітет Оринінської районної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-337 – Кам'янецький округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Р-659 – Виконавчий комітет Аннопільського районної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-766 – Шепетівський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-856 – Кам'янецьке округове статистичне бюро; Ф. Р-924 – Плановая комиссия Каменецкого окружного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов; Ф. Р-6193 – Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області. Кримінальні справи про звинувачення громадян

репресованих у 1920–1950-х рр. несудовими органами.

У Державному архіві Вінницької області (ДАВО) можна ознайомитись із такими фондами: Р-29 – Тульчинська окружна прокуратура м. Тульчин; Ф. П-45 – Гайсинський районний комітет КП(б)У Вінницької області; Ф. Р-130 – Вінницька окружна спілка сільськогосподарських колективів (окрколгоспспілка); Ф. Р-417 – Могилів-Подільська округова прокуратура; Ф. Р-489 – Могилів-Подільський округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-848 – Тульчинська округова прокуратура м. Тульчин, Тульчинської округи; Ф. Р-1020 – Вінницька округова прокуратура м. Вінниця, Вінницького округу; Ф. Р-2700 – Вінницький обласний виконавчий комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів.

Основну масу архівних матеріалів по даному питанню можна розділити на декілька видів.

До першого слід віднести постанови та циркуляри ВУЦВКу, РНК УСРР, ЦК КП(б) України про колективізацію сільського господарства і «ліквідацію куркульства як класу», основні засади колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства, а також постанови, циркуляри, обіжники радянських, партійних органів влади Поділля і Південно-Східної Волині щодо виконання і впровадження в життя рішень вищестоящих владних структур. Другим видом є матеріали з'їздів рад, конференцій і пленумів, окружкомів і райкомів КП(б)У, зборів, нарад, мітингів, зльотів комітетів незаможних селян, на яких розглядалися і приймалися рішення щодо форм, методів, темпів проведення колективізації і розкуркулення у краї. Сюди слід віднести різноманітні директиви, телеграми, політлисти. Третім – звіти місцевих партійних, радянських, господарських органів щодо практичного здійснення колективізації і розкуркулення у регіоні. До його складу входить чималий пласт різного роду доповідей, довідок, доповідних записок, політзведень про хід колективізації одноосібних селянських господарств, здійснення розкуркулення і депортації розкуркулених селян. При аналізі цих видів документів можна відстежити та відібрати різноманітну латентну інформацію

про форми тиску на селянство з метою насильницького його залучення до вступу у колгоспи. Четвертим видом є наявність великої кількості документів спецорганів ОДПУ і НКВС. Джерела свідчать про те, що у сталінській політичній системі спецоргани були не лише простими виконавцями. Вони не лише інформували партійні органи про становище у селі, настрої селян, але і виступали ініціаторами прийняття багатьох рішень, які визначали масштаби та характер здійснення політики розселення у її репресивних формах. Оскільки ці документи були суворо утаємничені, то вони найбільш об'єктивно зображали хід, методи та форми колективізації, розкривали факти опору селян тощо. Досить випукло відтворено картину насилля щодо селян під час колективізації і розкуркулення. Всі види документів відображають офіційну і неофіційну точки зору «згори» – владних структур щодо здійснення колективізації і розкуркулення у краї. П'ятим видом документів є судові справи селян, які обвинувачувалися у протидії заходам радянської влади під час здійснення колективізації і розкуркулення. Незважаючи на те, що судові справи ретельно фабрикувалися, фальсифікувалися свідчення очевидців, судові засідання були закритими, все ж деякі матеріали можна, за умови критичного аналізу, використати для вивчення типології антиколгоспних виступів селян Поділля і Південно-Східної Волині. Шостим – є акти про розкуркулення, за якими можна встановити майновий стан селян, які підлягали депортації, а нерідко і мотиви розкуркулення, а саме – небажання вступу до колгоспу, особисті взаємини між сільською номенклатурою і жертвами розкуркулення, опір колективізації тощо. Сьомим – різноманітні скарги, листи селян у всесоюзні, республіканські партійні і радянські органи, редакції газет і журналів з приводу утисків і переслідувань під час проведення колективізації і розкуркулення. Аналіз цього виду документів дозволяє простежити колективізацію і розкуркулення на Поділлі і Південно-Східній Волині «знизу». В цілому, за допомогою перерахованих видів архівних документів, а також за умови їх критичного і всебічного ретельного аналізу можна достатньо глибоко дослідити цю тему у визначених географічних і хронологічних межах.

Чимало архівних документів істориками вже упорядковано і опубліковано. Зокрема, збірник документів і матеріалів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» у трьох томах. Ця публікація документів здійснювалася у відповідності за наперед заданою ідеологічною метою, сформульованою у вступній статті збірника: «Керуючись ленінським кооперативним планом Комуністична партія підготувала і організувала масовий колгоспний рух, який привів до створення колгоспного ладу, до утвердження нового, соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві. Перемога колгоспного ладу в СРСР є подією всесвітньо-історичного значення» [1].

Відповідно здійснювався надзвичайно ретельний відбір документів, які зображали колективізацію сільського господарства саме згідно з такою ідеологічною схемою. Переважну більшість документів склали опубліковані законодавчі акти, розпорядження уряду, матеріали республіканських і місцевих нарад, з'їздів колгоспників, а також центральних та місцевих газет. Архівні документи подано зі значними купюрами для того, щоб у дослідника не було можливості дослідити реальну історію здійснення колективізації, зокрема її насильницького характеру, масштабів, наслідків розкуркулення та депортації тисяч селян у віддалені північні райони СРСР і особливо трагізму українського села у часи голодомору 1932–1933 рр. Попри все у деяких документах є латентна інформація, яку можна за умови критичного аналізу і співставивши із сучасними документальними збірками, використати у процесі дослідження історії колективізації сільського господарства на Поділлі і Південно-Східній Волині.

У 1990–2006 рр. в Україні створено й опубліковано 2 ґрунтовні загальноукраїнські збірники документів і матеріалів, в основному на базі двох центральних архівів: «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» на базі документів ЦДАГО України [2]. Вони складають кілька тематичних напрямів. Перша група документів висвітлила проведення в Україні хлібозаготівельної політики, та показано діяльність репресивної системи

викачування зерна з українського села. Друга група документів – про настання широкомасштабного голоду, труподства, канібалізму, масової смертності. Третю становлять документи про політичні настрої селянства, масовий вихід з колгоспів.

В 1992 р. вийшло у світ документальне видання «Колективізація і голод на Україні 1928–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів», підготовлений на основі фондів ЦДАВО України [3]. Тут вміщено унікальні документи і матеріали, постанови уряду про колективізацію, рішення Верховного суду, акти обстеження селянських господарств, протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УСРР про хлібозаготівлі і «чорні дошки», статистичні звіти про хід колективізації і хлібозаготівель, документи про репресії, труподство, канібалізм.

Науковці Вінницької та Хмельницької областей на базі державних обласних архівів, а також записів очевидців створили ряд збірників і документів, які мають регіональний характер, але це у жодній мірі не применшує їх значення. Серед них: «Голод на Поділлі: Книга свідчень» [4], яка вийшла у 1993 р.

У збірнику – документи облпартархівів і спогади очевидців голоду-геноциду, аналітичні матеріали. У численних свідченнях розкрита трагічна картина голодомору – від насильницької колективізації, розкуркулення, примусової праці в колгоспах, грабіжницьких хлібозаготівель, терору голодом до масової смертності селян-трудівників від дистрофії, труподства, канібалізму.

У 1998 р. побачила світ книга «Голод 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. Вінницька область: документи і матеріали» [5], в якій вміщено 194 документи як союзного і всеукраїнського, так і обласного плану, завдяки чому комплекс складових доведення селянства до голодомору документально висвітлений. Значну частину складають офіційні документи з фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих. Серед них – листи, спецповідомлення, спецзведення Вінницького облвідділу ДПУ та управління внутрішніх справ Вінницької області, доповідні записки райкомів компартії та райвиконкомів, облвідділу охорони здоров'я, акти сільських рад про смертність. Ба-

гато свідчень використано з документальної колекції спогадів очевидців голодомору, зібраних архівістами.

Грунтовним документальним виданням з історії колективізації та голодомору на Поділлі і Волині є «Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали» [6], яке опубліковано у 1999 р. У вступному слові відомий дослідник голодомору в Україні Джон Мейс наголосив: «Коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніше від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність». Працюючи самотужки, П. Ящук записав 341 свідчення українців, поляків, євреїв, німців та людей інших національностей майже з усіх областей України, а також ряду регіонів Росії.

Заслуговують на увагу видані до 60-річчя голодомору в Україні збірки-брошури районного масштабу: В. Тернового «Було це на Славутчині в 30-х» [7], В. Рудого «Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932–1933 років у Тиврівському районі Вінницької області)» [8].

Надзвичайно важливі документи вміщено у документальному збірнику В. Васильєва і Л. Віоли «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» [9], в якій упорядники не лише проаналізували початок суцільної колективізації, але й показали механізми її здійснення і ставлення до неї на різних рівнях партійно-державного апарату. Була зроблена спроба висловити поведінку під час колективізації і розкуркулення різних соціальних груп українського селянства. Динаміка і форми його опору колективізації і є одним із головних сюжетів цієї книги. У збірнику опубліковано документи і матеріали Російського центру зберігання і вивчення документів нової історії (РЦЗВДНІ), ЦДАГО України, ДАВО, зокрема Вінницького, Могилів-Подільського, Тульчинського окружкомів КП(б) У, Вінницького обкому компартії України, партійної колегії комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) у Вінницькій області, Вінницької окружної прокуратури.

У 1992 р. Є.П. Шаталіною опубліковано документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в

яких відтворено процес розкуркулення селян, зокрема привласнення сільськими активістами майна, численні факти свавілля, що межувало з мародерством. Вони свідчать про відчайдушний опір селян колективізації. Особливе місце посідають заяви, скарги, листи селян у вищі владні інстанції, на основі яких можна дослідити настрої, оцінки різноманітних верств українського селянства стосовно колективізації сільського господарства [10].

У процесі роботи над документами Державного архіву Вінницької області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема у фондах Вінницького обкому компартії України, Подільського губернського виконавчого комітету, Центрального Комітету компартії України вчені віднайшли велику кількість різноманітних документів про голодомор 1932–1933 рр., які лягли в основу збірника «Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.» Під час їх концептуального осмислення стала очевидною необхідність висвітлення більш масштабного історичного контексту трагедії, розширення хронологічних меж, глибшого з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між подіями та процесами [11].

В 2011 р. побачила світ монографія «Здійснення насильницької політики розселяння на Поділлі і Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х рр. ХХ ст.)». В праці, на основі значної кількості джерел, комплексно розглянуто колективізація і розкуркулення в краї. Зроблено аналіз наукової літератури по згадуваній проблематиці. Подано характеристику архівних першоджерел, періодики, спогадів очевидців тих подій [12].

Важливе значення у джерельній базі означеної проблеми мають сучасні російські документальні видання, зокрема документальна серія «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы в 5-ти томах» [13], присвячена розгортанню суцільної колективізації і проведенню т. зв. «ліквідації куркульства як класу». В них висвітлюються основні проблеми історії села в розглядуваний період – колективізація сільського господарства, та опір їй селянства, хлібозаготівля, податкові кампанії. В інформаційних довідках ОДПУ, доповідних записках і

телеграмах партійних і радянських органів на місцях, рапортах і донесеннях військових підрозділів Червоної армії і ОДПУ повідомлялося про фактичну селянську війну, у якій брала участь не лише заможно-куркульська частина, як це стверджувалося в офіційних документах і радянській історіографії, а величезна кількість сільського населення. Важливе значення мають інформаційні зведення, довідки і огляди органів ОДПУ про становище у селі. Оскільки вони були таємними і не призначалися для друку і розголошення, то містили більш об'єктивну інформацію про факти і події, які відбувалися у селі в зв'язку з колективізацією і розкуркуленням. Переважна більшість документів виявлено в Російському державному архіві соціально-політичної історії, Центральному архіві федеральної служби безпеки Російської Федерації, Російському державному архіві економіки, Російському державному військовому архіві, Державному архіві Російської Федерації, Державному архіві Новосибірської області.

Список використаних джерел та літератури

1. Історія колективізації сільського господарства Української РСР / 1917–1937 рр. / Збірник документів і матеріалів : У 3 т. – Т.7. – 1927–1932. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 894 с.
2. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів / Упорядник Р. Я. Пиріг та ін. / Руслан Якович Пиріг. – К. : Політ. видав. України, 1990. – 607 с.
3. Колективізація і голод на Україні : 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П. / Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна. – К. : Наукова думка, 1992. – 731 с.
4. Голод на Поділлі : Книга свідчень / Редактор-упорядник В. Мацько / Віталій Мацько. Вступна стаття Л. Коваленко-Маняк / Лідія Коваленко-Маняк. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 104 с.
5. Винокурова Фаїна, Подкур Роман. Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область : Документи і матеріали / Фаїна Винокурова, Роман Подкур. – Вінниця, 1998. – 224 с.
6. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. 1–2. / Автор-упорядник Ящук Петро / Петро Ящук. – К. : 1999. Кн. 1 – 707 с. ; Кн. 2. – 612 с.
7. Терновий В. Було це на Славутчині в 30-х ... / В'ячеслав Терновий. – Славута, 1993. – 48 с.
8. Рудий В. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932–1933 років у Тиврівському районі Вінницької області) / В. Рудий. – Тиврів, 1993. – 62 с.
9. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.
10. Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929–1932 рр. / Євгенія Платонівна Шаталіна – Укр. істор. журн. – 1992. – № 3. – С. 109–124.
11. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : Збірник документів та матеріалів // Ред. І. С. Гамрецький та ін. / І.С. Гамрецький. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 704 с.
12. Матвеев А.Ю., Рибак І.В. Здійснення насильницької політики розселення на Поділлі і Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х рр. ХХ ст.) / Монографія / Андрій Юрійович Матвеев, Іван Васильович Рибак. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2011. – 196 с.
13. Трагедія советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939 : Документы и материалы : В 5-ти т. / Т. 1 : май 1927 – ноябрь 1929. – М. : Росспэн, 1999. – 985 с.; Т. 2 : ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М. : Росспэн, 2000. – 1050 с.; Т. 3 : 1931–1933. – М. : Росспэн, 2001. – 1051 с.; Т. 4 : 1934–1936. – М. : Росспэн, 2002. – 1095 с.
14. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940. – В 2 книгах. / Отв. ред. Н.Н. Покровский / Николай Николаевич Покровский. – Кн. 1. – М. : Росспэн, 2005. – 912 с.; Кн. 2. – М. : Росспэн, 2006. – 1120 с.
15. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 4. – К. : Політвидав України, 1980. – 558 с.
16. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К. : Політвидав України, 1976. – 1007 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917 – 1921 РР.)

Анотація. В статті охарактеризовано комплекс виявлених і опрацьованих автором джерел, які розкривають участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917 – 1921 рр.). Всього в статті змістовим аналізом охоплено матеріали 11 державних українських архівів, 2 державних архівів Російської Федерації, а також неопубліковані матеріали Народної книгови Слов'янської бібліотеки Чеської Республіки, 3 академічних, 3 музейних установ України та 3 особистих архівів. Зроблено загальний висновок про репрезентативність джерельної бази для проведення наукових досліджень із означеної тематики.

Ключові слова: архів, документ, українська літературно-мистецька інтелігенція, національно-культурне відродження, 1917 – 1921 рр.

Підготовка різнопланових досліджень з історії культуротворчої діяльності української інтелігенції в галузях літератури й образотворчого мистецтва періоду національно-культурного відродження 1917–1921 рр. передбачає адекватне коригування джерельної бази завдяки широкому використанню архівних та інших інформаційних джерел. Пріоритетне місце в джерельній базі займають неопубліковані документи національного архівного фонду України та інших держав.

Зокрема, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (19 фондів: Ф. Р–166 – Народний комісаріат освіти УРСР; Ф. 1063 – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради; Ф. 1064 – Рада Міністрів Української Держави; Ф. 1065 – Рада Народних Міністрів УНР; Ф. 1092 – Міністерство внутрішніх справ УНР; Ф. 1115 – Українська Центральна Рада; Ф. 1429 – Канцелярія Директорії УНР; Ф. 2201 – Міністерство народної освіти Української Держави; Ф. 2208 – Міністерство юстиції Української Народної Республіки; Ф. 2241 – Комісар по справах України при Тимчасовому уряді; Ф. 2457 – Головне Управління мистецтва і національної культури Української Держави; Ф. 2581 – Генеральний Секретаріат освіти Української Центральної Ради. Народне Міністерство освіти УНР; Ф. 2582 – Міністерство народної освіти УНР; Ф. 3689 – Головне Управління мистецтва і на-

ціональної культури УНР; Ф. 3690 – Державний контроль УНР; Ф. 3866 – Український історичний кабінет у м. Празі; а також особові фонди: (Ф. 1868 – П. Холодний; Ф. 3563 – М. Шаповал; Ф. 4465 – Колекція окремих документальних матеріалів українських еміграційних установ, організацій та осіб), – представляють важливу нормативно-правову базу щодо урядової політики, спрямованої на підтримку національно-культурного будівництва та культуротворчої ініціативи української інтелігенції в часи УЦР, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР; визначення ролі творчої інтелігенції в справі заснування УАМ, Української Академії наук, Національної бібліотеки, Національного музею, Національної галереї, мистецьких навчальних закладів України, підтримки творчості українських письменників, художників, проведення з'їздів, організації культуротворчих заходів, діяльності культурних товариств тощо.

Документи фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України – Ф. 1 – Особовий сектор (протокольна частина). Протоколи засідань Політбюро ЦК Компартії України; Ф. 43 – Центральний комітет української партії соціалістів-революціонерів, української комуністичної партії (боротьбистів) та місцеві організації; Ф. 263 – Колекція позасудових справ реабілітованих, – ілюструють політику більшовицької влади щодо української інтелігенції в 1917–1921 рр.

Найбільш репрезентативним за колекцією матеріалів про культуротворчу діяльність літературно-мистецької інтелігенції 1917–1921 рр. є Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (35 особових фондів українських письменників, художників, діячів культури 1917–1921 рр.): Ф. 11. – О. Вербицький; Ф. 18. – А. Головка; Ф. 24. – М. Марфієвич; Ф. 44. – В. Сосюра; Ф. 48. – В. Фельдман; Ф. 49. – М. Глущенко; Ф. 50. – С. Таранушенко; Ф. 53. – М. Даміловський; Ф. 85. – О. Донченко; Ф. 87. – І. Моргілевський; Ф. 90. – П. Руплін; Ф. 96. – Ф. Красицький; Ф. 107. – В. Підмогильний; Ф. 159. – Б. Антоненко-Давидович; Ф. 161. – М. Ушаков; Ф. 170. – І. Севера; Ф. 190. – І. Роговенко; Ф. 191. – С. Тобілевич; Ф. 237. – А. Петрицький; Ф. 243. – В. Петров; Ф. 260. – Г. Коцюба; Ф. 264. – Я. Мамонтов; Ф. 271. – М. Плевако; Ф. 290. – А. Комашка; Ф. 307. – В. Астаф'єва; Ф. 333. – К. Редько; Ф. 335. – К. Піскорський; Ф. 360. – О. Богомазов; Ф. 358. – І. Врона; Ф. 406. – О. Журлива; Ф. 442. – І. Кавалерідзе; Ф. 464. – П. Тичина; Ф. 798. – Г. Косинка; Ф. 1077. – В. Меллер; Ф. 1144. – І. Дряпаченко.

Архівні документи суттєво доповнюють загальну панораму національно-культурного будівництва, а часом і змінюють існуючі стереотипи про українську інтелігенцію революційної доби, її самовіддану творчу діяльність, самопожертву, проливають світло на важливі аспекти досліджуваної теми. Із загального (досить широкого) переліку архівних матеріалів, на нашу думку, неможливо й недоцільно виокремити найбільш вагомі, оскільки раніше вони комплексно не аналізувалися.

У фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) у Ф. 838 – «Колекція листівок» є документи ілюстративного характеру з історії національно-культурного відродження революційних років; в сховищах Державного архіву м. Києва – Ф. 16 – Київський університет св. Володимира; Ф. 93 Київське художнє училище – про участь інтелігенції в реорганізації мистецьких установ; Ф. 304 – Київський художньо-промисловий і науковий музей – про купівлю державою творів мистецтва тощо.

Культуротворча діяльність української інтелігенції (літературно-мистецький аспект)

у регіональному вимірі простежується в неопублікованих документах ряду обласних державних архівів. Так, фонди Державного архіву Київської області – Ф. 4156 – Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва – інформують про збереження пам'ятників культурної спадщини; документи Державного архіву Луганської області (далі – Держархів Луганської області) – Ф. 38 – Луганська приватна гімназія Є. Локтюшової – характеризують окупаційну політику денікінців щодо української культури та освіти.

Матеріали Державного архіву Одеської області подають інформацію про функціонування Одеського художнього училища, Одеського літературно-мистецького товариства, Одеського товариства діячів пластичного мистецтва, діяльності місцевих літераторів, письменників тощо (фонди: 154 – архів Б. Едуардса; 156 – особовий фонд С. Штерна; 367 – Одеське товариство пластичних мистецтв; 368 – Одеське художнє училище). Матеріали Державного архіву Харківської області (далі – Держархів Харківської області) – Ф. 200 – Харківське товариство розповсюдження в народі писемності – ілюструють різнопланову культуротворчу діяльність місцевої інтелігенції. У фондах Державного архіву Хмельницької області в Ф. Р-582 – Кам'янець-Подільський державний український університет – знаходяться справи, що фіксують мистецькі твори українських художників, створені на Поділлі в революційні роки (П. Холодного, Ю. Магалевського та ін.); у Ф. Р-1492 – Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа ім. Г. Сковороди – про функціонування Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України в м. Києві виявлено слідчі справи М. Годованця з матеріалами про його літературну та громадську роботу в 1917–1921 рр. на Поділлі. Важлива інформація про українську літературно-мистецьку інтелігенцію революційної доби (спомини, листи й інші матеріали) містяться в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонди: 1 – комплексний фонд «Літературні матеріали»; 12 – архів В. Модзалевського; 27 – архів М. Плевако; 36 – архів

А. Кримського; 44 – архів Є. Чикаленка; 244 – архів П. Стебницького); у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України; у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, а також у приватних архівах нащадків М. Годованця, П. Холодного.

Поряд із вітчизняними, вагомий масив інформації зберігається і за кордоном. Зокрема, в архівних установах Російської Федерації. Так, в архіві Російської Академії наук (м. Москва) з особового фонду академіка В. Вернадського (Ф. 518) наявні матеріали з історії культуротворчої діяльності вчених УАН, зокрема її президента В. Вернадського як щодо створення та роботи академії в плані організації дослідження історії української культури, так і інших установ, таких, як Національна бібліотека Української держави.

Документи Центрального державного архіву соціально-політичної історії Росії – Ф.71 – Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Його відділ історії КПРС – містить рукописи досліджень учасників революційних подій 1917–1921 рр. як про хід революції (М. Кіллерог), так і про розвиток культури (Т. Грабар), про політику Директорії УНР (невідомого автора), документи щодо тогочасного стану культури, в. т. ч. репресій з боку денікінщини.

Важливими місцями зосередження різноманітної інформації про розвиток українського образотворчого мистецтва, творів художників 1917–1921 рр. є художні музеї. Однією із найбагатших музейних установ України та світу є Національний художній музей України. Незважаючи на активність популяризації історії українського мистецтва на різних етапах минувшини, поза увагою учених-істориків, мистецтвознавців опинилася, як загальна, так і докладна характеристика його фондів, де простежується розвиток національного образотворчого мистецтва в революційні часи. Багатий архів НХМ України містить особові фонди визначних, авторитетних митців, що активно працювали напередодні та в роки революції, таких, як Г. Нарбут, О. Мурашко, М. Бойчук та інших, представлених у монографії. Різнобічні дані щодо ходу мистецьких процесів означеного періоду зберігаються у використаній нами

фотоколекції художнього фонду НХМ України. Разом із тим, в архіві музею немає особових фондів багатьох знаних художників, котрі в 1917–1921 рр. трудилися в складі колективів мистецьких установ, активно працювали над написанням творів живопису, графіки, твори яких виявлені в сховищах.

Аналіз змісту музейних колекцій дає можливість твердити, що безпосередньо в фондах даного музею зберігається 243 твори живопису та графіки, створених безпосередньо в 1917–1920 рр. (відповідно 55/188). Їх авторами є 55 художників. Із них 14 осіб представляють живопис (О. Богомазов, Т. Бойчук, П. Волокидін, А. Іванова, Л. Крамаренко, В. Лебедев, А. Маневич, В. Меллер, В. Пальмов, І.-Б. Рибак, І. Селезньов, К. Трохименко, І. Хворостецький); виключно графіку репрезентують 34 особи (М. Бойчук, М. Бурк, К. Єрмолін, Б. Єфимов, М. Жук, В. Заузе, М. Ільїна, В. Касіян, О. Кокель, С. Колос, Б. Косарев, В. Кравченко, О. Кульчицька, К. Манс, О. Маренков, С. Миронов, Г. Нарбут, А. Нюрнберг, О. Павленко, А. Петрицький, К. Піскорський, В. Пустошкін, Ф. Рожанковський, О. Саєнко, А. Середа, Б. Силкін, Б. Смирнов, О. Судомора, В. Фельдман, О. Хвостенко-Хвостов, Л. Хижинський, В. Риков. За віднайденими музейними творами, в техніці живопису та графіки працювали: М. Бурачек, О. Грищенко, М. Козик, В. Кричевський, Г. Світлицький, К. Трохименко.

Цінною є мистецька колекція творів образотворчого мистецтва революційної доби Вінницького обласного художнього музею. Однією із найбільш чисельних серед музейних фондів є колекція так званих «подільських етюдів» П. Холодного (29 картин), створених під час перебування на Поділлі в 1919–1920 рр. У фондах Хмельницького обласного художнього музею виявлено 22 твори образотворчого мистецтва, датованих 1917–1920 рр. Авторами творів живопису (6 робіт) є С. Васильківський, Г. Верейський, Ф. Коновалюк, І. Лізак, З. Подушко, Г. Світлицький; відповідно – графіки: Г. Верейський (15 робіт), М. Самокиш (1 робота).

На жаль, відомостей про розвиток образотворчого мистецтва в середовищі української діаспори загалом і про мистецьку творчість

окремих художників за кордоном зокрема вкрай мало. Цей аспект культуротворчих процесів революційної доби не знайшов належного відображення в архівних документах, у матеріалах тогочасної періодики. Однак приклади такої діяльності підтверджуються опрацьованими нами матеріалами з фондів Слов'янської бібліотеки – Національної бібліотеки Чеської Республіки. Це – зібрання творів українського мистецтва першої половини ХХ ст. (в т.ч. й 1917–1921 рр.), що знайдене восени 1998 р. працівниками Слов'янської бібліотеки Л. Панковою та І. Вациком. Зокрема в колекції представлені роботи за 1917–1920 рр., авторами котрих були П. Баранецький, М. Битинський, Ю. Вовк, М. Гаврилко, Н. Геркен-Русова, П. Громницький, І. Іванець, В. Кобринський, С. Колядинський, О. Пастернак,

В. Петрук (11 авторів, 24 окремі твори; альбом Н. Геркен-Русової з етюдами за 1920 р.). У колекції в переважній більшості немає дат написання творів, тому їх кількість є неточною.

Таким чином, виявлений корпус архівних документів, музейних експонатів свідчить про актуальність досліджуваного питання та необхідність його наукової характеристики. Тема діяльності української інтелігенції в галузях літератури та образотворчого мистецтва в контексті національно-культурного відродження 1917–1921 рр. знайшла належне відображення в різноманітних за походженням групах джерел, серед котрих пріоритетної уваги заслуговують неопубліковані матеріали з фондів українських і зарубіжних архівів та музеїв. Вони є достатньо репрезентативними для проведення наукових досліджень із означеної тематики.

АРХІВНІ УСТАНОВИ ТА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ З АРХІВОЗНАВСТВА

Байдич В.Г.

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ (1922-2017 рр.)

Розкрито особливості розвитку архівної справи, проблеми які постали перед архівістами в Подільській губернії та трагічні сторінки історії збереженості документів з початком Української революції, Другої світової війни та до нашого часу.

Ключові слова: Архівна справа, Поділля, Українська революція, фонд, архівне управління, друга світова війна, пожежа.

Державний архів Хмельницької області за кількістю фондів, масивом історичної документальної інформації займає одне із провідних місць у системі державних архівних установ України. Історична минувшина сучасної області прослідковується глибоко у минулі століття. До 1569 р. Поділля, Київщину і більшу частину Волині ділили між собою Литва і Польща. Столицею Подільської землі литовські старости обрали Смотрич (нині селище Дунаєвецького району), а польські воєводи – Кам'янець-Подільський. Суспільне і державне життя регулювалося Литовськими статутами (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Упродовж 27 років (з 1672 р. по 1699 р.) Поділля перебувало у складі Османської імперії. Документальні джерела Держархіву області почали в основному відкладатися в результаті другого і третього поділів Польщі (1793, 1795, 1796), коли Поділля увійшло до складу Російської імперії. Царським урядом були утворені Ізяславська, Мінська губернії та Кам'янець-Подільська область, які потім перетворено у Волинську, Подільську і Брацлавську губернії. Подільська губернія після укрупнення складалася із 12 повітів, остаточний поділ завершився після селянської реформи 1861 р., що відображено в архівних фондах. За переписом 1897 р. в губернії було 7207 населених пунктів, в тому числі 17 міст та 120 містечок. Чисельність населення складала 3,03 млн. осіб¹.

На превеликий, жаль до наших часів дійшла невелика частина документів, яка свідчить про життя Поділля та Південно-Східної Волині у складі Великого князівства Литовського та Російської імперії. Серед них - Литовська метрика, книга виписів Коронної метрики (1447-1795), магістратські книги («Кам'янецький магістрат» - 157 справ за 1519-1801 рр.), книги вірменського суду Кам'янець-Подільського, цехові, актові, судові книги. Частина з них знаходиться за межами України – Литва, Польща, Росія, а більшість загинула в роки Національно-визвольної війни 1648-1654 рр., під час російсько-польської та польсько-турецької воєн XVII ст. була передана на паперові фабрики для утилізації, (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.).

Відсутність єдиного губернського архіву – відомче розпорошення архівосховищ, при якому кожна установа утримувала свій архів, а для ліквідації старих справ – створювалися спеціальні комісії, говорить про те, що архівна галузь мало цікавила правлячі еліти імперії.

Збереглася подібна ситуація і на початку XX ст., яке характеризується колосальними втратами архівних документів. За часів більшовицької революції 1917 р., Центральної Ради, гетьманату, Директорії УНР, тимчасової польської окупації та встановлення радянської влади були знищені унікальні свідчення життєдіяльності жителів нашого краю. Для прикладу, лише вліт-

ку 1917 р. неодноразово пограбували архів Подільського губернського правління, внаслідок чого зникло близько 900 пудів справ економічного змісту кінця XVIII – початку XIX ст.

В лютому 1919 р. В. Чехівським, як головою Ради народних міністрів, була видана Постанова про організацію Українського Національного архіву в м. Києві, в серпні цього ж року – Н. Григорійв, в «Обіжнику Міністерства народної освіти УНР до місцевих установ про заходи по збереженню архівів, музеїв, бібліотек» прохав вжити всіх відповідних заходів, щоб вберегти від цілковитого знищення та розграбунку національні цінності. «... В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться большевицькими бандитами та їх прихильниками, гинуть неоціненні скарби нашої науки й культури, матеріали переходять в церквах, костелах, державних і громадських установах та маєтках приватних власників. Большевики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадуть не тільки матеріальне, а й духовне добро нашого народу». Однак постанови та звернення до влади не діяли – нищення архівної спадщини продовжувалось. Ось факти: 1919 р. знищено архів Уодпродкому, із середини 1919 р. по листопад 1920 р. - архів Центральної Палати, у якому зберігалися матеріали з історії господарства в казенних маєтках та промисловості Поділля, архів духовної семінарії (тут знаходилися, зокрема, біографічні відомості про українських письменників А.Свидницького та С.Руданського), зникли: архів казначейства (матеріали з історії державної фіскальної діяльності), документи Кам'янецької міської та повітової поліції (матеріали політичного розшуку), канцелярії Подільського губернатора (матеріали з соціально-економічної історії Поділля та політичних рухів), частково пограбовано польськими військами архіви Подільських дворянських депутатських зборів (документи, які підтверджували дворянське походження), Подільської духовної консисторії (зникли архівні документи Переяславської духовної консисторії XVIII ст., справи стосовно селянських повстань XVIII ст.), Подільської казенної палати², а частина матеріалів знаходилася в крамницях³.

Архіви в Кам'янець-Подільському не охоронялися, розкрадалися, документи знаходи-

лися в різних приміщеннях міста і були необліковані. За свідченням сучасника, у 1919 р. „в Кам'янці всі склепи були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцеби (урочище „Совий яр” Кам'янець-Подільський район), куди ввозилися архіви цілими фурами для переробки, як сирець. Масово гинули від рук несвідомих селян архіви, колекції бібліотек, пам'ятки мистецтва та старовини з захоплених повстанцями або покинутих господарями панських маєтків, будівлях-палацах”⁴. Що стосується останнього, то зокрема, було розграбовано колекції графа Потоцького в Антонінах на Красилівщині. Чимало документів дореволюційних часів були знищені під час бойових дій. Акт від 18 червня 1920 р. засвідчив: «Весь архів бувшого Волосного Правління, якого малось до 100 пудів, знищено за час громадянської війни поляками в 1920 р., з якого залишилось лише остатки окремих ріжних паперців, всього приблизно 1-2 пуди»⁵. До речі, сьогодні в Державному архіві Хмельницької області зберігаються документи лише 5 волосних правлінь. Також за 1920-1921 рр. був знищений архів колишнього К. Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, який знаходився на 3 поверсі того ж суду, працівниками Упродкому⁶.

Варто віддати належне спробам збереження архівної спадщини діячам Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згідно наказу Міністерства народної освіти УНР група викладачів університету (професор П. Клименко, приват-доцент П. Клепатський, протоієрей Ю. Сіцинський та ін.) 30 серпня - 1 вересня 1919 р. утворили архівну комісію, в складі 17 чол. «для вироблення інструкцій по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовини і мистецьких речей»⁷. Комісія сформулювала низку невідкладних завдань, серед яких – «заснування губернських архівних комісій..., повернення з крамниць Кам'янця ... архівних справ, виділення під архівне сховище вежі С. Баторія «Кам'янецька фортеця». П. Клименко разом із товаришем міністра народної освіти П. Холодним направили губернським і повітовим комісарам освіти обіжник, яким запропонували

повідомити населення через учителів місцевих шкіл про те, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи) треба зберігати і чекати що їх обов'язково викупить держава⁸.

В Кам'янці-Подільському в 1919 році повітова міліція вселяючись в будинок колишньої Подільської Духовної Консисторії, де знаходився і Консисторський архів, обіцяла його перевезти до Центрархіву (вул. Довга, 91), а тим часом згромадила справи в одній кімнаті до стелі, що унеможливлювало користування ними. Місцевий УЗАГС звернувся до архівного управління з вимогою, «аби метрики були взяті на точний учот і описані», що неможливо зробити, поки консисторський архів перебуває в будинку міліції, а перевезти їх (до 50 возів) за свій рахунок архівуправління за браком коштів не мало змоги⁹.

Концентрація в університеті великої кількості архівних документів врятувала їх від загибелі чи руйнування, щоб вже у наступні десятиліття прислужитися дослідникам при підготовці наукових праць. Хоча відразу після встановлення радянської влади 1 січня 1921 р. працівники місцевого відділу ВУНК вилучили з університетського архіву чимало справ, які винесли у трьох великих корзинах, для того, аби ними не користувалися науковці та студенти. Ці документи були залишені закладові різними міністерствами УНР: військовим, народної освіти, земельних і закордонних справ, а також самою Радою Народних Міністрів¹⁰. Для з'ясування долі вилученої частини архіву, а також заарештованих при цьому працівників до ревкому направилися П. Клименко, П. Клепатський та І.Сазанський. Але результат візиту був негативний. Згодом університетський архів втратив у такий самий спосіб бюлетені і вісники міністерств УНР, повні комплекти україномовних газет за 1917-1920 р., деякі польські, білоруські, румунські, французькі, німецькі та англійські часописи¹¹.

Зі встановленням радянської влади, свавілля стосовно архівів не припинилося, оскільки владні структури були ще у стані формування. У лютому 1921 р. при Кам'янець-Подільському повітвиконкомі утворився повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, при якому створили архівну сек-

цію. Головою Камподкосту було призначено П. Клименка, а завідувачем архівною секцією – Д. Сташевського. У червні 1921 р. при повітвиконкомі утворили державну комісію для з'ясування стану архівної справи у м. Кам'янці-Подільському. Обов'язки голови комісії виконував П. Клепатський¹², який в акті комісії від 23 червня 1921 р. зафіксував: „... Майже всі книги, які можна було зужити заради чистого паперу, знищені, діла з ящиків і шкафів повикидані і розкидані в безладді, інші – розв'язані і розсипані, в рядах діл на полицях багацько прогалин; діла газетного столу наполовину знищені, мапи теж, решту порозкидали по вікнах, діла по виборах в державну думу зруйновані (всі книги вийняті)... Інші шкоди важко було встановити, з огляду на те, що комісія докладно не знала, що саме і в якому вигляді знаходилося в архіві перед тим”¹³.

Без сумніву, багато архівних документів було викрадено і перепродано. Одне з свідчень того – довідка, видана Кам'янецьким окружним прикордонним відділенням ГПУ громадянину Ференбергу про те, що архівний папір в кількості 120 пудів був закуплений в Камокрприкордонвідділенні, а тому йому (Ференбергу) дозволяли продавати папір на вагу. Також чимало архівних колекцій було продано спекулянтами, десятки і сотні пудів архівних документів здавалися як макулатура, а виручені кошти використовували на свої потреби, зокрема, кошти від реалізації документів архіву Подільського губернського правління (реалізували 800 пудів) потратили на виплату заборгованості зарплати працівникам апарату губернського правління¹⁴.

10 жовтня 1921 р. заарештували голову Камподкосту П. Клименка, замість нього призначили професора П. Клепатського, чекісти обшукали архів. Вони „відмикали шафи і сундуки, викидаючи з них папери, які перемішувалися одні з другими...; потім в архіві залишили працювати призначену ревкомом комісію з вилучення паперу”, яка „розпатрошила всі книги, здатні до практичного вжитку, а також повиносила з архіву мішками справи, вчинивши в архіві велике безладдя”¹⁵.

За постановою Раднаркому УСРР від 3 січня 1922 р. було утворене Головне Архівне управ-

ління УСРР (Головарх). В лютому цього ж року у Вінниці розпочало свою роботу Подільське губернське архівне управління (губарх).

12 грудня 1922 р. відбулося засідання архівної комісії КПАУ, на якому затвердили наступні рішення: 1) погодитися на звільнення від обов'язків голови КПАУ професора П.Клепатського у зв'язку з його від'їздом на роботу до Києва; 2) його обов'язки тимчасово покласти на професора П.Клименка та заступника голови Ковалю-Божицького (який був архіваріусом окружного суду); 3) погодити склад архівної комісії: секретар Управління - Б.Нестеровський, члени: В.Свідзінський, Є.Сіцинський, М.Ясинський; 4) першочерговим завданням КПАУ визнавалося - концентрація всіх існуючих у м. Кам'янці-Подільському архівів у Центральному архіві по вул. Довгій, 91;

5) проводити точну реєстрацію архівного паперу, який виділявся для вжитку радянськими установами; 6) утворити експертну комісію, як постійнодіючу, для виявлення документів, призначених для утилізації.

Для впорядкування архівної справи важливе значення мало створення у м. Вінниці Подільського губернського архівного управління (губарх) який наказав, щоб жоден архівний документ не знищувався без письмового розпорядження губарху. Установи, що мали архіви, мали негайно зареєструвати їх в губернському архівному управлінні або у тимчасових уповноважених губарху на місцях. Цей документ зіграв важливу роль у справі збереження архівних документів¹⁷.

Початком архівної справи на Поділлі можна вважати квітень 1922 р. : за розпорядженням Подільського губвиконкому 19 квітня 1922 р. у м. Кам'янці-Подільському, як колишньому губернському центрі і в місці найбільшого зосередження матеріалів дореволюційних установ, організується центральний губернський історичний архів, якому заборонялося передавати документи паперовій фабриці. А 7 червня 1922 р. під юрисдикцію якого переходили всі архіви міста, на чолі з професором П. Клепатським (призначеного 1 травня) було утворене з архівної секції Кам'янець-Подільського повітового комітету охорони пам'яток старови-

ни, мистецтва і природи наказом Кам'янець-Подільського повітового виконкому ч. 72. Подільським губернським архівом було надіслано мандат під ч. 35 на ім'я П. Клепатського з дорученням організувати «Подільське районне архівне управління», що складалося із Кам'янецького, Проскурівського, Ушицького і Могилівського повітів, з осередком в Кам'янці, який відразу приступив до вивчення ситуації з архівами¹⁶. При Подільському губарху в м. Вінниця утворюється філіал цього архіву. До району функціонування філіалу входили Вінницький, Літинський, Ямпільський, Ольгопільський, Жмеринський, Лeticівський, Брацлавський і Гайсинський повіти. У м. Вінниці організується також губернський архів з історії революції.

В травні 1922 р. на підставі мандату Відділу народної освіти Кам'янецького Повітвиконкому представниками Клепатським та Вайсловичем було проведено огляд колишнього консисторського архіву, який на той час знаходився в приміщенні райміліції. Огляд виявив наступне – «частина діл знаходиться на стойках, друга частина навалена в проходах без жодного порядку, яка перенесена міліцією з іншого помешкання, зайнятого арештованими. Полотно з палітурок здерто, стойки, які були в помешканні Архіва, по заяві представника міліції т. Дружиніна перероблено на нари для арештованих»¹⁸. Однак ситуація не змінилася, в черговому акті обстеження помешкання міліції пізніше складеного архівною комісією відзначається, що «... подальше перебування архіву в помешканні міліції загрожує йому загибеллю, бо через вікна витягають діла...», архівного матеріалу набралось до 500 пудів¹⁹.

Управління яке очолив П. Клепатський розмістилося у приміщенні інституту народної освіти²⁰. Обстеживши господарство П. Клепатський повідомив повітвиконком: „Архіви Кам'янець-Подільського з початку революції втратили значну кількість документальних матеріалів, які мали наукове і практичне значення. Зовсім були знищені архів контрольної палати, який мав цінні дані з історії господарства в казенних маєтках і промисловості Поділля... Крім цього майже всі документальні матеріали Подільських губернських установ дореволю-

ційної Росії були розміщені в різних установах міста²¹. На той час перед архівістами краю постали проблеми: подолати розпорошеність місць збереження архівних документів у місті, налагодити надійну охорону архівних підрозділів, припинити безконтрольність, що приво-дила до масових крадіжок документів (десять-ками і сотнями пудів) на обгортки для дрібних торгівців продуктами харчування (викорис-товували їх і як папір, на якому можна писа-ти а також для опалення приміщень та інше); влада, у силу своєї некомпетентності, байдуже ставилася до архівів, вважаючи їх складами па-перу колишньої експлуататорської влади, який необхідно використовувати у побутових по-требах. Мало того, що архіви не охоронялися, розкрадалися, - вони були приведені у безлад, розкидані, був знищений їхній облік.

В липні 1922 року в. о. голови Кам'янець-Подільського архівуправління професор П. Клименко направив листа начальнику Кам'янецької повітової міліції, в якому звер-нувся з проханням перевезти архів консисторії до Центрального архіву на вул. Довгу 91, згідно обіцянки, як платню за забрані міліцією поли-ці на велику суму грошей «скидавши увесь ар-хів консисторії в одну кімнату, нагромадивши діла аж до стелі, так що архівом не можливо користуватися», і як платню за одержані мину-лого року 20 пудів чистого архівного паперу²².

Таким чином, радянська влада поставила завдання відбирати чистий папір з документів царського періоду. Як свідчать зведення вилучених метричних книг та печаток на території Кам'янецького повіту станом на 1 липня 1922 р. вилученню підлягало 6050 метричних книг, а вилучено було 4431. Решта 1619 відсутніх метрик, як зазначається у примітці, частко-во пропали під час війни, частково вивезені білогвардійцями за кордон і частково знищені. Серед 15 волостей Кам'янецького повіту найбільші втрати склали у Маківській волос-ті (531 метрична книга), Рихтецькій (186), м. Кам'янець-Подільській (180), Бережанській (168) та Балинській волості (110). Гортаючи справу фонду Р-3261 опису № 5 дізнаємося по доповідним запискам, що збереглися : “архів грабували в березні 4 рази, квітні – 5, жовтні – 1, грудні – 3”. Взагалі трагічна доля даного

фонду. Значнопізніше, майже через 30 років в 1951 році під час перебування фонду в Жито-мирському облдержархіві УМВС згідно з пере-ліком АУ МВС УРСР було відібрано і знищено понад 6 тис. справ архіву консисторії²³. А ще через три роки, в 1954 під час «макулатурної кампанії» було знищено біля 30 тис. одиниць зберігання консисторського архіву²⁴.

На весні 1922 р. комісія у складі Сташев-ського, Клепатського та Сіцінського дозволила у зв'язку із браком паперу виривати чисті ар-куші із справ паспортних, по військовій пови-нності, кримінальних, благодійних, коробоч-ного збору, газети, та ін. Із доповідної записки про становище архівної справи лютого 1921 р. по грудень 1922 р. бачимо: «... що в Централь-ному архіві крім, справ губернського правлін-ня зберігались справи губернаторського архіву, перевезені під час пожежі губернаторського дому, які були розкладені П. Клепатським по категоріям: справи про польські повстання, по мобілізації земельної власності, викупні, міські, земські, церковно-будівничі документи. Казначейський архів перебуваючи під нагля-дом фінвідділу постраждав через те, що части-ну паперу було винесено, тобто скоєно злочин, який подавався слідувачим чином – ніби вітром було знято дах приміщення і справи позамо-кали. В подальшому документи розкрадалися новоствореною міліцією та органами ЧК, тому довелось ліквідувати архів шляхом відпуску з нього різним установам паперу. Проте Упрод-ком через органи ЧК відібрав у Клепатського ключ і виніс якусь кількість паперу з книгами. Архів Казенної палати був доручений профе-сору Сташевському. Тут містилися цінні до-кументи та ілюстрації Поділля 1790-1825 рр. який в січні 1921 р. був пограбований завдяки махінаціям із перевезення справ на фабрику «Совий Яр» (10 підвід із 30 було викрадено). На додачу в приміщенні повітовий виконком розмістив дрова.

В будинку колишньої консисторії спочатку розташовувалась 1 радянська друкарня, пра-цівники якої двічі проникали до архіву, здира-ючи із метричних книг палітурки. Пізніше тут розташовувалася міліція, що скидала справи в одну кімнату, а стелажі забрала під нари. Ар-хів контрольної палати був пограбований ЧК

та робінспекцією; архів військового знищений його ж працівниками в 1921 р.; архів окружного суду знаходився в доброму стані під охороною юрвідділу; архів повітового земства розкрадено через зруйнований дах невідомими; архів з'їзду мирових суддів зберігався в приміщенні без даху; архів духовної семінарії знищено студентами сільськогосподарського інституту і працівниками господар союзу; архів губземства зберігся добре, завдяки тому, що при ньому був окремих завідуючий»²⁵.

Головархів (Київ) не байдуже «дихав» по відношенню до Кам'янецьких архівів – в 1922 р. стояло питання перевезення документів загалом 1000 пудів до столиці із Кам'янець-Подільського, на що було потрібно 581250 крб.²⁶. В грудні 1922 р. Київська філія Головархіву сповістила Кам'янецьке архівне управління, що «...описи, копії протоколів та інші документи в справі архівів консисторії та казенної палати отримала... було вирішено питання повернення Київським бюро істапарату справ та друкованих видань, з Подільською губполітосвітою в справі перевезення архівних матеріалів до Вінниці...»²⁷.

У січні 1923 р. Головархів затвердив новим завідувачем КПАУ професора П. Клименка, який після признання говорив про наступні архівні втрати: а) знищені невідомо ким документи Переяславської Духовної Консисторії XVIII ст.; справи стосовно селянських повстань XVIII ст., які зберігалися у Подільській Духовній Консисторії; знищені матеріали стосовно соціально-економічного та політичного життя Поділля з архіву канцелярії губернатора; в) 1921 р. Совнархоз вивіз 300 пудів справ без описів на паперову фабрику; г) за часів Керенського продано 900 пудів справ економічного змісту з архіву губернського правління; д) 1921 р., під час обшуку знищений архів Головного уповноваженого Уряду УНР; е) Держполітуправлінням вивезені матеріали Міністерства преси та інформації УНР; є) загинули майже всі документи міжвладдя у м. Кам'янці-Подільському (1918-1921 рр.).

П.Клименко розробив план конфіскації архівних документів з крамниць Кам'янець-Подільської округи. Він самостійно вирішував, які справи знищити і не залишив спис-

ків знищеного. Але, не дивлячись на вкрай складні умови діяльності архіву м. Кам'янець-Подільського, на січень 1923 р. були впорядковані метричні уніатські книги XVIII ст. із архіву духовної консисторії, виявлені знищені документи архівів губернського правління та губернської земської управи, знайдено частину архіву духовної консисторії.

У 1923 - I пол. 1924 рр. ще траплялися крадіжки архівних документів у значних розмірах. Так 10 квітня викрадено 30 пудів документів із архіву Губернської Консисторії. 28 грудня 1923 р. міліція повернула архіву 4 пуди віднайдених документів, але вже наступного дня крадіжки зламали охоронну печатку архівосховища, забрали замок і документи. В акті перевірки зафіксували: „кількість викрадених архівних справ велика”. 2 березня 1923 р. зникли 100 пудів архівних документів, а 23 вересня – ще 200 пудів. 24 січня 1924 р. було здійснено ще одну спробу злочинного проникнення до архівосховища²⁸. В 1924 р. для прередачі до губархіву у Вінниці працівники описали та підготували 714 пудів матеріалів архіву Подільської духовної консисторії²⁹.

Не шанувала і діюча влада архівістів. Тоді ж виконком перетворив приміщення архіву казенної палати під склад дров, в приміщенні архіву губернської земської управи було утворено склад зерна, міліція справи кидала, як підстилку для коней в конюшнях³⁰. Одним із прикладів продажу архівних матеріалів є купівля М. Гусятиндою 100 пудів справ в Кам'янецькому Окрфінвідділі по ціні 40 крб. за пуд. При обстеженні комісії 30 пудів спекулянт продав, а 69 вдалося врятувати³¹.

В 1924 р. губернський архів просив Кам'янецьке архівне управління повідомити скільки потрібно грошей на облаштування центрального архівосховища в якому б можна було зібрати всі архівні документи³².

В таких складних умовах архівісти все ж проводили значну роботу. За 4 роки (1922-1926 рр.) управлінням зроблено облік установ колишнього царського уряду м. Кам'янець-Подільського, зменшено темпи утилізації архівних матеріалів, переміщено до центрального архівосховища матеріали Ісаковецької митниці, Селянського Банку, міської управи,

жандармського управління, дворянського депутатського зібрання, частину Подільської духовної консисторії. Справи було пов'язано у в'язки та розкладено на полиці, проведено ремонт будинку центрального архівосховища, підібрано відповідний штат працівників, проведена інвентаризація майна, інспектором окрархіву проведено огляд архівних установ Кам'янця-Подільського, складено кошториси для придбання спецодягу для архіваріусів та на утримання 3 робітників згідно нового штатного розпису, скликано тимчасову експертну комісію для вирішення утилізації справ, які не підлягали подальшому зберіганню, упорядковано реєстраційні анкети. Поряд з тим, прийнято справи Окружного суду, Кам'янецької чоловічої гімназії, розіслано архівним установам інструкцію про охорону архівів та необхідні до них форми описів, ідентифіковано по хронології та повітах Поділля метричні книги, передано до музею печатки та штампи установ царського уряду, складено описи до фонду Губернської земської управи³³. Загалом було прийнято матеріали 24 ліквідованих установ, власними силами облаштовано 25 стелажів та з підлоги розміщено на них близько 1000 пуд. справ, видано довідок: установам – 32, приватним особам – 133³⁴.

24 червня 1925 р. Подільський губарх був ліквідований у зв'язку з ліквідацією губернії. На території теперішньої Хмельницької області були утворені три округи: Кам'янець-Подільський, Проскурівський і Шепетівський.

26 лютого 1926 р. Кам'янець-Подільський окрвиконком виніс рішення про закріплення за округним архівним управлінням двох будинків по вулиці Рози Люксембург №11 і виділив кошти для їх ремонту.

Досить складним для архівного управління був 1928 рік. На діяльності вкрай негативно позначились значні протиріччя у взаємодії владних структур в центрі та на місцях. Обсяг робіт та обов'язків архівістів збільшувався з геометричною прогресією. Стан використання, комплектування і зберігання документів досяг критичного моменту³⁵.

8 червня 1929 р. у місті Кам'янці-Подільському зберігалися 205 фондів. Під сховища було зайнято будинок по вул. Р. Люксем-

бург, будинок Окрсуду та приміщенні окрвиконкому загальною площею 1264 м². Перше приміщення було перевантажене, вогке, існувала загроза обвалу. Окрсуд претендував на приміщення, яке займало архівне управління, тому була потреба у нових площах. Не виділялися кошти на монтаж нових стелажів, придбання вогнегасників та встановлення телефону. Штат архіву налічував 2 особи, в той час як за нормами мало би бути 8 працівників. Зменшувалось і фінансування: у 1926-1927 рр. воно становило 3950 крб., у 1927-1928 рр. – 3424 крб., у 1928-1929 рр. – 3624 крб. Негативно позначилася на діяльності управління плінність керівних кадрів. Впродовж 1930-1931 рр. його очолювали О. Дукачов (листопад 1928 р. – травень 1930 р.), О. Олександрів (травень-вересень 1930 р.), Ю. Ласко (жовтень 1930 р. – жовтень 1931 р.), М. Скобелів (жовтень-грудень 1931 р.), І. Марківський (з грудня 1930 р.). У березні 1931 р. вперше ввели посаду завідувача партсекцією (з березня до вересня її обіймав Марцинський, з вересня – С. Журбицький)³⁶.

За постановою ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. і ВУЦВК та РНК УРСР від 2 вересня 1930 р. на території Української РСР округи були ліквідовані, в результаті чого був здійснений перехід до двоступеневої системи управління. Колишні округні центри підпорядковувались відповідним райвиконкомам. На території УРСР замість 40 окрархівів було утворено 28 місцевих архівних управлінь, на які покладались обов'язки прийняти на зберігання всі документальні матеріали колишніх округних, міських і районних організацій. При всіх райвиконкомах були утворені резервні районні архівосховища, до яких комплектувались архівні матеріали установ даного району. Завідуючий районним резервним архівосховищем одночасно виконував і обов'язки районного інспектора. За постановою секретаріату ВУЦВК від 10 листопада 1931 р. місцеві архівні управління були реорганізовані в державні історичні архіви як наукові архівні установи.

Зі звіту про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного архіву за 1931 р. дізнаємося, що «у зв'язку з відсутністю архівіста та відрадження РПК завідуючого Ю. Ласко, функціонування архіву припинилося і канце-

лярія була зачинена біля 5 місяців». З цього ж документу дізнаємося, що із запланованою утилізацією архівних документів в 40 тонн виконано лише 2 тонни.³⁷

У березні 1932 р. було утворене Вінницьке обласне архівне управління, на яке покладалось керівництво Вінницьким обласним історичним архівом, Проскурівським, Кам'янець-Подільським, Бердичівським, Уманським державними історичними архівами та рай- і міськдержархівами.

Штат Кам'янець-Подільського державного історичного архіву в 1932 р. було затверджено в кількості 10 чоловік, річний кошторис становив 19 550 карбованців. 15 липня 1932 р. вишла постанова ЦАУ „Про порядок концентрації архівних матеріалів з міських та районних архівів до обласних державних історичних архівів УСРР”. До Кам'янець-Подільського державного історичного архіву передавали свої матеріали Дунаєвецький, Затонський, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Орининський, Смотрицький, Солобковецький, Староушицький, Чемеровецький; до Проскурівського – Антонинський, Михайлівський, Городоцький, Деражнянський, Меджибізький, Тинівський, Юринецький, Проскурівський, Грицівський, Летичівський, Старокостянтинівський, Теофіпольський, Ярмолинецький; до Бердичівського – Бердичівський, Заславський, Козятинський, Любарський, Ляхівецький, Махнівський, Плисківський, Погребищенський, Полонський, Славутський, Уланівський, Чуднівський, Шепетівський, Янушпільський, райдержархіви Вінницької області і Андрушівський та Ружичнянський райдержархіви Київської області.

Таким чином, на середину 1932 р. завершилась нова адміністративно-територіальна реформа, сформувався нова структура влади, в тому числі й архівна. У м. Кам'янці-Подільському існував й міський архів, який знаходився в помешканні історичного архіву і «перехід з однієї кімнати в іншу значно відбувався на роботі» йдеться в акті Кам'янець-Подільського міського архіву від 31 серпня 1935 р. На підставі цього акту 1935 р. упорядковано та прийнято на зберігання документи 17 установ та організацій, в тому числі 2 кол-

госпів та 2 сільрад. Документи, які прийняті на зберігання в архів, не відповідали тому стандарту, який був встановлений по архівній справі. Для прикладу: в'язки менші, ніж 25 см., неправильно перев'язані, неправильно підшиті документи, не вийняті булавки, тощо. З цього документу видно, що з боку архіву не було відповідного інструктажу, щодо приведення справ сільрад та колгоспів в належний вигляд, в якому можна було б здати їх до архіву. За перше півріччя 1935 р. обстежено і проінструктовано 42 установи і організації, в тому числі 9 колгоспів, 8 сільрад. Інструктаж в основному проводився по міських установах. За весь час не було написано сільрадам інструкції про порядок підготовки та здачі справ до архіву, не були використані для цієї справи ті численні наради при міськраді, не використана можливість і живого інструктажу по телефону. Не використаний досвід і можливий інструктаж в цій справі історичного архіву, який допоміг би поставити роботу як слід. Можна відмітити такий дефект в роботі, що міський архів не знав, скільки є установ у м. Кам'янці та його околицях, які повинні здавати документи на зберігання до архіву. І той матеріал, що знаходився на зберіганні, обліковувався не за тими формами, за якими необхідно обліковувати архівний матеріал, тобто був відсутній інвентарний облік архіву³⁸.

В той же час Проскурівському окружному архівному управлінні підпорядковувались 11 районних та 1 міський архіви. Північні райони області обслуговувало Шепетівське окружне архівне управління із штатом з трьох працівників. Установа певний час існувала лише на папері. Пізніше, після клопотання, виділили кімнату канцелярії. На місцях йому підпорядковувались 12 районних архівів. Кам'янець-Подільський державний історичний архів у 1938 р. був перейменований на Кам'янець-Подільський обласний державний історичний архів.

Згідно листа Центрального архівного управління від 7 січня 1939 р. обласне архівне управління і підвідомчі державні архіви були підпорядковані обласному управлінню НКВС.

На початку 1941 р. в архіві працювало 39 чоловік. Ввели посади старшого і молодшого

наукових працівників, бригадира, бухгалтера, завгоспа і техпрацівника, секретаря та інших³⁹.

З початком другої світової війни для евакуації в тил Кам'янець-Подільський обласний архів підготував 438 ящиків унікальних документальних матеріалів, але вивезти їх не встиг. В архіві знаходились документи губернських окружних, обласних установ Поділля, а також міських, повітових і районних. В основному це були документи XIX ст. - 30-х років XX ст.⁴⁰.

З початком Другою світової війни зазнали непоправних втрат архівні установи. Основні причини – бойові дії радянських та німецьких військ, знищення архівів представниками НКВС, в підпорядкуванні та в приміщеннях яких знаходились архіви. Працівники НКВС отримали наказ підготувати найцінніші документи секретного фонду до вивезення, а всі інші, що зберігалися в архівах – спалити протягом 24 годин. Однак через драматичність подій – швидкий наступ німців та брак часу виконати наказ вдалось частково. Так, з 39 районних архівних установ органи НКВС спалили документи у Грицівському (не встановлена кількість), Волочиському (100 фондів, 50 тис. одиниць зберігання), Вовковинецькому (55 фондів, 15 тис. од.зб.), Віньковецькому (50 фондів, 10 тис. од.зб.), Берездівському (50 фондів, 15 тис. од.зб.), Базалійському (80 фондів, 12 тис. од.зб.), Антонінському (даних немає), Шепетівському (даних немає), Чорноострівському (65 фондів, 8075 тис. од.зб.), Чемеровецькому (дані відсутні), Фельштинському (60 фондів, 12 тис. од.зб.), Старокостянтинівському (55 фондів, 15 тис. од.зб.), Солобковецькому, Орининському (78 фондів, 60 тис. од.зб.), Меджибізькому (100 фондів, 25 тис. од.зб.), Летичівському (30 фондів, 10 тис. од.зб.), Ізяславському (85 фондів, 30 тис. од.зб.) районах⁴¹.

Вивезли лише матеріали облвиконкому: обласної планової комісії, облстатуправління, управління місцевої промисловості, комітету фізкультури і спорту, обласних відділів торгівлі, соціального забезпечення і шляхів. Взагалі вдалось евакуювати частково лише два архіви: Кам'янець-Подільський обласний архів (743 фонди, 949045 одиниць зберігання) та Проскурівський історичний (246 фондів, 1248214 одиниць зберігання)⁴². Документи цих архівів

врятували в короткі терміни через те, що в 1939 р. вони відповідно до урядових розпоряджень мали бути евакуйовані в тиллові області (м. Харків), про що свідчить доповідна записка заступника начальника УНКВС в Кам'янець-Подільській області лейтенанта держбезпеки Мордовця⁴³. Тож станом на 8 липня 1939 р. документи було упаковано в 12 тис. ящиків. (Після приєднання Західної України до складу УРСР, розпорядженням Головного архівного управління НКВС СРСР від 29 листопада 1939 р., документи планувалося розпакувати та повернути на стелажі. Ймовірно ця робота була виконана не в повному обсязі).

Що стосується районних архівів, то вони залишилися в окупації, зберігаючи документальну спадщину за 1920-1941 рр. З початком окупації гітлерівці використовували архівні документи для різних потреб. Так, матеріали Дунаєвецького архіву були “призначені” для розпаку в грубках. Фонди Проскурівського міського та районних архівів міська окупаційна влада продала паперовій фабриці. На початку липня 1941 р. (німцями – ?) було знищено 16700 одиниць зберігання документів Теофіпольського районного архіву. Ще більших втрат зазнав Славутський регіон. Гітлерівці частково знищили документи за 1812-1941 роки та облікові дані. Повністю було знищено джерельну базу з історії Полонського району за 1927-1937 роки. Від рук нацистів загинуло 30 тис. одиниць зберігання. Документи Білогірського районного архіву по наказу представників німецької влади було спалено в грудні 1944 р. На жаль, не вдалось з'ясувати кількість фондів та документів, які зберігалися в Базалійському архіві внаслідок знищення разом з архівними документами облікових даних. Є припущення, що втрачено 12 тис. справ⁴⁴. Така ж доля спіткала Красилівський районний архів. За даними комісії із розслідування злочинів нацистів в Сатанівському, Михайлівському, Волочиському, Старосинявському, Базалійському, Чемеровецькому та Білогірському архівах було знищено понад 162 тис. одиниць зберігання (334 фонди) за 1890-1941 рр.

За окупації німців обласний архів розпочав роботу 29 липня 1941 р. зі штатом в 10 осіб. Керівником установи міська управа призначи-

ла Н. Кравченко. Міський фінвідділ на утримання архіву, включаючи заробітну плату, канцелярські витрати, ремонтні роботи, витрачав 32675 крб. в місяць⁴⁶.

Власними силами працівники прибрали внутрішні двори від сміття, позасипали залишені від вибухів снарядів і бомб воронки, побудували мур, який відмежував центральне архівосховище від сусідніх житлових приміщень. Для підсилення стійкості стін навколо приміщення архівосховища по вул. Довгій звели додаткові кам'яні стовпи. У вільний від роботи час працівники охорони за додаткову платню відремонтували дах на Тринітарському костелі, заклипи повибивані шибки та повкладали двері і ворота⁴⁷.

Зі створенням в окупованому німцями Кам'янці-Подільському обласного сільськогосподарського управління, яке перейняло функцію управління областю, було призупинено процес розкрадання документів і визначено приналежність та підзвітність архівної установи⁴⁸.

Справжнім випробуванням для дирекції архіву стала електрифікація приміщень, у яких електричне обладнання внаслідок ведення бойових дій вийшло із ладу. Листування з цього питання між архівом і електростанцією тривало до кінця 1941 року і лише втручання керівництва міської управи сприяло вирішенню його на початку наступного року.

Читаючи документи можна констатувати, що відступаючі червоноармійські підрозділи та окупаційні війська розстрожили стелажі і по-варварськи поставились до архівних документів: вони використовували їх на розпал грубок в приміщеннях архіву, на упакування товарів тощо. А частину найцінніших справ, описів фондів і весь довідковий матеріал просто вкрали. Ускладнювало ідентифікацію частини справ втрата ярликів та вицвітання справ через недотримання умов зберігання. Архівні фонди та документи продовжували зберігатись у приміщеннях Тринітарського та Домініканського костелів, в архівосховищах №1 і №2 та в переданому архіву у серпні 1941 р. приміщенні дитячого садка по вул. Довгій, 85.

У 1943 р. в зв'язку із зменшенням фінансування відбулося скорочення штату працівників архіву до 4 осіб: директор і три охоронці, які

фізично не в змозі були виконувати попередній обсяг роботи. По суті, ця постанова призвела до закриття архіву⁴⁹.

Під час відступу з Києва німці доставили 24 вересня 1943 р. до Кам'янець-Подільського обласного архіву три вагони з матеріалами архіву давніх актів, 200 художніх полотен, над ними працювали Вінтер і Ляцке, які очолювали німецьке „Крайове управління архівів, музеїв і бібліотек”. Саме цими „діячами” було знищено значну кількість газетного фонду обласного архіву, зокрема рідкісні періодичні видання. Загинули тисячі номерів подільських газет за 1921-1941 рр. їх, за наказом Вінтер і Ляцке, використовували для упакування награбованих німцями в Києві музейних цінностей, які відправляли до Кенігсберга. В архівосховищах були розібрані дерев'яні стелажі, з дошок робили ящики для упакування музейних експонатів та більшої частини документів архіву актів, відправленої до Німеччини. У дні боїв за визволення міста нацисти, засівши у Домініканському костелі, пошкодили всі стелажі, використовуючи дошки для укріплення своїх вогневих точок, документи звалили в купу. Як виняток, можна навести факт врятування ряду актових книг і декілька мішків найбільш цінних архівних матеріалів архівістом-патріотом Тищенком Миколою Федоровичом, якому вдалося заховати і зберегти від відправки в Німеччину. Загалом у вересні-жовтні 1943 р. було вивезено: колекцію рукописів АН УРСР, стародруків і нот (10 ящ.) до Кам'янця – Подільського; 17 листопада 1943 р. - до Райхсархіву Троппау (чеськ. Опава), частину вивезеної збірки на початку січня 1945 р. - до замку Трпісти біля м. Пльзеня у Західній Богемії.

З колишнього КЦАДА - до Кам'янця-Подільського, звітти у другій половині листопада-грудні 1943 р. до Райхсархіву Троппау, потім частину в січні 1945 р. до замку Трпісти:

а) актові книги земських та гродських судів XVI-XVIII ст. - 1 449 томів (602 томи і 847 томів) та 58 коробок з розбитими актовими книгами м. Кременця;

б) Румянцевський генеральний опис Малоросії кінець XVIII ст. - 429 томів;

в) родові архіви XVI-XIX ст. польських магнатів Гіжицьких, Замойських, Потоцьких, Сапег – 197 в'язок;

г) документи XVII-XIX ст. Київської губернської канцелярії, Києво-Печерської Лаври, Київської духовної консисторії, Київського намісницького правління та Малоросійської колегії – 689 коробок;

д) рукописи XVI-XIX ст. Київського товариства ім. Нестора-Лігописця - 2 ящики (736 документів).

По дорозі до Кам'янця-Подільського було пограбовано один вагон, що містив актові книги, документи Малоросійської колегії, рукописи Київського товариства ім. Нестора-Літописця, а також збірки архівних документів з Полтавського обласного архіву (20 ящиків) і Полтавського краєзнавчого музею (6 ящиків).

При переїзді до Троппау у Кам'янці-Подільському залишилася невелика частина архівних збірок, зокрема, 27 актових книг (за іншими даними 22) та головним чином документи київських установ XVIII ст. 1945 р. у двох вагонах їх було повернуто з Кам'янця-Подільського до Києва⁵⁰.

Німецьке господарювання створило великі труднощі для подальшої роботи облархіву, принесло великі матеріальні збитки. Крім пошкодження самих споруд, його устаткування, „за розпорядженням того ж “Крайового управління архівів..” в січні 1944 р. з облархіву були вивезені „на двох машинах кращі меблі, серед них письмові столи, шафи тощо на суму в 4000 крб”. При наступі радянських військ німці обстрілювали місто, в результаті чого були пошкоджені дахи костелів, всі вікна були розбиті, загальна сума нанесених окупантами облархіву збитків досягла 32500 крб⁵¹. Повністю були втрачені матеріали Проскурівського історичного архіву, де у 1200 фондах, зберігалися 230 тисяч одиниць зберігання⁵².

Багато цінних матеріалів, які висвітлювали події з життя українського народу на початку війни, становлення радянських органів, утворення і розвиток колгоспів, роботу органів народної освіти, фінансову діяльність, статистичні зведення були втрачені.

Після визволення Кам'янець-Подільської області архівні працівники насамперед зайнялися концентрацією уцілілих матеріалів. У звіті про роботу Кам'янець-Подільського обласного архіву з квітня 1944 по січень 1945 років

констатовалося, що “перевіркою встановлено, що в облархіві зберігається 998238 од.зб., що складають 496 фондів”⁵³.

Наприкінці 1945 р. в облдержархіві було сконцентровано 10459 справ, 459 назв газет, 482 брошури, 216 книжок, 108 плакатів, 632 листівки та 2424 різних фотографій⁵⁴. Крім того, архівісти зібрали 19 757 листів та 832 спогади радянських громадян про німецьку неволю. За 1946-1950 рр. архів прийняв понад 200 тис. справ. Лише у 1946 р. він одержав з Центрального історичного архіву близько 50 тис., з Ростова – 11 183 справ матеріалів облвиконкому, від Кам'янець-Подільського райдержархіву - 24 630, Чемеровецького - 9727, Ізяславського - 2250, Дунаєвецького - 1374 справ. У 1946 р. частина фондів були реєвакуйовані з Ростова і передані до облдержархіву⁵⁵. Мені довелося спілкуватися з безпосереднім виконавцем даної операції уже покійним Шайногою Віталієм Мусійовичем. З сумом розповідав, що не всі матеріали вдалось забрати, частина залишилась в Російській Федерації. Таким, чином внаслідок війни і окупації втрачено історико-документальну базу за півстоліття, що негативно позначилося на науково-дослідних проектах.

В паспорті Кам'янець-Подільського архіву за 1946 р. читаємо, що “архів розміщувався як і в 1941 р. в двох кам'яних півтора поверхових приміщеннях в основній садибі та в трьох бувших костелах, що потребують ремонту. Загальна площа складала 3735 м², протяжність стелажів – 6090, і фонди зросли з 734 (1941 р.) до 1034, з 37 архівістів – 4 чоловіки мали вищу освіту, 9 – середню”⁵⁶. В планах серед напрямків роботи та структури архіву значилися відділи: секретних матеріалів, воєнний, фонд жовтневої революції і соціалістичного будівництва, науково-довідкової літератури і т. д.⁵⁷

Держархів поповнявся документами, які рятували в передвоєнний період. Так за 1946 р.-50 р. було прийнято понад 200 тис. справ, в тому числі три вагони Подільських документальних матеріалів та один вагон матеріалів облвиконкому, привезених з м. Ростова”⁵⁹, а матеріали обласного архіву ЗАГСУ – з Житомира⁶⁰.

У перші післявоєнні роки охорона і зберігання документальних матеріалів були незадовільними. Архівосховища №2 і №3 вияви-

лись напівзруйнованими. Більше половини документальних матеріалів до 1948 р. лежали в штабелях⁶¹. Потрібно було негайно приступити до капітального ремонту архівосховищ і будівництва стелажного обладнання. У 1952 р. архів капітально відремонтував архівосховище № 3, а у 1954 р. його обладнали чотирирусними стелажми, на яких розмістили 587 тис. справ документальних матеріалів дореволюційного періоду. Згодом були капітально відремонтовані архівосховища №1 і №2, а також бібліотека та читальний зал. Пізніше все стелажне обладнання замінили новим.

Враховуючи те, що облдержархів не мав достатніх площ для розміщення документальних матеріалів, що безперервно надходили, Кам'янець-Подільський міськвиконком передав у 1963 р. в оренду установі приміщення колишньої Миколаївської церкви, а у 1964 р. – ще й приміщення колишнього Домініканського костюлу.

У 1959 р. була створена реставраційна майстерня при облархіві, яка лише в одному 1956 році реставрувала 14083 унікальних документів та зроблено 792 справи книжок, справ, комплектів газет.

Для поповнення фондowego складу, працівниками архіву були виявлені документи і матеріали у Вінницькому облдержархіві, у Харкові, в ЦДАІ УРСР м. Києві, ЦДКА у СРСР у Красногорському, ЦДІА та ЦДАЖР СРСР. Були зроблені копії, фотокопії та мікрофільми. В 1965 р. для зручності дослідникам був виданий путівник та збірник документів “Трудящі Поділля в роки Великої Вітчизняної війни”.

Зростає фаховий рівень архівістів. Для прикладу за післявоєнний період сім наукових працівників пройшли курси підвищення кваліфікації при Архівному управлінні в м. Києві, 16 чол. мали вищу освіту, 5 з яких закінчили історико-архівний факультет. Плідно працювали ветерани галузі – О. Коваленко, У. Фірштейн, М. Горонескуль, Г. Вітряна, Е. Андрейцева, М. Мітельман, І Гарнага. З 1954 по 1971 р. архів очолював І. Кириченко.

Звичайно архівні документи використовувались і в пропагандистських цілях – готувалися лекції, статті, проводилися бесіди у школах. В той же час були здійснені ремонти і обладнані

архівосховища, в багатьох районах виділені нові приміщення (м. Кам'янець-Подільський, Новоушиця, Волочиськ, Шепетівка і т.д.).

З'явилися нові форми роботи. Виявлення і комплектування документальних матеріалів особистого (особового) походження працівники облдержархіву розпочали з 1962 р., коли готувалися до відзначення 20-річчя перемоги над фашисткою Німеччиною.

Формування “золотого” запасу документів архів продовжив і в наступні десятиріччя приймаючи на державне зберігання матеріали статуправління, облфінвідділу, народної освіти, комунального та сільського господарства, культури, профспілок ... В 70-80 роки ХХ століття директорами обласної установи були: І. В. Гарнага (1971-78 рр.), Г.В. Вітряна (1978-79 рр.), С.М. Федоренко (1979-87 рр.), Т.М. Малахова (1988-92 рр.), В.Г. Осінський (1992-94 рр.), В.С. Кубік (1994-97 рр.), П.Я. Слободянюк (1997-10 рр.), С.В. Білошицький (2010-11 рр.). (див. додаток).

25 квітня 1990 р. Держархів з Кам'янець-Подільського перевезли у новозбудоване приміщення обласного центру, залишивши дореволюційні документи у місті над Смотричем.

У 1991 р. із здобуттям Україною незалежності до установи приєднали колишній архів Хмельницького обкому Компартії України, внаслідок чого перший з них поповнився 2018 фондами, які містили 269032 справи. Через два роки архів прийняв на зберігання розсекречений фонд Служби безпеки України у Хмельницькій області, який нараховував 195287 фільтраційних справ та карток на громадян, що були насильно вивезені у роки Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини. Тоді ж створили лабораторію мікрофільмування та реставрації документів.

Наприкінці листопада 1997 р., відповідно до „Тимчасового положення про Державний архів області, міста Києва та Севастополя”, ліквідували філіал Держархіву Хмельницької області в м. Кам'янець-Подільському (замість нього функціонував відділ обласного архіву). 27 січня 1998 р. після значних зусиль Кам'янець-Подільського міськвиконкому цей підрозділ реорганізували у Кам'янець-Подільський міський державний архів⁶¹. Тоді ж Держархів об-

ласті віднесли до підпорядкування облдержадміністрації.

„Чорним днем” для архівістів і дослідників стало 10 квітня 2003 р., коли у Кам’янецькому архіві сталася пожежа, внаслідок якої Національний архівний фонд зазнав непоправних втрат вогнем та водою було знищено 101225 справ. Після цього вцілілі архівні справи (532 тис.) перевезли до Хмельницького. Архівну бібліотеку (24066 примірників книг) рішенням виконкому Кам’янець-Подільської міської ради 9 січня 2004 р. передали Кам’янець-Подільському державному університету (з 2008 р. — національний університет імені Івана Огієнка), на базі якої створили відділ рідкісної книги⁶².

Чимало зроблено архівістами нового покоління. За 14 років ідентифіковано 35157 умовних одиниць зберігання, що становить 77,7 % від загальної кількості врятованих документів НАФ. Згідно попередніми підрахунками завершення ідентифікаційних робіт можливе у 2019 році. Проте не зовсім втішна ситуація з реставрацією. Відреставровані всього 356, 4 тис. аркушів, в тому числі 138,7 тис. справ ушкоджених пожежею (що становить 4,6% від загальної кількості ідентифікованих справ). Величезний масив документів чекає своєї черги на реставрацію, яка затягується на десятки років. Гіркий досвід ліквідації наслідків пожежі підтверджує, що власними силами архіву з обмеженою штатною чисельністю з цим не впоратися, тому для пришвидшення цієї роботи необхідна додаткова кількість реставраторів. Титанічну роботу проводить Юрій Руденко, архівіст за покликанням, рятує Подільської історії, який більше 30 років працює в архівній сфері. Ним же розроблена система ідентифікаційно-відновлюваних робіт потребує підтримки придбання необхідного обладнання. В минулому році у рамках реалізації Обласної програми розвитку архівної справи на 2011-2015

роки, обласною радою виділено 420 тис. грн. за які придбано книжковий сканер планетарного типу, що прискорює роботу над створенням фонду користування.

Архівісти Хмельниччини — це велика дружина сім’я ентузіастів-патріотів історії рідного краю, яка нараховує 141 людину. Нині реалізацію державної політики в сфері архівної справи та діловодства в області забезпечують 49 архівних установ: Державний архів області, 17 архівних відділів та 3 сектори райдержадміністрацій, 5 міських рад, 23 трудові архіви. Архівісти Хмельниччини плідно працюють по збереженню НАФ шануючи працю попередніх поколінь зберігаючи історію для майбутнього.

В сховищах держархіву зберігається більше 2 мільйонів справ — а це 8137 фондів. З них — дорадянського періоду — 493 тис. одиниць зберігання, стільки ж — з 1917-1991 р., бібліотека зберігає 40 тисяч книг та 1,7 тисяч підшивок газет і журналів. За результатами роботи останніх трьох років архів став центральною установою галузі в Україні. В архіві започатковані галереї дослідників історії Хмельниччини, до якої занесено 23 імені краєзнавців та 31 ветеранів архівної справи. Для учнівської та студентської молоді діють банерні виставки “Поділля на рубежі віків”, “Хмельниччина в роки Другої світової війни”, до 70-річчя перемоги над нацизмом, пам’ятні стели “В боротьбі за незалежність — Україна більше за життя” та “Небесна сотня на варті...”. Тісна співпраця з вищими навчальними закладами, з Міжнародними організаціями, участь в наукових конференціях, в теле та радіопередачах, організація тематичних виставок, плідна видавнича діяльність — підтверджує просту істину, що зберігаючи напрацювання попередніх поколінь архівістів, шануючи їх здобутки, колектив професіоналів гідно зустрічає 95-річницю створення архівних установ на Хмельниччині, торуючи шлях до нових висот.

Додаток

Очільники архівної справи на Хмельниччині

Сташевський Д. (листопад 1919 р. — 1921 р.)

Клименко П. В. (1921 — квітень 1923 р.)

Клепатський П. Г. (травень 1922 р. — грудень 1922 р.)

Свідзінський В. (квітень 1923 р. — листопад 1925 р.)

Прядій Д. К. (жовтень 1925 р. – жовтень 1926 р.)
 Яколи К. Д. (29 жовтня 1926 р. – 11 квітня 1927 р.)
 Чечурін О. П. (11 квітня 1927 р. – жовтень 1928 р.)
 Дукачов О. О. (листопад 1928 р. – травень 1930 р.)
 Олександрів О. Я. (травень 1930 р. – вересень 1930 р.)
 Ласко Ю. А. (10 жовтня 1930 р. – листопад 1931 р.)
 Марківський І. Р. (листопад 1931 р. – березень 1932 р.)
 Журбицький С. А. (листопад 1933 р. – лютий 1934 р.)
 Піонтковський П. В. (лютий 1934 р. – листопад 1934 р.)
 Сукач-Клочко М. Т. (березень-травень 1932 р., 27 листопада 1934 р. – 10 липня 1935 р.)
 Гіренко Г. (жовтень 1935 р. – 16 січня 1936 р.)
 Волков В. (28 червня 1936 р. – 1 жовтня 1936 р.)
 Бойко Х. В. (жовтень 1936 р. – грудень 1936 р.)
 Ремньова О. Т. (16 січня 1936 р. – 26 березня 1939 р.)
 Фролов М. (червень 1939 р. – грудень 1939 р.)
 Донцов Г. Я. (грудень 1939 р. – квітень 1941 р.)
 Кравченко Н. Л. (28 липня 1941 р. – березень 1944 р.)
 Ручко В. П. (27 квітня 1944 р. – 19 червня 1946 р.)
 Скрипичина Г. М. (19 червня 1946 р. – 23 грудня 1948 р.)
 Попов Ф. І. (грудень 1948 р. – квітень 1951 р.)
 Кириченко І. І. (квітень 1951 р. – лютий 1971 р.)
 Гарнага І. В. (березень 1971 р. – лютий 1978 р.)
 Вітряна Г.В. (березень 1978 р. – січень 1979 р.)
 Федоренко С. М. (січень 1979 р. – 1987 р.)
 Малахова Т. В. (січень 1988 р. – липень 1992 р.)
 Осінський В. Г. (липень 1992 р. – грудень 1994 р.)
 Кубік В. С. (13 грудня 1994 р. – лютий 1997 р.)
 Слободянюк П. Я. (17 квітня 1997 р. – травень 2010)
 Білошицький С. В. (12 вересня 2010 р. – травень 2011)

Примітки:

- 1 Державний архів Хмельницької області: Путівник. Том 1 / Головна ред. колегія серії «Архівні зібрання України»: Удод О. А. (голова), Боряк Г. В., Верстюк В. Ф., та ін. - Київ, Хмельницький, 2007. – С. 6-9.
- 2 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 12, арк. 44.
- 3 Там само, спр.5, арк. 20.
- 4 Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтва і національної культури. - Кам'янець-Подільський, 1919. – №1. – С. 9.
- 5 Нариси історії архівної справи в Україні: [навч. посіб.] / [за заг. ред. І. Матяш та К. Климової]. – К: Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – С. 349; Прокопчук В. З історії архівної справи на Дунаєвщині / В. Прокопчук // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Присвячується 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Державного архіву Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С.67.
- 6 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 2, арк. 45.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 3689, оп. 1, спр. 6, арк. 22-22 зв.
- 8 Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / ред. кол. Баженов Л., Байдич В., Завальнюк О., та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 17.
- 9 Державний архів Хмельницької області, ф Р-3161, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
- 10 Там само, спр. 3, арк. 5.
- 11 Там само, спр.60, арк. 1; спр. 202, арк. 74.
- 12 Борисевич С.О. Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років / С.О. Борисевич // Студії з архівної справи та документознавства: [зб. наук, пр.] / [редкол.:П.Ляхощкий (голов, ред.), І.Б. Матяш, Н.П. Марченко та ін.]. – К.: Укр. держ. НДІ архів, справи та документ-ва, 1997. –Т.2. – С.76.

- 13 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- 14 Загорецька О. Василенко Микола Прокопович / Олена Загорецька // Українські архівісти (XIX-XX ст.): бібліограф, довідн. – С. 96–97.
- 15 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 12, арк. 15.
- 16 Завальнюк О. З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV-XXI ст. / О.Завальнюк, О. Комарницький // Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів та світлин / редкол. Баженов Л.В., байди В.Г. та ін. – Хмельницький, 2012. – С. 19.
- 17 Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, Там само, спр. 12, арк. 2.
- 18 Держархів Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
- 19 Там само, арк. 23.
- 20 Держархів Хмельницької області, Р-1530, оп.1, спр.11, арк. 13.
- 21 Там само, ф. Р-3161, оп. 1, спр.12, арк. 18, 19.
- 22 Там само, спр. 5, арк. 8.
- 23 Там само, справа фонду ф.315, с. 23.
- 24 Там само, с. 2.
- 25 Там само, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 5, арк. 18-19.
- 26 Там само, спр. 12, арк. 28.
- 27 Там само, арк. 41.
- 28 Там само, спр. 2, арк. 36; спр. 5, арк. 37-39; спр. 12, арк. 58, 87, 90.
- 29 Там само, спр. 5 арк. 43.
- 30 Там само, спр. 42, арк. 46.
- 31 Там само, спр. 2, арк. 45.
- 32 Там само, арк. 92.
- 33 Там само, спр. 46, арк. 34-35.
- 34 Там само, арк. 112-113.
- 35 Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / ред. кол. Баженов Л., Байдич В., Завальнюк О., та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 23.
- 36 Борисевич С. Історія Державного архіву... – Т.3. – С. 96-97.
- 37 ЦДАВО України, ф.4, оп. 1 спр 1345 арк. 2, 3.
- 38 Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://old.kam-pod.gov.ua/index.php?do=static&page=storya-stanovlennya-ta-rozvitku-mskogo-arhvu>.
- 39 Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О. М. Завальнюка, В. Г. Байдича, Ю. В. Олійника, упорядкування В. Г. Байдича, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена та ін. – Хмельницький, ФОП Мельник А.А. – 2015. – 454 с. (серія: «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 11.).
- 40 Алтухова О.І. Архіви Хмельницької області в роки окупації (1941-1944) / О.І. Алтухова // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 16.
- 41 Держархів Хмельницької області, Р-1530, оп.1, спр.11, арк. 16.
- 42 Там само, спр. 2, арк. 45.
- 43 Там само, арк. 92.
- 44 Там само, спр. 46, арк. 34-35.
- 45 Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / ред. кол. Баженов Л., Байдич В., Завальнюк О., та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 23.
- 46 Борисевич С. Історія Державного архіву... – Т.3. – С. 96-97.
- 47 ЦДАВО України, ф.4, оп. 1 спр 1345 арк. 2, 3.
- 48 Держархів Хмельницької області, спр. 46, арк. 112-113.
- 49 Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://old.kam-pod.gov.ua/index.php?do=static&page=storya-stanovlennya-ta-rozvitku-mskogo-arhvu>.
- 50 Архіви України. -№3-4. – 2009. –С.120
- 51 Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О. М. Завальнюка, В. Г. Байдича, Ю. В. Олійника, упорядкування В. Г. Байдича, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена та ін. – Хмельницький, ФОП Мельник А.А. – 2015. – 454 с. (серія: «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 11.).
- 52 Алтухова О.І. Архіви Хмельницької області в роки окупації (1941-1944) / О.І. Алтухова // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 16.
- 53 Держархів Хмельницької області, ф. Р-1530, оп. 2, спр. 4, арк. 15.
- 54 Держархів Хмельницької області, Р-1530, оп.1, спр.11, арк. 16.
- 55 Там само, спр. 2, арк. 45.
- 56 Держархів Хмельницької області, ф. Р-1580, оп. 5, спр. 7, арк. 14.
- 57 Держархів Хмельницької області, ф. Р-1481, оп. 5, спр. 82, арк. 53.
- 58 Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин / ред. кол. Баженов Л., Байдич В., Завальнюк О., та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 14,30.
- 59 Держархів Хмельницької області, ф. Р-338, оп. 15, спр. 339, арк. 1-2.
- 60 Там само, оп. 15, спр. 339, арк. 586.
- 61 Там само, Р-1530, оп.1, спр.11, арк. 16.
- 62 Там само, спр. 2, арк. 92.

Броварська О.А.

РОЗВИТОК СУЧАСНОГО АРХІВОЗНАВСТВА У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У статті пропонуються до розгляду окремі аспекти підготовки фахівців архівної справи. Звертається увага на сутність та проблеми розвитку сучасного архівознавства, пріоритетність вивчення фахових дисциплін та специфіку практичної підготовки майбутніх фахівців даної галузі на Хмельниччині. Підкреслюється актуальність інформатизації архівних установ та відповідність навчальних планів спеціальності цим сучасним вимогам.

Ключові слова: архівні установи, архівознавство, історія, документознавство, документообіг, інформатизація, інформаційні технології, бази даних.

У часи розбудови нашої незалежної держави гостро постало питання відновлення історико-культурної пам'яті, встановлення історичної справедливості, сприяння національній ідентифікації нашого народу та ін. І.В. Позднева підкреслює: «Архіви – незамінні, сповна реальні нитки, які зв'язують день сьогоднішній з минулим. Добре організовані і правильно укомплектовані, вони – умова нашого «нового знання про минуле», яке сучасна наука здатна значно збагатити і уточнити» [1, с.3]. Так, сьогодні зростає науковий інтерес до архівознавства як галузі, яка виникла з потреби досліджувати історію розвитку архівної справи, узагальнити практичний досвід роботи державних архівів, виробити наукові методи зберігання, обліку і всебічного використання архівних документальних матеріалів. Саме архівознавство розробляє питання наукового упорядкування архівних документів: визначення їх фондової належності, принципів систематизації, описування і складання науково-довідкового апарату, що розкриває зміст і склад документальних матеріалів архівних фондів. Також архівознавство науково обґрунтовує експертизу архівних документів, щоб на постійне зберігання в архівах залишити тільки матеріали, які мають наукове, політичне і практичне значення. Таким чином набуває актуальності підготовка кваліфікованих фахівців у цій галузі.

Історичний розвиток та актуальні проблеми сучасного архівознавства стали предметом фундаментальних праць та ґрунтовних досліджень таких відомих вчених, як В.В. Бездрабко, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, Я.С. Калаку-

ра, К.І. Климова, М.В. Ковтун, С.Г. Кулешов, В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш, К.Ю. Нефедов, А.В. Санцевич та ін.

І.Б. Матяш зазначає, що як наукова дисципліна архівознавство сформувалося в середині XIX століття і пов'язане з діяльністю археографічних комісій, заснуванням Центру архіву давніх актів у Києві (1852), історичного архіву у Харкові (1880) та історичного, архівно-бібліотечного відділу Генерального секретаріату в справах освіти (1919). У радянські часи питаннями архівознавства займалися центральні та місцеві архівні установи, які з 1937 по 1960 підпорядковувалися НКВС-МВС, а також кафедра архівознавства Київського університету (з 1944) [2]. Наукові дослідження висвітлювалися на сторінках фахових періодичних видань та наукових збірок. Наступним етапом у розвитку архівознавства стало відновлення державності України, демократизація архівної справи, ухвалення закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993), заснування фахових НДІ. Питання архівознавства загострюються на сторінках архівознавчих журналів: «Архивное дело», «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України», «Науково-інформаційний бюлетень» Архівного управління МВС УРСР, тепер – «Архіви України».

Останні десятиліття позначені поживаленням науковим інтересом до цієї галузі. Сьогодні наукові студії з архівознавства ведуться на сторінках фахових вітчизняних видань з архівознавства «Архіви України», «Студії з архівної справи та документознавства» та ін. Я.С. Калаку-

кура зазначає, що зі зростанням інтенсивності науково-дослідної роботи в архівній галузі швидше оновлюється процес навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, а й навчальна дисципліна. «Вона повинна сприяти підготовці фахівців з архівної справи працівників різних рівнів архівних установ, давати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів фахівців з державного управління та ін., які певною мірою у своїй науковій і практичній діяльності зустрінуться з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній роботі, юриспруденції» [3, с.128].

І.Б. Матяш наголошує, що організація підготовки кадрів для архівних установ традиційно залишається однією з пріоритетних і далеко не вирішених проблем української архівістики; спеціалізованого вищого навчального закладу, на відміну від 1920-х рр., коли подібний функціонував, не існує, натомість значно розширилася мережа вузів, котрі включають до навчальних планів архівознавчі дисципліни, практикують залучення до їх викладання фахівців Державного комітету архівів України, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, центральних і місцевих архівних установ. «Відтак досі не втратила актуальності сформульована в «Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ» (1998) пропозиція щодо заснування спеціального Центру архівної післядипломної освіти. Організація такого центру при УНДІАСД зумовлена необхідністю протиставити фахове викладання різноманітним «самодіяльним» курсам перепідготовки кадрів ділових і архівних служб. Водночас дозволить вирішити проблему оновлення знань працівників архівів, отримання ними додаткової спеціалізації, організації стажування, в тому числі зарубіжного, для архівістів. Проте основні положення залишаються не втіленими. Спроба включити створення центру до Державної програми розвитку архівної справи на 2006 - 2010 рр. зазнало краху. При цьому в силу різних обставин фахово-ресурсний потенціал архівних установ потребує істотного притоку молодих високок-

валіфікованих кадрів та створення умов для постійного оновлення знань» [4].

Так, у Хмельницькому інституті соціальних технологій Університету «Україна» у 2012 р. розпочала роботу кафедра документознавства та інформаційної діяльності, яка і сьогодні здійснює підготовку бакалаврів та спеціалістів зі спеціальностей 6.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність» та 069 «Інформаційна, бібліотечна і архівна справа». Зазначимо, що це єдина кафедра у Хмельницькій області, яка готує майбутніх фахівців архівної справи. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів та спеціалістів колективом кафедри складаються навчальні програми і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення семінарських і практичних занять, а також організація навчальної, виробничої та комплексної практики з фаху. Місце, роль і функції архівознавства як навчальної дисципліни цілком визначаються кваліфікаційними характеристиками та державним стандартом рівня знань і практичних навиків бакалаврів та спеціалістів. Загальне завдання курсу «архівознавство» полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань з історії зародження і розвитку архівної справи, становлення НАФ України, формування архівної системи та діяльності провідних архівів, основних принципів комплектування їх, зберігання і використання інформаційно-документальних ресурсів.

Архівознавство як система знань, або комплексна наука про архівну справу, тісно пов'язане з іншими науками і навчальними дисциплінами, насамперед з історією, правознавством, філософією, культурологією. Я.С. Калакура підкреслює, що будучи структурною одиницею спеціальних галузей історичної науки, архівознавство невід'ємне від вузлових проблем всесвітньої історії, зокрема історії порубіжних з Україною держав: Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Туреччини, Угорщини, Чехії – країн, з якими пов'язане історичне минуле українського народу, або країн, де живуть українці: Австрії, Аргентини, Болгарії, Великобританії, Казахстану, Канади, Литви, Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Франції, Швеції та ін. «Численними артеріями взаємопроникнуті

архівознавство та історія України, української державності, культури, філософської думки, але найрельєфніше ці зв'язки окреслюються з такими галузями знань, як українознавство, історичне джерелознавство, археографія, історична географія; з джерелознавчими дисциплінами – палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, текстологією, метрологією, хронологією та ін. Архівознавство спирається на здобутки політології, етнології, зокрема в тих розділах, що стосуються історії політичних партій та рухів, їхніх документальних масивів, формування української нації, етносів та етнічних груп, пам'яток історії та культури. В сучасних умовах започатковується архівософія, покликана осмислити філософію архівістики, феномен архівів у всесвітньо-історичному процесі й розвитку цивілізації» [3].

Тісно пов'язане архівознавство з документознавством. Останнє є спеціальною дисципліною, яка вивчає системи сучасної документації, шляхи вдосконалення та розвитку документаційного забезпечення управління, організацію роботи з документами, принципи їхньої класифікації, уніфікації, стандартизації. Здобутки документознавства виходять на практику фондоутворювачів архівних ресурсів, що об'єктивно диктує співпрацю фахівців архівознавства та документознавства, узгодженість навчальних програм викладання цих дисциплін. Обидві науки мають справу з документами, але документознавство досліджує ті, які функціонують у сфері управління, а архівознавство – у сфері їхнього зберігання та використання як носіїв історичної пам'яті та інформації. Спираючись на здобутки документознавства, архівознавці глибше проникають в зміст документів, встановлюють їхнє походження і характер, ідентичність та інформаційну цінність.

Важливими є зв'язки архівознавства з філологічними науками, які вивчають письмові тексти і на основі їхнього змістовного, мовного і стилістичного аналізу здобувають знання з історії духовної культури суспільства, її сучасного стану. «Особливістю інформаційних ресурсів НАФ України є те, що значна частина його представлена давньоукраїнською, церковнослов'янською, польською, російською, давньогрецькою, латинською, а також

німецькою, англійською, тюркською, давньотурецькою, французькою та іншими мовами. Все це вимагає від працівників архівної галузі знання сучасних і класичних мов – давньогрецької і латинської. Сказане ще більшою мірою стосується архівознавців» [3].

У архівній справі, в технології зберігання та консервації документів їхній реставрації, перенесенні на інші носії інформації архівістам доводиться мати справу з сучасними здобутками природничих і технічних наук, зокрема фізики, хімії, біології, вірусології, математики, кібернетики та інформатики. Важко уявити сучасне архівознавство поза зв'язками з найновішими інформаційними системами і технологіями. Досвід розвинутих західних держав засвідчує, які додаткові можливості для архівної галузі та архівознавчих досліджень відкривають сучасні комп'ютерні системи, особливо в науково-довідковій та інформаційній діяльності установ. Отже, архівознавство, яке є самостійною науковою системою і навчальною дисципліною, має тісні контакти з багатьма галузями знань і дисциплін. «Ці зв'язки мають двосторонній та багатосторонній характер. Сучасна тенденція наукознавства переконливо свідчить, що найвагоміші здобутки досягаються на міждисциплінарному рівні досліджень. Досягнення архівознавства стають надбанням інших наук, що в свою чергу підносить його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства» [2].

Таким чином, архівознавство є комплексною системою знань, яка, з одного боку, органічно входить в історичну науку, а з другого – інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем. Архівознавство має свій предмет і об'єкт дослідження, спирається на різноманітну джерельну базу, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов'язане з іншими науками, навчальними дисциплінами. Як самостійна навчальна дисципліна архівознавство займає важливе місце в системі підготовки не тільки професійних архівістів, але й істориків, правників, філологів, культурологів, фахівців системи державного управління тощо.

Важливою складовою частиною підготовки фахівців з інформаційної, бібліотечної та архівної справи є історія архівної справи. Архівознавству об'єктивно притаманне прагнення до самопізнання, з'ясування власних джерел, оволодіння набутим досвідом, встановлення тенденцій свого розвитку. Все це обумовлює необхідність глибокого і всебічного вивчення історії архівної справи. Реконструкція загальної картини становлення та розвитку архівної справи має виключне значення для прогнозування поступу галузі. Історія архівної справи розкриває важливий соціально-психологічний і духовний аспект – ставлення суспільства до архівних багатств, усвідомлення історичного значення архівів як скарбниці пам'яті народу. Безумовно, поглиблене вивчення історії архівної справи викликає як науково-дослідницький інтерес, так і національно-патріотичну мотивацію щодо вивчення історичної та духовної скарбниці нашого народу.

Нині архівна справа перебуває в центрі суспільно-політичного і культурного життя, активізується вивчення її історії в Росії, країнах Східної та Західної Європи, зокрема в скандинавських країнах, Франції, Великобританії, Німеччині. Однак, історія архівної справи, в т.ч. в Україні, належить до недостатньо розроблених проблем архівознавства. На думку К.Ю. Нефедова, причина цього полягає в тому, що й досі маємо обмаль відомостей про архіви та стан архівної справи в Україні, особливо в найдавніші часи. «Дослідники зосереджували увагу здебільшого на вивченні питань про заснування архівів, складу їхніх фондів (джерелознавчому аспекті) та складанні науково-довідкового апарату. Менш дослідженими залишалися історія формування і побутування (міграції) архівів, особливості порядкування в архівах» [5].

Вивчення історії архівів з часу їхньої появи до сьогодні допомагає осмислити їхнє місце і роль у житті суспільства, пізнати закономірності еволюції різних типів архівів: від сховищ документів, до наукових центрів зберігання та використання їх. Знання історії архівів надає можливість простежити процес збирання документальних матеріалів та формування архівних фондів. Я.С. Калакура вважає, що дослідження історії архівів сприяє вирішенню

евристичних завдань. «Відомості про склад і зміст архівів, особливості формування їх у різні історичні періоди дозволяє з'ясувати причини та обсяги втрат документальних матеріалів (знищені або вивезені за межі України архівні фонди), націлює на пошук документів і окремих частин архівних фондів, на реконструкцію національної архівної спадщини» [3].

Архівна справа в Україні взаємопов'язана з історією державних установ, громадських об'єднань і рухів. Зміни в адміністративно-політичному і адміністративно-територіальному устрої впливали на становище архівів та організацію архівної справи. Адміністративно-політичний устрій обумовив особливості історії формування та функціонування мережі архівів різних регіонів України (Лівобережжя, Правобережжя, західні та південні регіони), які перебували у складі Литви, Польщі, Росії та Австро-Угорщини.

У процесі вивчення архівознавства, власне історії архівної справи на Хмельниччині варто використовувати колективне дослідження працівників Державного архіву Хмельницької області, в якому висвітлюється 90-річний шлях становлення архівної справи на Хмельниччині, тісно пов'язаної з історією регіону та суспільно-політичними подіями, що відбувалися на теренах України [1]. У книзі публікуються документальні матеріали, оригінали яких зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Книга складається з чотирьох розділів: I. Документи та матеріали вищих органів державної влади УНР, СРСР, УРСР, Центрального архівного управління СРСР, Укрцентрархіву, Головного управління УРСР, Державного комітету архівів України з питань архівної справи; II. Документи та матеріали місцевих органів влади та архівних установ з питань архівної справи (1919-1945 рр.); III. Документи та матеріали місцевих органів влади та архівних установ з питань архівної справи (1946-2012 рр.); IV. Історія Хмельниччини в архівних світликах; перелік документів та умовних скорочень. Зазначимо, що використання такого роду матеріалів на заняттях з архівознавства та організації архівної справи значно підвищує

мотивацію студентів у напрямку дослідження історії архівної справи рідного краю, поглибленого вивчення окремих фактів культурного та суспільного життя нашого регіону. Отже, вивчення історії архівної справи стимулює теоретичні дослідження в архівознавстві, допомагає визначити коло пріоритетних напрямів у теорії і архівній практиці, в загальних контурах окреслити теоретико-методологічну проблематику.

Не менш важливою складовою підготовки майбутніх спеціалістів у галузі архівознавства є організація практичної підготовки. Варто укласти довгострокові угоди з архівними установами (державними і приватними) з метою співпраці та можливості студентам перебувати на практиці безпосередньо в архівах. Таким чином набуття практичних навичок щодо специфіки роботи у архіві (у сховищах, лабораторіях, окремих відділах та ін.) буде можливим. Крім того, така практична складова сприятиме розвитку мотивації та інтересу щодо поглибленого вивчення дисципліни «архівознавство», створить певну базу для написання курсових та дипломних робіт.

Сьогодні, у добу швидкого розвитку інформаційних технологій, потрібно більше навчального часу виділяти на вивчення ряду дисциплін, пов'язаних з інформатизацією архівної справи, що є комплексною системою організаційних, науково-методичних і технологічних заходів, які забезпечують створення єдиних методологічних та методичних основ функціонування архівної галузі із залученням комп'ютерних технологій. Процес інформатизації складається з: розроблення взаємопов'язаних інформаційних технологій комплектування, експертизи документів, їх описування та обліку, використання документної інформації; формування різних архівних інформаційних ресурсів, створення локальних баз даних (БД) в архівних установах та централізованих БД галузі; створення мережі локальних та централізованих БД і єдиної міжвідомчої національної архівної інформаційної системи (НАІС); створення мережі локальних та централізованих БД і єдиної міжвідомчої національної архівної інформаційної системи (НАІС). Таких навичок студенти набувають після оволодіння знаннями та на-

вичками з дисциплін: інформаційні технології у галузі документознавства, формування баз даних, інформаційні системи та мережі, документально-інформаційні комунікації, аналітико-синтетична переробка інформації, інформаційно-аналітична діяльність та ін.

«Архівна практика цивілізованих країн засвідчує, що заміна ручних технологій на електронні, дозволяє суттєво прискорити документообіг, управління інформацією та її використанням. Інформатизація передбачає проведення системи заходів щодо створення умов для переведення традиційних архівних технологій на нові інформаційні комп'ютерні технології, формування електронних архівних документних ресурсів, розширення доступу до архівної інформації та її раціонального і оперативного використання» [4], – підкреслює І.Б. Матяш.

Інформатизація за змістом ширша від традиційного поняття, оскільки вона вирішує проблему вдосконалення функціонування архівної галузі на нових методичних засадах формування архівних ресурсів та інтелектуального доступу до архівної інформації. «Засобом реалізації інформатизації є комп'ютеризація, але вона забезпечує лише одну ланку – програмно-технологічне і матеріально-технічне забезпечення функціонування технологічних процесів завдяки електронній техніці, комп'ютерним БД та інформаційним системам. Архівісти створюють структури опису (моделі даних) різної документальної інформації, формулюють завдання архівної галузі, а програмісти забезпечують реалізацію цих завдань засобами комп'ютеризації. Тому інформатизація потребує спільних зусиль архівістів та інформатиків» [3]. Архіви і архівна справа мають усі передумови для швидкого переходу до інформаційних технологій та зайняття важливого ареалу в інформаційній інфраструктурі й національних автоматизованих ресурсах.

Отже, в умовах інформативного вибуху, що набув глобального характеру на зламі століть, своєрідної революції в комп'ютерних технологіях на одне з чільних місць архівістики висувуються проблеми інформатизації архівної справи. Інформатизація є важливим чинником входження архівної системи України у світовий інформаційний простір. Важливим завдан-

ням є проблема сумісності існуючих БД та перспективних, вихід на бази даних країн Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Росії, країн Балтії, Білорусі, Молдови та ін. країн з метою об'єднання ресурсів "україніки" в зарубіжних архівах, створення матеріальних баз даних, налагодження доступу до існуючих баз даних, копіювання матеріалів, що зберігаються в архівах, передусім в Росії, на компакт-дисках.

У підсумку варто зазначити, що розвиток сучасного архівознавства у контексті підготовки фахівців архівної галузі зумовлюють певні чинники, серед яких пріоритетне значення мають: затребуваність кадрового потенціалу, здатного до виконання методичних та наукових розробок з метою покращення рівня підготовки студентів даної спеціальності; фінансування архівної науки та збільшення фахових видань, розміщення певних акцентів на пріоритетності вивчення або збільшенні навчального часу окремих дисциплін; актуа-

лізація використання документів та матеріалів Державного архіву Хмельницької області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України з історії створення та функціонування архівної галузі Хмельниччини; спрямування навчального процесу у сферу нарощення наукового інтересу до вивчення архівознавства та національно-патріотичної мотивації; зміну концепції практичної підготовки студентів та ін. Сучасний період для української архівної галузі є періодом випробувань й активного розвитку, пов'язаного із можливістю створення принципово нових науково-дослідницьких структур. У зв'язку з цим актуалізується проблема розширення ліцензійного обсягу на підготовку фахівців даної галузі. Нагальною необхідністю є поглиблення теоретичних досліджень, вивчення міжнародного досвіду в цій сфері, розширення міждисциплінарних зв'язків, удосконалення системи наукової атестації викладацьких кадрів.

Список використаних джерел та літератури

1. Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів, світлин / редкол.: Баженов Л.В., Байдич В.Г. (відп.ред.), Завальнюк О.М. (науков.ред.) та ін. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – 416 с.
2. Матяш І.Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства / І.Б. Матяш // Український історичний журнал, № 2, 2009, С. 124-134. – Режим доступу: <http://library.ua/m/articles/view/>
3. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Авт.: Я.С. Калакура, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, К.І.Климова, В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш, К.Є. Новохатський, Г.В. Папакін, Р.Я. Пиріг, К.Т. Селіверстова, З.О. Сендик, А.К. Шурубуря, М.Г. Шербак; редкол.: Я.С. Калакура (гол. рел.), В.П. Ляхоцький, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, І.Б. Матяш, Р.Я. Пиріг. – К., 1998. – 316 с. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Manuals/Archivoznavstvo.php>
4. Матяш І. Б. Проблеми розвитку архівознавства в Україні на сучасному етапі / І.Б. Матяш. // Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею (випуск 3). – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat02.htm>
5. Нефедов К.Ю. Архівознавство: навч. посіб. / К.Ю. Нефедов, О.О. Карпенко. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2008. – 82 с. – Режим доступу: <http://lecture.in.ua/mye-jukovsekogo-harkivsekij-aviacijnij-institut-k-yu-nefedov-o.html>

АРХІВНА СПРАВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ

У статті розкрито поняття «архівна справа» й «архівознавство». Висвітлено історію зародження і розвитку архівів. Розглянуто питання викладання дисципліни «архівознавство» у вищій школі.

Ключові слова: архіви, архівна справа, архівістика, дисципліна «архівознавство», вищі навчальні заклади.

Нині у ході реформування освітньої галузі в умовах глобалізації та євроінтеграції відбуваються зміни і у вищій школі. Освіта є домінантою у формуванні духовних підвалин нової цивілізації. Розвивати державу і економіку мають освічені українці, всебічно розвинені, відповідальні громадяни і патріоти, здатні до ризику та інновацій. Про це свідчать нові нормативні документи: Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2016), проект Закону України «Про освіту» (2016) та ін.

Основним завданням державної освітньої політики є конкурентний вихід української освіти на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва, розширення участі навчальних закладів, педагогів, студентів і науковців у проектах міжнародних організацій та співтовариств [1, с. 15].

У монографії «Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія» (2013) зазначається, що «модернізація освіти – нова філософія освітньої діяльності, яка потребує нового, інноваційного мислення, нових принципів організації навчального процесу, нових взаємовідносин в освітньому середовищі» [1, с. 16].

З огляду на це важливим є вивчення організації навчально-виховного процесу у сучасних вищих навчальних закладах. Відповідно до освітніх нормативних документів оновлюються програми вищої школи, паралельно зі структурними змінами вдосконалюється методика викладання у вищих навчальних закладах, підвищується кваліфікація викладачів, педагогічна освіта переорієнтовується на компетентнісні засади, педагогіку партнерства, індивідуальний підхід.

У вищій школі викладаються новітні дисципліни. Навчально-виховний процес будується на засадах компетентнісно орієнтованого під-

ходу. Одним із основних завдань є формування духовних цінностей українського патріота: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, рідної землі, гордості за минуле і сучасне на прикладах героїчної історії українського народу та культурної спадщини; відновлення, відродження і шанування національної пам'яті. Серед навчальних дисциплін гуманітарного циклу значна увага приділяється вивченню архівознавства як системи наукових знань про архіви й архівну справу. Кожна особистість у ході дослідження різних аспектів наукової проблеми історичного, політичного, економічного, релігійного, педагогічного тощо характеру має мати практичні навички роботи з архівними документами.

Зазначимо, що архіви є скарбницею історичних пам'яток українського народу, інформаційними системами, де застосовуються новітні інформаційні технології під час опрацювання, класифікації, зберігання і використання документів, а також установами державного управління і багатьма своїми функціями тісно пов'язані з різними сферами державного життя.

Галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних і фізичних осіб, пов'язані з нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням відомостей, що містяться в них, називають архівною справою [2, с. 13]. Архівна справа має власну систему знань – архівознавство.

Історія архівної справи в Україні невіддільна від світової історії зародження і розвитку архівів, формування архівних систем, генези світової архівознавчої думки. Одночасно вона пов'язана з історією державних установ, гро-

мадських об'єднань і рухів. Архіви є збереженням людської пам'яті, це – історія нашого життя, розвитку нашої держави.

Перші сховища документів були засновані на території нашої держави ще в часи Київської Русі в IX–X століттях. Традиції зберігання важливих документів відомі в Галицько-Волинській державі, Великому Князівстві Литовському, в часи козацької доби. З XIX ст. розпочались спроби наукового осмислення діяльності архівних установ. Із початку XX ст. архіви перетворились із сховищ відпрацьованих документів на скарбниці безцінної інформації про минуле [3].

Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у XVIII ст., в Україні – в середині XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. виник термін «архівістика». Спочатку його пов'язували з вивченням історії архівної справи, збиранням і зберіганням документів, а згодом до завдань архівістики почали відносити розроблення наукових основ організації роботи з документами, їх пошуку, відбору і публікації. В 1920-х роках поряд з поняттям «архівістика» стали вживати термін «архівознавство» [4, с. 14].

Архівознавство як наука спирається на загальнонаукові й специфічні методи дослідження. Сукупність методів і принципів архівознавчого дослідження становлять методологічну основу архівознавства. Виділимо основні методи: аналізу й синтезу, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи; історичний, який уможливорює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівного будівництва; ретроспективний дає змогу відштовхнутися від сьогодення і поступово вивчати архівну минувшину, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу архівного будівництва; порівняльний уможливорює порівняння нових і старих знань, архівних технологій [4, с. 15].

Архівознавство як комплексна наука про архівну справу тісно пов'язана з навчальними дисциплінами, такими як: історія, правознав-

ство, філософія, культурологія. Архівознавство спирається на здобутки політології й етнології. Важливими є зв'язки з філологічними науками, які вивчають письмові тексти.

Нині навчальна дисципліна «архівознавство» вивчається у вищих навчальних закладах з метою надати студентам історико-філософське розуміння архівів як феномена духовної культури людства, навчити науково-теоретичних, правових, методичних і організаційних основ роботи архівних закладів щодо збирання, зберігання і всебічного використання архівних документів [5, с. 3].

У ході викладання дисципліни «архівознавство» основна увага студентів зосереджується на питаннях: історії архівної справи, правових засадах і структурі Національного архівного фонду України, принципах організації архівної справи та діяльності державних архівних установ, застосування сучасних інформаційних технологій в архівній справі, науково-дослідній роботі архівів. Також звертається значна увага на окремі теми занять, що можуть бути гарною практикою для студентів у роботі з архівними документами. Наприклад, вивчаючи теми «Організація роботи державних архівів», «Організація архівних документів», «Забезпечення збереженості архівних документів», «Інформатизація архівної справи», «Науково-дослідна та методична робота архівних установ», студенти знають про структуру архівів, організацію документів на рівні архіву, технології зберігання архівних документів, основні шляхи інформатизації архівної справи, поліпшення організації документів у діловодстві та підвищення ефективності виконання основних завдань і функцій архівів тощо.

Викладання архівознавства у вищій школі дає змогу підготувати фахівців для архівних установ, а також дати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів, фахівців державного управління, яким у практичній діяльності доводиться звертатися до архівних джерел.

Отже, архіви є незамінним елементом історичної спадщини українського народу. Вивчення архівної справи у вищій школі сприяє відродженню української культури. Навчально-виховний процес у вищих навчальних за-

кладах спрямований на виховання свідомого громадянина, патріота; формування у молоді моральної, художньо-естетичної, трудової культури. Здобуті знання та вміння студентів під час вивчення дисципліни «архівознавство»

стануть суттєвим підґрунтям для подальшого вдосконалення фахової майстерності, пізнання значення архівної справи для суспільства, а також дадуть можливість правильно користуватися архівною інформацією.

Список використаних джерел та літератури

1. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : монографія / за ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Віктора Огнев'юка, Світлани Сисоєвої. – К. : ТОВ «Вид. підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – 460 с.
2. Архівознавство : підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл. України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.
3. Папакін Г. В. Архівна справа [Електронний ресурс] / Г. В. Папакін // Енциклопедія сучасної України. – 2001. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44823. – Назва з титул. екрану.
4. Вказ. пр. Архівознавство : підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл. України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.
5. Казанчан А. К. Навчальна програма дисципліни «Архівознавство» (для молодших спеціалістів, бакалаврів) / А. К. Казанчан. – К. : МАУП, 2008. – 24 с.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРЕЖІ РАЙОННИХ АРХІВІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті на підставі архівних джерел досліджується створення та діяльність в 30-х роках ХХ століття на території області низової ланки архівних установ – районних архівів.

Ключові слова: Вінницька область, державний історичний архів, Кам'янець – Подільська область, окрархів, районний архів.

Низова ланка архівних установ в Радянському Союзі розпочала створюватися на початку 30 - років ХХ століття. Започаткувала формування установ цього рівня постанова Секретаріату ВУЦВК від 10 листопада 1931 року „Про перетворення архівосховищ райвиконкомів в райархівів” [1, арк.1]. Вона передбачала створення при райвиконкомах районних архівів, які повинні зберігати документи районних та сільських установ. Опікуватися новоствореною установою повинен був один з членів президії райвиконкому.

За задумом керівництва республіки впродовж 1932 року на районному рівні місцева влада повинна була виділити приміщення для архівосховищ та забезпечити їх відповідним устаткуванням, передбачити в бюджетах кошти на утримання штату, призначити керівників архівів. Висувалися певні умови до приміщень під архівосховища: „...найбільше відповідало елементарним умовам зберігання архівних матеріалів: було б достатнє площею, досить світле, не було б вогке, було б по зможі максимально ізольоване від інших приміщень, забезпечено з боку протипожежних засобів тощо” [2, с.73].

В квітні 1932 року Центральним архівним управлінням УСРР було розроблено „Основні вказівки щодо роботи районних та міських архівів”, які визначили напрямки роботи новостворених установ. Особлива увага зверталася на облікову роботу, виявлення та збереження документів низових органів влади, підприємств, організацій та колгоспів. Виключення склали установи, підприємства та організації всесоюзного, республіканського та обласного значення, які діяли на території району. Документи цих установ передавалися на зберігання в обласні архіви.

В методичному плані районні архіви підпорядковувалися обласному. В нашому випадку Вінницькому, а з 1937 року (з часу створення Кам'янець -Подільської області) Кам'янець – Подільському.

У зв'язку з створенням районних та міських архівів Центральне архівне управління УСРР розробило в липні 1932 року „Порядок концентрації матеріалів з міських і районних архівів до обласних і державних історичних архівів УСРР”. Відповідно до нього, районні архіви документи, які зберігалися в них понад 10 років передавали на зберігання до Державних історичних архівів. Виключення склали справи до 1925 року. Їх архівні установи повинні були передавати до історичних архівів негайно. Документи повинні були передаватися відповідно до впорядкованих описів та за кошти районних установ.

На території Вінницької області в 30-ті роки діяли декілька історичних архівів: Вінницький обласний історичний архів, державні історичні: Бердичівський, Кам'янець - Подільський та Проскурівський. Кожен історичний архів мав свою зону комплектування районними архівами. Вінницькому обласному підпорядковувався Ямпільський районний архів; Бердичівському – Ізяславський, Полонський, Славутський, Шепетівський; Кам'янець-Подільському – Дунаєвецький, Затонський (Вінковоцький), Кам'янецький, Новоушицький, Орининський, Смотрицький, Солобковецький, Староушицький та Чемеровецький; Проскурівському – Антонінський, Волочиський, Городоцький, Михампільський, Проскурівський, Староскосятинівський, Грицівський, Деражнянський, Летичівський, Меджибівський, Теофіпольський, Юринецький, Ярмолинецький [3, арк.28-29]. В 1933 році постановою ВУЦВК було визначено штатну чисельність районних архівів. Для Ві-

ницької області вона складалася з керівника установи та архівіста.

Створення районних архівів відбувалося досить повільно. Так, за архівними даними в 1935 році на території сучасної Хмельницької області налагодили роботу тільки Чемеровецький та Старокостянтинівський районні архіви. В результаті байдужого ставлення влади до створення архівних установ представниками Вінницького облвиконкому були виявлені факти знищення цінних архівних документів на низовому рівні. Такі, факти були виявлені у Грицівському та інших районах. Для збереження архівних документів Вінницький облвиконком ухвалив 5 березня 1935 року постанову „Про налагодження архівної справи в міськрадах та райвиконкомах”, якою зобов’язав райвиконкоми до 16 березня „...забезпечити міські та районні архіви відповідними приміщеннями та устаткуванням, укомплектувати їх відповідними працівниками” [4, арк.38]. Ухвала Вінницьким облвиконком відповідної постанови дала позитивні результати на районному рівні. Так, Базалійський райвиконком зобов’язав колгоспи, сільради, приватних осіб та громадські організації зареєструвати та передати на зберігання в районний архів документи, які в них зберігаються. За самовільне знищення документів та їх не реєстрацію на керівників установ, організацій та приватних осіб чекала кримінальна відповідальність згідно з Кримінальним кодексом УРСР. Виконання постанови покладалося на районний відділ міліції.

З 1936 року новоствореними окружними архівними управліннями розпочинаються перевірки діяльності районних архівів. Так, в липні 1936 року інспектором Цілило було перевірено діяльність Красилівського районного архіву. За фактом перевірки виявлено наступне: „... Внаслідок бездіяльності керівництва Красилівського райвиконкому для архіву було виділено приміщення колишньої церкви, яке не обладнане стелажимами та непристосоване для зберігання документів; не призначено завідувача архівним відділом” [5, арк.38]. В результаті через відсутність архівного відділу документи сільрад та колгоспів знаходилися не впорядкованому вигляді та зберігалися без контролю на місцях.

В серпні цього ж року проведено перевірку Полонського районного архіву. На час перевірки архів складався з двох кімнат, одна 8 м², інша 10 м². Ці приміщення потребували ремонту, освітлення та опалення. Робота із установами перебувала в запущеному стані. Останні акти перевірок датувалися 1934 роком. Документи в сховищах складені не до інструкцій, без ярликів та не по фондах. Через відсутність робіт з утилізації архів завантажений на 100% [6, арк.6].

У вересні 1936 року робота Шепетівського окружного архівного управління щодо контролю за діяльністю районних архівних відділів розглядалася на засіданні Шепетівського окрвиконкому. Висновки не втішні: роботу на низовому рівні визнано незадовільною. Виявляється, що в Грицівському, Берездівському, Плужнянському та Теофіпольському районах архівні відділи взагалі не створювалися. В цих районах документи низових органів та установ знаходилися в занедбаному стані. Архівні працівники в більшості перевірених районів залучалися до інших робіт. Незважаючи на відсутність архівів, низові структури позвозили документи в райвиконкоми, де вони перебували без нагляду та невпорядкованими, про що було зафіксовано в довідці перевірки.

При перевірці Полонського районного архіву інспектором виявлено, що архів створено в 1935 році. Керівник установи отримував 130 крб., але архівною справою не цікавився, внаслідок чого роботу з установами завалив. Його було в спішному порядку замінено на іншого. Керівника влада активно залучала до всіх агітаційних кампаній, але не до роботи з документами. До історичного архіву документи не здавалися з 1920 року. На підлозі зберігалися документи Полонського народного суду з 1870 по 1916 роки, які давно повинні були зберігатися в історичному архіві. Але на відміну від свого попередника, керівник архіву між агіткампаніями та іншими роботами райвиконкому виділяв час на роботу з документами. Ним взято на облік 153 з 206 установ, організацій та підприємств, як працювали в районі, проведено макулатурну кампанію (здано 661 кг утилю), здано на зберігання до історичного архіву

53 одиниці справ партизанської комісії та вдалося отримати під архів кімнату площею 42 м².

В Білогірському районі архів створено в 1935 році з перепланованого приміщення костелу. Воно складалося з двох приміщень, устаткованих 4-х та 5-ти ярусними стелажми. В архіві станом на 1936 рік зберігалася 15312 справ, що склало 122 фонди, 526 в'язок 3 цієї кількості фондів описаними були лише 44 фонди, що склало 10 602 справи. Архів постійно поповнювався документами. Тільки, за 1936 рік установа взяла на зберігання 10 тис. справ. Архів справно виконував макулатурну кампанію. За планом йому в 1936 р. потрібно було здати 640 кг, а він здав 1980 кг [7, арк.11].

В листопаді 1936 року Шепетівське архівне управління повторно звітувало про ситуацію з архівною справою в окрузі. Інспекторами були перевірені Теофіпольський, Плужнянський, Полонський, Білогірський (Ляховецький) та Ізяславський (Заславський) райони. Ситуація мало чим відрізнялася від вересня місяця. В Плужнянському районі через ігнорування місцевою владою розпоряджень органів вищої влади архів так і не було створено. Документи низових структур зберігалися без контролю на місцях. Негативною була ситуація і Берездівському районі: архіву не було створено, доку-

менти сільрад та колгоспів зберігалися в задовільному стані на місцях.

В Грицівському місцева влада не йшла на співпрацю з окружним архівним управлінням. Внаслідок чого архіву не було створено, документи установ, організацій та підприємств звезено в райвиконком, де вони в нерозібраному вигляді та неописані зберігалися в коморі райвиконкому.

В Шепетівському районі архів створено, але через приміщення, яке не відповідало вимогам, документи зберігалися в незадовільному стані. Відповідальна особа за архів перебувала на курсах і не бажала в подальшому працювати на цій посаді.

В Полонському районі всі позитивні зрушення перекреслило розпорядження райкому партії про передачу приміщення архіву під більярдний зал. Причому виконання постанови взяв під особистий контроль секретар райкому партії.

В Теофіпольському районі архівний відділ було створено в серпні 1936 році. Влада виділила для архіву відповідне приміщення, стелажне обладнання, що дало змогу розпочати перевезення документів від джерел комплектування [8, арк.60].

Станом на 1937 рік районні архіви Шепетівської округи мали в користуванні наступні приміщення [9, арк.30].

Назва району	Вид приміщення	Площа
Антонінський	приспосоване	38
Ізяславський	приспосоване	18
Білогірський	приспосоване	35
Полонський	приспосоване	28
Славутський	приспосоване	25
Теофіпольський	приспосоване	40
Шепетівський	приспосоване	13

В Проскурівській окрузі стан справ з впорядкуванням документів та кількості докумен-

тів, які в них зберігалися відображає таблиця [10, арк.81].

Назва архіву	Загальна кількість документів		Описано	
	фондів	арх. одиниць	фондів	арх. одиниць
Проскурівський	72	10113	69	8603
Ярмолинецький	52	5720	51	5569
Михампільський	32	5752	26	3252
Волочиський	178	17511	149	10198
Сатанівський	81	8161	81	8161
Городоцький	Відомостей не надсилає			
Базалійський	Архівні документи зберігаються в установах, підприємствах та організаціях			
Чорноострівський				
Красилівський				

Кам'янецьке окружне управління погрожувало керівництву Орининського райвиконкому притягненням до кримінальної відповідальності за бездіяльність щодо налагодження архівної роботи. В районі так і не було створено архівної установи. Впродовж 10 років документи з району не передавалися на зберігання до історичного архіву [11, арк.76].

Від новостворених районних архівних відділів Вінницьке обласне архівне управління вимагало дієвої роботи щодо контролю за рухом та впорядкування документів сільрад, колгоспів та інших організацій, що діяли на рівні районів. Відповідно до листа, який був розісланий районним архівам Шепетівської та Проскурівської округи, їх зобов'язали до кінця 1936 року провести перевірки та прозвітувати перед областю [12, арк.20].

№з/п	Назва установи	Кількість перевірок
1	Базалійський	54
2	Красилівський	55
3	Волочиський	53
4	Чорноострівський	45
5	Проскурівський	64
6	Сатанівський	52
7	Ярмолинецький	48
8	Городоцький	56
9	Михампільський	48

Кам'янець-Подільське окружне архівне управління в підпорядкуванні якого знаходилися Дунаєвецький, Староушицький, Орининський, Чемеровецький, Смотрицький, Новоушицький,

Миньковецький, Солобковецький райони та місто Кам'янець-Подільський в 1936 році ці установи виконали приймання документів та їх передачу в історичний архів в такій кількості [13, арк.6].

Назва району	устан орган	підприємств	колгоспів	радгосп пів	МТС	всього	Передано в Істархів
Дунаєвецький	1430	143	880	150	54	3944	600
Староушицький	1430	143	880	150	54	3944	600
Орининський	1430	143	880	-	54	3794	600
Чемеровецький	1440	144	880	300	54	3794	625
Смотрицький	1440	144	880	150	108	4018	625
Новоушицький	1440	144	880	150	108	4189	625
Миньковецький	1430	143	880	-	54	3794	600
Солобковецький	1400	140	880	-	54	3734	600

В 1937 році районі архіви очолювали [14, арк.2].

Прізвище ім'я, по батькові	назва району	посада	рік народження	освіта
Петрук О.Я.	Чорний Острів	Зав райарх	1918 р.	7 кл.
Глузбарг А.З.	Меджибіж	Зав райарх	1888 р.	6 кл.
Будиловська Л.К.	Михампіль	Зав райарх	1921 р.	7 кл.
Галяревич А.Г.	Орининський	Зав райарх	1918 р.	6 кл.
Педосюк Я.Ф.	Красилівський	Зав райарх	1917 р.	7 кл.
Верховський Г.Т.	Вовковинецький	Зав райарх	1917 р.	7 кл.
Удлер С.У.	Ярмолинецький	Зав райарх	1913 р.	7 кл.
Блажей З.Я.	Сароушицький	Зав райарх	1888 р.	нища
Ланда Ч.Г.	Солобковецький	Зав райарх	1913 р.	7 кл.
Надворний Б.А.	Городоцький	Зав райарх	1908 р.	нища
Гоц Я.І.	Антонінський	Зав райарх	1919 р.	нища
Сокол Х.Ш.	Старосинявський	Зав райарх	1912 р.	нища
Оліфорук Х.З.	Плужнянський	Зав райарх	1913 р.	нища
Куперштох Я. С.	Шепетівський	Зав райарх	1915 р.	7 кл.
Пушицький С.Й.	Дунаєвецький	Зав райарх	1891 р.	нища
Халфін Й.Б.	Остропільський	Зав райарх	1918 р.	7 кл.
Литвинюк Б.М.	Проскурівський	Зав райарх	1897 р.	середня
Постирнак І.А.	Миньковецький	Зав райарх	1914 р.	8 кл.
Павчишин М.Л.	Чемеровецький	Зав райарх	1919 р.	9 кл.

Із створенням у 1937 році Кам'янець - Подільської області постало питання про утворення обласного архіву. Це питання вирішувалося впродовж 7-ми місяців. 29 березня 1938 року розпорядженням Центрального архівного управління УРСР було створено низку обласних архівів, в тому числі і Кам'янець - Подільський обласний історичний архів. Його створено з Кам'янець-Подільського державного історичного архіву [15, арк.137].

Із створенням обласного архіву відбулися зміни в підпорядкованості районних архівних установ. Методичні функції щодо управління їхньою діяльністю перейшли до Кам'янець-Подільського обласного історичного архіву.

В 1938 році районні архівні установи очікувало ще одне нововведення. Їх як і всю архівну галузь було підпорядковано Наркомату внутрішніх справ УРСР. Передача повноважень відбулася в лютому 1939 року. На виконання наказу НКВС СРСР Кам'янець-Подільським управлінням НКВС було створено районні комісії по передачі документів в усіх районних архівних відділах в підпорядкування НКВС.

В цьому ж році Рада Народних комісарів УРСР ухвалила постанову про перевезення архівних матеріалів з Кам'янець – Подільського обласного архіву в інші архівні установи республіки. Районним архівам було заборонено передавати документи на зберігання в Кам'янець - Подільський. Функції обласного архіву з 1939 року розпочав виконувати Проскурівський історичний архів. Відповідно йому було дано розпорядження про концентрацію документів з районних архівів.

Постійні територіальні та адміністративні зміни, систематичні зміни в підпорядкованості та незадовільне фінансування наклало відбиток на роботу районних архівів. Їх діяльність бажала кращого. Щоб налагодити їх роботу та звернути увагу партійних та радянських органів влади на їх жалюгідний стан, в жовтні 1940 році РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову „Про стан міських і районних архівів УРСР”. В ній зазначалося: „... Переважна більшість міських та районних архівів і до цього часу знаходяться в незадовільному стані, а окремі занедбані. В окремих районних архівах через неукомплектованість кадрами робота не провадиться, архівні матеріали не впорядковані...” [16, с.12].

Постановою було заборонено Наркомату внутрішніх справ переводити районні та міські архіви в непристосовані приміщення. Цю ж структуру та голів райвиконкомів зобов'язали вкомплектувати штати, виділити кошти на обладнання та охорону приміщень районних архівів. Установам, підприємствам та організаціям, які були – джерелами комплектування районних архівів наказано впродовж 3 місяців впорядкувати документи та передати їх на зберігання в районні архівні установи.

Таким чином, районні архівні установи місцева влада, незважаючи на розпорядження, постанови та інші циркуляри створювала аж до війни. Їх створення уповільнювали постійні адміністративні реформи, перепідпорядкуванням іншим відомствам, небажання призначених осіб через мізерну платню виконувати обов'язки та нерозуміння деяких представників влади значущості архівів в житті суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької обл., Ф. Р-1531, оп.1, спр. 1, арк.1.
2. Архівна справа на Хмельниччині: збірник документів, матеріалів і світлин /редкол.: Баженов Л.В., Байдич В.Г., Завальнюк О.М. та ін. – Хмельницький: ТОВ „Поліграфіст - 2”, 2012. – С. 73.
3. Держархів Хмельницької обл., Ф. Р-1531, оп.1, спр. 1, арк.28-29.
4. Там само, Ф. Р-1538, оп.1, спр. 8, арк. 38.
5. Там само, Ф. Р-1536, оп.1, спр. 25, арк. 38.
6. Там само, Ф. Р-1536, оп.1, спр. 25, арк. 6.
7. Там само, Ф. Р-1538, оп.1, спр. 25, арк.11-13.
8. Там само, Ф. Р-1538, оп.1, спр. 13, арк. 60.
9. Там само, Ф. Р-1538, оп.1, спр. 3, арк. 30.
10. Там само, Ф. Р-1530, оп.1, спр. 1, арк.81.
11. Там само, Ф. Р-1534, оп.1, спр. 6, арк.76.
12. Там само, Ф. Р-1536, оп.1, спр. 9, арк. 20.
13. Там само, Ф. Р-1534, оп.1, спр. 6, арк. 6.
14. Там само, Ф. Р-1535, оп.1, спр. 31, арк. 2.
15. Там само, Ф. Р-1531, оп.1, спр. 1, арк. 137.
16. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1940. – №25. – С.12.

УКРАЇНСЬКІ АРХІВНІ ТА МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ В ЕКЗИЛІ (1920-1945 РОКИ)

Вихід Державного Центру Української Народної Республіки та його інституцій в екзилі у листопаді 1920 р. супроводжувався переміщенням великої кількості урядової, військової та іншої документації, а також значного масиву документів особового походження і матеріалів власних колекцій української інтелігенції. Значний внесок у розвиток архівної справи зробили різні інституції, що були створенні, або діяли під егідою ДЦ УНР в екзилі.

Ключові слова: Державний Центр, Українська Народна Республіка, еміграція, архівні установи, музеї.

Українська еміграція за сприяння Державного Центру Української Народної Республіки утворила ряд громадсько-наукових осередків для збирання, систематизації та збереження документальних і рукописних матеріалів, формування архівних, музейних і бібліотечних зібрань [1, с. 43], які стали важливою інтегральною складовою історико-культурної спадщини українського народу.

Вихід ДЦ УНР та його інституцій в екзилі у листопаді 1920 р. супроводжувався переміщенням великої кількості урядової, військової та іншої документації, а також значного масиву документів особового походження і матеріалів власних колекцій української інтелігенції [2]. Згодом до них долучився величезний комплекс важливих документів українських дипломатичних установ і табірних громад [3], матеріалів численних інституцій [4, с. 188]. Так, за кордоном опинилася велика кількість важливих документів – справжніх реліквій періоду визвольних змагань українського народу. Архівіст М. Обідний писав, що вся Польща була «залита українськими пам'ятками, головним чином архівами», а під час евакуацій залізничні станції були «засипані архівами», частина з них залишалася «на поталу наступаючому ворогові» чи наші вояки послуговувалися ними «як обгортковим матеріалом... Такого сорому ще ніколи не знала українська нація від часу свого існування» [5, с. 121].

2 липня 1921 р. ДЦ УНР створив для «збирання та збереження документальних пам'яток» Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР, що став першим українським архівом в еміграції [6]. Музей-архів очо-

лив М. Обідний, який мав багатий досвід роботи в музейно-архівних осередках. Тогочасний дослідник А. Животко, характеризуючи його жертвну працю із збирання та збереження архівних документів писав, що в 1920-1921 рр. у «незносному холоді, з опухшими від холоду руками» в невеличкій кімнаті «набитої архівним і музейним матеріалом» він «неухильно кожного дня, байдужий до зимна, до холоду» опрацьовував і впорядковував архіви [7, с. 13]. Після утворення ГВІМА необхідні були негайно «чемні руки, і кошти, щоби все зібрати, упорядкувати і приділити» на збереження значну кількість історичних матеріалів. Деякі чиновники ДЦ УНР намагалися знищити цю єдину архівну скарбницю, не виділяли коштів на його утримання, але втручання С. Петлюри частково змінило ситуацію [8, с. 121].

М. Обідний, ставши на охороні історичних пам'яток визвольної боротьби, одночасно виконував обов'язки секретаря УВІТ у Польщі, працював у Комісії з дослідження українських пам'яток у польських музеях Кракова. В 1921 р. група культурних діячів і науковців виступила з ініціативою створення загальнонаціонального архівно-музейного осередку ДЦ УНР в одній із нейтральних країн – Музею-архіву вивчення України [9, с. 55]. В липні 1921 р. було розроблено його Статут і 1 вересня РНМ ухвалила Закон про його заснування в Швейцарії, але через певні обставини його розмістили в Празі. Завданням МАВУ було збирати, впорядковувати, охороняти та вивчати історичні документи. Для «перебирання» архівних фондів інституцій ДЦ УНР щодо їх передачі до МАВУ в 1922 р. було створено Архівну комісію. По-

руч із МАВУ продовжував свою діяльність і ГВІМА, адже, на думку М. Обідного, кожна держава повинна мати окремі національний і військовий архіви [10, с. 23].

22 липня 1922 р. начальник ГВІМА – секретар МАВУ М. Обідний зустрівся з С. Петлюрою і поінформував його про стан охорони пам'яток визволення України, їх значення для українського визвольного руху і найближчі завдання МАВУ. При цьому С. Петлюра зауважив, що справі зібрання і охорони пам'яток він придає «велике значіння», і «бажано було б деякі матеріали хоча й в сирому вигляді видрукувати», але «одкривати Архів для користування ученим» зарано. В 1922 р. до фондів ГВІМА надходили документи різних інституцій ДЦ УНР, а МАВУ діяв лише «на папері». М. Обідний звертав увагу посадовців ДЦ УНР на проблеми збереження національної документальної спадщини і якщо не вжити негайних заходів, то «майбутнім історикам доведеться писати не історію визволення України, а історію нищення пам'яток – джерел історії» [11, с. 13].

Сучасні українські дослідники І. Савченко, І. Срібняк [12; 13] і К. Климова зауважують, що М. Обідний розробив пропозиції щодо формування архівної політики ДЦ УНР, але військовий міністр М. Юнаків, розглянувши їх прийняв своєрідне рішення, адже «вважав за доцільне об'єднати всю архівну справу в руках міністра освіти», але лише на період перебування ДЦ УНР в екзилі. 17 грудня 1922 р. РНМ передала МАВУ Міністерству освіти, але через відсутність коштів пропозиції М. Обідного так і не були реалізовані. ДЦ УНР не мав змоги фінансувати діяльність МАВУ, тому М. Обідний в квітні 1923 р. звернувся до УГК у Празі за фінансовою допомогою. УГК погодився надати допомогу за умови перевезення колекцій МАВУ, а фактично ГВІМА, до Праги. Однак ця ідея не зустріла підтримки в ДЦ УНР, який вважав, що там архіви можуть потрапити до «ворожих сил» [14, с. 13]. Тому М. Обідний, таємно без дозволу вивіз архів до Праги і передав його в УГК, що викликало вкрай негативну реакцію з боку ДЦ УНР і призвело до загострення політичної конфронтації в середовищі еміграції. Так, через відсутність коштів

на утримання МАВУ і амбітність М. Обідного, ДЦ УНР фактично втратив свої архіви. 14 грудня 1923 р. на основі МАВУ було засновано Український національний музей-архів, який в 1925 р. став окремою установою при УІГ [15, с. 13]. 26 жовтня 1932 р. фонди УНМА було передано до УІК при МЗС ЧСР з умовою, що «в жодному випадкові архів не може бути перевезений на Україну, поки там буде панувати режим, ворожий демократичним засадам» [16; 17, с. 494-495].

У 1925 р. українська інтелігенція, об'єднана навколо УВУ, заснувала Товариство «Музей визвольної боротьби України», яке розгорнуло активну музейно-архівну справу. МВБУ складався з музею, архіву та бібліотеки і розвивався за рахунок безкоштовної праці і грошових пожертв свідомих українців чи інституцій. Зокрема, УВПІ з березня 1926 р. надавав йому щомісячну допомогу в розмірі 100 крон. Не зважаючи на складну фінансову ситуацію, архівний відділ МВБУ зібрав цінні архівні скарби [18, с. 7]. На початку 1930-х рр. Ю. Галузинська писала, що всі стіни «завішані картинами й образами, заставлені шафами і полицями», «простори попри них виповнені сховищами для архівних матеріалів» і її найбільше «вразила значна кількість архівних пам'яток, які через брак місця у своїй більшості залишалися не розпакованими та неописаними» [19, с. 4].

Значний внесок у розвиток архівної справи зробили різні інституції, що були створенні, або діяли під егідою ДЦ УНР. Серед них Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, в архіві якої були зібрані цінні документи і матеріали з історії української визвольної боротьби, а також матеріали, пов'язані з життям та діяльністю С. Петлюри, його епістолярна спадщина та копії його листів, що знаходилися за межами Франції. Всі зібрані матеріали планувалося перевезти в Україну, коли вона стане незалежною й суверенною державою [20, с. 95].

Надзвичайно вагомий вклад в архівну справу зробило УВІТ, яке на належному рівні організувало роботу по збору матеріалів і документів з історії національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., перебравши на себе в 1925 р. завдання Воєнно-історичного відділу Генштабу

Армії УНР. Основну діяльність УВІТ зосередило на виданні мемуарної та воєнно-наукової літератури, що дозволило зберегти безцінні свідчення безпосередніх учасників визвольних змагань.

Значна частина українських військових архівів зберігалася [481, с. 494-495] в УНІ у Варшаві, який в січні 1930 р. придбав архів М. Драгоманова і за його матеріалами опублікував «Листування Київської громади з М. Драгомановим (1870-1895)» [21].

Доля архівів української еміграції в роки Другої світової війни складалася по-різному. Так, архів Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і редакційний архів тижневика «Тризуб» у 1941 р. були конфісковані нацистами і відправлені до Берліна [22, с. 216-217], а в повоєнні роки їх значна частина була зосереджена в Москві [23]. Архів ДЦ УНР у Польщі, яким опікувався С. Шрамченко [24], значна частина архівних матеріалів і документів МВБУ, УВУ, УВПІ, УГА–УТГІ, а також приватні документи загальнонаціонального значення [25, с. 11] по закінченню Другої світової війни передані чеською владою до СРСР [26, с. 46; 27, с. 122].

ДЦ УНР надавав надзвичайно великого значення і музейній справі, адже його лідери усвідомлювали, що музей зберігаючи предмети, «властиві даній нації, свідчить про культуру цієї нації, як вище осягнення її буття й існування» і є «найвизначнішим показником шляхетності нації», її душею і залишається навіки, навіть тоді, коли нація фізично умре [28, с. 257].

Наприкінці 1920 р. вояки Армії УНР, не зважаючи на те, що «союзники» посадили їх «за кільчастий дріт таборів», вони створили УВІТ, яке збирало і впорядковувало музейні скарби, ставши першим українським музейним осередком на чужині. В роки Другої світової війни значна частина музейних предметів безслідно загинула, а частину ген. М. Садовський з великим ризиком для власного життя вивіз до Канади. «Ці скарби, а серед них найсвятіші реліквії дорогоцінні, яких більше немає ніде на світі», стали «неоціненним скарбом» Музею українського війська й флоту УНР при Українському воєнно-історичному інституті в Торонто [29, с. 4; 974].

Важливим етапом творення музейних закладів під егідою ДЦ УНР було прийняття 1 вересня 1921 р. Закону про утворення МАВУ, який визначав: «Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено, як це робиться в усіх державах, у всіх культурних націях» [30, с. 24]. Але українській еміграції бракувало єдності і вона не бажала зберігати свої матеріали в єдиному центрі, щоб з ними не статися так, як з матеріалами МАВУ. 16 січня 1925 р. МЗС ЧСР, з ініціативи ДЦ УНР затвердило статут Товариства МВБУ, завданням якого було зібрати «історичні матеріали, що освітлюють визвольну боротьбу України» [31, с. 1], сприяти «на їх підставі наукової праці» і «в слушний час перевезти на рідну землю» [32, с. 4; 352, с. 2]. Директор МВБУ Д. Антонович поставив його «поза рямці політично-партійних змагань» і визначив, що він «збирає і зберігає пам'ятки визвольної боротьби, але сам в тій боротьбі участі не бере», адже є «науковою установою» [33, с. 21]. Товариство складалося з дійсних і почесних членів, членів-співробітників, які проводили велику національну працю. За їх сприяння МВБУ зібрав велику кількість незвичайно цінних матеріалів і документів, інших пам'яток політичного, дипломатичного, військового і загальнокультурного характеру.

Управа Товариства закликала, що б кожен українець записав усе, що «пережито ним, і ці записи, разом з усіма своїми паперами» передав до музею [34], адже це буде служити для пізнання «подій, людей, що приймали в них участь, ідей, змагань, настроїв, побуту та відносин», а «кількість збереженого буде свідчити про ступінь» української культури. Товариство влаштувало виставки, сприяло науковому вивченню пам'яток, видавало каталоги, книги, репродукції, а також «Вісті Музею визвольної боротьби України» [35]. МВБУ не одержував фінансової підтримки з боку чеського уряду, але він у квітні 1926 р. намагався підпорядкувати собі усі емігрантські музейно-архівні осередки і створити на їх базі Слов'янський архів при МЗС ЧСР. Упродовж трьох років МВБУ вів боротьбу за збереження самостійності і значну позитивну роль у цьому відіграв митрополит А. Шептицький, який став членом-добродієм музею.

В 1934 р. ДЦ УНР та інституції, що гуртувалися навколо нього, визнали МВБУ центральною архівно-музейною установою, допомагали в збиранні архівних та музейних матеріалів, передавали до нього рукописні та друковані матеріали, пам'ятки визвольної боротьби з усіх українських земель, які були «власністю української нації» і без них «неможлива повна історія українського війська й військових подій» визвольної боротьби. С. Наріжний писав, що подібної національної установи яка «плекає традицію визвольної боротьби й скинення чужого ярма», «ми не маємо, та доки над цілою Україною панують чужинці, й мати не будемо». МВБУ вдалося пережити важкі роки окупації, проте ненаситні більшовики, не зважаючи на те, що «Український музей є суто науковою установою», в 1945 р. ввезли значну частину його музейних скарбів до СРСР [36, с. 53].

Таким чином, найбільш свідомо і віддана національній ідеї державної самостійнос-

ті України українська еміграція під егідою ДЦ УНР використала свій інтелектуальний потенціал для розбудови національно-культурного життя, створивши численні наукові, культурно-освітні та інші інституції, різні громадські організації, які зробили значний внесок у розвиток науково-освітньої сфери української держави, адже готували висококваліфікованих фахівців і формували українську національну інтелігенцію, майбутніх будівничих господарства і культури незалежної України, а також відіграли суттєву роль у збереженні архівних документів, історико-культурної спадщини, ставши справжніми духовними скарбницями українського народу. Лідери та прихильники ДЦ УНР вважали, що кожен українець, незалежно від своєї професії, повинен мати базові знання з українознавства, щоб бути свідомим громадянином, активним учасником боротьби за власну державу.

Список використаних джерел та літератури

1. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми / М. Г. Палієнко // Вісник / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 54. – К. : [б. в.], 2001. – С. 43.
2. Палієнко М. З історії організації українських еміграційних архівів у Польщі на початку 1920-х рр. / Марина Палієнко // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К. : [б. в.], 2005. – Т. 5. – С. 12–21. – Режим доступу до вид.: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Palienko_2005.php (2.03.2012). – Назва з екрану.
3. Срібняк І. Табірні архіви українського вояцтва (1914-1924 рр.) / І. Срібняк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II: Архівознавчі читання. – 2000. – С. 63–72.
4. Савченко Г. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР / Г. Савченко, І. Срібняк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. – К. : [б. в.], 1996. – С. 188–198.
5. Обідний М. Як охоронялися пам'ятки / М. Обідний // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 120–126.
6. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення української держави (1917-1920 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до вид.: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Manuals/Archivoznavstvo.php> (24.03.2012). – Назва з екрана.
7. Палієнко М. Вказана праця [2].
8. Обідний М. Вказана праця [5] – С. 120–126.
9. Срібняк І. З історії заснування Музею-архіву визволення України / І. Срібняк, О. Лук'яненко // Архіви України. – 1998. – № 1–6. – С. 54–58.
10. Закон про заснування «Музею-архіву визволення України» (1 вересня 1921 р.) // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Тарнів). – 1921. – Вип. 3. – 10 грудня. – С. 23–24.
11. Палієнко М. Вказана праця [2].
12. Савченко Г. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР / Г. Савченко, І. Срібняк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. – К. : [б. в.], 1996. – С. 188–198.;
13. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І. Срібняк. – К. ; Філадельфія : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
14. Палієнко М. Вказана праця [2].
15. Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923-1930): історія створення та основні напрями діяльності / Марина Палієнко [Електронний ресурс] // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 11. – К., 2004. – С. 13–26. – Режим доступу до вид.: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_01.php (12.03.2012). – Назва з екрану.
16. Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930-1940) / Аркадій Животко ; За ред. Я. Прокеша. – Прага : Вид-во Міністерства внутрішніх справ, 1940. – I-X + 70 с. – 70 с.
17. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.
18. Розширення Музею визвольної боротьби України // Вісти МВБУ (Прага). – 1934. – Ч. 4 (січень). – С. 7.

19. Галузинська Ю. Лист з Праги / Юля Галузинська // Свобода (Нью-Йорк). – 1934. – Ч. 179. – 2 серпня. – С. 4.
20. Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926-1998) / В. Михальчук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 656 с.
21. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської старої громади з М. П. Драгомановим (1870-1895 рр.). – Варшава : [б. в.], 1938. – 442 с.
22. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – 688 с., іл.
23. Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://histans.com/?termin=Biblioteka_Petliury (17.03.2012). – Назва з екрану.
24. Шрамченко Святослав Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (17.03.2012). – Назва з екрану.
25. Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941/1991/2 роками / Я. Рудницький. – Оттава : Вид. архівного комітету УНР, 1994. – 95 с.
26. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми / М. Г. Палієнко // Вісник / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 54. – К. : [б. в.], 2001. – С. 42–46.
27. Яковлева Л. Празькі архіви в Києві / Л. Яковлева // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. С. 120-122.
28. Палієнко М. Г. «Все, що зв'язано з нашою історією, му- сить бути зібрано, упорядковано і схоронено...» (збере- ження документальної спадщини українського народу Державним центром УНР в екзилі) / М. Г. Палієнко // Nad Wisla i Dniprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc i terazniejszosc. Prace naukowe wykladowcow I studentow Uniwersytetu Mikolajaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Seria: Systemy Miedzynarodowe I Globalny Rozwoj. – Torun ; Kijow : [б. в.], 2002. – № 1. – С. 255–261.
29. Ординаторський Ю. Український воєнно-історичний інститут / Юрій. Ординаторський // Свобода (Нью-Йорк). – 1952. – Ч. 208. – 6 серпня. – С. 4.
30. Вказана праця [10].
31. 10-ліття Музею визвольної боротьби України // Вісти (Прага). – 1935. – Ч. 8 (квітень). – С. 1.
32. Галузинська Ю. Лист з Праги / Юля Галузинська // Сво- бода (Нью-Йорк). – 1934. – Ч. 179. – 2 серпня. – С. 4.
33. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів [Текст] : історико-архівні нариси / М. Мушинка ; Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини. Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. – К. : [б. в.], 2005. – 162 с.: фотоіл.
34. Бойко В. Музей історії визвольних змагань України / В. Бойко // Свобода (Нью-Йорк). – 1996. – Ч. 190. – 4 жовтня. – С. 2.
35. Вісти Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 1 (липень).
36. Мушинка М. Вказана праця [32].

Трембіцький А.М.

РОДИННИЙ АРХІВ – СКЛАДОВА РЕТРОСПЕКТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ ЖИТТЄПИСУ РОДИНИ СІЦІНСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ

У статті частково розкрито долю ретроспективних матеріалів до життєпису родини Сіцинських-Січинських із приватного родинного архіву Ярослава Січинського. А також долю матеріалів із цього архіву, які в копіях були переданні Я. Січинським до родинного архіву А. М. Трембіцького.

Ключові слова: родинний архів, родинна Сіцинських-Січинських

Величезні ресурси ретроспективної неоціненної історико-документальної спадщини складають матеріали домашніх архівів. Їх захист і примноження, одна з найважливіших місій держави, яка сьогодні неспроможна взяти на своє збереження ці важливі документи й матеріали родинних архівів. Варто на державному рівні визнати їх величезну цінність і надати їм відповідний статус та створити такі «умови, за яких би кожен домашній архів слугував усьому суспільству» [1].

Нехай ніколи не повториться сумна доля архіву та бібліотеки відомого українського історика Євфимія Сіцинського в якого більшовики відібрали будинок, а невдовзі й невеличку кімнатку у флігелі. Він змушений був винайняти маленьку кімнату в передмісті Кам'янця-Подільського, на Підзамче. Під час перевезення його архіву та його, однієї з найбільших приватних бібліотек міста, книжки скидали, як дрова до кузова, по дорозі деякі з них загубилися, а потім їх висипали просто на землю й скинули до хліва, перетворивши частину їх у купу пошматованого паперу. Так були втрачені цінні альбоми, книжки та інші матеріали й документи [2, с. 70].

Унікальні історичні скарби приватних родинних архівів, серед яких велика наукова спадщина Євфимія Сіцинського та його сина Володимира Січинського, мають широко використовуватись у сучасному інформаційному середовищі, представляти історію та культуру українського народу, служити нинішнім і прийдешнім поколінням українців. Ці дві величні постаті, в особі яких, українська наука має справжніх дослідників української історії та культури, ніколи не огорне темінь забуття, вони завжди будуть з Україною, попри лихоліт-

тя і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. Однак, сьогодні сотні документів, матеріалів та їхніх наукових робіт залишаються в рукописах і зберігаються в багатьох архівах, музеях та бібліотеках.

Зокрема, Ярослав Січинський пише: «Мушите зрозуміти, що ми на еміграції – рятували своє життя як могли – переїжджаючи з місця до місця, спеціально мій батько /4 рази/ і тому всі видання погубилися – просто не було можливості везти. Щодо збірки фотографій сл. п. Юхима Січинського /мого діда/ – архітектурних споруд Поділля – наскільки я пам'ятаю... Батько мав змогу передати цю збірку та інші рукописи до Празької Слов'янської Бібліотеки як рівно ж до «Пам'ятника Визволення» [Музей визвольної боротьби України (МВБУ) – А. Т.] [3, арк.1]. В березні 1948 р. МВБУ був закритий і цілісності колекції музею та архіву було покладено край [4, с. 90].

Незначну частину матеріалів МВБУ виявили працівники Слов'янської бібліотеки у фондах Національної бібліотеки Чеської Республіки в Празі (1998). Серед них понад 1000 унікальних творів образотворчого мистецтва 68 українських емігрантських мистців міжвоєнної Чехословаччини [5, с. 4], в т. ч. 16 графічних праць В. Січинського [5, с. 177-179].

Майже всю книгозбірню й більшість родинного архіву визначного історика мистецтва, мистецтвознавця й архітектора Володимира Січинського, творчим стимулом якого була «любов до Батьківщини», «а працею він бажав виправдати своє існування на землі та сповнити своє призначення» [6, с. 176], Я. Січинський в липні 1980 р. подарував бібліотечі Гарвардського університету. В переданій книгозбірні понад 300 монографій, каталогів, серійних та ефемерних

публікацій В. Січинського, праці Дмитра Антоновича, Олекси Повстенка, Михайла Драгана, галицько-українські публікації «Мистецтво» (Львів, 1936), «Дереворити» (Варшава, 1936). Матеріали архіву, – це рукописи, бібліографії, статті на українські теми, мистецькі сюжети, замітки до праці «Роксоляни», машинопис книги «Світ говорить про Україну», матеріали збірки «Мазепіана», підбірки і світлини портретів гетьмана І. Мазепи [7].

Частину матеріалів свого родинного архіву Ярослав Січинський в копіях передав до родинного архіву А. М. Трембіцького. При цьому він, надсилаючи копії матеріалів і турбуючись за їх збереження, пише: «Лист буду слати окремо і матеріали теж окремо – бо як пропаде то не все зараз. Лист цей іде по-перше. В другому листі – 3 статті про В.С. А в третій посилці «Спогади» 1900-1960 /18 сторінок, маш[инного] друку... Додаток на 2 арк.». Серед них, – як відзначає Я. Січинський, – «є плян під назвою «В. С. – за Українське Мистецтво – Спогади 1900-1960.», – де є підрозділи про Ю.С. тому я зробив копії сторінок, що я колись передрукував із батькового рукопису» [3, арк.3]. Загалом же, – це не самі спогади, а загальний план задуманих ним спогадів, до написання яких він так і не приступив.

У першій частині рукопису «Володимир Січинський: За українське мистецтво. Спогади 1900-1960» під назвою «Мандрівки по соборній Україні для збирання пам'яток українського мистецтва», В. Січинський в коротких тезах описує своє дитинство, навчання в Петербурзі, перші експедиції, подорож по Європі з Українською Республіканською Капелою, життя і роботу в Галичині, свій празький період життя і діяльності, подорожі по Карпатській Україні до 1938 р., дослідну роботу в Галичині в 30-х р., післявоєнне перебування в Баварії та «Мандрівку до Нового Світу» [8, с. 2-4].

Другу частину рукопису становлять тези його спогадів «Праця Проф. Юхима Січинського в галузі археології і пам'яток мистецтва» [8, с. 5-10], в яких він подав із любов'ю написаний ним портрет свого батька, виклав свої враження про сімейне життя та будні батька, стосунки з оточуючими людьми, суб'єктивні оцінки 16 його головних наукових праць, а також розкрив його науково-просвітницьку діяльність [9, с. 44].

Третя частина, – це дві версії його автобіографічних матеріалів «Зустріч з М. Грушевським». У першій він подав тези [8, с. 11], а в другій – спогади про М. Грушевського, до якого ставився з великою пошаною [8, с. 12-15] і якого вважав «першим істориком українського мистецтва» [10, с. 6].

Четверту частину рукописних матеріалів В. Січинського складає його промова на святкуванні 60-річчя з дня свого народження в Українському мистецько-літературному клубі в Нью-Йорку 19 грудня 1954 р. [8, с. 16-18].

Ці матеріали родинного архіву люб'язно надані Ярославом Січинським [3] значно збагатили наявний фактологічний матеріал (23 документи) приватного родинного архіву А. М. Трембіцького, який має незаперечну джерельну цінність і доповнює загальну картину життєпису родини Січинських-Січинських та пояснює психологічні мотиви їх вчинків, їхню співпрацю з відомими дослідниками України і Поділля, зокрема [9, с. 36].

Крім того, варто зауважити, що значну частину матеріалів родинного архіву Ярослава Січинського ввели в науковий обіг М. Мушинка [11], Р. Шафран [12], А. Трембіцький [9] та інші [6; 13], що значно сприяло активній пропаганді внеску визначних представників української родини Січинських-Січинських, в українську історію та культуру.

Однак матеріали родинного архіву Я. Січинського (*1924 – †2015) ще й досі повністю не були опубліковані, а після того, як він 29 серпня 2015 р. помер [14], подальшу долю матеріалів його приватного архіву, не зважаючи на всі наші зусилля, в т. ч. й листування з родичами, встановити не вдалося.

Враховуючи значення матеріалів приватного архіву Я. Січинського для сучасних дослідників, для пізнання всього велетенського внеску родини Січинських-Січинських в історію та культуру України, для надання можливості українським історикам і краєзнавцям використовувати їх у своїх дослідженнях, вони частково, лише перша й друга частина рукопису «Володимир Січинський: За українське мистецтво. Спогади 1900-1960», подаються як додаток, із збереженням мови та стилю автора.

ДОДАТКИ

Мандрівки по соборній Україні для збирання пам'яток українського мистецтва 1903-1948

1. «Доісторична доба» – 1903-1914 р.

Мій батько – історик і археолог Поділля.

Літні екскурсії – земські коні.

«Прийняття» у священників і «харч».

Розкопи археологічні – поліція,

Пам'ятки архітектурні і мистецькі – церкви

Метода розшукувань.

Альбоми батька.

Конфлікти з губернаторами.

Граф С. Уваров і прокуратор Михайло Тлустовський.

2. Інститут Цивільних Інженерів і Українська Громада. Діяльність «Інформаційне бюро».

Виставка української архітектури – 1912 р.

Проф. Павловський і Михайловський.

Видання збірок і фото батька – від 1912 р. аж до 1956 р.

Студентські збірки української архітектури.

Домагання робити проекти в українському стилі.

Бібліотека Інституту Цив[ільних] Інж[енерів] і український відділ.

3. Їзда з Петербургу до Кам'янця-Под[ільського] через Москву, Вільно, Варшаву, Харків, Полтаву, Київ, Одесу...

4. Війна 1914-1917.

Праця у Вовчанійському повіті.

Феномен Колокольников.

Архітект Жуков і мої проекти.

Прифронтна праця – Вижниця, Яблониця, Більці – Унчені.

Революція.

Пізнання Європи 1919-1920.

5. Галичина. Безправне становите.

Мандрівки піхотою в окол[иці] Львова.

«Шпійон» під Бродами. Арешт.

«Міжнародний шпійон».

Гостини у священників. «Спренжистость» польської поліції.

Дальші мандрівки на Бойківщині, Гуцульщині, Рава Руська, Потиліч.

І. Крип'якевич, Гнатюк, родина Барвин[ських], В. Дорошенко, о. Др. Й. Скрутень, М. Голубець, П. Ковжун.

6. Карпатська Україна 1924-1938.

Мадьяризація. Священники.

«Прихильність» до українців – Сола.

Львів. «Апостоль»... 1574 р.

Чеські «четніки» і лісничі.

Пряшівщина. Словаки.

Бардіїв – «перший» українець.

Учителі – ученики. Учитель Онуляк.

Інж. Řeřicha, Проф. Chotek, Ред. R. Hůlka, Дир. Vudra, F. Zapletal.

7. Дослідча праця. 1930 р.

Стипендія – «Інститут інтелектуальної співпраці» при Союзі народів 1927.

Львів – Замость – Варшава – Краків – Сухе / кол[о] Кракова/

Українське граверство.

О. Тарасевич та інші гравери.

Збірки Красінських, у Варшаві; Пржездецьких

Народний Музей у Варшаві

8. Досліди в Галичині 1932-1937.

Польські візи. На кордоні.

Поліція у Львові. Їзда до Варшави.

«Арешт» у Волод[мир]-Волинському.

Крехівський монастир – Др. Скрутень.

Архітектура і запис І. Мазепи.

Лаврів, Хрестинопіль, Жовква та ін.

Обміри св. Юра. Ректор Й. Сліпий.

Організація «експедиції».

Національний Музей /І. Свенціцький/, Мійська Управа

Коопер[атив] Інжен[ерних] Робіт.

Церква св. Миколи, Братська церква

Дім і вежа Корнякта. П. Ковжун

ГДУМ, АНУМ.

М. Голубець та інша «братія»

М. Терлецький

9. 1938 р. на Карпатській Україні.

Студ[ент] Клочурак

Гуцульський «оседок» і етрусський дім.

10. Баварія – Д. П. Neustadt над р. Aisch

Початки україн[ського] друкарства.

Роксоляни – Salzburg, Ругія

О. Тарасевич – Auqsburg

11. Мандрівка до Нового Світу.

Треба було 53 роки, щоби видати Історію Українського Мистецтва і то в Америці!

Праця Проф. Юхима Січинського в галузі археології і пам'яток мистецтва

Праця в терені – на місцях. Праця кабінетна.

Дослідження Поділля на широкій базі у всіх галузях знання і всіх пам'яток археологічних, архітектури, малярства, різьби, прикладного мистецтва, нумізматики, епіграфіки, народного побуту і етнографії, промисловости, зокрема цехів.

Щорічні екскурсії в літні місяці-протягом 2-3 тижнів постійного переїзду і дослідження кількох десятків сел, містечок і міст.

Подорожування земськими кіннями.

Поділля – 2 міл. населення і коло 1 тис. осель. Крім того численні могили, рештки валів, укріпленя, замків тощо.

Досліди усіх пам'яток – церковних, костелів, синагог, маєток польської шляхти, замки перероблені на касарні російського війська, жидівські гетта.

Я подорожував з бл. п. Батьком, вже з 9 років мого життя, с. т. десь з 1903 року до року 1911. Курйози подорожей.

Студіюючи в Петербурзі в рр. 1912-1917, вже не мав можливість їздити з Батьком в літні місяці, бо сам, звичайно мав практичну працю на будівництві, зрештою війна 1914-1917 рр. вже не давала можливості провадити і батькові таку дос. працю. Остання моя подорож з Батьком в околицях Кам'янця-Под[ільського] в 1918 році.

Кабінетна праця батька /Юхима Січинського/ – час – мав досить.

Упорядкування Археологічного Музею.

Упорядкування своїх записок з експедицій.

Праця літ[ературно]-наукова для Наук[ового] Т-ва Шевч[енка] у Львові. Огляди цілого українознавчого доробку усіх наукових, літературних і мистецтвознавчих видань цілої російської імперії.

Т-во Нестора Літописця у Києві (з 1896 р. до 1918). Памятки старовини Поділля.

«Киевская Старина» – Київського товариства старожитностей і мистецтва (1902-1918).

Московське археологічне товариство. При- ятель – гр[аф] Уваров.

«Просвіта» – переслідування рос[ійською] адміністрацією. Прокурор – «по особо важным делам» – Михайло Глушковський (брат мами).

Археологічні з'їзди Росії, що відбувалися що три роки. Батько (Юхим Січинський) брав участь у всіх з'їздах, що відбувалися з кін. XIX ст. до перш[ої] світ[ової] війни – на території України: Київ, Одеса, Харків.

Історико-Археологічне Т-во в Кам'янці-Подільському, засноване Батьком у 90-их роках XIX ст., де Батько був незмінним головою. Т-во було власником Церков[ного] Істор[ико]-Археол[огічного] музею (Містився музей в XIX ст. в трох приміщеннях т зв. Нового Собору; з поч. XX ст. (1903) в старій будові к[олишнього] Домініканського монастиря (по вулиці Дворянській; з 1910 р. в будинку бувшого Духовного Училища; десь коло 1923 р. в будинку бувшої гімназії коло Нового Собору; коло 1937 р. в К.-П. замку, де цілий загинув під час війни 1941 року.

Погляд батька про приміщення музею в замку.

В літер[атурно]-науковій праці допомога дружини – мосі Матери. Переписування рукописів.

Реферувала усі новини з літератури, письменства, мистецтва усіх «грубих» часописів – журналів російської імперії.

Вмерла 30 травня 1923 р. Дівоче ймя – Тлустовська, предки походили з Тлустого коло Мельниці в Галичині.

Учасники і члени Под[ільського] Істор[ико]-Археол[огічного] Т-ва, майже виключно місцеві люди, українці, учителі середніх шкіл К.-П., священники з академічною освітою, любителі старовини і етнографії:

Афанасій Неселовський, Сергій Іваницький, Микола Яворовський (наглядач Духовного Училища), Степан Дижевський, еп[ископ] Парфеній Левицький, Віталій Стиранкевич, Микола Бичковський, Михайло Савкевич, згодом з молодих Кость Широцький, Володимир Чехівський та ін.

Істор[ико]-Археол[огічне] Т-во видало 14 томів своїх «Трудів» розміру не менших Записок НТШ у Львові, з поважними працями, що торкалися Поділля – етнографії, фольклору історії, літератури, пам'яток старовини, ста-

тистики, нумізматики, епіграфіки, мистецтва, промисловости, цехів тощо.

Редагував увесь час батько і найбільше дав також своїх розвідок.

Головніші друковані праці Юхима Січинського (Сіцинського). Звичайно більшість, особ[ливо] до 1905 р. в російській мові.

«Древнейшие православные церкви в Подолии», серія статей в «Подольских епархиальных ведомостей» про старовинні муровані церкви Поділля, головно Кам'янця, Могилева, Ушиці, Ярмолинець, Сутківець, Межибожа, Вінниці, Ямполь, Немирова, Зінькова, Бакоти і багато інших. Ці історичні і архітектурні відомости зібрано переважно на місцях, з плянами, перекроями та іншими фаховими деталями архітектури. (Я, будучи вже студентом ІЦІ дивувався знаннями батька в архітектурі-будівництві).

Матеріали для історії церковної Поділля – Велика документальна праця друкована в «Трудах», т. 8, за 1891 р. (ч. 10, с. 176-183). Має велике значіння для історії Поділля, бо торкається найстарших осередків культури і монастирського виробництва.

Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии, «Труди», Т. VII, 1895 р. – Це ціла Енциклопедія Поділля. Праця розміру 600 сторінок про всі оселі та інші історичні місцевости цілого Поділля. Про кожне село, містечко чи місто подано відомости географічні, етнографічні, історія оселі, археологічні знахідки, пам'ятки старовини, церкви та їх пам'ятки, не рідко історія родів, маєтків, походження родин священників і т.д.

Тепер ніякий історик і дослідник не може оминати цієї фундаментальної праці.

Материалы для истории монастырей Подольской епархии, К.-П., 1891, с. 209-438 (в «Трудах»); Окр. вид.: К.-П., 1891, 234 сторінок.

«Город Каменец-Подольск» – велика монографія, 247 ст., друкована в Києві в 1895 р. Гонорар – 1000 карб. Після 5-ти років перебування в Кам'янці і коли мав 36 років. Одна з найбільших монографій зі всіх міст України.

Всі інші видання, статті, розвідки про Кам'янець, звичайно не могли обійтися без праці о. Юхима. Також і гарно видана книжка

про Кам'янець в польській мові Прусевича, видана у Варшаві коло 1912 року.

Книжка про Кам'янець – це найбільш улюблена праця Батька, котру він постійно поширював, виправляв, доповнював, але котра вже ніколи не дочекалася другого видання, або видання в інших мовах, хоч саме книжка (перше видання) була великим раритетом уже в перших роках ХХ століття.

Археологічна мапа (карта) Поділля, «Труди» – XI Археол[огічного] з'їзду в Києві, т. I, Москва, 1901, с. 197-354. Окр. вид.: Москва, 1901, 159 с. Це перша того рода мапа (карта) одної з земель України. Згодом видано було лише Археол[огічну] мапу (карту) Київщини (В. Антоновича), і здається Волині і на тому скінчилося, хоч було пляновано Археол[огічними] з'їздами видати Археол[огічні] мапи усіх «губерній» України. На мапі Ю. С. зазначені всі археологічні знахідки – розкопи від найдавніших часів до кінця ХІХ ст., з зазначенням роду знахідок, доби, їх цінности. Крім того усі важніші пам'ятки старовини – вали, земляні могили, городища, урочища, руїни замків, укріплення, фортець і т. д. При мапі (карті) долучено текст, що складає грубу книгу.

Археологічні з'їзди. – Намічення плянкової праці по дослідженні поодиноких українських земель («губерній»). Поділля – було доручено – Ю. С. Також один з перших звітів власне були Ю. С.

«Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г.», друков[ані] в «Чтениях» Т-ва Нестора літописця, Київ, 1903, кн. XVII.

Крім того згодом з'явилося цілий ряд розвідок про україн[ську] архітектуру – муров[ану] і дерев'яну.

«Древнейшие церкви Подолии», К.-П., 1889; «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии», К.-П., 1904; «Южнорусское церковное зодчество», К.-П., 1907.

Ю. С. один з перших вважав українську архітектуру самобутньою, що має свій окремий стиль, хоч і вказує на різні стилістичні впливи, зокрема візантійської архітектури.

Перші того роду праці на Придніпр[овській] Україні!

Синтетична праця проф[есора] Г. Павлуцького. Використання всіх матеріалів Ю. С., часами без зазначення джерела в «Древности Украины» і в «Історії російського мистецтва», І. Грабаря.

«Матеріали для історії цехов в Подолії», «Труди» Под[ільського] церк[овного] іст[орико]-археол[огічного] Т-ва, К.-П., 1904 і окр. вид.: К.-П., 1904, 78 с. – Це також одна з перших на Вел[икій] Україні праця, що торкається української промисловости. Тут розглядаються різні цехи, почин[инаючи] з XV ст.: гончарські, ткацькі, металообробні, ювелірні, гути і т. д.

Праці в українській мові з 1905 р. Історичні оповідання. «Правосл[авная] Подолія», «Життя Поділля».

Більші праці з історії української архітектури:

«Вплив візантійсько-агонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі». – Записки НТШ, Львів, 1925. Окр. вид.: Львів, 1925, 21 с., 5 табл., 19 ілл., план. (Автор із Совітів!).

«Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.», Київ, 1928. Відбитка з видань Істор[ичної] Секції під проводом проф[есора] Михайла Грушевського. (100 с., 68 іл.). Монографія про коло 14 різних найбільших замків і твердинь Поділля, що збереглися в руїнах.

«Нариси з історії Поділля» – Видання 1928 р. відділу ВУАН на Поділлі – у Вінниці під проводом Отоманівського. Вийшло 2 томи, мало бути 4 або 5. В I-ому томі скорочений огляд цілої історії Поділля від найдавніших часів до

наших днів. Поділля – в межах історичних від Львова по Херсонщину. Між іншим є реєстр усіх визначних діячів Поділля в тих межах. Друга (II) частина кінчається XIV століттям. Згодом Вінницьку Філію зліквідували, а Отоманівського заслали за «націоналізм».

Окремі статті присвячені різьбі, малярству і прикладному мистецтві.

Зокрема цінна праця про українського маляра XVIII ст. Василя Тропініна, «Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда» – К.-П., 1907, 12 с. Лише після того вийшли різні розвідки і статті про Тропініна таких авторів як: К. Широцького в «Записках» НТШ, Львів, 1911, т. СШ.; А. Рогозінський в «Искусство», Київ, 1913, I.

Література про Юхима Січинського з нагоди 50 років наукової діяльності, десь в 1934 році статті всі виключно в Галичині і Празі: «Літ[ературно]-Науковий Вісник», «Життя і Знання», «Діло», та ін.

з нагоди смерті:

В. Дорошенко, «Життя і Знання», Львів, 1939, ч. 9.

В. Приходько, «Літ[ературно]-Наук[овий] Вісник», Львів, 1931, VI.

«Дзвони», Львів, 1939, с. 297.

«Діло», Львів, 1939, ч. 121.

з нагоди 5-ої річниці смерті:

«Вінницькі Вісті», Вінниця, 1942, 28-X. [тут помилка, 25. X. – А. Т.]

«Укр[аїнський] Вісник», Берлін, 1942, ч. 15.

В спогадах А. Лотоцького, В. Приходька, Білоня, романі Домантовича: Доктор Серафікус.

Список використаних джерел та літератури

1. Мачківський М. Чи буде статус домашнього архіву? / Микола Мачківський // Подільські вісті. – 2002. – № 55. – 16 квітня. – С. 3.
2. Винокур І. С. Ю. Й. Січинський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // Український історичний журнал (Київ). – 1991. – № 3. – С. 69-74.
3. Лист Я. Січинського до А. Трембіцького від 1-го березня 2003 р. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 3 арк.
4. Мушинка М. Музей Визвольної Боротьби України в Празі та доля його фондів / Микола Мушинка. – Прага : [б. в.], 2005. – 120 с.
5. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині / Оксана Пеленська. – Нью-Йорк ; Прага : Narodni knihovna ČR, 2005. – 222 с.
6. Січинський Я. Доповнення до бібліографії доктора мистецтвознавства Володимира Січинського / Ярослав Січинський // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: Зб. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – С. 175-177.
7. Книгозбірня й архів В. Січинського подаровано Гарвардові // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 187. – 28 серпня. – С. 1.
8. Січинський Володимир. За українське мистецтво. Спогади 1900-1960. Рукопис. Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія рукопису, 18 с.
9. Трембіцький А. М. Євфимій Січинський (1859-1937): наукова та громадська діяльність : [монографія] /

- Анатолій Михайлович Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.: іл.
10. Січинський В. Історія українського мистецтва / В. Січинський. – Нью-Йорк : НТШ в Америці, 1956. – Т. 1 : Архітектура. – 179 с.
11. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини / Микола Мушинка. – Пряшів : СРУСР, 1995. – 122 с.
12. Шафран Р. С. Теоретична спадщина Володимира Січинського у контексті розвитку українського мистецтвознавства 1920-1960-х років : Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Шафран Роксолана Степанівна ; Львівська академія мистецтв. – Львів, 2001. – 244 арк.+125 арк. (дод.);
13. Родовід о. Юхима Січинського // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України та української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого). Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. державний університет, 2005. – С. 134-137.
14. Мацько В. Славний син українського роду / Віталій Мацько // Подільські вісті. – 2015. – № 121. – 27 жовтня. – С. 4.
-

ВИДАТНІ ПОСТАТТІ

Завальнюк К. В.

СЕРГІЙ СМЕРЕЧИНСЬКИЙ (1892-1954) – БУДІВНИЧИЙ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ

У статті розповідається про діяльність С. С. Смеречинського з розбудови архівної справи на Поділлі, а також висвітлюється його громадсько-педагогічна та літературна діяльність.

Ключові слова: С. С. Смеречинський, архівна справа, педагогічна діяльність, мовознавство, літературні переклади.

У бібліотеці Вінницького архіву знаходиться книга відомого українського вченого-етнографа В. А. Камінського (1869-1938) «Нариси звичаєвого права України» (1928) з дарчим написом Сергію Степановичу Смеречинському [9, с. 149]. Ще донедавна його ім'я було майже невідоме широкому загалу, хоча у 20-ті роки це була досить помітна постать у духовному житті

не лише Поділля, але й усієї України. Мовознавець-новатор, один із організаторів архівної справи на Поділлі, педагог, талановитий поет та літературний перекладач – це все Сергій Смеречинський, соратник Валентина Отамановського, Юхима Сіцінського, Євгена Тимченка та інших визначних діячів українського духу. Як і вони, С. Смеречинський став жертвою радянського судилища за любов до рідного слова, до свого знедоленого народу. Через це і його більш ніж на півстоліття поглинула темна хвиля забуття...

Лише на початку 90-х років, з пробудженням національної самосвідомості українського народу, починають повертатися з небуття імена славних синів України. Першим про Сергія Смеречинського, якщо не рахувати коротенької статті про нього в «Енциклопедії українознавства» [8, с. 2915-2916], заговорив дослідник з Дрогобича Е. Пшеничний, який впродовж десяти років збирав по крихтах матеріали про другого директора Вінницького архіву в Києві, Вінниці, Львові... Результатом його невтомних пошуків стала ґрунтовна стаття «Хресна дорога Сергія Смеречинського», видрукувана в 1991 р. у газеті «Вінницькі вісті», а згодом – у щотижневику «Слово» (1992 р.). Характеризуючи творчий та життєвий шлях Смеречинського, автор здебільшого зупиняється на його мовознавчих студіях та діяльності як керівника Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної Бібліотеки України при ВУАН [12]. Також Смеречинсько-

му присвячували статті подільські краєзнавці Г. Зленко [10] та А. Подолинний [11], які використовували матеріали його кримінальної справи. Окрім цього, біографічна довідка про С. Смеречинського з бібліографічними матеріалами про нього міститься у праці С. Гальчака «Краєзнавці Вінниччини» [1, с. 178-179]. У свою чергу, К. Завальнюк та Т. Стецюк досліджували архівну та літературну діяльність С. Смеречинського [9, с. 149-154].

Враховуючи вищесказане, метою даного дослідження є висвітлення діяльності С. Смеречинського в галузі архівного будівництва на Поділлі та уточнення його біографії.

Народився С. С. Смеречинський 9 вересня 1892 р. в селі Велика Мечетня Балтського повіту Подільської губернії (нині Кривоозерського району Миколаївської області) в сім'ї священика [3, арк. 1]. Окрім Сергія в сім'ї Смеречинських був ще один син, Євген, який в майбутньому учителював на Херсонщині [7, арк. 14].

З малих літ Сергій мав слабе здоров'я, і тому коли батько хотів віддати його в духовну школу, мати була категорично проти. Зрештою, це не завадило йому отримати блискучу домашню освіту, яка стала в нагоді під час навчання в Ананівській гімназії (закінчив її в 1912 р. із золотою медаллю). Після цього здібний юнак, незважаючи на матеріальні труднощі, продовжує навчання на філологічному факультеті Київського університету. Спочатку було сутожно, адже після смерті батька в 1910 р. весь тягар утримання дітей ліг на материні плечі, яка в цей час працювала друкаркою у Вінницькому окружному суді. Згодом, на другому році навчання, і сам Сергій став отримувати стипендію. Поруч із ним навчалися М. Любинський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, О. Гермайзе та інші майбутні подвижники української національної культури. В 1916 р. Сергій закінчує навчання в університеті і як один з кращих студентів удостоюється диплома I ступеня. Однак попрацювати за обраною спеціальністю йому не вдається: в цей час була у розпалі світова війна, подих якої обпалив і Сергія Смеречинського. В січні 1917 р. він потрапляє до Одеського артилерійського училища, зі стін якого виходить у червні того ж року в чині

прапорщика. Далі - направлення на фронт, спочатку на Полісся, а потім - в Галичину. Через хворобу серця, яка вкотре нагадала про себе, його демобілізують і направляють до лазарету м. Київ (вересень 1917 р.) [7, арк. 6-6 зв.]. Тут, у Києві, він стає свідком багатьох доленосних подій в житті нашого народу, однак через хворобу активних дій у них майже не бере. Все ж Смеречинський був справжнім патріотом свого краю, який гаряче зустрів відродження української державності. Про це він говорив, не приховуючи, у своїх свідченнях слідчому: «Коли на Україні почався національний рух, я цей рух вітав у тому розумінні, що мені було приємно, що відкрились можливості розвинути українську культуру. Причому на чолі цього руху тоді стояла Центральна Рада, яку і я вітав» [7, арк. 9]. У цей час Сергій Смеречинський вчителює - викладає українську мову в Київській гімназії. Надалі, імовірно, через розгул у Києві муравйовських банд, в лютому 1918 р. залишає столицю і переїздить до Вінниці. Тут він заробляє на життя нелегкою працею педагога [4, арк. 4]. Водночас влаштовується перекладачем української мови в губернському шкіряному комітеті, згодом, у 1919 р., очолює в ньому статистичний відділ [3, арк. 2]. Окрім цього, бере діяльну участь в роботі Українського споживчого кооперативу, членом якого він був з 1 березня 1919 року [2, арк. 17 зв.].

У 1921 р. Смеречинський полишає працю в системі раднаргоспу. Віднині його життєвий шлях буде нерозривно пов'язаний з архівною справою, якій він віддасть шість років свого життя. Спочатку (з 24 червня 1921 р.) він працює в Подільській губернській архівній комісії інструктором з утилізації паперу, а з 1 січня 1922 р. - ученим архівістом архівної секції Подільського губернського комітету охорони пам'яток культури, мистецтва та старовини (Губкопис). Після ліквідації цієї установи Смеречинський - учений секретар Подільського губернського архівного управління (з 1 квітня 1922 р.), а з наступного року він уже очолює Губарх та історичний архів при ньому [5, арк. 40].

Працювати йому довелось у надзвичайно складних умовах. Ось як про це писав сам Смеречинський у статті «Архивное дело на

Подолії», надрукованій 21 грудня 1923 р. в губернській «Рабоче-крестьянской газете»: «На Поділлі, через повну відсутність засобів, всі розпорядження Центру про охорону архівів не виконувались, і це не зважаючи на існування цілого ряду архівних установ. В результаті ми маємо загибель архівів старих установ на 50 процентів, а по округах архіви майже повністю загинули. Це продовжується до самого останнього часу і приводить до загибелі ряду дорогоцінних матеріалів, так цінних для майбутнього дослідника Поділля» [13]. Красномовний приклад сказаного — загибель архівів Контрольної палати духовної семінарії з біографічними матеріалами А. Свидницького та С. Руданського, казначейства та багатьох інших установ у Кам'янці-Подільському [9, с. 151]. Не кращою була ситуація із збереженням архівних матеріалів і у Вінниці, однак молодий завідувач не пасує перед труднощами. Ще Ю. Александрович, перший керівник Губарху, так відгукувався про ділові якості свого колеги: «Свої службові обов'язки виконував з повним знанням дорученої йому справи, чим багато спричинився до утворення архівних установ Поділля» [5, арк. 40 зв.].

Чималу роботу по впорядкуванню та систематизації архівних документів С. С. Смеречинський виконав уже в перші місяці свого керівництва архівом. Так, з 1 вересня по 19 грудня 1923 р. було впорядковано 7 архівних фондів загальною кількістю понад 6000 справ, описано 5115 справ та книг, здійснено 19 приймань архівів рівних установ, зокрема, ліквідованих частин Червоної Армії, обстежено 5 установ, видано ряд інструкцій та об'їзників щодо охорони архівів, зареєстровано 72 установи, а також видано чимало довідок громадянам та організаціям (Губміліції, Губсуду, Радпартшколі тощо) [5, арк. 62]. Також завдяки тривалому наполяганню Смеречинського 12 травня 1925 р. архіву було повернуто частину приміщення, яка з 1922 р. використовувалась Губмісцевгоспом як склад будівельних матеріалів [6, арк. 12]. Написав статтю «Де шукати і як роздобути архіви УНР» («Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук», 1926 р., книга 7-8), брав участь у Всеукраїнській нараді архівних працівників, яка відбулася у 1924 р. у Харкові [12].

1 серпня 1925 р., після розформування губернії, Сергій Смеречинський затверджується на посаді завідувача Вінницького окружного архівного управління. Не полишаючи праці в ньому, деякий час виконує обов'язки керівника Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної Бібліотеки при ВУАН (з 14 січня по 20 квітня 1926 р.) [3, арк. 2]. Згадана установа, заснована визначним краєзнавцем професором В. Д. Отамановським, об'єднувала цілий ряд блискучих дослідників історії краю, таких як М. Білінський, С. Городецький, Ю. Сіцінський, В. Храневич, О. Бируля, Н. Співачевська, О. Савостіянов та інші. Зусиллями цих ентузіастів було підготовлено цілий ряд унікальних праць. Серед них - «Часописи Поділля» М. Білінського, Н. Співачевської та І. Кревецького, «Нариси з історії Поділля» Ю. Сіцінського, «Сільське господарство Поділля перед світовою війною» С. Городецького та багато інших. Зазначимо, що в підготовці багатьох праць Кабінету брав активну участь і Сергій Смеречинський [9, с. 152].

Однак якою захоплюючою не була робота в Кабінеті виучування Поділля, все-таки Сергій Степанович невдовзі полишає її. Як і раніше, керує улюбленим дітищем - архівом.

Працював С. Смеречинський на архівній ниві до 26 жовтня 1927 р. Відтепер він повністю присвячує себе педагогічній праці: з 15 листопада 1927 р. викладає українську мову у Вінницькій меліоративно-будівельній профшколі, а з 1 квітня 1928 р. - ще й у зубо-технічній профшколі [3, арк. 2].

Розповідь про Сергія Смеречинського буде далеко не повною, якщо не зважити й на інші сторони його природного обдарування. Адже він був ще й талановитим вченим-мовознавцем і, окрім того, непоганим поетом та перекладачем. Вінцем його мовознавчих досліджень, книгою, вистражданою буквально впродовж усього життя, були «Нариси з української синтакси», видані в 1932 р. у Харкові. Ось як характеризував значення цієї праці сам Смеречинський: «З 1925 року, коли я вирішив що б то не було здійснити моє бажання, я приступив до розв'язання спірних пунктів у синтаксисі та фразеології української мови шляхом дослідження живої народної української мови. Для

цього я зібрав усі віддруковані етнографічні матеріали і старався шляхом порівняння зі всіма іншими слов'янськими мовами виділити те, що складає особливість української мови, маючи на увазі поширеність того чи іншого явища в живій народній українській мові» [7, арк. 7].

Окрім цього «націоналістичного твору в українському мовознавстві» (за висловом тогочасних рецензентів), мовознавчі студії Сергія Смеречинського з'являлися і в такому академічному виданні, як «Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук»: «Куди йде українська мова?» (1928), «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» (1929). На жаль, незавершеною залишилась його монографія «Студії з синтакси української мови». І це не дивно, адже задум цієї роботи, за словами автора, полягав у тому, «щоб і по цей, і по той бік кордону була одна чиста українська мова, не засмічена чужими словами й формами, така чиста, щоб і інтелігент, і письменний селянин могли легко зрозуміти її. І додаю ще - з'єднати весь український наріз, де він лише є, в його мові, а також засипати мовну прірву між українським містом і українським селом» (з листа до М. З. Левченка) [10]. Зрозуміло, що лише одна постановка такого питання у ті часи насторожила ревнителів інтернаціональної єдності народів СРСР та прибічників русифікації України. Звідси - і відповідне ставлення до книги, а також до самого автора...

Тим часом скромний шкільний учитель, очевидно, ще не здогадуючись, що над його головою зависли темні хмари, вечорами робить

літературні переклади з французьких авторів, а також пише власні оповідання та вірші, очевидно, втрачені. Відомо, зокрема, що Сергій Смеречинський був автором перекладу роману П'єра Люїса «Афродіта» та збірки його ж поезій «Пісні Білітіді» (видані у Вінниці в 1927 р.), а також роману Жюльє Верна «Діти капітана Гранта» [10].

Творчі задуми Сергія Степановича були зруйновані 26 серпня 1929 р. Того дня на квартиру по вулиці Громадянська, 22, завітали депеушники, які пред'явили власнику цього помешкання ордер на арешт із звинуваченням у контрреволюційній та націоналістичній діяльності (ст. 54-11 КК УСРР). Однак слідству так і не вдалося зібрати переконливих доказів його ворожої діяльності. Тому Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР на своєму засіданні від 4 травня 1930 р. обмежилася лише висланням вченого з території України із забороною проживання в прикордонній смузі, Москві, Ленінграді та Ростові-на-Дону терміном на 3 роки.

Реабілітований був Сергій Степанович Смеречинський лише 22 листопада 1989 р. [7, арк. 50], вже після своєї смерті (помер у травні 1954 р. в с. Зимовне Шебекинського району Белгородської області Російської Федерації). Проте подальша його життєва доля ще донедавна була невідома, так само як і значна частина його творчого доробку, яка все ще чекає на свого дослідника. На нашу думку, одна із вулиць Вінниці мала б за честь носити ім'я цієї благородної і талановитої людини, яка мріяла об'єднати наш народ на засадах моралі та високої духовності.

Список використаних джерел та літератури

1. Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Д-233.-Оп.1.-Спр.176.
3. ДАВіО. – Ф.Р-256.-Оп.2. – Спр. 2126.
4. ДАВіО. – Ф.Р-650.-Оп. 1. – Спр. 16.
5. ДАВіО. – Ф.Р-650.-Оп. 1. – Спр. 28.
6. ДАВіО. – Ф.Р-650.-Оп. 1. – Спр. 68.
7. ДАВіО. – Ф.Р-6023.-Оп. 4. – Спр. 11678.
8. Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 8.
9. Завальнюк К. В. Будівничий архівної справи на Поділлі / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк // Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 149-154.
10. Зленко Р. І перекладач, і мовознавець / Р. Зленко// Вінниччина. – 1993. – 31 серпня.
11. Подолинний А. Сергій Смеречинський: справа № 826 /А. Подолинний// Слово. – 1993. - № 11.
12. Пшеничний Е. Хресна дорога Сергія Смеречинського /Е. Пшеничний// Слово. – 1992. - № 22.
13. Смеречинский С. Архивное дело на Подолии /С. Смеречинский// Рабоче-крестьянская газета. – 1923. – 21 декабря.

Овчаренко Л.М.

В'ЯЧЕСЛАВ РОЗВАДОВСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ОСЕРЕДКУ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано подвизницькі ініціативи В'ячеслава Розвадовського, спрямовані на поширення спеціальних мистецьких знань у селянському середовищі; розглянуто діяльність пересувних Народних виставок картин і Кам'янець-Подільських рисувальних класів з гончарним відділенням; доведено, що В'ячеслав Розвадовський був залюбленим в українську культуру і є засновником Кам'янець-Подільського осередку гончарного шкільництва в Україні.

Ключові слова: В'ячеслав Розвадовський, пересувні Народні виставки картин, Кам'янець-Подільські рисувальні класи з гончарним відділенням, Поділля, гончарство, гончарне шкільництво.

Про В'ячеслава Розвадовського у своїх наукових студіях писали етнолог Лариса Божко [1], керамологи Людмила Овчаренко [2; 3], Лідія Мельничук [4], мистецтвознавці Юрій Лащук [5], Ростислав Шмагало [6; 7], Наталія Урсу та Іван Гуцул [8], краєзнавці Аліса Антонюк [9], Андрій Паравійчук [10; 11] та Ольга Ерн (Гагенмейстер-Корецька) [12; 13]. Проте, лише окремі публікації Людмили Овчаренко розглядають постать В'ячеслава Розвадовського в якості засновника Кам'янець-Подільського осередку гончарного шкільництва в Україні [14; 15]. Основним джерелом для написання цих праць стали матеріали, віднайдені авторкою в Державному архіві Хмельницької області, в Кам'янець-Подільському міському архіві (до пожежі), в архіві Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, в Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, у приватному архіві Ольги Ерн (Гагенмейстер-Корецької) (Львів).

Історія Кам'янець-Подільського осередку гончарного шкільництва бере початок із Рисувальних класів з гончарним відділенням (1905-1908). Їх відкриттю передували Народні виставки картин (з 1904 року), ініціатором та організатором яких був випускник відділення живопису й скульптури Вищого художнього училища при Імператорській академії мистецтв В'ячеслав Розвадовський [16]. Виставки мали на меті не комерційні, а просвітницькі

завдання: знайомство народу з мистецькими творами провідних українських та російських художників початку ХХ століття й виховання художнього смаку. Маршрут пересувної Народної виставки картин був таким: Київ, Васильків, Біла Церква, Сквиря, Липовець, Немирів, Вінниця, Ямпіль, Могилів, Кам'янець-Подільський та всі села, розташовані між цими населеними пунктами [17, арк.51]. Для формування більш повного й об'єктивного уявлення про масштаби ініційованої В'ячеславом Розвадовським мистецької акції додамо деякі відомості статистичного характеру: впродовж 1904 року Народна виставка картин розгорталася 27 разів; експозицію переглянули жителі 200 сіл, 12 містечок, 10 міст; виставка функціонувала 120 днів; загальна кількість відвідувачів – 60128 осіб, з них 40 тисяч – селяни; на переїзд було витрачено 30 днів [18]. Виставкову діяльність митець та його однодумці розгорнули одночасно в трьох напрямках: 1) Херсонська, Полтавська, Харківська губернії; 2) Чернігівська та Київська губернії; 3) Подільська губернія. Першою відкрилася виставка в Кам'янці-Подільському – 18 травня, наступними були виставки в Одесі – 27 травня, та Чернігові – 5 червня [19, арк.6]. За поданою В'ячеславом Розвадовським інформацією, автор даної статті узагальнила відомості про відвідини виставок у Подільській губернії (таблиця 1).

Таблиця № 1 Відвідування пересувних Народних виставок картин у Подільській губернії (1905) [20, арк.6-7].

№ п/п	Назва населеного пункту	Термін експозиції	Кількість відвідувачів (осіб)				
			інтелігенція	учні	селяни	євреї	нижні чини
1.	Кам'янець-Подільський	18.05-06.06	1064	431	1303	665	119
2.	Дунаєвці	09-12.06	90	7	985	445	4
3.	Нова Ушиця	14-17.06	128	12	1687	160	126
4.	Курилівці Муровані	19-23.06	80	18	1254	368	-
5.	Могилів	25.06-03.07	290	34	677	413	69
6.	Бандишівка	05-08.07	10	11	724	1	-
7.	Шпиків	10-13.07	137	31	1420	76	22
8.	Брацлав	15-17.07	327	40	5845	-	584
9.	Ситківці	21-27.07	85	27	1833	68	5
10.	Немирів	29.07-04.08	181	94	610	84	-
11.	Сутиски	06-08.08	75	7	1816	26	2
12.	Жмеринка	11-12.08	197	27	2162	191	212
13.	Брацлав	14-15.08	25	3	1362	107	9
14.	Вінниця	17-23.08	465	266	653	341	114
15.	Літин	24.08	39	11	636	173	
16.	Летичів	25-26.08	140	29	342	41	68
17.	Проскурів	28-30.08	130	29	342	41	68
18.	Разом	33087 осіб, з них селян – 23764, 15% грамотних					

1905 року в 11 населених пунктах Херсонської, у 4-х – Полтавської та 1 – Харківської губерній пересувні виставки відвідали 47276 осіб, з яких селян – 20678 (44%); у Чернігівській губернії – 25264 особи, з них селян – 10796 (43%); у Київській губернії – 32486 осіб, селян – 22306 (68,7%). Таким чином на всіх трьох виставках побувало 138113 чоловік [21, арк.8-10]. Дізнавшись про приїзд Народної виставки картин, жителі з навколишніх сіл святково вбиралися і йшли знайомитися із творчістю художників. Оглядаючи виставку, переймаючись зображуванним, вони плакали, сміялися, співали пісень (якщо тема картини була запозичена з народного фольклору), ділилися із митцями враженнями, дарували їм квіти, рушники, вироби художніх промислів [22]. Про значущість пересувних виставок автор однієї із тодішніх газетних заміток зауважив: «*Может быть, если бы раньше кто-нибудь научил крестьян понимать прекрасное в искусстве, то они не обнаруживали бы во время известных грустных событий поразительного вандализма*» [23]. (Мова йшла про події 1905 року). «*Это пример у нас единственный в России – и дай Бог, чтобы он вытеснил со временем устраиваемые для народа балаганные развлечения, рассчитанные не на тонкое развитие изящных эстетических вкусов, как здесь, а на грубые и пошлые развлечения. Распространить в народе, в широких его массах, изящный, высокий талант таких наших выдающихся,*

нашей гордости, художников как И.Е.Репин, А.А.Киселев, Н.К.Рерих, В.И.Зарубин и многие др. – это большая заслуга инициаторов выставки... На выставке охотно дают разъяснения и справки о выставленных картинах и продаются прекрасно изданные за границей открытки в красках с картин выставки» [24]. В одній зі своїх статей В'ячеслав Розвадовський цитував селян: «*Ніби прочитав книжку з давняго життя, як вздрів це малювання!...Як то воно намалевано фарбою і від руки! Жива сидить і зажурилася бідна*» [25]. Завдяки пересувним Народним виставкам картин В'ячеславу Розвадовському та його однодумцям вдалося зрушити глибу чиновницької байдужості до художнього просвітництва селян. Навколо цієї значної й нелегкої справи митець об'єднав різні установи й громадські організації, активізував благодійників. Він довів заможній частині суспільства, що селяни розуміють мистецтво, цікавляться ним, є споконвічними носіями знань з різних видів кустарного виробництва, намагаються прикрасити свої оселі декорованими подільськими орнаментами, глиняними, тканими, вишитими, різьбленими чи плетеними виробами, витинанками та настінними розписами. Творці традиційних народних художніх промислів були готовими до сприйняття спеціальних фахових знань для адаптації до вимог тодішнього ринку й задоволення найбільш вишуканих запитів. Потрібно було лише створити такий художній

навчальний заклад, який би привніс ці знання в кустарне виробництво.

Одночасно із активною виставковою діяльністю В'ячеслав Розвадовський задумав розвивати в Поділлі мистецьке шкільництво. До цього його спонукали аналітичні висновки щодо подій, які відбувалися навколо Народних виставок картин. На важливості поширення серед населення фахових мистецьких і технологічних знань, на необхідності виховання художніх смаків наголошувало багато дописувачів тогочасних друкованих видань. Потреба в художньо-ремісничій освіті зростала, й українські земства шукали шляхи покращення кустарних промислів через діяльність спеціалізованих навчальних закладів: художньо-промислових шкіл, художньо-ремісничих майстерень. Про це писав і В'ячеслав Розвадовський: *«Крестьяне жаждут художественно-ремесленного обучения не столько для удовлетворения своих нужд, сколько для заработка, пополняющего их доходы или способного оторвать от земли лишних членов семьи... Очевидно, по дешевизне ручные изделия не смогут конкурировать с фабричными. Преимуществом их остается прочность, разнообразие каждой вещи и то личное творчество и вкус, которые ярко отпечатываются на работах хороших мастеров-кустарей, служащих выразителями всего того, что несет в себе народ с его историей, условиями наличности сырого материала, техники и жизни. Проникая в более просвещенные слои общества, ручные изделия неизбежно встречают требования не только красоты, но и выдержанности стиля, т.е. совокупности общих форм, деталей, рисунка, его красок, орнаментации, в которых, при законченном исполнении изделий, характеризовался бы дух... народа. Такие изделия ценны и многия затрачивают на них огромная деньги. Само собой разумеется, что повышение художественного понимания в народных массах увеличит доход их от продажи кустарных изделий, что положительно отразится на их экономическом благосостоянии»* [26]. Митець звернувся до Академії з клопотанням, в якому просив відкрити в Кам'янці-Подільському рисувальну школу на зразок академічних шкіл у Пензі, Казані, Одесі. *«Появление... народной*

выставки картин послужило для общества города Каменец-Подольска искрой. Кругом сразу заговорили о потребности художественного училища, художественного музея. В палатку выставки являлись копировать картины при 6° мороза и если принять во внимание, что в городе три мужских и два женских учебных заведения, как и везде в гимназиях с постановкой рисования, вызывающей скорее скуку, чем любовь к искусству, станет понятным насколько художественное училище само по себе, своим музеем картин, выставками, явится подспорьем для более 2000 только учащихся» [27, арк.13-14]. Підставами для позитивного вирішення питання були: по-перше, значна кількість українців – учнів середніх навчальних закладів, здібних як до живопису, так і до ужиткових мистецтв; по-друге, наявність у Кам'янець-Подільському повіті до 40 гончарних майстерень, в яких *«талантливые украинцы размалевывают бесконечные по своим вариантам орнаменты»* [28, арк.14]; портрете, значні поклади вогнетривкої й гончарної глини, подільського мармуру, з якого місцеві селяни виготовляли огорожі й фундаменти для хат, іноді вирізаючи по ньому орнамент; по-четверте, наявність літографського каменю, жорновиків, фосфоритів, єдиного на півдні Російської імперії родовища гіпсу по р.Збруч (щороку добували до 120 тис. пудів). Також серед селян доволі поширеним було різьбярство. Розмальовування хат та різного роду ужиткових предметів також було звичним явищем. Водночас, кустарі, користуючись найпростішими знаряддями праці та перебуваючи в залежності від скупника, не надавали серйозного значення художній стороні промислу. Тому активісти державних і громадських організацій, які опікувалися кустарними промислами, вирішили, що для селян *«...новое училище, если при нем будут организованы и художественно-промышленные классы, будет настоящим благодеянием»* [29, с.170]. У своєму листі до Імператорської академії мистецтв В'ячеслав Розвадовський також подав детальний опис природи й історичних пам'яток Кам'яниччини. Художник зауважив на тому, що Кам'янець-Подільський був центром освіти не лише для юнацтва Поділля, але й Волині та Київщини.

Заклад мав стати *«тем всепроникающим лучем в темные уголки целой Украины, который прольет свет 6-ти миллион. населению Подолии на собственное творчество, разовьет в нем самосознание своих духовных сил и подымет достоинство кустарной промышленности своею художественностью... Я дал слово Каменец-Под. Городской Думе содействовать насколько мне позволит моя энергия и любовь к искусству и руководить ею»* [30, арк.15-16].

Міська дума одногосно визнала відкриття в Кам'янці-Подільському мистецького навчального закладу справою корисною й необхідною: *«...Ассигновать на содержание его по одной тысяче рублей в год, каковую сумму вносит в смету каждого года, и уполномочить Розвадовскаго на ходатайство пред Академией Художеств об открытии училища»* [31, арк.81]. До ідеї відкриття художнього навчального закладу в Кам'янці-Подільському прихильно ставився губернатор Олександр Ейлер, який пообіцяв безкоштовно виділити приміщення та посприяти в наданні щорічних асигнувань від повітових земств. Від Академії очікувалося фінансування на утримання посад директора, викладача-художника й бібліотекаря, який водночас був зберігачем музею; надсилання зліпків з античної тематики [32, арк.16].

В Імператорській академії мистецтв питання відкриття художнього навчального закладу в Кам'янці-Подільському обговорювалося доволі активно. На засіданні 4 квітня 1905 року виступив член Ради Академії Микола Кондаков, який запропонував організувати рисувальну школу із відділом прикладної художньої промисловості, з основним чотирирічним курсом рисунка. Її роботою мала керувати опікунська рада. На переконання доповідача, статут, штат і педагогічну раду закладу варто було організувати пізніше, після кількох років діяльності. Заслухавши всіх бажаючих, Рада Академії вирішила підтримати ініціативу художника В'ячеслава Розвадовського й керівництва міста та відкрити в Кам'янці-Подільському рисувальні класи [33].

Рисувальні класи почали діяти 1905 року в приміщенні колишнього домініканського монастиря. У такий спосіб було закладено основу майбутньої Кам'янець-Подільської художньо-

промислової профшколи [34, с.106]. Завідувачем закладу призначили В'ячеслава Розвадовського. На утримання Рисувальних класів Академія асигнувала 1500 руб. на рік і надіслала в дарунок велику колекцію гравюр та зліпків. Одночасно було відкрито різьбярський та гончарний відділи, утримання яких взяло на себе Подільське губернське земство [35, с.100]. З осені 1905 року при школі було обладнано гончарну майстерню з горном [36, арк.81]. Викладати гончарство запросили фахівця зі Львова Юрія Лебішака. За навчання різьбярству відповідав Іван Семенюка, який приїхав до Кам'янця-Подільського із Печеніжина, що біля Коломиї. Результатом плідної праці гончарного відділення було відзначення виробів учнів срібною медаллю на Художньо-промисловій виставці в Єдинцях [37, с.133]. Згідно з проектом В'ячеслава Розвадовського, навчальний заклад був розрахований на навчання переважно селянських дітей. З цією метою при ньому було відкрито інтернат на 20 чоловік. Губернський комітет *«на оборудование и первоочередное оснащення отделов прикладных искусств»* асигнував 3500 руб., а потім, у червні 1906 року, на утримання інтернату, в якому проживало 14 селянських хлопчиків, додатково виділив 2100 руб. [38, с.100].

На цей час ні Статуту, ні штатного розпису, ні чіткого навчального плану Рисувальні класи не мали [39, арк.81]. Одні джерела інформують про трирічний курс навчання [40, с.69-71], інші – про чотирирічний [41; 42, арк.76-77]. Очевидячки, навчали все-таки чотири роки, бо програма з гончарства була розрахована на чотири класи, і після третього класу учнів ще не вважали випускниками [43]. Більше уваги приділяли моральному й загальнокультурному вихованню вихованців, відвідуванню ними концертів та театрів. Завідувач розумів, що успіх розпочатої ним справи значною мірою залежав як від викладачів, так і від учнів. В одному зі своїх листів він писав: *«Убить хорошее начало – тягу к искусству, так легко рутинным преподаванием предмета, который не может быть втиснутым в рамки программы, а целиком зависит от индивидуальности ученика»* [44]. В'ячеслав Розвадовський до розвитку школи чимало енергії, палку любов до

справи, наполегливу працю й досягнув певних успіхів по класу рисунка й живопису. Що ж стосувалося діяльності інших відділів, то, через незадовільну постановку викладання, відділ різьблення по дереву було закрито. Безсистемна й невміла робота гончарного відділу теж нікого не задовольняла. Усі ці недоліки в організації діяльності школи сприяли охолодженню громадськості до потреб закладу, вплинули на припинення фінансування з боку Кам'янець-Подільської міської думи (1907) [45, арк.81]. Щоб врятувати Рисувальні класи з гончарним відділенням, В'ячеслав Розвадовський фінансував утримання служника та рисувальних класів зі своєї заробітної плати, яку отримував від Імператорської академії мистецтв [46]. Але згодом і ці кошти перестали надходити [47, арк.81]. Професор Санкт-Петербурзького технологічного інституту імператора Миколи I, дослідник кустарних промислів Олександр Соколов, відряджений Головним управлінням землеробства і землеустрою для ознайомлення зі станом справ у школі, проаналізував навчальну програму з гончарства: «На первом году учили приготавливать глиняную массу, точить на гончарном круге и лепить руками. На втором году обучения ученики делали изразцы, предметы с фаянса и фарфора, отливали гипсовые формы. На третьем году позначали режим обжига, конструкцию горна, изучали глазури. На последнем, четвертом году – учились составлять цветные глины и ангобы, употребляют эмали и глазурь, осваивали технику рисования и расписывания рожком». Також він зазначив про невизначеність навчальної програми й відсутність плановірності в навчанні, оскільки значну кількість годин було відведено предметам, які не стосувалися ужиткового мистецтва. З огляду на цю обставину, Олександр Соколов наполягав на внесенні змін до програми навчання шляхом посилення ролі фахових дисциплін [48, арк.76-77]. Однак, аналізуючи роботу Рисувальних класів, професор відзначив, що досягнуті результати не можна не вважати видатними, оскільки селянські діти, які спочатку були зовсім незнайомі з графічним мистецтвом, за два роки навчання навчилися самостійно komponувати не лише орнаменти, але й пейзажі

та побутові сцени, використовуючи акварельні та олійні фарби. Професор вважав, що досягнутими результатами художній навчальний заклад мав завдячувати надзвичайній талановитості учнів. Вироби гончарної майстерні він характеризував як «безусловно интересные в художественном отношении, как по форме, так и по орнаментации» [49, арк.81]. На його думку, заслуговувало уваги прагнення закладу самостійно розробити композиції й застосувати для декорування глиняних виробів місцевий подільський орнамент: «Деятельность школы в этом направлении выразилась в собирании коллекций писанок и образцов вышивальных узоров, которые анализируются учениками, выполняются в развертке в красках, компануются в орнаментные мотивы. Работа, производимая под руководством такого крупного художника, как г.Розвадовский, несомненно может оказать огромные заслуги в деле разработки народных художественных мотивов в применении к керамике, представляющей столь обширную и благодатную область, которой, к сожалению, до сих пор нашими художественными силами уделялось так мало внимания...» [50, арк.82].

В'ячеслав Розвадовський своїм зацікавленням культурою й мистецтвом українського народу викликав у влади все більше занепокоєння. Навчання частково велося українською мовою. Палким прихильником цього був і керівник гончарної майстерні, випускник Коломийської гончарної школи Юрій Лебіщак [51, с.106]. З ініціативи навчального закладу, у Поділлі було започатковано виготовлення художньої кераміки: куманців, глечиків, ваз. До нині зберігся лише один таріль із зображенням портрета Тараса Шевченка, виготовлений В'ячеславом Розвадовським у Кам'янець-Подільській художньо-ремісничій навчальній майстерні 1907 року. Андрій Паравійчук отримав його в дар від Тамари В'ячеславівни Розвадовської (Москва), а потім передав директору Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи Юхиму Васильовичу Попсую [52, арк.2].

Одним із проявів українськості В'ячеслава Розвадовського можна вважати те, що впродовж 1904–1909 років він видавав кольорові картки з репродукціями кращих творів, які екс-

понувалися на організованих ним пересувних Народних виставках картин по містах та селах України. 1904 року було надруковано шість різновидів карток, 1905 – дев'ять, а 1909 – п'ять. Кожна серія листівок на звороті містила текст:

I – *«Издание народной выставки картин. 1904»;*

II – *«Видання народної виставки картин 1905 року»;*

III – *«Видання народної виставки картин 1909 року».*

Акція В'ячеслава Розвадовського була благодійною – зароблені кошти від продажу поштівок-репродукцій використовувалися на організацію виставок. *«Внизу однієї з таких репродукцій, – як стверджує Михайло Забочень, – були надруковані рядки «Заповіту» Т.Г.Шевченка».* Нині картки *«Видання Народної виставки картин»* є досить рідкісними й цінуються колекціонерами за високу якість друку. У фондах Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського їх зберігається лише три, 1905 року видання: *«Дівчина»* (художник І.С.Куликов), *«Жнива»* (художник В'ячеслав Розвадовський) та *«Сварка»* (художник Сергій Зейденберг). Інші картки, не приурочені до Народних виставок, також містять тексти: поштова картка *«Катерина»* (художник В'ячеслав Розвадовський) – *«Плаче Катерина. На голові хустиночка. На руках дитина»* /Тарас Шевченко/; на поштівці *«Каленик»* (художник В'ячеслав Розвадовський) – *«Що він думав дідько його батькові, що він голова, що він обливає людей на морозі зимою водою, та і нас задирас! Ну, голова, голова. Я сам собі голова...»* /Микола Гоголь/ [53, с.17]. Здійснювати підготовку й друкувати листівки такого відверто українського національного змісту в буремні 1900-ті роки міг лише патріот. Окрім того, В'ячеслав Розвадовський був ініціатором збору коштів у Києві на пам'ятник Кобзарю. Ще в листопаді 1901 року Подільське губернське земство розпочало збір пожертв. 1908 року, на прохання В'ячеслава Розвадовського, Ілля Рєпін надіслав до Кам'янця-Подільського ескізи листівки під назвою *«Прометей»*, але їх демократичний характер став на заваді друку. Завідувачу Рисувальних класів вдалося надрукувати у видавництві *«Час»* 10 листівок із закликком

«Жертвуйте на пам'ятник Т.Шевченкові», виконаних Михайлом Дяченком [54].

Про проукраїнське спрямування діяльності Кам'янець-Подільських рисувальних класів згадувала й Ольга Ерн-Гагенмейстер, яка мала дружні стосунки з родиною В'ячеслава Розвадовського. Про митця вона розповідала: *«В художній школі він занадто захопився українством. Дійшло до того, що для учнів він увів солом'яні брилі. Учні виступали в художній самодіяльності, виконували українські пісні, ходили у вишиванках. Сам він теж ходив у вишиванці. У мене є фотографія, де він стоїть на виставці у Москві біля українського павільйону у вишитій сорочці»* [55]. Художник настільки захопився утворенням національної мистецької школи, що запровадив український національний подільський одяг як шкільну форму [56]. *«Розвадовського звинуватили, як тепер називається, у націоналізмі і стали переслідувати. Переслідували настільки, що він змушений був залишити Кам'янець-Подільський»* [57]. Краєзнавець Андрій Паравійчук, керамолог і мистецтвознавець Юрій Лащук схильні думати, що з 1908 року навчальний заклад почали вважати розсадником революційних ідей, а це в подальшому призвело до відсторонення В'ячеслава Розвадовського від займаної посади [58, с.106]. На підтвердження такої позиції Андрій Паравійчук посилається на спогади колишнього учня Рисувальних класів, а пізніше – Художньо-ремісничої навчальної майстерні, А.Яворського, якого 1911 року направили працювати в Літинську повітову майстерню вогнетривких матеріалів. Губернатор Олексій Ігнат'єв відмовився затвердити його на посаді завідувача майстерні, мотивуючи своє рішення заявою: *«Мне революционеры в губернии не нужны»* [59, с.2].

Очевидячки, дані обставини мали місце. Проте з'ясовано, що насправді непорозуміння між керівником Рисувальних класів і місцевою владою розпочалося ще 1906 року зовсім з інших причин. 1908 року у своєму листі митець писав: *«...Жизнь моя в Каменце становится невозможной из-за всевозможных придирок Попеч. совета и земства»* [60]. З'ясувалося, що голова Подільської губернської земської управи Александров усіляко перешкоджав ді-

яльності В'ячеслава Розвадовського, підбурював проти нього членів Опікунської ради, написав до Академії листа про те, що «Розвад. не следовал указаніям Попечительнаго Совета и постоянно превышал власть во вред деятельности классов» [61]. І хоча предводитель місцевого дворянства Іван Ракович підтримував художника, він перебував у меншості. Причина протистояння полягала в різних поглядах на діяльність Рисувальних класів. Завідувач вважав, що учні повинні вивчати суто академічне мистецтво, а Опікунська рада наполягала, щоб «художествен. классы несли служебную часть для гончарнаго отдела» [62]. В'ячеслав Розвадовський був переконаний, що за таких обставин досягти вагомих успіхів у рисунку було неможливо, й намагався «вырвать классы из рук Попечительнаго Совета и передать Обществу изящных искусств», але ці кроки ще більше посилили протистояння. Художник писав: «Жаль мне дела, которое погибнет. Во-первых, Академия не захочет при таких условиях как Попеч. Совет изложил поддерживать классы, т.к. какое дело Академии до Керамики. Во-вторых, кто будет руководить. Я два года подыскивал человека вместо себя, зная, что из-за антагонизма ко мне, дело гибнет, но пришел к печальному результату. Теперь, при таких условиях, когда успели меня подрезать со всех сторон – я безсилен» [63]. Разом зі своєю родиною В'ячеслав Розвадовський виїхав до родичів у Коломию, де тривалий час залишався без роботи і будь-яких заробітків. Проте навіть за таких обставин митець готував проведення Народної виставки картин у Галичині. З цією метою ще восени 1908 року він підготував картини, видав 5 кольорових репродукцій своїх художніх творів з написом «Видання народної виставки 1909 року». Важкий моральний і матеріальний стан В'ячеслава Розвадовського, в якому він опинився після переїзду в Коломию, позбавили його змоги здійснити цей задум [64]. 8 грудня 1910 року у своєму листі з Коломій художник писав: «По бумаге, выданной из Академии художеств, удостоверяющей, что я пребываю за границей для продолжения художественнаго образования Александр Александрович Эйлер выдавал мне заграничные паспорта бесплатно. Последний раз я полу-

чил паспорт 21.09.1909 года... Выехать из Коломыи собираюсь числа 26-27 дек.» [65].

На захист В'ячеслава Розвадовського й Рисувальних класів стали учні. У своєму проханні до Імператорської академії мистецтв у листопаді 1908 року вони писали: «...Мы не знаем, чем недоволен Попечительный Совет Г.Розвадовским, так как по отзывам специалистов дело в классах поставлено хорошо. Знаем только и считаем своим нравственным долгом заявить об этом Совету Академии, что для нас – учеников – Г.Розвадовский был всегда хорошим учителем и наставником и потому мы именно с ним желали бы продолжить и закончить наше художественное образование. Мы желали бы этого еще и потому, что Г.Розвадовский был для нас – крестьян – доступным человеком, что он всегда понимал нас и мы его, и что он постоянно очень близко принимал к сердцу дело школы, как инициатор его. Поэтому мы очень просим Совет Академии сохранить классы в г.Каменце и оставить по прежнему Директором их В.К.Розвадовскаго. Мы просим Совет обратить внимание на то, что все мы взяты от дела и не научены еще другому делу, что все мы затратили 3 года в классах и что между нами есть уже совершеннолетние, для которых начинать какую нибудь новую науку почти что поздно» [66]. У квітні 1909 року вихованці рисувальних класів надіслали до Академії телеграму такого змісту: «Ученики Каменецких художественных классов убедительно просят академию директором классов оставить художника Розвадовскаго Тимошевский, Озирный, Герасимлюк, Янчецкий, Дьяченко, Корыстынский, Галаневич, Кузьменко, Волошанович, Яворский, Михолапов, Сабаньев, Ржевуцкий, Харжинский, Гунчак, Продань» [67]. Громадськість міста у своєму зверненні до Кам'янець-Подільської міської думи також дала оцінку діяльності мистецького закладу: «Мы... с особенным удовольствием и нравственным удовлетворением смотрели на деятельность Каменец-Подольских художественных классов... имели возможность оценить эту деятельность, благодаря частому посещению означенных классов и осмотру выставленных работ учащихся и в беседах с учащимися, с директором и с ли-

цами, так или иначе принимавшими горячее участие в этой деятельности, помогавшими развитию этого художественного ядра, заложившего вдали от культурных центров. Мы видели, сколько энергии, горячей любви, упорного труда, положенных г. Розвадовским для блага дела, сколько нравственных терзаний, материальных стеснений перенесено им ради того, чтобы оно не заглохло, чтобы та высокая идея поднятия эстетического уровня в населении, развития вкуса к изящному, прекрасному, так сильно влияющего на поднятие нравственного его уровня, хотя отчасти воплотилась в действительности» [68, арк.87].

Прохання учнів не спрацювало. В'ячеслава Розвадовського не повернули до Кам'янця-Подільського. Ще деякий час він намагався боротися із бюрократами й невігласами, брав участь у Всеросійському з'їзді художників (1912). Перебуваючи в Санкт-Петербурзі, у своєму листі до графа Олексія Ігнат'єва подвижник просвітництва писав: «...У Вас прекрасные образцы старины, антики, художественная обстановка, картины; все это должно необыкновенно поразить непривычный глаз каменчанина к красоте. Много еще дикарей в Каменце; причем дикарей с весом: стоячих и у рулей, и у тормозов. Ну, даст Бог подвижемся!» [69]. Отже, це – документальне підтвердження прогресивних настроїв та поглядів В'ячеслава Розвадовського. 1912 року його як неблагонадійного вислали до Середньої Азії, у Ташкент [70, с.2]. Проте відстань не вплинула на патріотичні почуття художника до України. У газеті «Туркестанский курьер» від 3 квітня 1913 року опубліковано статтю «В студии художника В.К.Розвадовскаго», з якої стало відомо про його картини української тематики, ілюстрації до творів Тараса Шевченка, тугу за рідними пейзажами. В'ячеслав Розвадовський працював викладачем мистецтв у Комерційному училищі, зібрав навколо себе творчих дітей і планував відкрити виставку їхніх малюнків. Із автором замітки він поділився своїм досвідом педагогічної роботи й спостереженнями за учнями: «Воспитанная рука и воспитанный глаз – вот чем можно... достигть красоты в современной жизни» [71]. Творчим матеріалом для його вихованців слугували не лише фарби,

а й метелики, квіти, чорнильні плями, які вони вільно komponували в певні творчі роботи. Влаштуванням дитячої виставки малюнків митець хотів дати поштовх тому інертному стану, в якому перебували дорослі й не помічали побіля себе творчо обдарованих дітей [72].

На перші роки перебування художника в Ташкенті припала поява його статті «Из впечатлений», у якій подано роздуми з приводу реалій та перспектив тамтешнього гончарства. Митець зробив висновок про необхідність вдосконалення його технології та відкриття в Ташкенті художньо-промислового училища з керамічним і ткацьким відділеннями, інтернатом для учнів з інших міст, як це було в Кам'янці-Подільському. Уже за межами України, небайдужий і енергійний художник зробив висновок, що засвідчив значне розширення діапазону його зацікавлення гончарством, яке, очевидно, прийшло із запізненням: «Время мчится, пожирая все самобытное, а мы живем отраженной жизнью, протягивая руки к декадентским образцам и несем их нашим кустарям – народу так богато одаренному. Всероссийская кустарная выставка... доказала насколько самобытное велико и обильно у нас (...Полтавская, Киевская и друг. губ.), но как много еще нужно помощи кустарному делу, чтобы оно улучшило экономический быт народа и перестало быть дилетантством. Путь к этому единственный – промышленная школа по различным отраслям производства» [73].

Про перебування В'ячеслава Розвадовського в Ташкенті відомо, що до 1943 року він був активним громадським діячем, викладав у школах та інститутах, працював у центральних установах кустарної промисловості, організував кілька кустарних шкіл, був засновником Музею ужиткового мистецтва. Одночасно художник плідно працював у галузі жанрових картин. Діяльність мистця високо поцінована урядом республіки: 5 лютого 1939 року Президія Верховної Ради Узбецької РСР нагородила його Почесною грамотою та присвоїла почесне звання «Герой праці» [74]. Проте, як і більшість патріотично налаштованих діячів культури, В'ячеслава Розвадовського було репресовано. 4 квітня 1942 року його заарештували й звину-

ватили в активній антирадянській діяльності, зведенні наклепів на керівників СРСР. За даними КДБ Узбекистану, під час проведення слідчих дій, 20 січня 1943 року В'ячеслав Розвадовський помер від серцевого нападу. Де саме художника поховано, невідомо. Могутня й багатогранна постать видатного українця – В'ячеслава Костянтиновича Розвадовського – потребує окремого наукового дослідження. Ймовірно, активна громадянська позиція, кипуча енергія та високий професіоналізм, помножені на бажання розвивати гончарне виробництво, могли змінити життя завідувача Кам'янець-Подільських рисувальних класів

В'ячеслава Розвадовського зовсім в іншому напрямку, але цього не сталося. Водночас, організовані ним на початку ХХ століття Народні виставки картин були найбільш видатною подією в російському й українському мистецтві, що знайшла підтримку й отримала схвальний відгук серед селянства. Митець поклав початок діяльності Кам'янець-Подільських рисувальних класів з гончарним відділенням, дав поштовх до заснування у подальші роки в Кам'янці-Подільському унікальних гончарних навчальних закладів: Художньо-ремісничої навчальної майстерні та Художньо-промислової профшколи імені Григорія Сковороди.

Список використаних джерел та літератури

1. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В.Гагенмейстера на Поділлі (1920–1930-і роки) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – Вип.24. – С.69-71.
2. Овчаренко Л. М. Історія становлення та розвитку мистецької освіти у Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі впродовж 1905–1913 років / Людмила Овчаренко // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей : збірник матеріалів VI мистецько-педагогічних читань пам'яті професора О. П. Рудницької. – Чернівці : Зелена Буковина, 2010. – С. 149–156;
3. Овчаренко Л. М. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа: уроки історії / Людмила Овчаренко // Проблеми історії та археології України : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові (25–26 жовтня 2002 року). – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 172–174.
4. Мельничук Лідія. Гончарство Поділля в другій половині ХІХ – ХХ століттях : історико-етнографічне дослідження / Лідія Мельничук. – К. : УНІСЕРВ, 2004. – 350 с.
5. Лашук Ю., Перепадя В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. – Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. – С.106-109.
6. Шмагало Ростислав Тарасович. Гончарные промыслы Украины конца ХІХ – начала ХХ веков (Исследование организационно-творческих процессов): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М.: Московское высшее художественно-промышленное училище (б. Строгановское), 1992 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.37. – 164 арк.
7. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.: 742 іл.
8. Гуцул Іван. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість : [монографія] / Іван Андрійович Гуцул, Наталія Олексіївна Урсу. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2015. – 224 с. ; іл.
9. Антонюк Аліса. В'ячеслав Костьович Розвадовський – художник, педагог, пропагандист (1875–1943) // Вісник історико-культурологічного подільського братства. – 1995. – №4. – С.81-84.
10. Паравійчук А. В.К.Розвадовський: до 100-річчя з дня народження // Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський. – 1975. – №151. – 24 вересня. – С.2.
11. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність. [Машинопис]. – Кам'янець-Подільський, 1967. – 15 с.
12. Ерн-Гагенмейстер О.В. Спогади. Львів. 08.01.2010 // Приватний архів Людмили Овчаренко.
13. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) Ольга. Розвадовський, Гагенмейстер та інші // Робітничі трибуна. – Львів, 1993. – 29 січня. – Арк.4.
14. Овчаренко Людмила. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933). – Опішне : Українське Народознавство, 2015. – 1280 с. : іл. – (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України» ; вип. 2, кн. 1).
15. Овчаренко Людмила. Народні виставки картин В'ячеслава Розвадовського (1904–1906) / Людмила Овчаренко // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – К. : Видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 43. – С. 52–59.
16. Диплом Вячеслава Розвадовського об окончании Императорской академии художеств. 15.12.1900 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Ед. хр.35-и. – Л.55.; Копія – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.43.

17. Розвадовский В. Обращение в собрание Императорской Академии Художеств. Декабрь 1903 года // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Ед. хр.29-з. – Л.20-21об.; Копія – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.49-51.
18. Розвадовский В. Несколько слов и цифр по поводу «народной выставки картин» // Прибавление к Подольским губернским ведомостям. – 1904. – №298. – 8 ноября. – Л.1-2 // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.34-35.
19. Розвадовский В. Доклад в Императорскую Академию Художеств. Январь–февраль 1906. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.6-11.
20. Розвадовский В. Доклад в Императорскую Академию Художеств. Январь–февраль 1906. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.6-11.
21. Розвадовский В. Доклад в Императорскую Академию Художеств. Январь–февраль 1906. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.6-11.
22. Лажечников А. О народной выставке картин // Новое Время. Внутренние известия. – 1904. – 30 ноября. – (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.68.
23. В.П. Описание картин народной выставки для Бессарабии и для Подолии // Одесский листок. – 1906. – №261. – 12 (25) ноября // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556/25.
24. Народная выставка картин // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556/20.
25. Розвадовский В. Письмо в редакцию. Народная выставка картин // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556/19.
26. Розвадовский В. Из впечатлений. 1913 // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.69.
27. Розвадовский В. Письмо к Императорской академии художеств. Февраль 1905 года. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.13-16.
28. Розвадовский В. Письмо к Императорской академии художеств. Февраль 1905 года. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.13-16.
29. Народная художественная выставка и школа // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. – К.: Типография Императорского университета св.Владимира Акционерного общества печатного и издательского дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1905. – Год 24-й. – Т.LXXXIX. – Май. – с.170.
30. Розвадовский В. Письмо к Императорской академии художеств. Февраль 1905 года. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.13-16.
31. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
32. Розвадовский В. Письмо к Императорской академии художеств. Февраль 1905 года. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.13-16.
33. Мнение Н.П.Кондакова. Апрель 1905 года (Фотокопія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.66.
34. Лашук Ю., Перепада В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. – Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. – С.106-109.
35. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1916. – С.9-116.
36. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
37. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. – Львів: Українські технології, 2005. – 528 с.: 742 іл.
38. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: Типо-Литография «С.В.Кульженко», 1916. – С.9-116.
39. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
40. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В.Гагенмейстера на Поділлі (1920–1930-і роки) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – Вип.24. – С.69-71.
41. Мнение Н.П.Кондакова. Апрель 1905 года. (Фотокопія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Д/п.556. – Арк.66.
42. Шмагало Ростислав Тарасович. Гончарные промыслы Украины конца ХІХ – начала ХХ веков (Исследование организационно-творческих процессов): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М.: Московское высшее художественно-промышленное училище (б. Строгановское), 1992 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний

- архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.37. – 164 арк.
43. Прошение учеников Каменец-Подольских художественных классов в Совет Императорской академии художеств. 03.11.1908 // Центральный державный исторический архив Санкт-Петербурга. – Ф.789. – Оп.13. – Од. зб.73. – Арк.185-185зв. ; Копія – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.2-3.
 44. Розвадовский Вячеслав. Письмо к Каменецкому уездному предводителю дворянства. Каменецкая городская управа (1875–1920 гг.) // Кам'янець-Подільський міський архів. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. – Арк.3.
 45. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
 46. Розвадовский В. Письмо к Валериану Порфирьевичу. Австрия, Коломыя. 03.07.1908 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Оп.1230. – Ед. хр.73. – Л.230-231 об.; Копія – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Д/п.556/21-24.
 47. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
 48. Шмагало Ростислав Тарасович. Гончарные промыслы Украины конца XIX – начала XX веков (Исследование организационно-творческих процессов): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М.: Московское высшее художественно-промышленное училище (б. Строгановское), 1992 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.37. – 164 арк.
 49. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
 50. Письмо Каменецкого уездного предводителя дворянства к господину Каменецкому городскому голове. 15 ноября 1908 года. // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.81-82.
 51. Лащук Ю., Перепадя В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. – Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. – С.106-109.
 52. Лист Андрія Григоровича Паравійчука до Ольги Ерн-Гагенмейстер. Кам'янець-Подільський, Хмельниччина. 25.01.1974 // Приватний архів Ольги Ерн-Гагенмейстер-Корецької). Львів; Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – 2 арк.
 53. Фоменко Д.Д., Цинковська І.І., Юхимець Г.М. Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1904–1923): Бібліографічний покажчик / Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського; редколегія: О.С.Онищенко (гол.) та ін.; Автор вступної статті Г.М.Юхимець. – К.: НБУВ, 2001. – 189 с.
 54. Антонюк Аліса. В'ячеслав Костьович Розвадовський – художник, педагог, пропагандист (1875–1943) // Вісник історико-культурологічного подільського братства. – 1995. – №4. – С.81-84.
 55. Ерн-Гагенмейстер О.В. Спогади. Львів. 08.01.2010 // Приватний архів Людмили Овчаренко.
 56. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) Ольга. Розвадовський, Гагенмейстер та інші // Робітничка трибуна. – Львів, 1993. – 29 січня. – Арк.4.
 57. Ерн-Гагенмейстер О.В. Спогади. Львів. 08.01.2010 // Приватний архів Людмили Овчаренко.
 58. Лащук Ю., Перепадя В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва: Збірник матеріалів. – Львів: Вища школа, видавництво при Львівському державному інституті, 1975. – С.106-109.
 59. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність. [Машинопис]. – Кам'янець-Подільський, 1967. – 15 с.
 60. Розвадовский В. Письмо к Валериану Порфирьевичу. Австрия, Коломыя. 03.07.1908 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Оп.1230. – Ед. хр.73. – Л.230-231 об.; Копія – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Д/п.556/21-24.
 61. Розвадовский В. Письмо к Валериану Порфирьевичу. Австрия, Коломыя. 03.07.1908 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Оп.1230. – Ед. хр.73. – Л.230-231 об.; Копія – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Д/п.556/21-24.
 62. Розвадовский В. Письмо к Валериану Порфирьевичу. Австрия, Коломыя. 03.07.1908 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Оп.1230. – Ед. хр.73. – Л.230-231 об.; Копія – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Д/п.556/21-24.
 63. Розвадовский В. Письмо к Валериану Порфирьевичу. Австрия, Коломыя. 03.07.1908 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Оп.1230. – Ед. хр.73. – Л.230-231 об.; Копія – Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Д/п.556/21-24.
 64. Паравійчук А. В.К.Розвадовський: до 100-річчя з дня народження // Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський. – 1975. – №151. – 24 вересня. – С.2.
 65. Розвадовский В.К. Письмо Игнатьеву Алексею Николаевичу. Коломыя. 08.12.1910 // Институт рукописів

- Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Розвадовський В'ячеслав Костянтинович [Ігнат'єву] Олексію Миколайовичу. 18 жовтня 1910 року – 10 січня 1912 року. – Ф.ІІІ. – Од. зб.65677. – Арк.5.
66. Прошение учеников Каменец-Подольских художественных классов в Совет Императорской академии художеств. 03.11.1908 // Центральный державный историчний архів Санкт-Петербурга. – Ф.789. – Оп.13. – Од. зб.73. – Арк.185-185зв.; Копія – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.2-3.
67. Телеграмма учеников Каменецких рисовальных классов в Императорскую Академию Художеств. 04.04.1909 // Центральный государственный исторический архив Ленинграда. – Ед. хр.73. – Л.221; Копія – Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.65.
68. В Каменец-Подольскую городскую думу // Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.1. – Од. зб.8044. Каменецкая городская управа (1875–1920). – Арк.87-87зв.
69. Розвадовский В.К. Письмо Игнат'єву Алексею Николаевичу. Санкт-Петербург. 10.01.1912 // Институт рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Розвадовський В'ячеслав Костянтинович [Ігнат'єву] Олексію Миколайовичу. 18 жовтня 1910 року – 10 січня 1912 року. – Ф.ІІІ. – Од. зб.65679. – Арк.9.
70. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність. [Машинопис]. – Кам'янець-Подільський, 1967. – 15 с.
71. Я. В студии художника В.К.Розвадовскаго. 3 апреля 1913 года // Туркестанский курьер. – 1913. – 3 апреля] (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.28.
72. Я. В студии художника В.К.Розвадовскаго. 3 апреля 1913 года // Туркестанский курьер. – 1913. – 3 апреля. (Копія) // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.28.
73. Розвадовский В. Из впечатлений. 1913 // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – КПМ. – Д/п.556. – Арк.69.
74. Паравійчук А. В.К.Розвадовський: до 100-річчя з дня народження // Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський. – 1975. – №151. – 24 вересня. – С.2.
-

Старенький І.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА КЛИМЕНКА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ НА ПОДІЛЛІ У 1918-1920 рр.

У статті розглядається діяльність Пилипа Васильовича Клименка зі збереження архівної спадщини на Поділлі у 1918-1920 рр., його участь у діяльності пам'яткоохоронних організацій, роль у розробці пам'яткоохоронного законодавства.

Ключові слова: охорона пам'яток, архівна спадщина, Поділля, П. В. Клименко, Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українська Революція.

В умовах руйнації та знищення історико-культурної спадщини України, актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху для використання його кращих надбань на сучасному періоді розвитку країни. У повній мірі це стосується і території Поділля. Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі розгорнув Пилип Васильович Клименко.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали О. О. Нестуля [1-5], М. Б. Петров [6], В. П. Ляхозький [7], І. Дивний [8], І. Матяш [9] та ін. Проте питання залишається недостатньо вивченим.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського 1918 року. 30 грудня 1918 року його було призначено екстра-ординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – К-ПДУУ) по кафедрі історії [10, арк. 10-11]. Згідно протоколу комісії по розподілу професорів по розрядах 23 травня 1919 року займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений ректором Іваном Івановичем Огієнком 5 лютого того ж року [6, с. 43].

Після свого приїзду до міста над Смотричем П. В. Клименко розпочинає активну пам'яткоохоронну роботу. Вже 1919 року за ініціативою ректора К-ПДУУ Івана Огієнка та Пилипа Клименка було створено Архівну комісію, обов'язком якої було фахове упорядкування архівів університету, Кам'янця-Подільського та Поділля, започаткувавши таким чином збереження архівних фондів та колекцій, які залишилися без власників.

До складу Архівної комісії, крім П. В. Клименка, входили також Ю. Й. Сіцінський,

П. Г. Клепатський, Л. Б. Б'ялковський, О. З. Неселовський та ін. [11].

Вже 13 травня 1919 року Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів К-ПДУУ, в якій обґрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-Подільського Революційного комітету з проханням про передачу архіву Жандармського управління та «Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду» [12, арк. 17]. У документі також вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання учебного архіву при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті з метою досліджування громадянського руху на Україні в ХІХ столітті» [12, арк. 17].

31 липня 1919 року відбулося засідання Архівної комісії, на якому було «складено текст проти нищення архівів» та призначено наступне засідання на 4 серпня [7, с. 229]. 4 серпня на засіданні Комісії було висловлено думку, що «щоби не допустити цього [знищення архівних документів – І.С.], потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визначається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили-би знавці архівного діла та археографії» [13, арк. 138-138зв.]. Таким комісіям надавалося право відбирати цінні для науки матеріали з архівів різних установ та передавати до архівосховищ. На засіданні було заслухано доповіді Юхима Сіцінського та Леона Б'ялковського про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі доповідей Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н. Я. Григорієва та проекту закону «Про державну охорону»

рону пам'яток старовини і мистецтва», одним з ініціаторів якого був Пилип Клименко. Цим законопроектом передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes» [13, арк. 138-138зв.].

8 серпня 1919 року до Міністерства народної освіти було надіслано витяги з протоколів з проханням «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини» [13, арк. 32].

13 серпня 1919 року, під впливом пам'яткоохоронців, зокрема і П. В. Клименка, було видано обіжник до всіх підлеглих установ Міністерства народної освіти та органів місцевої влади, в якому зазначалося: «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандитами та їх прихильниками, гинуть національні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т. п. Ці матеріали переховуються в церквах, костюлах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби» [2, с. 72-73]. Щоб зберегти старожитності від нищення, пропонувалося:

1) вжити всіх заходів для збереження «національних цінностей, які перебувають у небезпеці», повідомляючи кожен раз про вжиті заходи міністерству народної освіти;

2) роз'яснювати, як громадянам, так і козакам Української армії про «шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів»;

3) у випадку небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам, негайно повідомляти Міністерство народної освіти [2, с. 72-73].

19 серпня 1919 року Міністерство народної освіти звернулося до П. В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. Отримавши схвальну відповідь, наказом міністерства №122 від 20

серпня 1919 року його було затверджено на посаді [14, арк. 28].

Цього ж дня наказом Міністерства народної освіти на допомогу П. В. Клименку тимчасово фахівцем відділу було призначено завідуючого художньо-промисловою школою (15 березня 1919 року Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу учбову майстерню було перетворено в художньо-промислову школу ім. Т. Г. Шевченка [14, арк. 18]) Володимира Гагенмейстера [14, арк. 20].

21 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти Пилипу Клименку доручалося: «1) ...негайно одібрати архівні матеріали і листування Подільського жандармського управління, які були взяті Комісією з п. Дороневичем на чолі, складеною в початку революції для розбору матеріалів згаданого управління. 2) Урядовець особливих доручень при т. Міністру народної освіти д. Еліян тимчасово прикомандировується в розпорядження виконуючого обов'язки Голови Відділу охорони пам'яток старовини проф. П. Клименка для прийому від Комісії по розбору матеріалів архіву Жандармського управління і всіх справ згаданого управління» [14, арк. 21]. Цікаво, що під документом стоять підписи Н. Я. Григорієва та самого П. В. Клименка.

Наступного дня на сторінках газети «Україна» з'явився лист до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, підписаний доктором Йосипом Пеленським, головою архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, членом Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровича, віце-директора Державного військово-історичного музею М. Обідного, приватдоцентів К-ПДУУ Ю. Й. Сіцинського, Л. Б. Б'ялковського та ін. У ньому наголошувалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх сповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної культури, яке б серед

перших заходів мало організувати фахові експедиції, що зібрали б розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців та церков [15, с. 26; 2, с. 72-73; 3, с. 57-59; 16, с. 629].

29 серпня 1919 року за ініціативою Пилипа Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання». Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П. І. Холодним і П. В. Клименком, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти. Незабаром міністерство направило на місця розроблений П. В. Клименком об'їзник, в якому губернським та повітовим комісарам давались додаткові роз'яснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема їм пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П. В. Клименко як вихід з такої ситуації розглядав практику виїзду у віддалені райони експертів Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва [3, с. 57-59; 4, с. 308].

30 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти за №9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури: «Для вироблення інструкції по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при міністерстві народної освіти з оплатою згідно коштів державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідувачих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват. доцент прот. Євфим Сіцинський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул міністерства народної освіти М. Альтер, представ-

ник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих. Гаврилка, д-ра Осипа Назарука» [14, арк. 27]. Вони також увійшли до складу Комісії зі створення статуту Національного архіву в Києві [14, арк. 46а зв.].

Архівна комісія внесла на розгляд Міністерства народної освіти для подання Урядові проект Закону України «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва» з пояснювальною запискою до нього, проекти Ради народних міністрів:

а) про заснування губернських архівних комісій;

б) про вилучення з крамниць м. Кам'янця поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання;

в) про розробку статуту архіву тощо [13, арк. 79].

У Головному управлінні мистецтв та національної культури обговорювалися положення законопроекту УНР «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», яким вперше закладався правовий фундамент державного опікування національними пам'ятками:

«1. Пам'ятки старовини й мистецтва на Україні: архітектурні, археологічні, архівальні, бібліотечні, музейні, побутові та всі інші, маючі культурно-історичну цінність і значінне, знаходяться під охороною й доглядом Держави.

2. Забороняється нищити й псувати всі зазначені в п.1 пам'ятки, а також затаювати, вивозити або пробувати вивезти за кордон всі окремі речі і збірки культурно-історичного значіння, а саме: архівальні матеріали, археологічні і нумізматичні речі, рідкі книжки, картини, гравюри...

3. Винні в порушенні п.2 караються грошовою виплатою в скарб від 2000 до 200000 гривень, ув'язненням в тюрми на строк від 4 місяців до 2 років і конфіскацією в державну власність речей вивозу» [13, арк. 79].

30 серпня фахівцем VI класу Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва було призначено колишнього вчителя латинської мови

Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії С. С. Дложевського [14, арк. 22]. Він мав допомогти П. В. Клименку ревізувати архів та бібліотеку Губернського статистичного комітету та виробити умови їх передачі К-ПДУУ [13, арк. 48].

У вересні 1919 року Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра ісповідань Івана Огієнка з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами» [17, арк. 1]. У відповідь на звернення 3 жовтня 1919 року згідно розпорядження міністра ісповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, картин, документів і т. ін.» [17, арк. 2].

За ініціативою Пилипа Клименка почалося активне збереження архівів та бібліотек ліквідованих установ та покинутих шляхетських маєтків шляхом їх передачі освітнім закладам, головним чином К-ПДУУ.

10 вересня 1919 року П. В. Клименко заборонив доступ до жандармського архіву, який був реквізований та неописаний і тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки [13, арк. 68].

19 вересня наказом Пилипа Клименка передбачалося: «архіви скасованих установ, а саме дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернського статистичного комітету при губернському правлінні, а також бібліотеки цих установ передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету» [13, арк. 78].

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу К-ПДУУ прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської гро-

мадської бібліотеки, адже на час там не було пристосованих приміщень [18, арк. 8].

Після ревізії будинку архіву Губернського правління в Кам'янці-Подільському по вулиці Довгій, його стан було визнано незадовільним і піднято питання про передачу архіву К-ПДУУ або ж його ремонту [13, арк. 107, 112]. В акті обстеження будівлі вказувалося, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води попсовані і вода руйнує стіни, покрівля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам'ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а також що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губерніального правління, зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити» [13, арк. 115-115зв.].

П. В. Клименко звертався до І. І. Огієнка, який на той час обіймав посаду Головноуповноваженого Уряду УНР на Поділлі, наголошуючи на необхідності «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючі в найбільш загрожуєчому стані перевезти до архіву б. Губерніального правління, а військові архіви – до Кам'янецької фортеці» [19, арк. 8]. Невдовзі було видано розпорядження перевезти архів Подільського губернатора та його канцелярії до будинку архіву колишнього Губернського правління, виділивши на ці потреби необхідні кошти [20, арк. 5]. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва провів обстеження наявних там документів та знову звернувся до Івана Огієнка. У листі вказувалося на необхідності проведення ремонтних робіт, які частково можна було профінансувати за рахунок продажу статистичних матеріалів перепису 1897 року, «уже використаних і визнаних комісією за науково безвартостні». Продаж 400 пудів документів мав дати 20000-40000 крб. для ремонту даху та стін. Зазначалося також, що ця акція до певної міри призупинить і «потаємне купування науково-цінних матеріалів, якому спричиняється головне паперовий голод» [21, арк. 126].

Велике занепокоєння в пам'яткоохоронців, зокрема і Пилипа Клименка, викликав той

факт, що в «жидівських крамницях м. Кам'янця з'явилося багато науково цінних документів». Як виявилось, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг [13, арк. 133].

Величезною проблемою для охорони архівної спадщини був «паперовий голод». Так, постановою Подільського губернського комісара від 29 жовтня 1919 року передбачалося відправляти архівні матеріали на паперову фабрику Лідії Кацеби для повторної переробки на папір, брак якого відчувався для ведення державного діловодства. Проте зазначалося, що для переробки можна використати «деяку кількість паперу з архіву Подільського Губернського Правління, а також з архівів і других підлеглих Комісаріату установ, за для чого попередньо скласти Комісію для розбору підлягаючих передачі на паперову фабрику діл і паперів з того боку, чи не мають вони якого-небудь історичного чи археологічного значіння» [13, арк. 119].

Список використаних джерел та літератури

1. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля. – Київ; Полтава, 1994. – 240 с.
2. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля. – Полтава, 1993. – 90 с.
3. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / О. О. Нестуля. – Київ, 1995. – Ч.1: 1917 – середина 20-х рр. – 280 с.
4. Нестуля О. О. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля (авт.-упоряд.) та ін.; В. О. Горбняк (відп. ред.). – Київ: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.
5. Нестуля О. О. Роль П. В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.
6. Петров М. Б. П. В. Клименко – історик Поділля / М. Б. Петров // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 43-44.
7. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові... / В. П. Ляхоцький. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 664 с.
8. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): документальний біографічний нарис / І. Дивний // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т.І. – С. 356-385.
9. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки / Ірина Матяш // Пам'ять століть. – 2001. – №1(27). – С. 123-124.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2582, оп.1, спр. 182, 120 арк.
11. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 405-409.
12. Держархів Хмельницької області, ф. р-582, оп.1, спр. 93, 69 арк.
13. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, 189 арк.
14. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 6, 53 арк.
15. Завальнюк О. М. Ю. Й. Січинський у 1917-1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчя від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 23-29.
16. Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 626-636.
17. ЦДАВО, ф. 1072, оп.1, спр. 37, 5 арк.
18. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 17, 38 арк.
19. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 9, 54 арк.
20. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 46, 21 арк.
21. ЦДАВО, ф. 1131, оп.1, спр. 6, 292 арк.

ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Рага В.С., Заверуха Н.Я.

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЛАУРЕАТ – ПОЕТ ПАВЛО ГІРНИК

Народився Павло Миколайович Гірник сім'ї відомого свого часу поета Миколи Андрійовича Гірника.
30 квітня 1956 року у місті Хмельницькому в

Його мати Тамара Дмитрівна була етнографом.

В 1973 році закінчив середню школу №3 міста Хмельницького, потім навчався на філологічному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Після першого курсу перевівся у Київський педагогічний інститут (нині університет ім. М. Драгоманова), який закінчив у 1977 році. Згодом закінчив Вищі літературні курси у Москві (1987-1989).

Працював учителем української мови і літератури в школах Вінницької області с. Непедівка Козятинського району та Хмельницької області с. Берегелі Красилівського району, завідувачем літературно-драматичної частини Хмельницького театру ляльок.

У 1984 році Павла Гірника прийняли до Спілки письменників України, а з 1996 року –

член Асоціації українських письменників. Вже на початку 80-х років йому пророкували славу поета, яких в Україні - одиниці. Проте, винятковістю свого поетичного дару він особливо не переймався. Суспільні переміни 80-х, українська воля, діяльність у громадській організації, в Товаристві української мови, у Русі, де крок за кроком кувалася і здобувалася українська незалежність – ось чим жив у ті роки поет.

Власне, він став одним із фундаторів Українського Народного Руху на Хмельниччині, брав участь у страйкових акціях, мітингах, голодував на площі, одним із перших у нашому місті розгорнув жовто-блакитний національний стяг.

На початку 90-х років редагував рухівську газету “Пробудження”, з якої згодом виросла

газета “Є”. Він просто інакше не міг жити тоді, коли Україні потрібні були його вчинки, його приклад, його позиція.

А далі були біль і розчарування. Біль за тим, що не сталося, що не дає Україні стати українською, самостійною, справжньою. Павло Гірник - поза партіями, поза суетою. І завжди писав і пише вірші. Його вірші - це його молитви, його біль і любов. Це те, чим він живе.

Він автор поетичних збірок “Спрага” (1983), “Пахота” (1985), “Летіли гуси” (1988), “Китайка” (1993), “Калина” (1994), “Се я причинний” (1994), “Вибране” (1996), “Брате мій, вовче” (2000), “По війні” (2000), “Коник на снігу” (2003), “Посвітається” (2008).

Лауреат престижних премій: імені А. Малишка за збірку “Летіли гуси” (1989), імені П. Усенка за кращий цикл поезій у журналі “Дніпро” (1989), імені П. Тичини за збірку “Коник на снігу” (2004), головної Національної премії України імені Тараса Шевченка за збірку “Посвітається”, яка заслуговує на глибоке вивчення і всенародне визнання (2009).

Поезія Павла Гірника живиться своїм корінням із подільської глибинки, із українського села - основи нації. Це розповідь про ідею свободи, віками переслідувану, нищену, катовану. Його поезії населені козаками, кобзарями, побратимами, князями-українцями. Високо цінує поет мудре слово. Воно зблискує золотом у багатьох його творах. Він став істинним продо-

вжувачем традицій Тараса Шевченка, спадкоємцем Шевченкової інтонації, Шевченкового болю і Шевченкової віри.

*Світає, посвітається,
Сідають тіні попри душі.
Скресає, воскресається
Губієнне, і грядуще.
Літає чорне вороння,
Холоне хата за плечима.
Чекає стомлена рідня –
Сльозина, випита очима.
Світає, посвітається,
Людніє слово без'язике.
Скресає, воскресається.
Співають діти боголикі...*

Із збірки “Посвітається”

Твори П.М. Гірника перекладають на інші мови світу, його люблять і цінують шанувальники високої поезії.

Павло Миколайович 30 квітня 2016 року відзначив свій **60-річний ювілей**. Для поета дві тисячі шістнадцятий рік пройшов в зустрічах з своїми шанувальниками в архівних, бібліотечних, музейних закладах Хмельницької області, записах та участі в радіо телепередачах, прочитанні поезії на Шевченківських вечорах.

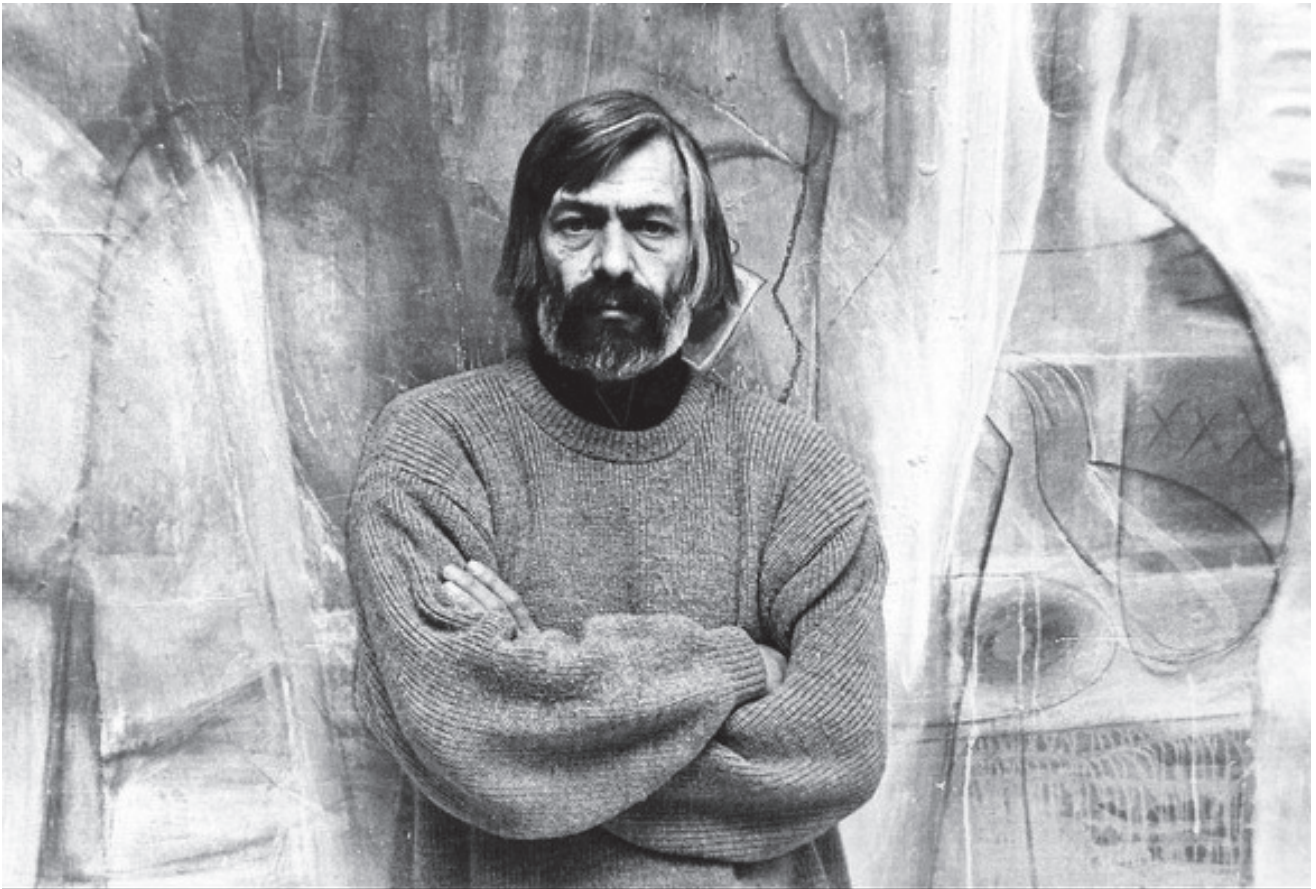
У фонді **Ф№Р-6482** особового походження Павла Миколайовича Гірника, який зберігається в Державному архіві Хмельницької області є рукописи, сигнальні примірники, книга, світлини.

Документи можуть використовуватись як учнями шкіл, так і студентами, педагогами, краєзнавцями та іншими дослідниками.

Рага В.С., Заверуха Н.Я.

НАРОДНИЙ ХУДОЖНИК МИКОЛА ІВАНОВИЧ МАЗУР

Народився Микола Іванович 2 січня 1948 року, станція Кушевська Кушевського району Краснодарського краю Росія. Закінчив Одеське художнє училище ім. М. Б. Грекова (1963–1968).

Викладав у Хмельницькій дитячій художній школі з 1968 по 1979 роки, з 1973 року був директором. З часом – старший викладач фахових дисциплін відділення «Дизайн» Хмельницького державного університету (з 2002 р), доцент кафедри дизайну Хмельницького національного університету, керівник навчально-творчої майстерні Хмельницького національного університету. Підкорює виставкові заходи з 1972 року своєю незвичайністю, майстерністю. Член Національної спілки художників України. У 1992 році голова правління Хмельницької обласної організації Національної спілки художників України.

Відзнаки і нагороди митця: І премія МВС СРСР за оформлення дитячого автоматичка (1982), Республіканська премія ім. М.Ост-

ровського (1989), обласні премії: «Корчагінець» (1987), ім. Т. Г. Шевченка (1993), ім. В. К. Розвадовського (1995), міська премія ім. Б.Хмельницького (1996), «Людина року» (м. Хмельницький) в номінації «Митець» (1998); Всеукраїнська премія «Золота фортуна» (2001), обласна премія ім. Я.Гальчевського (2003), орден за заслуги перед Батьківщиною третього ступеню (2008). Указом Президента України від 2008 №919/2008 «Про відзначення державними нагородами України діячів образотворчого мистецтва» присвоєно почесне звання «Народний художник України»

В парках, на площах, вулицях у 80-90-ті роки Мазур М.І. створює об'ємно-просторові композиції з металу. Більшість із цих оригінальних творів за видом мистецтва відносяться до монументальної скульптури.

Микола Іванович оформляє дитячий майданчик-автодром у парку відпочинку ім. 500-річчя міста та обирає незвичний спосіб заповнення паркового простору, обрамленого деревами та

озером: створює об'ємно-просторові композиції "Автомістечко" (1982 р.) та "Космодром" (1986 р.). Вже багато років радують дитвору чудо-машини "Гну", "Гоночна", "Ретро", "Трубач", "Паровоз", "Велосипед", "Лев" та інші. А поряд – "Космодром", в якому діти не тільки бавляться, а й розвивають свою уяву, фантазію.

У співавторстві батька Мазура Миколи Івановича і сина Мазура Богдана Миколайовича було створено низку найвідоміших пам'ятників міста Хмельницького.

Ця творча робота була гідно поцінована державою: Богдану Мазуру (як співавтору) за цей монумент, а також за пам'ятник С. Параджанову, що встановлений у Києві, на території кіностудії ім. О. Довженка, у 1999 році було присвоєно Національну премію України імені Тараса Шевченка. Богдан – наймолодший Шевченківський лауреат - отримав премію у 28 років.

На початку 1990-х років у міській владі виник задум вшанувати безневинно убієнних. Від задуму до відкриття монумента пройшло більше чотирьох років. У сквері, на місці колишнього розташування управління НКВС, поблизу приміщення обласної прокуратури, спо-

чатку була поставлена гранітна плита з означенням, що тут буде встановлено «Пам'ятний знак жертвам сталінських репресій», а 24 серпня 1998 року, на сьому річницю Незалежності України було відкрито **Пам'ятник «Ангел Скорботи»**

Пам'ятник «Подолянам, полеглим в Афганістані та в інших локальних війнах», 2007 р.

Скульптори, Народні художники України Богдан і Микола Мазури, ідею пам'ятника «Помиляються правителі – страждає народ» (така всеохоплююча фраза написана на монументі) втілили у символічній формі гранітної півсфери, що уособлює земну кулю, по якій величезна рука, ніби граючись у шахи, пересуває фігуру воїна, готового до бою. Скульптурна композиція, виконана з бронзи і передає реальні пропорції солдата, який в силу свого обов'язку, склавши присягу, повинен виконувати наказ, і надреальні розміри руки, що є втіленням велетенської і нездоланної сили, якій опиратись неможливо.

Пам'ятник «Віра. Надія. Любов»

Пам'ятник висотою 9 м, шириною – 7,5 м. Згідно з офіційною версією, в основі компо-

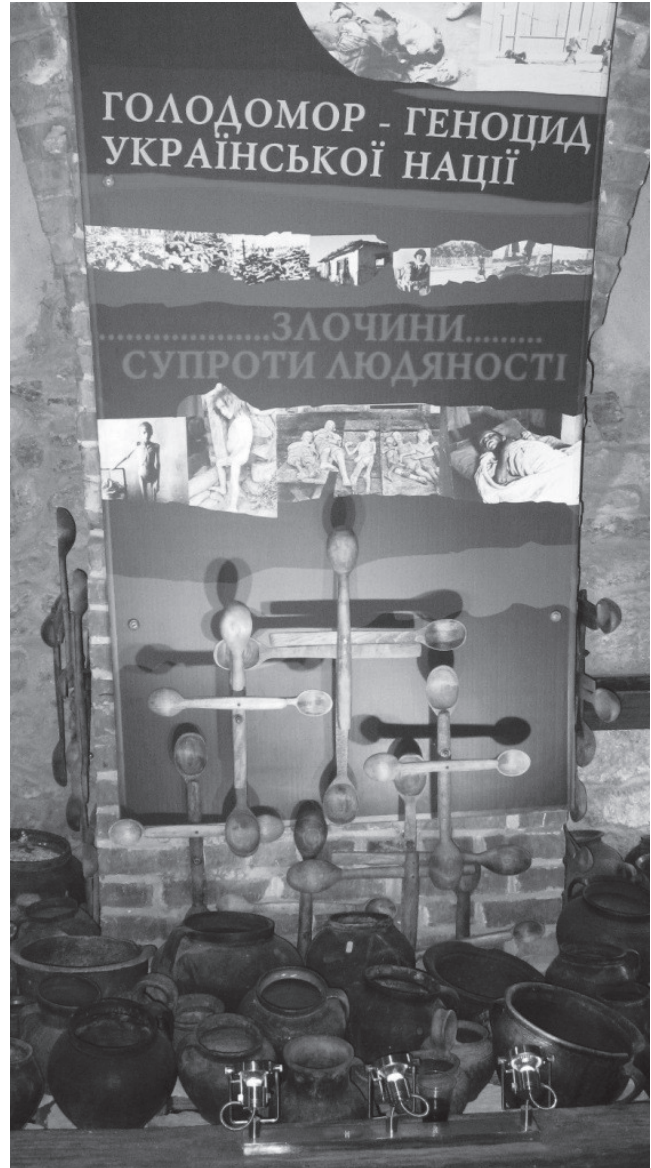

на великому колі, яке символізує вічне, нерозривне коло буття і спадкоємності поколінь. У цьому ж колі є фігури лелек, кетяги калини, грона винограду – символи родючості і єдності, рушники, якими здавна українські матері благословляють своїх дітей. А на зворотньому боці композиції кобзар з кобзою – виразник дум і надій українського народу.

Коли на майдані Незалежності знесли пам'ятник колишньому вождю, постало питання: що зробити на цьому місці? Оголосили конкурс серед митців і за його підсумками зупинилися на проекті Миколи та Богдана Мазурів. Це було ще у 2002 році. Згодом у Києві приступили до роботи. «Пісні землі Подільської» – саме така перша назва скульптури. Але пам'ятники, як і люди, тяжко виношуються, важко народжуються та мають свій неповторний вигляд. Від задуму до втілення пройшло десять років...

Меморіал «Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років» 2008 р.

Мазур Микола Іванович – автор концепції, головний художник експозиції на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в

Україні у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж».

Нині Межибіж став туристичною Меккою і вражає усіх фантастичною панорамою українського буття. З'явилась експозиція у рекордно короткі строки – за три місяці.

Твори митця зберігаються в музеях міст Хмельницького, Вінниці, Чернівців, Одеси, Силістри (Болгарія), Бора, Белграда, Модеста (США), в приватних колекціях в Україні, Росії, Бельгії, Болгарії, Ізраїлі, Канаді, Німеччині, Литві, Польщі, Сербії, США.

Народний художник України, монументаліст, скульптор Микола Іванович Мазур помер після важкої хвороби у ніч з 9 на 10 жовтня 2015

року. Офіційна церемонія прощання відбулася в театрі ім. Старицького, похований на міському кладовищі поблизу Шаровечки.

У особовому фонді **Ф№ Р- 6551** зберігаються документи: особисті фотографії, фото монументальних композицій, статті про фондоутворювача, опублікованих в пресі та наукові статті опубліковані автором у наукових журналах.

Документи можуть використовуватись учнями шкіл, студентами, педагогами, краєзнавцями та іншими дослідниками.

ПРЕМІЇ ТА НАГОРОДИ

ЛАУРЕАТИ ПРЕМІЇ ІМЕНІ П. КЛИМЕНКА В ГАЛУЗІ АРХІВОЗНАВСТВА, ІСТОРІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ЗА 2014-2016 РОКИ

В Державному архіві Хмельницької області третій рік поспіль за визначні досягнення в галузі архівознавства, історії та джерелознавства вручається премія одного з організаторів архівної справи на Поділлі періоду УНР – Пилипа Васильовича Клименка (1887-1955).

Премія присуджується один раз на рік, особі або особам, які зробили вагомий внесок у дослідження архівознавства, історії та джерелознавства Поділля. Вона вручається до Дня працівників архівних установ (24 грудня). Особі (колективу), якій присуджена премія, виплачується грошова винагорода в розмірі однієї тисячі гривень, а також вручається диплом лауреата та нагрудний знак.

Розглянувши кандидатури, рада в грудні 2014 року одноголосно вирішила присудити першу премію відомому українському історичному краєзнавцю, доктору наук – Олександрові Михайловичу Завальнюку, який активно співпрацює з Держархівом області і безпосередньо бере участь у підготовці та видавництві всіх наукових видань установи.

Лауреат народився 28 листопада 1951 року у м. Сміла Черкаської області в сім'ї вчителів. У 1966 році закінчив із відзнакою Підпилип'янську, а у 1968 році із золотою медаллю Приворотську середню школу Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У 1968-1972 роках навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педінституту. Отримавши диплом з відзнакою (1972), працював вчителем історії Крилівської школи на Рівненщині. Після служби в армії – вчителем історії Орининської школи-інтернату Кам'янець-Подільського району. В 1976-1979 рр. навчався в аспірантурі Київ-

ського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, успішно захистивши кандидатську дисертацію у жовтні 1980 року.

З 1979 року розпочав науково-педагогічну діяльність у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті (сьогодні – національний університет імені Івана Огієнка) на посадах асистента, старшого викладача і доцента кафедри історії СРСР і УРСР, доцента і професора кафедри історії України. Виконав і успішно захистив в Інституті Історії України НАН України докторську дисертацію. Нині читає курс з новітньої історії України та спецкурс з проблем становлення національної української освіти у 1917-1920 роках на історичному факультеті.

У 1982-1984 роках працював заступником, а в 1993-2001 роках – деканом історичного факультету університету, в 2001 - 2012 роках – ректором університету. Започаткував і редагує фахові видання «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки», «Освіта, наука і культура на Поділлі». Наукові інтереси лауреата охоплюють проблеми становлення і функціонування національної університетської освіти у 1917-1921 роках, історію української школи у 1917-2014 роках, боротьбу за українську державність у 1919-1920 роках, краєзнавчі питання та інше. Є автором та співавтором 560-ти наукових публікацій (72 з яких – монографії, посібники, брошури), 12 статей у зарубіжних виданнях, учасником понад 170 наукових форумів.

Керує осередком Українського історичного товариства імені М. Грушевського. Член президії Національної спілки краєзнавців України, член Національної ради з питань краєз-

навства та Національної спілки журналістів України. Паралельно займається громадською діяльністю. У 1998-2002 роках був депутатом Кам'янець-Подільської міськради, очолював постійну депутатську комісію з питань освіти, культури, молоді та спорту. У 2003- 2006 роках входив до складу міського виконавчого комітету, з 2010 року – депутат Хмельницької обласної ради. Заслужений працівник освіти України. Почесний краєзнавець України. Академік Академії наук вищої освіти України. Лауреат всеукраїнських премій імені Дмитра Яворницького та Івана Огієнка, обласних премій Юхима Сіцінського, Іона Винокура та Миколи Дарманського. Нагороджений: орденом «За заслуги III ступеня», «Грамотою Верховної Ради України», зіркою «Патріот України» Золотою медаллю «За заслуги в освіті», срібними медалями «Незалежність України», «За патріотизм», знаками Ярослава Мудрого, Петра Могили, Івана Крип'якевича, Української федерації вчених, «Честь і шана», «Лідер України», «За заслуги перед міською громадою», «За наукові досягнення», «Свята Софія» та ін.

В 2015 році премію присуджено доктору історичних наук, професору завідувачу кафедри історії України Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка Анатолію Григоровичу Філінюку.

Лауреат народився 15 травня 1953 р. в с. Шекеринці Ізяславського району Хмельницької області. У 1978 р. закінчив із відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, в 1985 р. – аспірантуру Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, у 2009 р. – докторантуру Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 1985 р. в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка захистив кандидатську, а в 2013 р. докторську дисертацію – в Інституті історії України НАН України. Вчене звання професора здобув у 2011 р. У 2015 р. обраний академіком Академії вищої школи України.

На викладацькій роботі в університеті з 1978 р.; з 1994 р. – доцент, із 2004р. – професор, а з 2009 р. – завідувач кафедри історії України. У 1994-2006 рр. – проректор з наукової роботи університету.

Творчий доробок науковця налічує близько 350 опублікованих наукових і навчально-методичних праць, у тому числі понад 30 монографій, книг, брошур і навчальних посібників. Наукові інтереси пов'язані з історією України кінця XVIII - XX ст. Підготував 8 кандидатів наук.

Анатолій Григорович є відповідальним редактором наукового фахового видання „Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки” наукового збірника „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник „Межибіж”); виступає членом редколегій 12 наукових видань, зокрема, наукових збірників „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, «Освіта, наука і культура на Поділлі», «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник : серія історична та філологічна», часописів «Історія у середніх і вищих навчальних закладах України», «Краєзнавець Хмельниччини», «Педагогічний вісник», «Хмельниччина: дивокрай».

Брав участь в організації і проведенні понад 130 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференцій.

Професор А. Г. Філінюк – експерт науково-методичної ради з історії, політології та філософії МОН України, член спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю «Історія України», голова Хмельницької обласної організації Всеукраїнської спілки архівістів, Кам'янець-Подільської міської організації Всеукраїнського товариства «Знання».

Виступив з ініціативою і забезпечив створення Центру дослідження історії Поділля, Центру регіональних досліджень університету та Міжнародного науково-дослідного центру досліджень процесів націєтворення та регіоналізації у Європі.

В 1992-1994 рр. як член депутатської постійної комісії з питань освіти, науки, культури та мови Хмельницької обласної ради і фахівець у галузі історії очолював обласну комісію з роз-

секречення документів і матеріалів Державного архіву Хмельницької області. Упродовж багатьох років працював у науково-методичній комісії Державного архіву Хмельницької області. Був членом редакційних колегій обласної Книги Пам'яті, робочої групи з підготовки Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області.

Заслужений діяч науки і техніки України (2005), нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України (2003), золотою медаллю Товариства «Знання» України (2010), багатьма почесними грамотами МОН України, Хмельницької обласної державної адміністрації і Хмельницької обласної ради, нагрудними знаками «Відмінник освіти України» (1998, 2005), знаком «Почесний краєзнавець» Національної спілки краєзнавців України (2013), «Відзнакою міського голови» (2013), багатьма грамотами ректорату і профкому університету та цінними подарунками.

В 2016 році лауреатом премії став доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Сергій Анатолійович Копилов.

Сергій Анатолійович Копилов народився 23 червня 1963 р. в м. Слов'янськ Донецької області. Закінчив з відзнакою Київський університет імені Тараса Шевченка. Після У 1987 р. стажувався в Софійському університеті (Болгарія). Наступного року захистив кандидатську дисертацію „Участь Робітничої молодіжної спілки у зміцненні народно-демократичного ладу в Болгарії (1944-1947 рр.)”.

Від 1988 р. – у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка: асистент, старший викладач, доцент, професор, зав. кафедрою всесвітньої історії, декан історичного факультету, ректор. У 2006 р. захистив докторську дисертацію „Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку”.

У науковому доробку вченого 180 праць, зокрема кілька монографій, брошури, статті, які збагатили різні галузі вітчизняної і зарубіжної історії, джерелознавство, історіографію, методику викладання історії тощо. Опублікував 40 праць з історії Поділля, у яких використано документи і матеріали Державного архіву

Хмельницької області. Активний учасник міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, зарубіжних круглих столів у Польщі. Про наукові здобутки С.А.Копилова йдеться у розлогій і ґрунтовній статті академіка Української академії історичних наук В.С.Степанкова „Копилов Сергій Анатолійович: погляд зблизка” (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2013. – Т.23. – С.8-18).

Багато працює над організацією історикодослідної роботи у виші. Успішно керує підготовкою кандидатів історичних наук (вчасно захистили роботи 4 його аспіранти), має науково-історичну школу, яка нараховує більше 10 відомих і молодих вчених, виступає офіційним опонентом по захисту докторських і кандидатських дисертацій в різних наукових центрах України. У 2013 р. доклав великих зусиль до перереєстрації спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій, заснованої на історичному факультеті вишу. Головний редактор фахового наукового видання „Іван Огієнко і сучасна наука та освіта”, відповідальний редактор низки збірників наукових статей: „Проблеми дидактики історії” (2009-2016 рр., вийшло 8 томів), „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за результатами щорічних звітних наукових конференцій викладачів, докторантів і аспірантів” (2013-2016 рр., опубліковано 18 томів). Входить до складу редколегії всеукраїнського наукового журналу „Краєзнавство”, а також чотирьох поважних збірників наукових праць („Освіта, наука і культура на Поділлі”, „Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи”, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету, Історичні науки”, „Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”). У 2016 р. захистив у Міністерстві освіти і науки України право на продовження діяльності цієї спецради, але із розширенням її повноважень, які стосуються захисту тепер не тільки кандидатських, а й докторських дисертацій. У Подільському регіоні це єдина „докторська рада” із спеціальності історія і архео-

логія (у Вінницькій області немає жодної подібної ради історичного профілю). Як і немає їх у інших сусідніх областях – Тернопільській, Рівненській, Житомирській. Тепер молоді вчені (зокрема, з хмельницьких вишів, Державного архіву Хмельницької обл.) знову матимуть змогу вести свої кандидатські роботи до історичного Кам'янця-Подільського. А досвідчені вчені, які виконали докторські дисертації з історії та археології, також зможуть тримати захист своїх наукових положень на цій самій раді.

Один із важливих напрямів пошукової, науково-організаційної та науково-дослідної роботи С.А.Копилова – розширення доступу вчених, докторантів, аспірантів і магістрантів до цінної джерельної бази шляхом підготовки і друку унікальних збірників документів і матеріалів, зокрема що стосуються історії Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921 рр.) та його фундатора і ректора І.І.Огієнка. У 2014-2016 рр., завдяки особистій наполегливості вченого, було підготовлено і видано два таких збірники - „Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали, Світлина. Хроніка діяльності” (Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2014. – 384 с.) і „Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах” (Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – 866 с.). Сергій Анатолійович став одним із головних упорядників цих видань, співавтором двох цікавих вступних статей, які вводять читача у досить складний історичний час, дають змогу йому пізнати основні напрями діяльності І.І.Огієнка та найголовніші складові роботи першого на Поділлі і другого в Україні (за часом відкриття, але не за значенням) українського державного університету. В обох збірниках використано оригінали і копії більше 350 документів, які зберігаються як у центральних

архівосховищах України, так і головним чином в Державному архіві Хмельницької обл.

Завдяки науково-пошуковій і організаторській роботі, а також потужній фінансовій підтримці цих проєктів, які ректор сам ініціював з нагоди майбутнього 100-літнього ювілею вишу у Кам'янці-Подільському, наукова громадськість отримала доступ до надзвичайно цікавих, змістовних і потрібних для науково-дослідної і роботи та історичної освіти майбутніх педагогів науково-документальних видань.

Професор С.А.Копилов ініціював грандіозний науково-інформаційний проєкт, пов'язаний з підготовкою і наступним виданням до 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка спеціальної енциклопедії, яка відобразить зміни упродовж цілого століття, які відбулися в цьому виші – організаційні, структурні, управлінські, кадрові, ідеологічні, матеріально-технічні, освітні, навчально-методичні, наукові, культурно-мистецькі тощо. До підготовки цього першого в Україні (аналогів немає) проєкту залучено понад 100 авторів, одним з яких є і сам керівник. Використовуються як наукові праці, опубліковані джерела, так і документи й матеріали, які зберігаються в архівосховищах Києва і Хмельницького.

Враховуючи зазначене, цілком обґрунтовано вважаємо, що Копилов Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, відомий вчений-історик, який збагатив науку майже двома сотнями змістовних і важливих для історіографічного осмислення працями, досвідчений джерелознавець та історіограф, талановитий організатор на Поділлі багатогалузевих наукових досліджень, головним чином історичних, заслуговує присудження йому обласної премії імені Пилипа Васильовича Клименка – українського історика, патріота, архівіста, професора, великого знавця архівної спадщини українського народу.

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

Войтович О.В.

ЛИСТ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР СИМОНА ПЕТЛЮРИ ГОЛОВНОУПВНОВАЖЕНОМУ УРЯДУ УНР ІВАНУ ОГІЄНКУ (26 грудня 1919 року)

Публікується лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку, написаний у грудні 1919 року.

Ключові слова: Іван Огієнко, Кам'янець-Подільський, лист, Симон Петлюра, Уряд УНР.

У Державному архіві Хмельницької області у фонді Кам'янець-Подільського державного українського університету (фонд Р-582, опис 3, справа 14) зберігається унікальний документ - лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку. Лист написаний українською мовою від руки на двох аркушах звичайного паперу зі збереженням орфографії та пунктуації української мови того часу.

У діяльності Симона Петлюри на посаді Голови Української республіки особливо складним періодом була доба Директорії УНР – одна з найдраматичніших сторінок української національно-визвольної боротьби та важливих державотворчих процесів. У червні 1919 року тимчасовою резиденцією Директорії та Уряду УНР став Кам'янець-Подільський, де Симон Петлюра активно займався змістовною військовою, державною та громадсько-політичною працею. З розпадом Директорії у листопаді 1919 року Головноуповноваженим Уряду УНР для зносин з польською владою був визначений Іван Огієнко.

У листі, датованому 26 грудня 1919 року, надісланому ймовірно з Варшави, Симон

Петлюра вказує на необхідність реформування Уряду УНР та пропонує Іванові Огієнку суміщати посади міністра віросповідань та міністра освіти. Головний отаман дає стислу характеристику надзвичайно складній зовнішньо та внутрішньополітичній ситуації, в якій опинилась УНР наприкінці 1919 року, повідомляє про наміри створення українських збройних формувань на теренах Польщі, окреслює перспективи подальшої збройної боротьби проти Денікіна та російських більшовиків, розмірковує над питаннями військово-політичного впливу країн Антанти, Німеччини, Польщі на перебіг подій в Україні.

Аналізуючи перспективи УНР, Симон Петлюра висловлюється за необхідність пропагування серед іноземних урядів ідеї формування союзу балтійсько-чорноморського союзу, як єдиного засобу досягнення стабілізації військової та політичної ситуації на сході Європи. Сподіваючись на повернення у Кам'янець-Подільський урядовців та створення тимчасового комісаріату на чолі з Ісааком Мазепою, Симон Петлюра висловлює підтримку Івану Огієнку у дорученій справі.

Р.З. Црому позначеному
літерами Ц.М. і іношею одновідомою
людей.

1

Велимишанський Іване Кавошчу

WS

В додаток до тих інформацій, що маю в модернизму од д.д.
Русової та Терехівської а також од інших, що перебували
у Варшаві, вважаю необхідними подати до Вашого відомства,
як утворювачеві Уряду УНР особи, слідуючі інфор-
мації та вказівки.

Необхідно оцїи нас - переходовий - утримати національ-
нодержавну рівновагу і не робити нерозважливих кроків,
які могли би дати нам опинити на нашу державність.
Отже замалою на внутрішню і закордонну ситуацію
проводити політику так, що зберегти крім нас ще на-
ше майно, та яке знайдеться у нас од тих агентів.
Взаєнку з цим готю треба придержуватися такої
лінії: Верховний уряд УНР. Залишатимуть готю, як
справіш на готі її мого. Правителство те саме, на
готі і заступником Голова ради Міністрів А.
Львівський. Относно є приймаю заходи до
реконструкції уряду, до якого увійшли б представ-
ники цілої нації, а не лише її половини, про щоє заступ-
лені були в уряді. Правителство має бути зорга-
нована по діловому принципу - дже мого, що увій-
дує до нього мають зробити це паралельно од своєї
кордонної приналежності. Гадано, що Львівськ мі-
ністрів повинна бути обмелена і зокрема в

Перша сторінка листа Головного отамана військ УНР Симона Петлюри
Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку, 1919 рік.
Державний архів Хмельницької області, Ф. Р-582, оп. 3, спр. 14, арк. 1.

Персонально могли би об'єднати групу цієї місії і
ісповідаче Зоджотаснам Керуванкам монгольським
освіди. - Відносини на Україні єкийсь місяць - три
будуть уявляти собою каму. Поки проводиться буде
боротьба деніківа, болотовиками - там можна вважати
секарі. Але майте все на увазі і не забувайте, що
ті військові заєрники, які є повне в дріл денікіну,
повинні проводити повстанчеську акцію не тільки
проти деніківа, але і проти болотовиків. Там же
сам сь акція може утворювати ти праниндрес,
в самостійності од стрелецьких об'єднань, але
основа ліній і тала: „У.Н.Р.“ захищається і на
драні для так пішов єрими денікіна ти на
територію, захезу болотовиками, - обов'язково.
Всякі „україньські“ уреди, скотсірчотати з міван
єсерів та неформалічків - це євще умишловє.
Коти до нас гідуть якісь провокаційні чутки
про Мазену, що він кажеб то перейшов на бік
болотовиків, - то скажіте, що це не білосє, а є
провокація. Уього нікого не може бути. - В
Коліткому разі, там часом, поки на Україні
буде ти каму, ми за Керуванкам будемо організу-
вати війско. Зюда таде Коталоника Поньєтові
Джамані мастєд. Все ми праєрнули до реалізації
формування. Я маю на увазі використати Дєд

формування і наших полонених в Кієвщині, пере-
 рили їх на територію Польщі. Зараз ми вислов-
 люємо технічні умовина цієї комбітації. Поки - вся
 ця справа відбувається під офіційною опледою на
 Антанту. Одночасно вживаються заходи прихлонити
 і її на це. Маю надію, що в рещі труднощі на цьому
 шляху ми переборемо. Правда, польські кремовці
 і ендеки роблять заходи одурмати од Антанту
 мандат на оккупацію правобережжя нашого, щоб
 заслонити Європу од більшовицьку а по сучі діла
 вилезти кид і своїх масок. Треба думати, що
 здорові роти не полекі підкаже їм не робити
 такого ризикованого кроку, бо це погравило би
 полеків під велику небезпечку одержива болшо
 вицької, яка могла би бути поцмертлого
 серед селянства в зв'язку з оккупаційним повод
 менням польського висітка на правобережжя.
 З боку військового більшовицьки вразому раті мо-
 жли використати всі ті сили, які збільшуют
 ся у них, біля ролі Юзефа - Денкіна. -
 В дано директиви нашим послам односта-
 тої ліній є суцасній іх праці. Одночасно вони
 повинні: а) пропагувати ідею союзу Белгійської - Гол-
 ландської республік і в) прихлонити на сто
 комбітацію Антанту, ако на бдищу в ниніш-
 ній ситуації реально і болш - менш гарантує

Лист Головного отамана військ УНР Симона Петлюри
 Головноуповноваженому Уряду УНР Івану Огієнку, 1919 рік.
 Державний архів Хмельницької області, Ф. Р-582, оп. 3, спр. 14, арк. 2.

Цу надблещеня Спокою на Сході Європи - сима
ми самов наскелетна. а П'єсудський гав міні
обіцанку повернути до Камениця уредовців і я ду-
маю, що в блидному часі ця обіцанка буде реалі-
зована. Відповідно і інтересам державним, котим
за цей час в Камениці використаві були ваші
сила для створення культурних цінностей
(видання книжок - підручників тощо). Велику
допомогу в цій справі треба робити з боку
державної влади. Коли повертатиме під владою
Україні буде мирний - гав буде організований
Тристоронній комісаріат (можливо на голі / Мазеєв,
Який, працюючи вродному таїр ^{знаши} підготове
групу од об'єднання роскош модя ріт
мідій народніз темі і кваторів. Багато
це прийдеться нам пережити, але не будемо
духа і ври мери. Більше надії і певности в
наше діло і перемога над усіма трудноща-
ми буде по вашому боці.

Бачаю і вам з вашим желетим об'єднаням
стороници поприти виправдані га енергію
для добра нашої дорогої України

З правдивою повагою гав

25/хл. 1919р.

Петлюра

АРХІВНІ УСТАНОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

№	РДА	Телефон	Адреса	П.І.Б. начальника
1	Білогірської	0-241-2-11-59	30200, смт. Білогір'я, вул. Шевченка, 44	Ящук Валентина Володимирівна
2.	Вінковоцької	097-7630706	32500, смт. Вінківці, вул. Соборної України, 3	Іжевська Олена Миколаївна
3.	Волочиської	0-245-3-48-49	31200, м. Волочиськ, вул. Лисенка, 8	Гавриш Наталя Володимирівна
4.	Городоцької	0-251-3-12-39	32000, м. Городок, вул. Грушевського, 49	Кліпацька Лілія Олександрівна
5.	Деражнянської	0-256-2-17-33	32200, м. Деражня, вул. Івана Зубкова, 15	Кухар Світлана Миколаївна
6.	Дунаєвецької	0-258-3-11-71	32400, м. Дунаївці, вул. Шевченка, 65	Камінська Аксинія Іванівна
7.	Ізяславської	0-252-4-29-02	30300, м. Ізяслав, вул. Шевченка, 10а	Остапова Надія Вікторівна
8.	Кам'янець- Подільської	0-249-9-10-33	32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Троїцька, 2	Федорова Ірина Іванівна
9.	Красилівської	0-255-4-22-68	31000, м. Красилів, площа Незалежності, 2	Федорина Тетяна Володимирівна
10.	Летичівської	0-257-9-14-94	31500, смт. Летичів, вул. Соборна, 16; вул. Героїв Крут, 2/1	Сердюк Леся Сергіївна
11.	Новоушицької	096-7465581	32600, смт. Нова Ушиця, вул. Українська, 2	Дідик Ірина Григорівна
12.	Полонської	0-243-3-25-22	30500, м. Полонне, вул. Л.Українки, 101	Калюка Лариса Миколаївна
13.	Славутської	097-6584783	30000, м. Славута, вул. Соборності, 7	Ткачук Людмила Володимирівна
14.	Старокостян- тинівської	0-254-3-25-59	31100, м. Старокостянтинів, вул. К. Острозького, 28	Станових Алла Володимирівна
15.	Старо- синявської	097-4886171	31400, смт. Стара Синява, вул. Івана Франка, 8	Сологуб Людмила Леонідівна
16.	Теофіпольської	0-244-3-12-81	30600, смт. Теофіполь, вул. Богдана Хмельницького, 9	Поліщук Світлана Анатоліївна
17.	Хмельницької	0-3822-67-54- 37	29000, м. Хмельницький, вул. Кам'янецька, 122/2	Загородня Галина Романівна
18.	Чемеровецької	0-259-9-25-72	31600, смт. Чемерівці, вул. Центральна, 42	Вінярська Оксана Богданівна
19.	Шепетівської	0-240-4-24-96	30400, м. Шепетівка, вул. Героїв Небесної Сотні, 47	Караван Людмила Василівна
20.	Ярмолинецької	0-253-2-15-84	32100, смт. Ярмолинці, площа 600 річчя Ярмолинець, 1	Лужняк Любов Федорівна

АРХІВИ МІСЬКИХ РАД:

№	Міська рада	Телефон	Адреса	П.І.Б.начальника
1.	Кам'янець-Подільської	0-249-2-33-88	32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Пушкінська, 29	Пташник Юлія Францівна
2.	Нетішинської	0-248-3-32-04	30100, м. Нетішин, пр. Незалежності, 22	Макарчук Людмила Василівна
3.	Старокостянтинівської	0-254-3-12-54	31100, м. Старокостянтинів, вул. К. Острозького, 43/1	Загоруйко Наталія Анатоліївна
4.	Хмельницької	0-382-79-59-85	29000, м. Хмельницький, вул. Свободи, 9а	В.О. завідувача архівного відділу Хмельницької міської ради Круч Олена Олександрівна
5.	Шепетівської	0-240-5-25-05	30400, м. Шепетівка, вул. М. Островського, 4	Покотило Олена Вікторівна

ТРУДОВІ АРХІВИ

1.	Хмельницької	0-382-79-59-85	29000, м. Хмельницький, вул. Свободи, 9а	В.О. завідувача архівного відділу Хмельницької міської ради Круч Олена Олександрівна
2.	Шепетівської	098-9836203	30400, м. Шепетівка, вул. М. Островського, 4	Полякова Наталія Едвардівна

при районних радах

1.	Білогірської	0-241-2-11-59	30200, смт. Білогір'я, вул. Шевченка, 44	Пуравець Катерина Арсентіївна
2.	Вінковоцької	097-3009947	32500, смт. Вінківці, вул. Соборної України, 3	Олендра Алла Василівна
3.	Волочиської	0-245-4-18-38	31200, м. Волочиськ, площа Центральна, 1	Дзьоник Лариса Леонідівна
4.	Городоцької	0-251-5-00-69	32000, м. Городок, вул. Грушевського, 49	Королівська Інна Степанівна
5.	Деражнянської	0-256-2-17-33	32200, м. Деражня, вул. Івана Зубкова, 15 корпус 5	Михайленко Віра Іванівна
6.	Дунаєвецької	0-258-2-04-50	32443, м. Дунаївці, вул. Горького, 7/7	Закревський Анатолій Сигізмундович
7.	Ізяславської	0-252-4-05-91	30300, м. Ізяслав, вул. Шевченка, 10а	в.о. завідувача Франко Наталія Дмитрівна
8.	Кам'янець-Подільської	0-249-9-10-33	32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Троїцька, 2	Бачинська Олеся Михайлівна
9.	Красилівської	0-255-4-22-68	31000, м. Красилів, площа Незалежності, 2,	Перфільєва Наталія Дмитрівна
10.	Летичівської	0-257-9-12-30	31500, смт. Летичів, вул. Леоніда Шірпала, 8/1	Матенко Людмила Михайлівна
11.	Новоушицької	0-247-2-23-93	32600, смт. Нова Ушиця, вул. Подільська, 33а	Христофорова Тетяна Віталіївна
12.	Полонської	0-243-3-04-30	30500, м. Полонне, вул. Поліська, 41а	Каплуновська Ірина Леонідівна
13.	Славутської	0-242-7-30-79	30000, м. Славута, вул. Ярослава Мудрого, 29	Левунець Олена Василівна
14.	Старокостянтинівської	0-254-4-52-95	31100, м. Старокостянтинів, вул. Острозького, 28	Цимбалюк Наталія Василівна
15.	Старосинявської	097-6108052	31400, смт. Стара Синява, вул. Івана Франка, 8	Струтинська Олена Дмитрівна
16.	Теофіпольської	0-244-3-25-25	30600, смт. Теофіполь, вул. Заводська, 9	Тимошук Олена Олександрівна

17.	Хмельницької	0-3822-55-55-64	29000, м. Хмельницький, вул. Вокзальна, 56	Водяна Сніжана Василівна
18.	Чемеровецької	0-259-9-22-94	31600, смт. Чемерівці, вул. І. Франка, 1/2	Рудяк Ніна Василівна
19.	Шепетівської	096-562-24-28	30400, м. Шепетівка, вул. Героїв Небесної Сотні, 47	Шидей Оксана Володимирівна
20.	Ярмолинецької	0-253-2-12-46	32100, смт. Ярмолинці, площа 600 річчя Ярмолинець, 1	Матвійчук Ніла Павлівна

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Байдич Вадим Олександрович (с. Кузьмин), вчитель історії Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст.

Байдич Володимир Григорович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області

Байдич Олександр Васильович (с. Кузьмин), директор Кузьминської ЗОШ І-ІІІ ст., Почесний краєзнавець України

Берковський Владислав Георгійович (м. Київ), кандидат історичних наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного

Білошицький Сергій Володимирович (м. Хмельницький), доктор політичних наук, доцент кафедри менеджменту та освітніх технологій Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Броварська Олена Аркадіївна (м. Хмельницький), кандидат філологічних наук, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»

Бурдуваліс Катерина Миколаївна (м. Хмельницький) магістр державного управління, заступник директора – начальник відділу організаційно-аналітичної роботи Державного архіву Хмельницької області

Войнаровський Анатолій Володимирович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Войтович Олександр Валерійович (м. Хмельницький), магістр державного управління, заступник директора – начальник відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Хмельницької області.

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Гальчак Сергій Дмитрович (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор кафедри журналістики реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського, голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член Національної спілки краєзнавців України

Дика Любов Леонтіївна (м. Хмельницький), кандидат філологічних наук, доцент Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»

Єсюнін Сергій Миколайович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член НСЖУ

Заверуха Надія Яківна (м. Хмельницький), архівіст I категорії відділу формування НАФ та діловодства державного архіву Хмельницької області

Западенко Ігор Валентинович (смт Меджибіж), заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника “Межибіж”

Захар’єв Володимир Анатолійович (м. Хмельницький), член науково-методичної ради ДАХМО та НСКУ

Земський Юрій Сергійович, (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету

Клименко Тетяна Анатоліївна (м. Черкаси), кандидат історичних наук, доцент, директор державного архіву Черкаської області

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам’янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам’янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України

Кримська Олена Миколаївна, (м. Хмельницький), кандидат історичних наук

Мазило Ігор Васильович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету

Мазур Інна Віталіївна (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Матвєєв Андрій Юрійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, голова циклової комісії суспільних дисциплін Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ, член Національної спілки краєзнавців України

Місінкевич Леонід Леонідович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, перший проректор з наукової роботи Хмельницького університету управління та права

Михайлик Артур Олександрович (м. Кам’янець – Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету

Мороз Віктор Степанович (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету

Мороз Володимир Степанович (м. Дніпро), старший викладач Дніпропетровського національного університету

Овчаренко Людмила Миколаївна (смт Опішня), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, заслужений працівник культури України

Олійник Валентина Василівна (м. Хмельницький), кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

Олійник Микола Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету

Олійник Сергій Васильович (м. Кам’янець – Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Парандій Валентина Олександрівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, директор Хмельницького економіко-правового коледжу Приватного акціонерного товариства “Вищий навчальний заклад “Міжрегіональна Академія управління персоналом”

Петренко Володимир Іванович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент Вінницького кооперативного інституту, Заслужений працівник культури України

Петренко Олександр Степанович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області

Полянський Федір Іванович (м. Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Тернопільської області

Погорілець Олег Григорович (сmt Меджибіж), директор Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"

Поташнікова Галина Валеріївна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, заступник начальника управління – начальник відділу Департаменту спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Державної фіскальної служби України

Рага Валентина Станіславівна (м. Хмельницький), начальник відділу формування НАФ та діловодства державного архіву Хмельницької області

Реєнт Олександр Петрович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України

Рекрут Валерій Пилипович (м. Київ), кандидат історичних наук, референт Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України

Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець – Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член-кореспондент Української академії історичних наук

Старенький Ігор Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Трембіцький Анатолій Михайлович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Телячий Юрій Васильович – доктор історичних наук, професор, начальник управління контролю у сфері вищої освіти Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ)

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Хоптяр Юрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

**ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
„ПОДІАЛЬСЬКА СТАРОВИНА“**

№1 (1) / 2017

Часопис Державного архіву Хмельницької області
(заснований у 2017 році)

Байдич В.Г. – голова редакційної колегії
Олійник Ю.В. – заступник головного редактора
Галатир В.В. – відповідальний редактор

Підписано до друку 01.06.2017. Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 22.65.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10